

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तम्—“पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्” (१५) । यद्यपि “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तम्, तथापि तोत्यर्थः । तत् तस्मात् कारणात्, चमत्कारस्य सारत्वे सति सर्वत्र काव्यादौ रसोऽपि अद्भुतः चमत्कारी भवतीति शेषः । तस्मात् एवं स्थितौ, कृती पण्डितः नारायणोऽपि रसमद्भुतमेवाह ।

रामचरणास्तु—“तत्प्राणत्वं चमत्कारसारत्वम् । सारः स्थिरांशः । सर्वत्र शृङ्गारादौ । चमत्कारसारत्वे चमत्कारस्थायिभावत्वे । तस्मात् सर्वत्राद्भुतरससंभवात् ।” इति व्याख्याय “वस्तुतस्तु रत्याद्यंशस्यानुभूयमानत्वे यथायथं शृङ्गारादिव्यपदेशस्तस्यानुभावेऽद्भुतव्यपदेश इति मन्तव्यम्” इत्याहुः ।

(१५) कैश्चिदिति । हेतुभूतप्राक्तनपुण्यशून्यानां कार्यभूतसुखस्वरूपरससम्भोगासम्भवादित्याशयः । तथाच—वासनायामास्वादनारूपव्यापारे च पुण्यमेव हेतुरिति तत्त्वम् । न जायते तदास्वादो विनारत्यादिवासनामिति वक्ष्यमाणत्वात् । विलक्षण एवार्थं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद् व्यापार इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । रामचरणास्तु—प्राक्तनेति । इति प्रतीकं धृत्वा “ऐहिकपुण्यस्यैतच्छरीरे सुखजननासम्भवादिति भावः” इति वदन्ति ।

यदुक्तमिति । पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनो जनाः, योगिवत् योगिन इव रससन्तति शृङ्गारादिरसपरम्परां ब्रह्मज्ञानामृतधाराच्च, प्रमिष्वन्ति सम्यगनुभवन्ति ।

अत्राहुः पुत्राः—पुण्यवन्त इति । प्रमिष्वन्तीत्युपचारप्रयोगः, स्वप्रकाशरूपस्यास्य प्रमाविषयत्वानुपपत्तेः । योगिवदिति । यथा योगिनः शुद्धं ब्रह्म स्वप्रकाशानन्दचिद्रूपतया साक्षात्कुर्वन्ति, रत्याद्यंशकर्तुरितमपि तथा पुण्यवन्त इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—

विभावादिसभिज्ञाङ्गरत्याद्यंशकर्तुरितः स्वप्रकाशानन्दचमत्काररूपो रस इति । केचित्तु—रत्यादिसभिज्ञानन्दसाक्षात्कारानन्तरं प्रशान्तनिखिलप्रपञ्चचिदानन्दमय-ब्रह्मतत्त्वाभिव्यक्तिं सुषुप्तिदशावचेच्छन्ति ।

“पाठ्यादथ ध्रुवाख्यानात्ततः संपूरिते रसे । तदास्वादभरैकान्याद् हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ॥

ततो निर्विषयस्यास्य स्वभावोऽवस्थितो निजः । व्यज्यते ह्लादनिष्पन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः ॥”

आचार्य्यास्तु—शवलितस्यैवानुभवात् सुखमनुभवामीति प्रतिसन्धानस्य च तावत्तैवोपपत्तेरधिकं नेच्छन्ति । रससन्तति सन्तन्यमानं रसम्, सन्तन्यमानत्वेन ब्रह्मास्वादसहोदरस्यास्य व्युत्थितप्रवाहत्वं सूचितम्—इति ।

THE KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 111.

(Vyākaraṇa Section No. 13.)

THE Sārasvata Vyākaraṇa

of

ANUBHŪTI SVARŪPĀCHĀRYA

EDITED WITH TWO COMMENTARIES

THE SUBODHIKĀ COMMENTARY OF CHANDRAKĪRTI

THE PRASĀDA COMMENTARY

THE LINGĀNUSĀSANA WITH COMMENTARY

NOTES (MANORAMA), INDEX, etc.,

By

Pandit Nava Kishora Kāra S'armā

(Part II)

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chockhamba Sanskrit Series, O.

Benares City

1936.

(All Rights Reserved by the Publisher)

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.
1936.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजिपुस्तकमालायाः

१११

व्याकरणविभागे (१३) त्रयोदशं पुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतं

सारस्वत-व्याकरणम् ।

श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिप्रणीतया चन्द्रकीर्तिनाम्नया सुबोधिकया व्याख्यया,

काशीस्थदेवनाथचतुष्पाठी- प्रधानाध्यापक-कवितार्किकोत्कल-यास्क-

श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मितया प्रसादाख्यया टीकया,

मनोरमया विवृत्या, सटीकलिङ्गानुशासन-

प्रक्रियया च समुद्भासितम् ।

(उत्तरार्द्धम्)

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिजि आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९३

[अस्य सर्वे पुनर्मुद्रणाधिकाराः राजकायनियमानुसारं प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः]

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
वनारस सिटी ।

❀ विज्ञप्ति: ❀

सुन्दरस्तुन्दिलशान्तो बालसूर्यसमप्रभः ।

विध्वंशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्मघातुकम् ॥

अथ धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थो विद्वेषां विद्वेशयानां प्रार्थनीय इति श्रुतिस्मृति-
दुन्दुभिः । तत्र धर्मं समीहमानः—

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूयत्र सार्थकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

येयं मालतीमालेव सुमनसां तोषं बालानां कण्ठभूषामादधती संसारपरिसरसमुद्गके-
ऽनायासज्ञानामोदकुञ्चिकां विमुञ्चति । चेत्यं प्रतिज्ञा ग्रन्थकर्तुर्धार्मिकस्य—

‘बालधीवृद्धिसिद्धये । सारस्वतीमृजुं कुर्वे’ ।

इति तत्र पूत्तित्रयात्मिकायां पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धभागभाजि चान्द्रीं प्रभामिव प्रकृतिव्यञ्जिकां
प्रत्ययप्रदां चन्द्रकीर्तिमरीरचत्तरां पूर्णां सूरिश्चन्द्रकीर्तिः । भट्टोऽपि वासुदेवस्तत्र प्रसादमिव
प्रसादं निचिक्षेपेति पूर्वार्द्धोपद्धाते विस्तृतमस्माभिरभाषि । अभिष्टसिद्धिप्रदस्यापि भट्ट-
विदुषो दुर्घटतया प्रापणे प्रसादस्य भाग्यतो यथोपलब्धं समूलं चन्द्रकीर्तिसनाथं १९९१
वसन्तोत्सवावसरे तद्वितान्तैकभागं तन्तु प्राकाशयन्मदनुयोगेन प्रकाशको धीरः
श्री जयकृष्णदासः । अस्मिन् किल सव्वत्सरे तेनानुदिनं प्रोत्साहितेन मयानुपलभ्य-
मानस्योत्तरभागप्रसादस्य पूरणं सभाष्यचन्द्रिकातत्त्वदीपिकास्मरणमुखेनाकारि ।
भद्रसमाजेषु निवेद्यते च—

श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्द्धे या विनिर्मिता ।

टीकायाः पूरणं तस्या उत्तरार्द्धे प्रकाश्यते । इति ।

हेमाननीयविविधाः कृतशास्त्रचर्चाः

यद्यत्र लेखनगता मम दोषसंघाः ।

जाता भवद्विरनिशं परिमार्जनीया

दोषान्धरन्ति महतामपि ये तु दुष्टाः ॥

इति निवेदकः

प्रसादपूरकः

सारस्वतप्रक्रियोत्तरार्द्धगतविषयाणा-
मनुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
१ भ्वादि परस्मै०	१	२२ तुदादि० आत्मने०	१५९
२ " आत्मने०	६४	२३ क्त्वादि० उभये०	१६१
३ " उभये०	७७	२४ " परस्मै०	१६४
४ अदादि० परस्मै०	८५	२५ " आत्मने०	१६७
५ " आत्मने०	१०१	२६ चतुरादिगणः	१६८
६ " उभये०	१०६	२७ व्यन्तप्रक्रिया	१७३
७ जुहोत्यादि० परस्मै०	११२	२८ स प्रक्रिया	१८६
८ " आत्मने०	११७	२९ यङन्तप्रक्रिया	१९६
९ " उभये०	१९९	३० यङ्लुक् प्रक्रिया	२०५
१० दिवादि० परस्मै०	१२४	३१ नामधातुप्रक्रिया	२११
११ " आत्मने०	१३२	३२ आत्मनेपदप्रक्रिया	२१७
१२ " उभये०	१३५	३३ भावकर्मप्रक्रिया	२२२
१३ स्वादि० उभये०	"	३४ लकारार्थप्रक्रिया	२३२
१४ " परस्मै०	१३९	३५ कृ० प्र०	२३५
१५ " आत्मने०	१४०	कृ० प्र० ३५ नि०	२५८
१६ रुधादि० उभये०	१४१	कृ० प्र० ३५ क०	२६८
१७ " परस्मै०	१४४	कृ० प्र० ३५ शी०	२७४
१८ " आत्मने०	१४६	कृ० प्र० ३५ उ०	२८१
१९ तनादि० उभये०	१४७	कृ० प्र० ३५ भा०	२८७
" आत्मने०	१५०	कृ० प्र० ३५ कृ०	२९४
" परस्मै०	१५०	० प्र० ३५ ली०	३०१
२० तुदादि० उभये०	"	कृ० प्र० ३५ क्त्वा०	३०५
२१ " परस्मै०	१५४	३६ लि० प्र०	३१३

* इति *

ॐ सारस्वतप्रक्रिया ॐ

प्रसाद-चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-
ख्यविवृत्या च संवलितः ।

(उत्तरार्द्धम्)

भ्वादिषु परस्मैपदिनः १ ।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ * ॥

* चन्द्रकीर्तिः *

सरस्वतीं सदा भक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् ।

सद्वाग्बिलाससन्दोहदोहां कामदुष्कामिव ॥ १ ॥

नत्वा नागपुरीयाहृतपोगणविभूषणम् ।

श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युगम् ।

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथाख्यातेत्यादि ।
अथेति संज्ञासन्धिविभक्तियुष्मदस्मद्स्त्रीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणाधिकाराष्टककथनान-
न्तरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते
कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यायन्ति
आचक्षते कर्तुर्व्यापारमित्याख्याताः ॥ प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते अर्थां येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्या-
तसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥ * ॥

* प्रसादः *

सुन्दरस्तुन्दिलः शान्तो बालसूर्यसमप्रभः ।

विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्मधातुकम् ॥ १ ॥

श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वाद्धं या विनिर्मिता ।

दीक्षायाः पूरणं तस्या उत्तराद्धं प्रकाश्यते ॥ २ ॥

अथाख्यातप्रत्ययान्विविधः प्रतिज्ञां करोति—अथेति । स्याद्यन्तशब्दाधिकारानन्तरमित्यर्थः । आख्यायन्तेऽस्मिन् धातुप्रत्ययार्था इत्याख्यातोऽधिकारविशेषः ॥ ३ ॥

धातोः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ १ ॥

(च०) तत्र प्रथममधिकारसूत्रम्—‘धातोः’ ॥ धातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । वक्ष्यमाणा इति । वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ते वक्ष्यमाणाः अतः परं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः न नान्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकारादवादयोऽपि प्रत्यया धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति ॥ १ ॥

(प्र०) धातोरिति । अधिकारोऽयं नाम्नो य इत्यतः प्राक् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र धातोरित्यधिकृतं वेदितव्यम् । तत्फलं तु उरीकरोति शुक्लीभवति सहायी-स्यादित्यादावूर्यादीनां च्यन्तस्य धातोः पूर्वं प्रयोगस्य नियतत्वेन विशिष्टात् प्रत्ययोत्पत्तिर्मांभूदिति । अन्यथा अङ्घ्रित्वयोर्दोषः स्यादिति दिक् ॥ १ ॥

भ्वादिः ॥ भू सत्तायामित्यादिगणो धातुसंज्ञो भवति ॥ स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥ २ ॥

(च०) अथ कोऽसौ धातुरित्याह—सूत्रम्—‘भ्वादिः’ ॥ भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः । स ‘सोर्वि०’ ॥ भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थे वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्ण-समुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुसंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्क्रमश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः ॥ स चेति । स च धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्त्रिप्रकारः । आत्मनेपदमष्टादशच वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्त्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी ‘एष वृद्धौ’ इत्यादिः । तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेष्वाद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी ‘भू सत्तायाम्’ इत्यादिः । तथा उभे परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते यस्मिन् स उभयपदी । पचितिकरोतीत्यादि । यद्यपि ‘नि-विशादेः’ इति सूत्रेण केषांचिद्धातूनां पदविपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

(प्र०) भ्वादिरिति । भवनं भूः क्रिया । आदीयतेऽर्थोऽनेनेत्यादिः शब्दः । आङ्-पूर्वात् दाञः किः । तथा च भूशब्दः क्रियावाचकः आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः । एवं सति हिस्क् वर्जने इत्यव्ययेऽतिव्याप्तिः तस्यापि वर्जनरूपक्रियावाचित्वात् । अतो भ्वादिरित्यावर्त्तनीयम् । अत्रादिशब्दो व्यवस्थार्थः । तथा च भूशब्दमारभ्य ये पठितास्ते धातुसंज्ञाः स्युः । एवञ्च क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणम् । वादावव्ययेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम् । तावन्मात्रोपादाने च हिस्गादावतिव्याप्तिः । अत्राहुः—क्रियावाचित्वलाभायावृत्तिर्न कर्त्तव्या । न च यादावतिव्याप्तिः, या इत्यस्य लाक्षणिकत्वेनैवाग्रहणात्, यदस्यदाद्यत्वम् आपि वेति सिद्धेः, वेत्यव्ययस्य च धातुत्वेऽप्यनिष्टादर्शनात् । अथ धातुत्वे विकल्पादावपि गन्धनादाविव वातीति रूपमापद्येतेति

भ्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

चेत्, श्रणु, तस्याव्ययत्वेन ‘अव्ययाद्विभक्ति’रिति तिबादेर्लुकोऽनिवार्यत्वात् । एवं च सूत्रे विभक्तिग्रहणस्य सार्थक्यम् । न स्यादेरिति नोक्तम् । सर्वादेशभशब्दस्य तु उभ उभे इत्यत्र पठितत्वेऽपि उभकावित्याद्यर्थतया सर्वादिशब्दोक्तत्वेन धातुत्वबाधनात्, धातुत्वे हि स्याद्यनुत्पत्तेरुभकावित्यस्यासम्भवात् । अथ द्यो दिवावित्यत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वं स्यादिति वाच्यम्; न; तन्नोदितः पाठेनानुदितस्तस्याग्रहणात् । सानुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येत्युक्तेरिति । का पुनः क्रिया भावनैवेति गृहाण । तथा हि अभवतो गमनादेशक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः कर्तोतिकर्मत्वम् । तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भवितुप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थात् प्रयोजकव्यापारो निरुत्पद्यमानः कोत्यर्थमवलम्बते ॥ २ ॥

आदनुदात्तञितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ ३ ॥

(च०) अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो धातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्—‘आदनुदात्तञितः’ इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृसेपः’ अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तञौ अनुदात्तञौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तञित् तस्मात् अनुदात्तञितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेदिति धातुपाठे योऽभिहितः धातुपाठे यो धातुरनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः ‘एष वृद्धौ’ इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः ‘शीङ् स्वप्ने’ इत्यादिः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आदितिशब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्र०) आदनुदात्तञित इति । अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तञौ तावितौ यस्य धातोः सोऽनुदात्तञित् तस्मात् । द्वन्द्वान्ते श्रुयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । द्वन्द्वेऽल्प-स्वरेति ङस्य पूर्वनिपातो न हसान्तत्वात् । ‘णायनणि’त्यादि ज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति ‘देवतेदमर्थ’ इत्यादिना च तस्यानित्यत्वाच्च । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । एषते । शेते । अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणं किम्; अगमत् अशिष्रियत् । ङाङोऽङित्वेऽपि धातुत्वाभावादान्न ॥ ३ ॥

जित्स्वरितेत उभे ॥ जितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञाबलत्वात् ॥ ४ ॥

(च०) अथोभयपदिनां लक्षणमाह—‘जित्स्वरितेतञितः’ इत्यादि ॥ जकार इत् यस्य स जित् यश्च स्वरितेतसंज्ञको धातुपाठे उक्तः । जिञ्च स्वरितश्च जित्स्वरितेत् तस्मात् जित्स्वरितेतः पञ्चम्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ईमौ’ ‘अ इ ए’ द्विपदमिदं सूत्रम् । जितो धातोः ‘हुदाञ् दाने, हुकृञ् करणे, व्रूञ्,’ इत्यादितः प्रसिद्धात् तथा स्व-रितेत इति यस्य धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पिताऽस्ति तस्मात् ‘हुपचप् पाके’ इत्यादेर्धातुपाठोक्ताद्धातुगणानुभे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां धातूनां पदप्रयोजनशिक्षामाह—आत्मगामि चेदित्यादि । चेद्यदि उभयपदिनां

धातूनामुपायः फलं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मायं पचते । परार्थं पचति । यद्यपि 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते तथापि तत्पठनादुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ॥ परगामीति । चेद्यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदोभयपदिनां धातूनां परस्मैपदं भवति ॥ यथा 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात् युक्तम् । एवमन्यदपि यथासम्भवमूह्यम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्याह—अन्वर्थानिदिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोः शब्दयोः नामानुगतार्थत्वात् यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परनिमित्तं परस्मैपदमित्यन्वर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिना पदप्रयोगकथनं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनं । उभयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वत्रिकश्चायं विधिः ॥ ४ ॥

(प्र०) ज्ञिदिति । अत्र केचित्—उभयपदिनां धातूनां कुत्र किं पदं प्रयोक्तव्यं तदाह—आत्मगामि चेति । चेत् यदि क्रियाफलं क्रियाजन्यफलमात्मगामि कर्तृनिष्ठं भवति तदा आत्मने पदं प्रयोक्तव्यं विधेयम् । चेत् क्रियाफलं परगामि परनिष्ठं भवति तदा परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । कुत इत्यत्राह—अन्वर्थानि । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्महासंज्ञयोरेवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थत्वादिति भावः । यद्यपि सर्वासामपि क्रियाणां फलं कर्तृर्थमेव भवति फलेच्छां विना कर्तुः प्रवृत्त्यभावात्, तथापि अव्यक्तं प्रधानगामीति न्यायेन फलशब्देनात्र प्रधानं फलं वाच्यम् । यदर्थः क्रियारम्भस्तदेव प्रधानं फलम् । यथा यागक्रियाया यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिः पाकक्रियायाश्च भोक्तृस्तुतिस्तदर्थमेव क्रियारम्भात् । दक्षिणावेतनादिकन्तु न प्रधानं फलम् । देवदत्तः पचते इत्यत्र तृस्यर्थं पाकं कुरुते इत्यर्थः । सूपकारः पचतीत्यत्र परतृप्त्यर्थं पाकं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“स्वगामि चेत् फलं यत्र कामस्तत्र प्रयुज्यते परगामिफले चैषा कामना च तृतीयया । बहुनामेककर्तृणामेकश्चेत् स्वार्थमाचरेत्, परस्मैपदमेव स्यात्” इति । वस्तुतस्तु कर्तृगामिनि फले आत्मने पदं परगामिनि फले परस्मैपदमिति न संगच्छते उभेग्रहणस्य वैयर्थ्यापातात् । तथा हि—जिस्वरितेत् एतावदेव सूत्रमस्तु आदिति चानुवर्तनीयम् । तेन कर्तृगामिनि फले आत्, अन्यत्र परतोऽन्यदिति परम् । किञ्च करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिर्माणफलस्य कुल्लादन्यगामित्वस्यासम्भवात् सृष्टिं चकार चक्रे वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निर्माणफलस्य ईश्वरेऽसम्भवाच्च । यजधातौ तु स्वर्गकामो यजेत होतर्थजेतेति श्रुतिभ्यां यजमानत्विजोरात्प्रयोगनियमः, अन्यत्र तु यथेष्टं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

परतोऽन्यत् ॥ पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥ ५ ॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगमाह—‘परतो०’ ॥ परतः पञ्चम्येकवचनान्तं तत्प्रत्ययान्तम् । अन्यद् प्रथमैकवचनान्तम् । अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे पदप्रयोगः । द्विपदमिदं सूत्रम् । पूर्वोक्त्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि तत्रानुदात्तलिङ्गे

आत्मनेपदनिमित्ते जिस्वरितेस्वे उभयपदनिमित्ते षभिर्विधुराद्वहितात् अस्माद्धातोः उदात्तेत्संज्ञकाद्धातुपाठोक्तात् ङकारजकारानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठे ज्ञेयः ॥ ५ ॥

(प्र०) परतोऽन्यदिति । अनुदात्तोऽतोऽङितो निविशादेर्जितः स्वरितेतश्च धातो-रन्यस्माद्धातोः परतः केवलं परस्मैपदं भवति ॥ ५ ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिवादीनामष्टादशसंख्यकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि ॥ ६ ॥

(च०) अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम्—‘नव परस्मैपदानि’ ॥ नव प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘जश्शसोर्लुक्’ ‘परस्मैपदानि’ प्रथमाबहुवचनम् । नपुंसकलिङ्गे । द्विपदमिदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्तमाना, विधिसंभावना, आशीः प्रेरणा, अनद्यतना, परोक्षार्था, अद्यतना, श्वस्तनार्था, भविष्यति, क्रियातिपत्तीभूतार्था, इति लक्षणानां दशविभक्तीनां यान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि केषुचित्सुस्तकेषु ‘पराण्यात्’ इति सूत्रं दृश्यते । तत्र पराणि प्रथमाबहुवचनम् । आत् प्रथमैकवचनम् । द्विपदम् । पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥ ६ ॥

वर्तमाने-तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस् । ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानस्तस्मिन्नाभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अस्य तिवादेः पाणिनीयानां लङिति संज्ञा ॥ तत्रैकवचनादोऽनि व्याक्रियन्ते ॥ ७ ॥

(च०) अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं विभक्तिप्रयोग-सूत्रमाह—‘वर्तमाने०’ ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । तिप्, तस्, अन्ति । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे । सर्वाण्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्तमान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः प्रथमक्षणे एव लभः सः प्रारब्धः स यावदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानः तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिवादयो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवादयो मसुपर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः । ते आद्यो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रन्थान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह—अस्येति । पणिनीयानामाचार्याणां पणिन्युक्त-ग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिवादेष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययस्य लङ् इति संज्ञा ज्ञेया । लट्, लिङ्, लोट्, लङ्, लिट्, लुट्, लेट्, लट्, लुङ्, इति दश लकाराः । तत्र वर्तमाने लट् ॥ ७ ॥

(प्र०) वर्त्तमानेति । तिवादयश्च वर्त्तमानक्रियाया द्योतका एव न तु वाचकास्तस्य धातुनैव लाभात् । वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् ; विशत्यादिवर्षपर्यन्तं वेदाध्ययनेऽपि अधीते इति प्रयोगदर्शनात् । भूतभविष्यदभिन्नत्वमिति लक्षणं तु न भविष्यद्वर्त्तमानभिन्नत्वं भूतत्वं वर्त्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्वमित्यपि स्यात्, तथा चान्योन्याश्रयो दोषः । पर्वतास्तिष्ठन्ति इत्यत्र तु स्वतो भूताद्यभावेऽपि कालत्रयवर्त्तिनां राज्ञां भूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद् भूतादिव्यवहारः । तथा हि नलादिकाले तस्थुः । कल्क्यादिकाले स्थास्यन्ति । इदानींतनराजकाले तिष्ठन्ति । आत्मास्ति इत्यत्रापि शरीराद्युपाध्यतीतत्वादिनाऽतीतत्वादिव्यवहारोऽस्तीति दिक् ॥ ७ ॥

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिषूपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ (ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाका भवन्ति) ॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः ॥ युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्मद्युत्तमः ॥ ८ ॥

(च०) एतेषामेव प्रत्ययानां त्रिविचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह सूत्रम्—‘नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः’ ॥ नाम्नि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । सप्तपदमिदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वं युवां यूयं इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मद् । ततः नाम, युष्मद्, अस्मत्, लक्षणेभु त्रिषु पदेषु उभयपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रिभिर्भागैः छेदैः कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञां लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस्, इति परस्मपदे ए वहे महे, इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुषप्रयोगशिक्षामाह—नास्तीति । नाम्नि सामान्यलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽप्यनुच्यमानेपि प्रथमेति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । ‘जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चानन्दनश्चन्द्रमौलिः’ इति । यदि वा—‘तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति’ । तथा अप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—‘शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदाऽमरम्’ इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नाम्नि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—‘त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि’ । अप्रयुज्यमाने यथा—‘अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् । भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः’ ॥ इत्यत्र युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽप्यपनयेत्यादिर्मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषः । प्रयुज्य-

भ्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

माने यथा—‘तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्रहैः कालमौशम्’ । अप्रयुज्यमाने यथा—‘मन्दः कवियशः प्रार्थो गमिष्याम्युपहास्यताम्’ इत्यादि ॥ ८ ॥

(प्र०) नाम्नि चेत्यादि । अत्राद्भुवि कर्मणि’ इत्यादेः कर्मणीति कर्त्तरीति चानुवर्त्तते । पाच्छब्दावनुवृत्तौ च सप्तम्या विपरिणम्येते । ननु भागैरित्युक्ते कथं त्रय एव भागा लभ्यन्ते न चत्वारः पञ्च वेति चेत्, सत्यम्, कपिञ्जलात्मभनन्यायेनेति गृहाण । भवान् पचतीत्यत्र तु युष्मदभवदर्थयोरसमानार्थत्वान्न मध्यमः । तथा हि अलिङ्गः सम्बोध्यविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः ॥ ८ ॥

कर्तरि पं च ॥ पं परस्मैपद कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विकरणात्कर्तरि तिवादयो योज्यन्ते ॥ भू सत्तायाम् ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ॥ ९ ॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह—‘कर्तरि पं च’ ॥ कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । पं प्रथमैकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनववचनलक्षणं कर्तरि कर्तृत्वमेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्मनेपदमपि भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदलक्षणे भवतः । यथा ‘जयन्ति सन्तः’ इति परस्मैपदम् । ‘तदनु च विजयन्ते’ इत्यात्मनेपदम् । ‘सारस्वतीमृजुं कुर्वे’ इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । ‘प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः’ इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्युच्यम् । ‘कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं यदुक्तं ‘भ्वादिः’ इति सूत्रेण भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तेन भूधातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः प्रथमं वर्त्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपदात्मनेपद्युभयपदिलक्षणेभु धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुस्त्वात् परस्मैपदी वर्तते स चाविकरणे भवति । विक्रियन्ते अवस्थान्तरं भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययार्थाभिधाने सहायो विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तः पातो गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणः । सच ‘अप् कर्तरि’ इत्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अवेव विकरणं यस्यासौ अन्विकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विकरणाच्च तिवादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशवा । तत्राविकरणा भ्वादयः । लुग्विकरणा अदादयः । लुग्विकरणा अपि द्विरुक्ता ह्वादयः । यविकरणा दिवादयः । नुविकरणाः स्वादयः । नम्विकरणा रुधादयः । उव्विकरणास्तनादयः । अविकरणास्तुदादयः नाविकरणाः क्रयादयः । स्वाथं ण्यन्ताश्चुरादयः ॥ तेषु भूधातुरन्विकरणस्तस्मात् तिवादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू सत्तायां । भू अर्थं धातुः सत्तायां विद्यमानार्थं भवनार्थं वर्तते । भूधातोः प्रथमपुरुषैकवचनम् तिप् । अत्र पकारः पित्कार्यार्थः । अपित्तादिर्ङित् इत्यादि तदर्थोऽयं पकारः । भू इति स्थिते ॥ ९ ॥

अप् कर्तरि ॥ धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिपपर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ १० ॥

(च०) सूत्रम्—‘अप् कर्तरि’ ॥ अप् प्रथमैकवचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति । भ्वादेशातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्तरि अप्रत्ययो भवति । तिवादिषु दिवाद्यन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसंभावनार्थाङ्गीः प्रेरणार्थान्द्यतनार्थलक्षणे चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्रत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । ‘तुदादेरः’ इत्यत्राप्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमप्यपकारः पित्कार्यार्थः । ‘भू अति इति स्थिते ॥ १० ॥

(प्र०) अपृकर्तरीति । अपः पितृत्वमपित्तादिर्जिदिति डित्त्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत् इत्यादौ डित्त्वाद्गुणो न स्यात् ॥ १० ॥

गुणः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ अर्थविवक्षायां तस् ॥ ११ ॥

(च०) ‘गुणः’ ॥ गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि०’ ॥ धातोः धातुसंबन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोवर्णकवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंध्युक्तो भवति ॥ क्वचित् ‘णिति परे’ इति दृश्यते तदशुद्धम् । पितं विनापि विभरांचक्रुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । ‘भो अ ति’ इति स्थिते । अवादेशश्चेति । ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ । भवति इति सिद्धम् ॥ अर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । ‘अप् कर्तरि’ भू अ तस् इति स्थिते ‘गुणः’ इति ॥ ११ ॥

(प्र०) गुण इति । इह धातोः प्रेरणे इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तरस्य नामिनो गुणो भवति तत्स्थानिनामेवारेदो नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह—धातोरित्यादि ॥ ११ ॥

अपित्तादिङित् ॥ पकारेत्तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो जिस्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडामायवर्जितो दशलकारान्तःपाती डित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ १२ ॥

(च०) ननु अप्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह—‘अपित्तादि०’ ॥ ष इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यानन्योऽपित्तादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ डित् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदमिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तित् अप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारौ तारस् इत्यादिश्चस्तनार्थप्रत्ययं विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स डकारानुबन्धं विनापि आख्याते

भ्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकीर्ति—मनोरमोपेता ।

९

डित्संज्ञो भवति । पकारेत्तादिकं चेति आदिशब्दात्सिप्रहणं । तेन भूताथं सिप्रत्यये परे अवर्तिष्ठ अदर्शत् अदर्शतामित्यादौ भविष्यदाद्यर्थं स्वपि प्रत्यये परे ‘भवविष्यति’ ‘अभविष्यत्’ इत्यादौ च गुणः ॥ १२ ॥

(प्र०) अपित्तादिरिति । अत्र पर्युदासबलात् पित्तादिभिन्नः प्रत्यय एव गृह्यते न धातुः । यत्तु आदिशब्दादायोऽपि गृह्यते तेन गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति तद्रभसात् ॥ १२ ॥

ङित्यद्वयुसि ॥ किति डिति च परे धातोर्गुणो न भवति द्व्युसं वर्जयित्वा ॥ कृतद्विवचनादुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो डित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ सोर्विसर्गः ॥ भवतः ॥ बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ १३ ॥

(च०) अथ डिप्रयोजनमाह—सूत्रम्—‘किङित्यद्वयुसि’ ॥ क् च ङ् च क्ङौ तौ इतौ यस्यस किङित् तस्मिन् किङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः उस् द्व्युस् तस्मादन्योऽद्व्युस् तस्मिन् अद्व्युसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । किति पित्ता व्यतिरिक्तं णवादौ यक्प्रत्ययादौ च, डिति पित्तादिवर्जिते प्रत्यये यङ्प्रत्ययादौ च धातोर्नामिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—द्व्युसमित्यादि । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उस् द्व्युस् तं द्व्युसं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विवचनात् इति अप्रत्यये लुकि कृते ह्वादेशातोर्द्विरुक्तात्कृतद्वित्वात्परस्य यो झ उसादेशो विहितः तस्मिन् परे सति डित्त्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातोः डित्त्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप्रत्यये पित्रिमित्तो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ भवतः इति सिद्धम् ॥ बह्वर्थानां बहूनां वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ भव अन्ति इति जातम् ॥ १३ ॥

(प्र०) संज्ञाफलमाह—ङित्यद्वयुसीति । यत्तु नोक्तमनित्यमित्यनेन अजुहवुरित्यादौ न गुण इति कैश्चिदुक्तं; तत्र युक्तम्; ‘आदेः स्वरेऽपि नोपधाया गुण’ इति सूत्रेणैवात्र गुणनिषेधे सिद्धे तदर्थं नोक्तमनित्यमित्याश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्—‘अदे’ ॥ अच् ए च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्येत्यादि । प्रत्ययस्य अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । ‘स्वरहीनं’ । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधना ॥ एवं भवसि भवथः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्तमपुरुषे वचनत्रयेऽपि अप्रत्यये नामिनो गुणे च कृते । ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ भव मि भव वस् भव मस् इति स्थिते—॥ १४ ॥

(प्र०) अदे इति । आख्यातप्रकरणे एवायं विधिरित्यनेन न स्यादावतिव्याप्तिः ॥ १४ ॥

ऽमोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः ॥ स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्व-
वामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

(च०) सूत्रम्—‘ऽमोरा’ ॥ व् च म् च ञ्मौ तयोर्व्मोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । आ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य तिवादेवकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेन अपोऽकारस्य आकारः । भवामि ‘सो०’ भवावः भवामः ॥ अथ ग्रन्थकारः उक्तिप्रयोगमाह—‘स राजा धार्मिको भवति’ अत्र राजेति कर्तृपदम् । भवतीति क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वम् । धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि । युवां साधू भवथः । यूयं साधवो भवथ । अहमात्मविद्ववामि । आवामात्मविद्वौ भवावः । वयमात्मविद्वो भवामः । इत्याद्युक्तवाक्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

(प्र०) ऽमोरेति । अत्रापि स्यादावपि नातिप्रसङ्गः उक्तयुक्तेः । तेन धनवानि-
त्यादौ नात्वम् । इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति । इदमत्र बोध्यम्—युगपत्प्राप्तौ परः । स च त्वं च भवथः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः इति । उक्तं च—‘एकदाचेत् क्रियाकालसम्बन्धप्रतिपादनं धातोर्नामादिषूक्तेषु यः परः स पुमान् भवेत्’ । परत्वं चाभिधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्यम् । अस्मदर्थस्यैक-
त्वेऽपि समुदायाश्रिताः संख्या ग्राह्याः । तदुक्तम्—‘द्वयोर्नाम्नोर्वहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चयः नामत्रयाश्रिता संख्या कृत्तिवाद्योर्विशेषणम् । स च त्वं च अहं चाहेति विव-
क्षायां त्वेकशेषो भवति ॥ १५ ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः ॥ यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः ॥ अहं त्वं स च पण्डिता भवामः ॥ १६ ॥

(च०) अथ पुरुषभेदमाह—नामयुष्मदस्मदां द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—‘अव्यवधानाच्च०’ ॥ अव्यवधानात्पुरुष-
विशेषः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभिः सहाव्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्य-
मोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः । चकारात्क्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तम-
मध्यमप्रथमानां व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोर्मध्यमः
उत्तममध्यमप्रथमेष्टमः । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः । इति व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः । अहं स च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः ॥
इति व्युत्क्रमोऽप्येवमेव ज्ञेयः । अव्यवधानात् अन्तररहितात् क्रियायाः सामीप्यात्
पुरुषविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्यात् । अयमर्थः ।

भ्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

११

नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति क्रियायाः समी-
पस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा
साधुः स च त्वं च भवथः इति । अत्र स च त्वं चेत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात्
क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्वित्वं च । स च त्वं च साधू भवतः ।
अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च
अहं च साधवो भवामः इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु ‘युगपद्वचने परः’ पुरुषा-
णामन्यच्च (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव । वचनं तु क्रियायाः
सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥ १६ ॥

**भूङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि ।
अवगुणावः । भवते ॥***

(च०) भूङ् प्राप्तौ ङित्वादात्मनेपदी तस्माद्वातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि
प्रयोज्यानि । ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव’ भवते । भू आते इति स्थिते । ‘अप्
कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव’ ‘स्वरहीनं’ भव आते इति स्थिते ॥*

(प्र०) भूङ्प्राप्ताविति । ननु भूङ्प्राप्ताविति आत्मनेपदिप्रकरणेऽनभिधाय कथं
परस्मैपदिप्रकरणे उक्तः । उच्यते । सत्तार्थभिन्नप्राप्त्यर्थभूधातुरस्तीति झटिति ज्ञानार्थं
सत्तार्थभूधातुकथनानन्तरं भूङ्प्राप्ताविति कथनम् । अथवा तिवादि नववचनकार्यमु-
क्त्वा तेप्रभृतिनववचनानां कार्यप्रदर्शनार्थं तत्कथनम् ॥ *

आदाथ ई ॥ अकारात्परस्य आत् आथ्संबन्धिन आकारस्य ईकारो
भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे—भवे भवावहे भवामहे ॥
स श्रियं भवते ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्—‘आदाथ ई’ ॥ आ सांके० । आत् च आथ् च अदाथ् तस्य
आदाथः । इ । ‘सो’ । आदौ ‘सव०’ मध्ये ‘आदवे लोपश्’ । त्रिपदं सूत्रम् । अकारा-
त्परस्य आते आथे आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीःप्रेरणाऽनद्यतनप्रथमपुरुषमध्य-
मपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति । अनेन आते इत्यस्याकारस्य इकारः ‘अ इ
ए’ भवेते । भू अन्ते इति स्थिते ‘अप् कर्तरि’ गुणः ‘ओ अव’ आदाथ ई’ अनेन आका-
रस्य इकारः ‘अ इ ए’ भवेथे भवध्वे । भू ए इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव’
‘अदे’ भवे । ‘ऽमोरा’ भवावहे भवामहे । स पुरुषः श्रियं लब्ध्मी भवते इत्युदाहरणम् ॥ १७ ॥

(प्र०) आदाथ ई । आ किम् अन्त्यस्य माभूत् । तपरः किम् गाते । अन्तरङ्ग-
त्वादयः सवर्णदीर्घे कृते पुनः सवर्णदीर्घः ॥ १७ ॥

विधिसंभावनयोः—यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यास् याव याम, ईत
ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ॥ विधिः कर्तव्या-

थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहः । तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥ १८ ॥

(च०) अथ द्वितीयं लकारमाह—‘विधिसंभावनयोः’ ॥ विधिश्च संभावनं च विधिसंभावने तयोः विधिसंभावनयोः । शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे—विधिरित्यादि । कर्तव्यः कर्तुं योग्योऽर्थः स कर्तव्यार्थस्तस्योपदेशः शिक्षा स कर्तव्यार्थोपदेशः ॥ अथवा अज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः । कर्तव्यार्थो यथा—‘विप्रो वेदमधीयीत’ अज्ञातज्ञापनं प्रातःकृत्यादि शिक्षारूपम् । सर्वोऽप्यर्थं विधिः ॥ तथा संभावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरमूह इति । वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावने च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीयव्याकरण-पाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा ॥ भू इति स्थिते तत्र प्रथमैकवचने भू यात् । ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ । भव यात् इति स्थिते ॥ १८ ॥

(प्र०) विधीति । कर्तव्येऽर्थे उपदेशः आज्ञापनं भृत्यादेरित्यर्थः । एतेन निमन्त्र-णाधीष्टानामप्यत्रान्तर्भावः सूचितः । तत्रापि प्रवर्त्तनमात्रस्य सद्भावात् । तत्र नियोग-करणं निमन्त्रणम् । इह भावान् भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । इह भवानासीत् अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीष्टभो माणवकः भवानुपनयेत । सम्भावनशब्दार्थ-माह—कल्पनमिति । अस्यापि पर्याय ऊहः ॥ १८ ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई भवति ॥ अ इ ए । भवेत् भवेताम् ॥ १९ ॥
युस इट् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत् ॥ २० ॥

(च०) सूत्रम् । ‘या ई’ ॥ या प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचना-न्तम् । अकारात्परो विधिसंबन्धिप्रत्ययस्य यो या इति वर्णः स ई इति भवति । इकारः ‘अ इ ए’ भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । ‘युस इट्’ युसः षष्ठ्येक-वचनान्तम् । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युस इत्येतस्य वचनस्य इडागमो भवति । टित्वादादौ । ‘अ इ ए’ भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत् । सर्वत्र ‘या ई’ इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ॥ १९-२० ॥

(प्र०) या ई इति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः । ‘आदाय इ’ रित्यत इरित्यनुवर्त्तते । अन्त्यादेशः षष्ठ्यभावाच्च ॥ १९ ॥

यामियम् । अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव् भवेम । शिष्यो गुरुश्रृषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति सम्भावनम् ॥ भवेत् भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेष्वाम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । ‘अहं हरिभक्तिं भवेय ॥’ २१ ॥

(च०) सूत्रम्—‘यामियम्’ ॥ याम् षष्ठ्येकवचनान्तम् । इयम् प्रथमैकवचना-न्तम् । अकारात्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । भवेतम् । द्वित्वबहुत्वयोः । ‘या ई’ इतीकारः । भवेव भवेम । इति सिद्धम् ॥ अथोदाहरणम् । शिष्यो गुरुश्रृषको भवेत् । विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुश्रृषारूपः कर्तव्यार्थः, अस्यो-पदेशविधिः शिष्येण गुरुश्रृषा कर्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्र विधौ यादादयः । तथा असौ ब्राह्मणत्वाद्देवपारगो भवेत् इति सम्भावेन सम्भवे यदादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मण-त्वेन वेदपारगत्वं सम्भाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ २१ ॥

(प्र०) यामिति । भवेयमिति इयमादेशे एत्वं भवेव भवेमेति येति त्वे एत्वं शिष्य इति शुभ्रूपत इति शुभ्रूपकगुरोः शुभ्रूपक इति विधिरिति शुभ्रूपकत्वलक्षणस्य कर्तव्य-स्यार्थस्य अत्रोपदेशादेवं तौ तादृशौ भवेतां ते तादृशा भवेयुः त्वं तादृग् भवेः युवां साधू भवेतं यूथं सन्तो भवेत् । अहं साधुर्भवेयम् आवां तादृशौ भवेव वयं सन्तो भवेमेति प्रयोज्यम् । इति सम्भावनमिति ब्राह्मणत्वेन छन्दोऽवगतत्वं सम्भवात् ॥ २१ ॥

आशीः प्रेरणयोः—स्तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप् । ताम् आताम्, अन्ताम्, स्व आथाम् ध्व-म्, ऐप् आवहैप् आमहैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थांशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र तुवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लोट् ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—‘आशीः प्रेरणयोः’ ॥ आशीश्च प्रेरणं च आशीः प्रेरणे तयोरा-शीः प्रेरणयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । शेषाणि तुवादीन्यामहैप्पर्यन्तानि अष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिषं प्रेरणं व्याच-ष्टे—अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वर्थं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टार्थंसनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीरुच्यते । तथा हे शिष्य इदं कार्यं कुरु इति यत्प्रव-र्तनं तदेव प्रेरणम् । तत्र आशिषि प्रेरणे च तुवादय आमहैप्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां च तुवादीनां पाणिनीयानां मते लोट् इति संज्ञा कथ्यते । भू । तुवादयः । सर्वत्रापि । ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ पकारः पितृकार्यार्थः । भव तु । भू तुप् इति स्थिते ॥ २२ ॥

(प्र०) आशीर्थमाह—अप्राप्तेति । प्रार्थना इच्छा । परस्येति । इष्टस्य प्रियार्थस्य प्रतिपादनमाशंसनं वा । पक्षान्तरे प्रेरणमिति । तेन विधेः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालानां च ग्रहणं भवति । प्रवर्त्तमानमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । तत्र विधिः प्राग्वदुदाहार्यः । प्रैषादौ भवान् कटं करोतु प्रेषितोऽतिसृष्टः प्राप्तकालश्च करणे अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । तत्रेति । आशीः प्रेरणार्थविशिष्टेषु कर्त्तादिष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

तु ह्योस्तातड्डाशिषि वा वक्तव्यः ॥ भवतु—भवतात् भव-ताम् भवन्तु ॥ २३ ॥

(च०) 'तुह्योस्ताड्डाशिषि वा वक्तव्यः०' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुह्योः आशीः प्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचनयोराशिष्यर्थे वाच्यमाने तातड्डित्यादेशो वा भवति । डकारो डित्कार्यार्थः । गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । अत्र तु अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चारणार्थः । गुरुत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । भवतु भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वर-हीनं०' भवन्तु । मध्यमपुरुषैकवचने भव हि इति स्थिते ॥ २३ ॥

(प्र०) तुह्योरित्यादि । अत्र तातडो डित्वं गुणप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेशः प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव डित्वमन्त्यादेशः प्रयो-जयति ॥ २३ ॥

अतः ॥ अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति न तु तातडः ॥ तातडिति डित्क-रणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ! ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवध्वम् । भवै भवा-वहै भवामहे । हरिं भवस्व त्वम् ॥ २४ ॥

(च०) 'अतः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भ-वति । अनेन हेर्लुग्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे । 'तुह्योस्तात०' इति तातड् आदेशः । भवतात् भवतं भवत । उत्तमपुरुषैकवचनत्रयेऽपि 'सर्वणं दीर्घः०' भवानि भवाव भवाम । अथोदाहरणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशीः । एवं भवन्तावायुष्मन्तौ भवताम् । भवन्तः आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मच्छब्दवाची तथापि सामान्येन नामरूपत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य ! त्वमध्ययनाय पठनाय उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(प्र०) अत इति । स्थानिवद्भावेन तातडो डित्वेऽपि लोपो न । 'ओर्वा हे'रित्यतो वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् । अतः किम् । युहि । तपरः किम् । याहि । हेः किम् । भवतः । ननु अत इति सूत्रे वाग्रहणं कर्तव्यम् । ओर्वा हे रिति सूत्रे इतस्तद-नुवृत्तिकरणेनासंयोगपूर्वादिति लाभः, वैपरीत्यकल्पनायां विधानगौरवप्रसङ्ग इति चेन्न, ओर्वाहेरिति सूत्रे वापदोपादानेन कार्यद्वयप्राप्तिस्तत्वाद्ग्रहणमत्र तु कार्यैकत्वात्तदव्या-हारः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

अनद्यतनेऽतीते-दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अमिप् व म । तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ॥

अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतन-स्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले दिवाद्यः प्रत्यया भवन्ति ॥

एषा संज्ञा लङ् ॥ दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार 'इण्तन्यकर्तरि' इति विशेषणार्थः । 'वावसाने' इति दकारस्य तकारः ॥ २५ ॥

(च०) 'अनद्यतनेऽतीते' ॥ अद्य भवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनस्तस्मिन् अनद्यतने सप्तम्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे दिवादीन्यष्टादशपदानि प्रथमै-कवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीते इति पदं व्याचष्टे-अतीताया इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययाम-द्वयादर्वाक् वर्तमानदिनं संयोज्य यावत् आगामिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽष्टप्रहरप्रमाणः कालोऽद्यतन इत्युच्यते । ततोऽनद्यतनः कालोऽन्यः । सच अनद्यतनो द्विधा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनद्यतने काले वाच्यमाने सति दिवादयो महि-पर्यन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीय-मते लङ् इति संज्ञा—'अनद्यतने लङ्' इति ॥ दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येषां पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आ-त्मनेपदे तन् इति वचनस्य नकारः 'इण् तन्यकर्तरि' इति सूत्रार्थः । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र 'अपकर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' प्रथमपुरुषैकवचने । 'वावसाने' दस्य तः ॥ २५ ॥

(प्र०) अनद्यतने इति । अस्मिन्नहनीत्यद्य । सद्य आदित्वादित्दमद्यप्रत्यय-श्राहनीत्यर्थे निपात्यते । तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा । अद्यशब्दवाच्यः कियान् कालः इत्याह—अतीताया इत्यादि । अतीता गता या रात्रिश्चतुर्यामात्मिका तस्या यथामद्वयं ततोऽर्वाक् आगामिन्या रात्रेः प्रथमयामद्वयं यावद्भवति तावानष्टयामात्मकः कालोऽष्टश-ब्दवाच्यः । अरुणोदयादारभ्य अरुणोदयपर्यन्तः काल इति केचित् । सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यन्तमित्यन्ये । लौकिकानां ह्योऽद्य एव इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् । अद्य-भवोऽद्यतनः 'त्यतनाविति' तनः । अद्यतनश्च कालस्त्रिविधः अतीतवर्त्तमानानागतभेदात् । अतीते सिः । वर्त्तमाने तिवादिः । अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिरथादपरोक्षे । नन्वेवं ह्यस्तन इत्येवास्तु अनागतकालशङ्कापि नेति चेत्सत्यम्, न जोक्तमनित्यमित्यद्यतनेऽपि परोक्षेऽपरोक्षे णादिविधर्ममिदम् । तेन 'बहुजगद पुरस्तात्तस्य, मत्ता किलाहं चकर चकिल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य' इत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः । बहुव्रीहिपक्षेऽद्यतनेऽद्यतनाभावादद्यतने दिवादिप्रसङ्गाशङ्का तु न । अद्यतने अव्यापकेऽद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्त्वात् ॥ २५ ॥

दिवादावट् ॥ दिवादौ परे घातोरडागमो भवति ॥ अभवत् अभव-ताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ह्योऽ-भवत्त्वत्पुत्रः ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—'दिवादावट्' ॥ दिप् आदिर्यस्यासौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । मध्ये । 'ओ अव्' द्विपदमिदं सूत्रम् ॥

दिवादाौ प्रत्यये परे सति धातोः अद् इत्यागमो भवति । द्वित्वादादौ । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः । ‘स्वर०’ अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने—‘सोर्वि०’ अभवः अभवतम् अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः ‘स्वर०’ अभवम् । द्वित्व-बहुत्वयोः—‘ओरा’ अभवाव अभवाम । अथोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वद्युः तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः तव पुत्रौ अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । ह्यस्त्वमभवः । ह्यो युवा-मभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽमभवम् । ह्य अवामभवाव । ह्यो वयमभवाम इत्या-द्युदाहरणानि योज्यानि । एवं भवतिवत्कर्तरि विभक्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदा-हरणानि योज्यानि ॥ ३६ ॥

अभवत् अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तन् इति स्थिते ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव’ ‘दिवादावट्’ तनो नकारः इत् । अभवत् । ‘आदाथ ई’ ‘अइए’ अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । ‘अइए’ अभवे अभवावहि । अभवामहि । स पुरुषो राज्यमभवत् । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णवादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म । ए आते इरे, सेआथे ध्वे; ए वहे महे ॥

धातोः परोक्षेऽतीते काले णवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिट् ॥ २७ ॥

(च०) अथ णवादि विभक्तिषट्कं कर्तरि कर्तृक्तौ प्रणीयते प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—‘परोक्षे’ ॥ अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तस्मिन् परोक्षे । ‘क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्’ इति परशब्दस्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । परःशब्दोऽत्र सान्तो निपातो गृह्यते । पार्यवाचको न परशब्दः यथा ‘अलुक् क्वचित्’ ॥ प्रक्रियामते तु पास्करादित्वा-त्छडागमः । णवादीन्यष्टादशापि पदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशति-पदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णवादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदा-त्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥ २७ ॥

(प्र०) परोक्षे इति । अक्ष्णः पर इति परोक्षः, टाडका इत्यनेनाकारप्रत्ययः समासान्तः । यस्यलोपः । अक्षादिन्द्रियात् पर इति क्वचिदमान्तस्य परत्वमिति परत्वं सहादित्वात् परस्योकारः । अनद्यतन इत्यनुवर्त्तते । अनद्यतनेऽतीते परोक्षे द्योत्ये वाच्ये वा धातोर्णावादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अनद्यतने किम् । देशान्तरे घटोऽभूत् । अत्र घट-भवनं परोक्षमतीतं न चिन्तनम् । अतीते किम् । अयमन्नं भोक्ता । अत्र भुजेर्भविष्यद्-नद्यतनत्वेऽप्यतीतत्वाभावः । इह विशेषविहिततादिभिर्बाधो नाशङ्कनीयः । अपरोक्षे तादीनां सावकाशत्वात् परोक्षे णवादिभिरेव बाधसम्भवात् । परोक्षे किं रामोराज्यमकरो-दिति हनुमद्वचनम् । अथ पचतीत्यत्र विहित्यनुकूलो व्यापारसन्तानोऽधिश्चयणाद्यधः-श्चयणान्तः क्रियाशब्दवाच्यः पच्यर्थस्तस्य समुदायस्य युगपदुत्पत्त्यगादिः किदिति ।

‘अपित्तादिर्दि’ दित्यतोऽपिदित्यनुवृत्तम् । कित् किद्वत् । कार्योतिदेशोऽयम् । ईजतुः । जुहुवतुः ॥ २७ ॥

णादिः कित् ॥ अपित् णादिः किद्ववति ॥ २८ ॥ द्विश्च ॥ णवादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ॥ २९ ॥ सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ सस्वरा-द्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ ३० ॥ भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्धयर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

(च०) सूत्रम्—‘णादिः कित्’ ॥ अपित् णादिः किद्ववति । कित्वाद्गुणाभावः । अथ भूधातोः परस्मैपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते । भू णप् इति स्थिते णो वृद्धयर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः । भू अ इति स्थिते । सूत्रम् ‘द्विश्च’ ॥ द्वि द्विवारम् इति विग्रहे ‘द्वित्रि-चतुर्थ्यः सुः’ इति सु द्विस् प्रथमैकवचनं सि ‘अव्यया०’ ‘सोर्वि०’ । च अव्यर्थः ॥ द्विपदं ॥ णवादिसंयोगे सति धातोर्द्विवचनं द्वित्वं भवति ॥ सूत्रम्—‘सस्वरादिर्द्विरद्विः’ ॥ स्वरेण सहितः सस्वरः स्वरसहित इत्यर्थः । सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादिः प्रथमैकवच-नान्तम् । द्विः अव्ययम् । न द्विः अद्विः त्रिपदं सूत्रम् । सस्वर अद्विरुक्तः आद्यावयवो द्विर्भवति । भू भू अ इति स्थिते ॥ २८-२९-३० ॥

(प्र०) द्विश्चेति । अत्र द्विवचनं द्विः प्रयोग एव न त्वादेशः । तेन तुतोसेत्यादौ कृतस्य सस्याभावात् पत्वं न अनन्तरस्येति न्यायादुक्तगादिरेव गृह्यते न तु विदो नवाना-मित्यादिविहितोऽपि, तेन वेदेत्यादौ द्वित्वं न ॥ ३० ॥

आभ्वोर्णादौ ॥ [आ, अश्च भूश्च अभ्वौ तयोः] पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ ३१ ॥ ह्रस्वः ॥ पूर्वसंबन्धिना दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ ३२ ॥

(च०) सूत्रम्—‘आभ्वोर्णादौ’ ॥ अश्च भूश्च अभ्वौ तयोः अभ्वोः । ण आदि-र्यस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ । आदौ ‘सवर्णे दीर्घः सह’ द्वितीये ‘नामिनो रः’ द्विपदं सूत्रम् ॥ णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भूधातुसंबन्धिन उकारस्य च आकारादेशो भवति । यद्यप्यासेत्यादौ आकारकरणं विनैव सिद्धिस्तथापि व्यानशे आनञ्ज आनर्च इत्यादिसिद्धयर्थमकारत्वम् । इति पूर्वस्य भूहृत्येतस्य भा । भा भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्—‘ह्रस्वः’ ॥ एकपदम् । पूर्वसंबन्धिदीर्घस्य ह्रस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ भू भू अ इति स्थिते ॥ ३१-३२ ॥

(प्र०) आभ्वोर्णादाविति । यत्तु नो वेत्यतो वेत्यनुवृत्ते व्यवस्थया भावकर्मणो-र्भुवो नात्वं तेन वुभूवे सुखमनुवुभूवे इति । तन्नावभूवे अनुवभूवे इति रूपस्यैव न्याय्य-त्वात् । यद्यपि भूकारस्य दीर्घाकारकरणमनर्थकं तथाप्यानर्चत्वाद्यर्थम् ॥ ३२ ॥

झपानां जवचपाः ॥ पूर्वसंबन्धिनां झपानां जवाश्चपाश्च भवन्ति

॥ ३३ ॥ झदधवभानां जडदगवा भवन्ति । खफळठथानां चटतकपा भवन्ति इति पूर्वभकारस्य वकारः ॥ भुवो वुक् ॥ भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे ॥ बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥ ३४ ॥

(च०) सूत्रम्—'भूपानां जवचपाः' ॥ झपानां जवाश्च चपाश्च जवचपाः । पूर्व-संबन्धनां झपानां जवाः चपा भवन्ति । झदधवभानां जडदगवा भवन्ति खफळठथानां कपचटता भवन्ति ॥ इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य वकारो जातः । पुनश्च ब भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्—'भुवो वुक्' ॥ भूधातोर्णवादौ स्वरे परे वुगागमो भवति ॥ कित्वादान्ते । उकार उच्चारणार्थः । वुग्विधानसामर्थ्यादेव गुणवृद्धी न भवतः । 'स्वरहीनं' । बभूव बभूवतुः बभूवुः । बभूथ इति स्थिते ॥ ३३-३४ ॥

क्रादेर्णादेः ॥ डुकृन् करणे । स्रु गतौ । डुभृन् धारणपोषणयोः । वृन् संवरणे । द्रु गतौ । शु श्रवणे । सु प्रस्रवणे । ण्डुन् स्तुतौ । कृसृमृवृ-द्रुश्रुसृस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णादिर्गणस्येत् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति निय-मादनितोऽपीडागमः । 'यदागमास्तदुणीभूतास्तद्गुणेन गृह्यन्ते' इति न्यायादिदोऽपि णवाद्यन्तत्वेन थपि वुक् । बभूविथ बभूवथुः वभूव । वभूव बभूविथ वभूविम । बलिर्बलवान् बभूव ॥ ३५ ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रादेर्णादेः' ॥ कृआदिर्यस्यासौ क्रादिस्तस्मात्क्रादेः । णादेः । द्विपदं सूत्रम् । डुकृन् करणे । स्रु गतौ । डुभृन् धारणपोषणयोः । वृन् वरणे । द्रु गतौ । शु श्रवणे । ण्डुन् स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य वस् प्रत्याहारादेर्णादिर्गणस्य । वस् प्रत्याहारः आदौ यस्य स वस्प्रत्याहारादिस्तस्य वस्प्रत्याहारादेः । थप् व म से ध्वे वहे महे इति प्रत्ययस्येडागमो न भवति । यथा चकथ ससथं वमथं दुद्रोथ शुश्रोथ तुष्टोथ इत्यादौ इडागमो न भवति ॥ अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इड्निषेधेऽन्यस्माद्धातोः इट् भवतीति नियमः । इति भूधातोः णवादिषु स्वरादिव्यतिरिक्तेषु थकारवकारमकारेषु इडागमो भवति । 'वुक्' 'स्वर०' बभूविथ बभूवथुः वभूव । वभूव बभूविथ बभूविम ॥ बलिर्बलिराजा बलवान् बभूव ॥ एवं रामलक्ष्मणौ बलवन्तौ वभूवतुः । पाण्डवा बलवन्तो बभूवुः । त्वं बलवान् बभूविथ इत्युदाहरणम् । इति लिट्लकारस्य परस्मैपदम् ॥ ३५ ॥

(प्र०) नियमादिति । विध्यभावादिडभावे सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवतीति नियमः ॥ ३५ ॥

बभूवे बभूवाते बभूविर । बभूविषे बभूवाथे ॥

(च०) अथात्मनेपदं लिख्यते । बभूवे बभूवाते बभूविर । बभूविषे बभूवाथे । एतेषु रूपेषु पूर्वोक्तसूत्रेणैव सिद्धिः । गभूविध्वे इति जाते सति ॥

नामिनोऽचतुर्णां धो ढः ॥ नाम्यन्ताद्धातोर्हृत्तरस्य तिवादिचतु-
ष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति ॥ ३६ ॥ अत्र सेटो
हलाद्वेति वक्तव्यम् ॥ बभूविध्वे-बभूविध्वे । बभूवे बभूविध्वे बभूविमहे ।
रामो राज्यं वभूवे ॥

(च०) सूत्रम्—'नामिनोऽचतुर्णां' नाम अस्यास्तीति नामी तस्य नामिनः ।
अचतुर्णां धः ढः । नामी अन्ते यस्य सः नाम्यन्तः तस्मान्नाम्यन्तात् धातोर्हृत्तरस्य
तिवादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोः धस्य ढकारो भवति । अनेन सूत्रेण धका-
रस्य ढकारो जातः । अत्र अस्मिन्सूत्रे (सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम्) अस्यार्थः—इटा सह-
वर्तमानः सेट् तस्मात् सेटः हलात् वा भवति इति विकल्पेन धस्य ढो भवति । अतो
बभूविध्वे बभूविध्वे इति रूपद्वयं जातम् । वभूवे बभूविध्वे बभूविमहे । रामो राज्यं
वभूवे । भूधातोर्लिट्लकारः समासिमगमत् । एवं पञ्च लकारा उक्ताः ॥ ३६ ॥

आशिषि—यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त,
यासम् मास्व यास्म । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्टास्
सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ॥ धातोराशिषि
यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥ ३७ ॥

(च०) अथ पष्ठो लकारः प्रारभ्यते । सूत्रम्—'आशिषि०' ॥ आशिषि सप्तम्येक-
वचनान्तम् । अग्रे यादादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एकोनविं-
शतिपदं सूत्रम् । धातोः केवलायामाशिषि अप्राप्तप्रार्थनालक्षणायां परस्येष्टार्थेऽसनलक्ष-
णायां वाच्यमानायां यादादयोऽष्टादशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । पाणि-
नीयानां मते एषां संज्ञा लिङ् । भूधातोः परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया
भवन्ति ॥ ३७ ॥

(प्र०) आशिषीति । स्वस्य परस्य चेष्टार्थस्याऽऽसनमाशीः । तस्यां वाच्यायां
यादादयः । यद्वा प्रार्थनप्रक्रिया वृत्तेर्द्धातोर्यादादयः ॥ ३७ ॥

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् ॥ तेन गुणाभावः ।
भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व
भूयास्म । सः श्रीमान् भूयात् ॥ ३८ ॥

(च०) 'आशीर्वादादेः' ॥ पं परस्मैपदं कित् भवति इति वक्तव्यम् । कित्वा-
द्गुणाभावः । भूयात् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म ।
स पुरुषः श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् ।
ते श्रीमन्तो भूयासुः ॥ ३८ ॥

(प्र०) सः श्रीमानिति । एकतदभिन्नाश्रया श्रीमदनुकूला भावनाशंसना आशंसा-
विषया भवनक्रिया वेति बोधः ॥ ३८ ॥

भू सीष्ट इति स्थिते ॥ **सिसतासीस्यपामिद्** ॥ धातोः परेषां
सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ ३९ ॥ गुणाबादेशौ ।
पत्वम् । भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम्
भविषीध्वम् । सौव्यवधानेऽपि ढत्वम् भविषीद्वम् । भविषीय भविषीवहि
भविषीमहि । हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ॥

(च०) भूः प्राप्तौ इति धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू
सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते ॥ सूत्रम्—‘सिसतासि०’ ॥ सिश्च सश्च
ता च सीश्च स्यप् च सिसतासीस्यपः तेषां सिसतासीस्यपाम् । इट् । द्विपं सूत्रम् । सि
‘भूते सिः’ । स इति इच्छार्थः सः । ता श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी सीष्ट सीयास्ता-
मित्यादिः आशीरर्थात्मनेपदे नवको गणः । स्यप् भविष्यत् क्रियातिपत्योः । धातोः परे-
षां इत्येतेषां प्रत्यायनामिडागमो भवति । ढित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्टादिकस्याडि-
त्वाद् गुणं विधाय तत् इडागमः । अथवा इडागमे कृतेपि ढित्वे सति ढित्त्वाभावात्
गुणकरणे न दोषः । ‘ओ अच्’ किलात् भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषी-
ष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सौव्यवधानेपि णत्वं भवेत् । [तत्र ‘सेटो हलाद्वा’
इति विकल्पेन भविषीध्वम्] भविषीद्वम् । भविषीय भविषीवहि भविषीमहि । त्वं
हरिभक्तिं भविषीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनौ रूपाणि ॥ समासिमगमत्पष्ठो
लकारः ॥ ३९ ॥

श्वस्तने--तातारौ तारस्, तासे तास्थस् तास्थ, तास्मि
तास्वस् तास्मम् । ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे,
ताहे तास्वहे तास्महे ॥ श्वो आगतेऽहि भविष्यदर्थं तादयो भवन्ति ॥
एषां संज्ञा लुट् ॥ इद्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भविता-
स्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो
भविता ॥ ४० ॥

(च०) सूत्रम्—‘श्वस्तने’ ॥ श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने । ता तारौ तारस् ।
इत्याद्यष्टादश पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिपदं सूत्रम् ।
धातोः श्व आगामिदिने भाविनि कालाऽर्थं तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभे-
देन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट् संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि ।
भू ता इति स्थिते । गुणः । ‘सिसतासीस्यपामिद्’ इत्यनेन सूत्रेण इट् । ‘ओ अच्’ भवि-

ता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः
भवितास्मः । श्वः प्रातःकाले तव हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥ ४० ॥

भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे
भवितास्वहे भवितास्वहे । श्वो हरिं भवितासे ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूः धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण साधितव्यानि ।
भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे- [भविताध्वे] भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । श्वो हरिं भविता इत्युदाहरणम् । पते-
यामुदाहरणानि विस्तरभयाच्च लिखितानि । लुट्लकारः समासः । समासोर्थं सप्तमो लकारः ॥

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो
भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लट् ॥ भविष्यति भविष्यतः
भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भवि-
ष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥ ४१ ॥

(च०) सूत्रम्—‘त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ त्यादौ, भविष्यति, स्यप् । त्रि-
पदं सूत्रम् । भविष्यतीति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काले धातोः तिबाद्यष्टादशसु पर-
स्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः । पाणिनीयानां
मते अस्य लट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते ‘त्यादौ भविष्यति स्यप्’ अनेन सूत्रेण
स्यप् प्रत्ययः । ‘सिसतासीस्यपां’ अनेन सूत्रेण इट् । ‘गुण’ इति गुणः । ‘ओ अच्’ इति
अच् । ‘किलात्०’ इति पकारः पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रा-
न्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि
भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्नामेश्वरस्यावतारो
धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि कथितानि ॥ ४१ ॥

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भवि-
ष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपि रूपा-
णि सिद्ध्यन्ति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे ।
भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णिर्मनू राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्या-
त्मनेपदिनो रूपाणि । समासोऽर्थं लट्लकारः । अष्टमो लकारः समासः ॥

स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्याद-
निष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि ॥
अस्य संज्ञा लट् ॥ अडागमः । अभविष्यत् अभविष्यद् अभविष्यताम् अभ-

विष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव
अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ ४२ ॥

(च०) सूत्रम्—‘स्यप् क्रियातिक्रमे’ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् ।
क्रियाया अतिक्रमोऽभवनं क्रियातिक्रमस्तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः कर्तव्यापाररूपाया
धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कुतश्चित्कारणादनिष्पत्तौ असिद्धौ सत्यां धातोर्दिवा-
दिषु विभक्तिषु परतः स्यप्रत्ययो भवति । पाणिनीयानां मते एषां लृङ् इति संज्ञा । भू
दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । ‘सिसतासी०’ अनेनेडागमः । ‘गुणः’ अनेन
सूत्रेण गुणः । ‘ओ अव’ इति सूत्रेणाव् । ‘क्रिलाव’ इति पकारः । ‘वावसाने’ अनेन तका-
रस्य दकारो भवति । ‘दिवादावट्’ इति सूत्रेणाडागमो भवति ‘स्वरहीनं’ अभविष्यत्
अभविष्यताम् । ‘अदे’ इति सूत्रेणाकारस्य लोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभ-
विष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । ‘अदे’ अभविष्यम् । ‘ज्मोरा’ अभवि-
ष्याव अभविष्याम । अथोदाहरणम् । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुभिक्षम-
भविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि ॥ ४२ ॥

(प्र०) स्यप् क्रियातिक्रम इति क्रियाया अतिक्रमोऽनिष्पत्तिरसिद्धिरिति यावत् ।
भूतत्वं भविष्यत्वं चानुक्तमपि परिशेषाल्लब्धम् । यदि सुवृष्टिरिति । सुवृष्ट्याश्रयात्मधा-
रानुकूला भूता भविष्यन्ती वा या क्रिया तदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारानुकूला-
याः क्रियाया असिद्धिः । क्रियातिक्रमे किं, सुवृष्टिर्भूत, सुवृष्टिर्भविष्यति । सुभिक्षम-
भूत सुभिक्षं भविष्यति । दिवादिषु किं कृष्णं नमेष्टेत् सखं याथात् । कर्त्रादिकमाख्यात-
वाच्यम् । कालस्तु धातोराख्यातस्य वार्थः । स्यपस्तु विकरणत्वादनर्थकत्वमेव ॥ ४२ ॥

अभविष्यत अभविष्यताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम्
अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं
भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः ।
अभविष्यत अभविष्यताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् ।
अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ।
समाप्तिं गतो नवमोऽर्थः लङ्लकारः । अस्येतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ॥ ४३ ॥

भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः ॥ ४३ ॥
अस्य संज्ञा लृङ् ॥ इकारः सरिति विशेषणार्थः । अभूस् त इति स्थिते ॥ दादेः
पे ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाधास्येण्भूपिब्रतिभ्यः परस्य सेल्लोपो भवति ॥ ४४ ॥

(च०) सूत्रम्—‘भूते सिः’ ॥ धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीते कालेऽर्थे
सिप्रत्ययो भवति दिवादौ परे । इकारः ‘सः’ इति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनीयानां मते
लृङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते ‘भूते सिः’ अनेन सूत्रेण सिः प्रत्ययः । इकारः ‘सेः’
इति विशेषणार्थ इत्संज्ञकत्वाल्लुप्यते ‘दिवादावट्’ अनेनाडागमः । ‘वावसाने’ अनेन

दकारस्य तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभूस् त इति जातम् ॥ सूत्रम् ‘दादेः पे’ ॥ अपित् दा
धा स्या इण् भू पा पाने इत्येतेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेल्लोपो भवति परस्मैपदविषये
॥ ४३-४४ ॥

(प्र०) भूते सिरिति । भूतसामान्ये सिरित्याह—भूतमात्रे इति । तथा च सिवि-
शिष्टदिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः । अबादिविशिष्टस्य तु भूतविशेषानघतनोऽपरोक्षः भूतानघतन-
परोक्ष णवादिः ॥ ४४ ॥

शाच्छासाप्राधेटो वेति वक्तव्यम् ॥ ४५ ॥ भुवः सिलो-
पो लुगवाच्यः ॥ ४६ ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेऽवृद्धयो न ।
अभूत् अभूताम् ॥ भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः ॥ ४७ ॥ अभूवन् ।
अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूद्वृष्टिः ॥

(च०) ‘शाच्छासा०’ ॥ शाच्छासाप्राधेट् एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति
वक्तव्यम् । ‘भुवः’ [इदं सूत्रमस्ति] भूधातोः सिलोपो लुगवाच्यः । लुकि न तन्निमित्त-
म् । तेन गुणेऽवृद्धयो न भवन्ति । अभूत् अभूताम् । बहुवचने अभू अन् इति स्थिते
‘भुवः’ भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे अमि अनि च वुगागमो भवति । ककारो
गुणप्रतिपेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः । इति अनि वकारागमः । ‘स्वर-
हीनं’ अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । इति परस्मै-
पदिनो भूधातो रूपाणि । अभूत् वृष्टिरित्युदाहरणम् । ४५-४६-४७ ॥

आत्मनेपदे सिः इट् गुणावौ षत्वं षट्त्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥
(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इट् गुणावौ
षत्वम् षट्त्वं अट् एते भवन्ति । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ अभविष् अन्त इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽदनतः ॥ आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति
अकारादुत्तरस्य तु न ॥ अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् ॥ ४८ ॥ ध्वे
च सेल्लोपः ॥ ध्वे परे सेल्लोपो भवति ॥ सस्य वा द इति केचित् । अभ-
विद्ध्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥ ४९ ॥

(च०) सूत्रम्—‘आतोऽन्तोऽदनतः’ ॥ आतः, अन्तः, अत्, अत अकारः न अट्
अनत् तस्मात् अनतः । आद्ये पदद्वये ‘अतोत्युः’ ‘उओ’ ‘एदो’ तृतीये ‘चपा’ ‘अवे’ चतु-
ष्पदं सूत्रम् । आत्मनेपदसंबन्धिनः प्रथमपुरुषबहुवचनस्य अन्त इत्यस्याद्भवति । अन्ते
इत्यस्य ‘अते’ इति भवति, अन्ता इत्यस्य ‘अताम्’ अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः ।
परं अकारादुत्तरस्य न भवति । अनेनान्त इत्यस्याते कृते ‘स्वरहीनं’ अभविषत । अभ-
विष्ठाः अभविषाथाम् ॥ अभविस् ध्वम् इति स्थिते । सूत्रम्—‘ध्वे च सेल्लोपः’ ॥ ध्वे
च अव्ययम्, सेः, लोपः ॥ ध्वे परे सति सेल्लोपो भवति । अभविध्वम् ॥ [इति जाते
‘नामिनोऽचतुर्णाम्’ ‘सेदोहलाद्वा’ इति ढत्वविकल्पे अभविध्वम् अभविध्वम्] ‘वा सस्य

दकारो भवति' इति केचित् । केषांचिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकारो भवति । 'स्वर-
हीनो' अभविद्वम् । अभविपि अभविष्वहि अभविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि ।
देवदत्तो राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ॥ ४८-४९ ॥

माङि लुङेव वक्तव्यः ॥ ५० ॥ सर्वलकारापवादः । मेः ॥
माशब्दे प्रयुज्यमाने आटो लोपो भवति ॥ ५१ ॥ मा हर्यभक्तो भवान् भूत् ।
स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥ ५२ ॥

(च०) [सूत्रम्—] 'माङि०' । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः ।
सर्वलकारापवादो भवति ॥ सूत्रम्—'मेः' ॥ [इदं सूत्रमस्ति ।] मे अटः । द्विपदम् ।
निषेधार्थमाशब्दे प्रयुज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽडागमस्य लोपो भवति । अनेन
सूत्रेणाटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः । सूत्रम्—'स्म-
योगे०' । स्पष्टमिदं सूत्रम् ॥ ५२ ॥

(प्र०) मेः इति । योगशब्दोऽत्र अर्थेन योगः । न तु अव्यवहितपूर्वापरैकतरव-
त्तित्वं-योगः । तेन 'मा हर्यभक्तो भवान् भूत्' इत्यादिप्रयोगः सिद्ध्यति । केचित्तु माङ्-
योगेऽपि अटो लोपो न स्यात्, तेन 'मा निषाद प्रतिष्ठात्त्वमगमः शाश्वतीः समा' इत्या-
दिसिद्धमित्याहुः । ङकारस्य प्रयोगोऽश्रवणादपि माङित्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन 'ङित्यदु-
रित्युत्तरोक्तसूत्राद्व्याकरणान्तरानुरोधेन ङकारः सम्बध्यते इति चिन्त्यम् ॥ ५२ ॥

मास्मयोगे लङ् च ॥ मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥ ५३ ॥

(च०) द्वितीयं सूत्रम्—'मास्मयोगे लङ् च ॥ स्पष्टम् । च पुनः मास्म इत्ये-
तयोः द्वयोर्योगे लङ् लकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य ।
मा स्म भूत् इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति । भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ् प्राप्तौ इत्य-
स्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः 'परतोऽन्यत्' इति सूत्रात् ।
भूङ्धातुरात्मनेपदो ज्ञातव्यः ङित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन-
आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्र बहुस्थले सन्धिर्न कृतः बालानां सुखेन बोध-
करत्वात् । समाप्तोऽं दशमो लकारो लुङ् । इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि ॥ ५३ ॥

चिती संज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिवादयः । अप् कर्तरि ॥
उपधाया लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥ ५४ ॥ चेतति
चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतत् चेतताम् चेतयुः २ ॥ चेततु चेततात् चेतताम्
चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्वित्वम् । चिचेत । कित्वाद्गु-
णाभावः । चिचित्तुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चि-
चितिव चिचितिम ॥ कित्वाद्गुणाभावः । चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ६ ॥ चेतिता
चेतितारौ चेतितारः ७ ॥ चेतित्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति ८ ॥ अचेतिष्यत्

भ्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकोटि-मनोरमोपेता ।

अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् ९ ॥ चित् सित् इति स्थिते । 'सिसता'
इतीदं ॥

(च०) अथ भ्वादिगणः प्रारभ्यते । तत्रादौ परस्मैपदप्रक्रिया निरूप्यते । चिती-
संज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' अनेनाप् । चित्
अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधाया लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्विपदं सूत्रम् ।
धातोरुपधाभूतस्य लघोर्नामिनः ङित्वादिजिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः
'स्व०' लट्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतथः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः ॥
लिट्—चेतेत् चेतताम् चेतयुः । चेतते चेततम् चेतत । चेतयम् चेतव चेतम ॥ लोट्—चे-
ततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतानि चेताव चेताम् ॥
लङ्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचे-
ताम् ॥ लिट्—'द्विश्च' 'स्वरहीनः' चि चित् णप् इति स्थिते णकारपकारावितौ
'गुणः' 'स्वरहीनः' चिचेत । कित्वाद्गुणाभावः । चिचित्तुः चिचितुः । चिचेतिथ चि-
चितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । लिङ्—चित्यात् चित्यास्ताम् चि-
त्यासुः । चित्याः चित्यास्तं चित्यास्तः चित्यासं चित्यास्व चित्यास्म ॥ लुट्—चेतिता
चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्थः चेतितास्थ । चेतितास्मि चेतितास्वः
चेतितास्वः ॥ लुट्—चेतिष्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति । चेतित्यसि चेतित्यथः चेतित्यथ ।
चेतिष्यामि चेतित्यावः चेतित्यामः ॥ लङ्—अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् ।
अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम । लुङ्—
चित् सि दिप् इति स्थिते 'सिसता' अनेन इट् । चित् सि दिप् इति जाते ॥ ५४ ॥

(प्र०) चिती संज्ञाने । सम्भृत् ज्ञानं चैतन्यमित्यर्थः ॥

सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥ ५५ ॥ इट् ईटि ॥

इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्याम् ॥ ५६ ॥

(च०) सूत्रम्—'सेः' सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित्
इट् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रं 'इट् ईटि ॥ इट् ईटि । इट उत्तरस्य सेरिति लोपो
भवति । इति दिस्योर्विषये सिलोपः । अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट् दिप्
इति जाते टकारः टित्कार्यार्थः, दि सि मि पकारः पित्कार्यार्थः । तदा चित् इट् ईट् इति
स्थिते 'गुणः' 'स्व०' 'स्वरहीनः' 'दिवादावट्' 'वावसाने०' एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत्
इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्याम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥ ५५-५६ ॥

स्याविदः ॥ सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्यान उम् भवति ॥ अचेतिषुः ।
अचेतीः अचेतिषम् अचेतिषट् । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिषम् ॥ ५७ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्याविदः' ॥ एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात्
दा इत्यादेः विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस् जातः ।
सा० उ० ३

‘स्वरहीनं’ ‘त्वोवि’ अचेतिषु । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व
अचेतिष्म । समासोऽयं धातुः ॥ ५७ ॥

(प्र०) स्याविद् इति । अत्र वाक्यत्रयम् । सेरित्याद्यम् । तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्याये-
न प्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातोः परस्यानोऽसम्भवात् । तत्राप्यस्तेरित्यनुवर्त्य
विद्यमानात् सेरिति व्याख्येयम् । तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परस्याप्यनोऽविद्यमान-
त्वात्तो सादेशः । आ इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्र सिग्रहणं नानुवर्त्तते । यद्यनुवर्त्तते तर्हि
प्रत्ययलक्षणेन आदन्तादेव सेरन उस् स्यात्, नान्यस्मात् । तथा च अनद्यतने न स्यात् ।
तेन विकल्पः फलितः । आयुः आयान् । विद् इति तृतीयम् । अत्राप्यद्यतने विलपेन ।
भूतमात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम् । केचित्तु—अत्र सिविद् इति सूत्रणीयम्, तत आत इति
सूत्रणीयम्, ततो णञ्डाविति, इत्थं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । एवं कुतो न
कृतमिति चिन्त्यमित्याहुः । तत्र समीचीनम्, एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यानिष्प्रमा-
णत्वेन उपेक्षणीयत्वात् ॥ ५७ ॥

च्युतिर् आसेचने । इर् अनुबन्ध ‘इरितो वे’ति विशेषणार्थः । उच्चारित-
प्रध्वंसो ह्यनुबन्धः । च्योतति । च्योतेत् च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप्
द्वित्वम् ॥

(च०) च्युतिर् आसेचने ॥ इर् अनुबन्धोऽस्ति ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेष-
णार्थः । उच्चारितप्रध्वस्तो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत्तिवादयः ‘उपधाया लघोः’ अनेन
गुणः । लट्—च्योतति च्योततः च्योतन्ति । लिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयुः ।
लोट् । च्योततु च्योततात् च्योतताम् च्योतन्तु । लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्यो-
तन् । सुगमत्वादेतेषां विवरणं न कृतम् । लिट्—च्युत् णप् इति स्थिते । ‘द्विश्र’ च्युत्
च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हसं शिष्यते अन्यो लुप्यते ।
चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत
चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् ।
अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट ।
अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥ ५८ ॥

(च०) सूत्रम्—‘पूर्वस्य हसादिः शेषः’ ॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्ता-
नामादिः हसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथक्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनम् । द्विवचने
कृते सति पूर्वपदस्य संयोगे सति आदिमो हसः शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन
यकारतकारयोर्लोपः कार्यः । तदा चुच्युत् णप् इति जाते । गुणः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वर-
हीनं’ णकारपकारावितौ । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत ।
चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । लिङ्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यासुः । लुट्—च्यो-

तिता च्योतितातौ च्योतितारः । लृट्—च्योतिष्यति च्योतिष्यतः च्योतिष्यन्ति । लृङ्—
अच्योतिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् । लृङ्—अच्योतीत् अच्योतिष्टाम्
अच्योतिषुः ॥ ५८ ॥

(प्र०) पूर्वस्येति । हसेति लुसविभक्तिकं पृथक् पदं । शिष्यत इति शेषः ।
कर्मणि घञ् । यद्यप्यादेरवस्थानं स्वत एव सिद्धं तथापि शेष इत्यस्य नियमार्थत्वेन तच्छे-
दनिमित्तेनादिषोपोऽनेन विधीयते । पूर्वरूपापेक्षोऽयमादिशब्दः । पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते-
अन्यो हसो लुप्यते । चुच्योत । ननु हसानामादिरिति पठ्योतत्पुरुषो हसश्चासावादिश्चेति
कर्मधारयो वा कुतो न स्यात् इति चेन्न, आद्ये आनक्षेत्यदौ स्वरादिष्वपि प्रसङ्गात् हसादि-
त्वस्य हसान्तरापेक्षत्वात् । द्वितीये नीलोत्पलवद्विशेषणत्वेनादिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ।
तथोक्तं पदमञ्जुष्याम्—“कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वेता । पठ्योसमासे त्वानक्षेत्यादौ
शेषः प्रयुज्यते” इति । न चातनुरित्यादावादिहसशेषासम्भवेनादेस्तकारादेर्लोपो न स्या-
दिति शङ्कनीयं जातिपक्षाङ्गीकारेण पूर्वरूपजातावादेः शेषो विवक्षितो न प्रतिष्वकीतिसिद्धा-
न्तात् । आदिश्चासौ हसश्चेति विशेषणस्याप्यनेन परनिपातो ज्ञाप्यते इति सदानन्दः ॥ ५८ ॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वा डः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः परस्मै
पदे ॥ सेरपवादः । डकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् ।
अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम ॥ ५९ ॥

(च०) अस्य धातोर्लुङ्लकारे सेरपवादो ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं
सूत्रम्—‘इरितो वा’ ॥ इर् इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं सूत्रम् । च्युतिर्
रुधिरं मिदिरं छिदिरं दृशिरं रुदिरं स्कन्दिरं इत्यादेरनुबन्धाद्धातोर्भूतेयं दिवादौ परे
वा ङप्रत्ययो भवति । डकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्त-
त्वात् । यस्मिन्पक्षे ङप्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सेरभावः । अनेन ङप्रत्ययः । दिवादावट् ‘स्वर-
हीनं’ अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम्
अच्युताव अच्युताम । समासोऽयं धातुः ॥ ५९ ॥

(प्र०) सेरपवाद इति । भूतमात्रार्थे दिवादौ पे इत्यपि बोध्यम् । तेन अवेवेक
भूतार्थत्वेऽपि न, रुण्दीत्यत्र दिवादिपरत्वाभावात् । न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्राप्तिरिति
वाच्यम्, वर्त्तमानसमीप इत्यनेन भूतेऽपि दिवादिविधानात्, अरुद्धेत्यत्र विवक्षितत्वाभा-
वात् ॥

इच्युतिर् क्षरणे । इच्योतति । इच्योतेत् । इच्योततु । अइच्योतत् ।
द्वित्वम् ॥

(च०) ‘इच्युतिर् क्षरणे’ ॥ पूर्ववत्तिवादयो भवन्ति । लट्—इच्योतति इच्योततः
इच्योतन्ति । लिङ्—इच्योतेत् इच्योतेताम् इच्योतेयुः । लोट्—इच्योततु इच्योततात्
इच्योतताम् इच्योतन्तु । लङ्—अइच्योतत् अइच्योतताम् । अइच्योतन् । लिट् ‘द्विश्र’-
इच्युत् इच्युत् णप् इति स्थिते ॥

शसात् खपाः ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ इति चकारशेषः । चुश्च्योत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । श्च्युत्यात् । श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् ॥ ६० ॥

(च०) 'शसात् खपाः' ॥ शसात्खपा द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य धातोर्द्वित्वे कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सति शसावुत्तरा अत्र वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । आदौ वर्तमानाः शसा लुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य यकारस्य तकारस्य च लोपः कार्यः । [पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः] 'गुणः' 'स्वरहीनं०' चुश्च्योत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । चुश्च्योतिथ चुश्च्युतथुः चुश्च्युत । चुश्च्योत चुश्च्युतिव चुश्च्युतिम । मधु चुश्च्योतेत्युदाहरणम् ॥ लिङ्-श्च्युत्यात् श्च्युत्यास्ताम् श्च्युत्यासुः ॥ लृट्-श्च्योतिता श्च्योतिताः श्च्योतिताः ॥ लृट्-श्च्योतिष्यति श्च्योतिष्यतः श्च्योतिष्यन्ति ॥ लृङ्-अश्च्योतिष्यत् अश्च्योतिष्यताम् अश्च्योतिष्यन् ॥ लृङ्-अस्मिन्नल्लकारे साधनं तु पूर्ववत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् अश्च्योतिष्याम् अश्च्योतिषुः । समासोयं धातुः ॥ ६० ॥

मन्थ विलोडने ॥ मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ॥ नोलोपः ॥ धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति डिति च परे ॥ ६१ ॥ इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ ऋसंयोगात् णादेरकित्वं वाच्यम् ॥ ६२ ॥ तेन नलोपो न । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम ॥ केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् ॥ ६३ ॥ ममन्थतुः ममन्थुः । नो लोपः० मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् अमन्थिष्याम् अमन्थिषुः ॥

(च) मन्थ विलोडने ॥ लट्-मन्थति मन्थतः मन्थन्ति । लिङ्-मन्थेत् मन्थेताम् मन्थेयुः । लोट्-मन्थतु मन्थतात् मन्थताम् मन्थन्तु । लृङ्-अमन्थत् अमन्थताम् अमन्थन् । लिट्-ममन्थ, ममन्थ अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'नोलोपः' ॥ न लोपः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य अर्थात् तकारस्थानियानुस्वारस्य किति डिति च परे लोपो भवति । अत्र लोपाधिकारे नकारादेशस्वरस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । 'ऋसंयोगात्' इति वार्तिकं । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात् णादिर्द्वित्वस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्वं न कित्वं अकित्वं वाच्यम् । ऋकारान्तात्संयोगात् धातोश्च णादेरकित्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वात् । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपाभावो भवति । 'स्वरहीनं०' 'स्वोर्वि०' ममन्थतुः ममन्थुः ॥ वार्तिकम्-केचिदाचार्याः संयोगात् धातोर्णोदेः कित्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति ।

अनेन णादेर्विकल्पेन कित्वं तदा ममन्थतुः ममन्थुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति ॥ लिङ् । नलोपः । मथ्यात् मथ्यास्ताम् मथ्यासुः ॥ लृट् । मन्थिता मन्थितारौ मन्थितारः ॥ लृट् मन्थिष्यति मन्थिष्यतः मन्थिष्यन्ति ॥ लृङ् । अमन्थिष्यत् अमन्थिष्यताम् अमन्थिष्यन् ॥ लृङ् । अमन्थीत् अमन्थिष्याम् अमन्थिषुः । समासोयं धातुः ॥ ६३ ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः ॥ इदितो नुम् ॥ इदितो धातोर्नुमागमो भवति ॥ ६४ ॥ लघूपधत्वाभावान्न गुणः । कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकुन्थत् । द्वित्वम् ॥ कुहोश्चु ॥ पूर्वसम्बन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति ॥ ६५ ॥ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिथ चुकुन्थथुः चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिव चुकुन्थिम ॥ इदितो नलोपाभावो वाच्यः ॥ कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्याम् अकुन्थिषुः ॥ ६६ ॥

(च०) कुथि पुथि लुथि मथि पते धातवो हिंसासंक्लेशनयोः प्रवर्तन्ते ॥ सूत्रम्-'इदितो नुम्' ॥ इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः नुम् । द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्दशस्वपि लकारेषु नुमागमो भवति । पूर्ववत्तिवादयः । 'इदितो नुम्' । 'मिदन्त्यात्त्व०' 'नश्चापदान्ते' 'अमा यपेऽस्य०' लृट् लघूपधत्वाभावात् गुणाभावो भवति । लृट्-कुन्थति । लिङ्-कुन्थेत् । लोट्-कुन्थतु । लृङ्-अकुन्थत् । लिङ्-कुन्थिष्यत् । लिङ्-कुन्थिष्यताम् लिङ्-कुन्थिष्यन्ति ॥ लृङ्-अकुन्थिष्यत् । लृङ्-अकुन्थीत् ॥ पुथि लुथि मथि इति तिसृणां(?) धातूनां सगमत्वाद्गुणाणि न लिखितानि ॥ ६३-६६ ॥

(प्र०) इदितो नुमिति । नुमि सिद्धे यन्मुग्रहणे तत्त्वन्तित्यादौ नकारश्रवणार्थम् । नुमिति योगो विभज्यते, क्वचिदन्यत्रापि नुम् सिद्धः ॥ ६४ ॥

षिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ आदेः णः स्नः ॥ षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥ ६७ ॥ नामधातुष्वैष्वक्कष्टिवां षः सो नेति वाच्यम् ॥ गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ ६८ ॥

(च०) तपु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ सूत्रम्—‘आदेः णः स्तः’ ॥ आदेः णः स्तः । त्रिपदं । षः उपदेशे यस्य स पोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । पोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः यथासंख्यम् । पोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोर्लक्षणं (?) प्रक्रियोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां विस्तरभयात्र लिखितम् ॥ तथाच पस्य सत्त्वनिषेधकं सूत्रं (?) ‘नामधातुः’ नामधातुष्टयैष्वक्-ष्टिवां पकारस्य सकारो न भवतीति वाच्यम् । गुणः । लट् । सेधति ॥ यदा निपूर्वोऽयं धातुः स्यात् तदा कीदृशं रूपं कार्यम् ॥ ६७-६८ ॥

(प्र०) आदेः णः स्तः इति । पोपदेशानाह—सेकृ सुप् सु स्तु सृज् स्तृस्त्यान्वे दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः पोपदेशाः ष्वक् स्विदस्वदस्वज्स्वप्स्मिडः ॥ सेकृगतौ । सु-प्लु गतौ । स्तृआच्छादने । सृज विसर्गं । स्तृ छादने । स्तृष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः पोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यकेवलदन्त्यः न तु दन्तोऽपि ष्वक्कादीनां पृथग्रहणात् । ष्वक् गतौ । जिप्विदागात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । जिप्वप् शये । स्मिड् ईषदसने । इति । णोपदेशानाह—अनर्द नाटि नाथ् नाध् नन्द नक् नृ नृतः । नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ् नाध् याचोपतापैदवय्यांशिषु । टुनदि समृद्धौ । नक् नाशने नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥ नकारजावनुस्वरपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्ठवर्गस्तवर्गजः । इति ॥ ६७ ॥

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव पकारणकारौ भवतः तथा तेष्वेव निमित्ते सत्सु ॥ निषेधति । सेधेत् । सेधतु । अड्वयवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषेधेध । सिषेधतु । सिषेधुः । सिषेधेध । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्ठाम् असेधिषुः ॥ ६९ ॥

(१) (मनो०) सेकृ सुप् सु स्तु सृज् स्तृस्त्यान्वे दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः पोपदेशाः ष्वक्स्विदस्वदस्वज्स्वप्स्मिडः ॥ सेकृ गतौ । सुप्लु गतौ । सु गतौ । स्तृ आच्छादने । सृज विसर्गं । स्तृ छादने । स्तृष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः पोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोऽपि ष्वक्कादीनां पृथग्रहणात् । ष्वक् गतौ । जिप्विदागात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । जिप्वप् शये । स्मिड् ईषदसने । एते पोपदेशाः । णोपदेशास्तु अनर्दनादिनाथनाथनन्दनकननृतः ॥ नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ् नाध् याचोपतापैदवय्यांशिषु । टुनदि समृद्धौ । नक् नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥ नकारजावनुस्वरपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्ठवर्गस्तवर्गजः ॥

(च०) तदर्थं सूत्रम्—‘प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्’ ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः, च, तथा, तौ सुनमाम् पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गात्परेषां पुञ् अभिषवे, पोऽन्तकर्मणि, ष्टुञ् स्तुतौ, ष्टुञ् स्तोभे, पिङ् वन्धने, पजि सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, इत्यादीनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीञ् प्रापणे, टुनदि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ पकारणकारावेव भवतः । तथा तेष्वेवेत्यादि । तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रार्थ भावः—सकारस्य पकारनिमित्तानि कवर्गलक्षणाणि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि पकाररेफक्वर्णाः । अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च । ततो यद्युपसर्गान्ते कवर्गस्येव प्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मात्परस्य सकारस्य पकारो भवति । यदा वोपसर्गं पकाररेफवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गं इत्यप्रत्याहारोऽस्ति तेन सेधतेः सकारस्य पकारो भवति । निषेधति । लिङ् सेधेत् । लोट्-सेधतु । लङ् । अड्वयवधानेपि षत्वं भवति न्यषेधत् इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्वस्तदा न्यषेधत् । तदभावे असेधत् । लिट्—द्वित्वव्यवधानेपि षत्वम् । नास्ति व्याख्यानेन प्रयोजनम्, तदभावेपि प्रयोगसिद्धेः । निषेधेध निपूर्वं सति । तदभावे सिषेध । लिङ्-सिध्यात् । लुट्-सेधिता । लट्-सेधिष्यति । लङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समासोयं धातुः ॥ ६९ ॥

(प्र०) प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । यद्यपि क्लिष्टादित्यैवानन्तरस्योति न्यायेनावृत्तिस्तथापि चकारेण ‘पुनोण’ इत्यनुवर्त्तते । तदेवानुवृत्तौ किं चकारेण । तथा तावित्यस्य तेन प्रकारेण तौ स्तः । तेष्वेव निमित्ते सत्सु इति । षत्वनिमित्तं क्लिष्टम् । णत्वनिमित्तं पकाररेफक्वर्णाः । तत्र स्वादयः । सप्रत्ययस्य प्रत्यान्तेषु । पुञ् अभिषवे । ष्टुञ् स्तुतौ । पोऽन्तकर्मणि । पूरेणे द्यागतिनिवृत्तौ ज्यन्तसोनाशब्दः । षञ्ज संगे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । पिङ्गुगत्याम् । अतिप्रतिपूर्वः पदलविशरणगतयोः । अयडन्तः पिच् क्षरणे । अवपूर्वः षम्भनिरोधे । व्यवपूर्वको भोजनार्थः । स्वनशब्दे । परनिविपूर्वकः । पेवृ सेवने । सुट्प्रत्ययः । अड्वर्जितः पिबु तन्तु सन्ताने ॥ ६९ ॥

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । उकार इड्विकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति ॥ ७० ॥ स्मृत्सूतिसूयतिधूञ् रधादीनामिड्वा वक्तव्यः ॥ ७१ ॥ स्मृशब्दे । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । दुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । णुह उद्विगने । स्निह-प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता ।

(च०) पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । उकार इड्विकल्पार्थः । ‘आदेः णः स्तः’ । पूर्ववत्तिवाद्यः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिङ्-सिषेध । सिध्यात् । लुट्-सिध्

ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः वा । ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्—'स्वसृति०' ॥ स्वसृतिसृयतिधूस्इत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः प्रत्ययस्यैवेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इट् । सेधिता ॥ ७०-७१ ॥

पक्षे—'तथोर्धः' ॥ दधार्ति विना झमान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकार-योर्धकारादेशो भवति ॥ झवे जवाः । सेद्धा । सेधिष्यति-सेत्स्यति । असेधिष्यत्-असेत्स्यत् । असेधीत् असेधिष्ठाम् असेधिषुः ॥

(च०) सिध् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'तथोर्धः' ॥ तद्ध च तथौ तयोः तयोः द्विपदं सूत्रम् । दधार्ति वर्जयित्वा झमान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगममिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः । 'झवे जवाः' प्रथमधकारस्य दकारः 'स्वरहीनं' 'गुणः' । सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः । सेद्धास्ति सेद्धास्थः सेद्धास्थः । सेद्धास्मि सेद्धास्वः सेद्धास्मः ॥ लृट्-सेधिष्यति सेत्स्यति । 'खसे०' लृट् । असेधिष्यत् असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेधीत् । असेधिष्ठाम् असेधिषुः ॥

इडभावे ॥ अनिटो नामिवतः ॥ नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥ ७२ ॥ चपत्वम् । सेः ॥ असैत्सीत् ॥

(च०) इडभावे असिध् सि ईड् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अनिटो नामिवतः' अनिटः नामिवतः । नास्ति इट् यस्य सः अनिट् तस्यानितः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः । द्विपदं सूत्रम् । नामिवतो नाम्युपधस्य 'नैकस्वरादनुदात्तात्' इति सूत्रेणोक्तात् अनिटो धातोः सम्बन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः । परं पूर्ववत् । 'खसे०' असैत्सीत् । असैध् सि ता इति स्थिते ॥ ७२ ॥

(प्र०) अनिटो नामिवत इति । पे इत्यनुवर्तते । सिरित्यनुवर्त्तमानं विपरिणामे साविति व्याख्येयम् । अनामिवत इतिच्छेदः । द्वयमिदं लब्धस्य धातोर्विशेषणम् । यद्यपि धातुसामान्यस्थानित्वमेव तस्येद्विधानाऽभावात्तथापि नेट् यस्माद्धातोः परस्य तादिप्रत्ययस्येति व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । अथ नामी चानामिनौ तावस्याऽस्तोऽनामिवात् तस्य नामिवतः । क्वचिदमान्तोपधादपि वृत्तिर्नौ भवत इत्यनेन ज्ञापितम् । मत्वर्थीयो भवतीति च । अवतो नामिवतश्चानिटो धातोः वृद्धिः स्यात् पे सौ परतः । अवत्त्वं चानुपधाकारोणावसेयम् । उपधाकारस्य पूर्वेण विहितत्वात् । अत एवानुपधाभूतस्याकारस्थोपधाभूतस्य नामिनश्च पूर्वेण न सिध्यतीदमारब्धम् । नन्वत्र एकस्य वतोःसत्त्वात् कथमवतोऽनामिवतश्चेति व्याख्यानमिति चेन्न, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य वतोः प्रत्येकमन्वधात् ॥ ७२ ॥

झसात् ॥ झसादुत्तरस्य सेलोपो भवति झसे परे ॥ ७३ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति ॥ ७४ ॥ असैद्धाम् असैत्सुः असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्सम् ॥

(च०) सूत्रम्—'झसात्' ॥ एकपदं सूत्रम् । झसादुत्तरस्य सेलोपो भवति झसे परे । अनेन सेलोपः कार्यः । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवती'ति न्यायात् वृद्धिर्भवति । 'तथोर्धः' 'झमे जवाः' 'स्वरहीनं' असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्सम् ॥ ७३-७४ ॥

खद् स्थैर्ये हिसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ॥ अत उपधायाः ॥ धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति गिति च परे ॥ ७५ ॥ चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदित् चखदथुः चखद ॥ णबु-त्तमो वा णिद्वक्तव्यः ॥ ७६ ॥ चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदिष्यत् ॥ णित्पे ॥ परस्मैपदे परे सिर्णिद्ववति ॥ ७७ ॥ 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्ठाम् अखादिषुः ॥ हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या ॥ ७८ ॥ अखदीत् ॥

(च०) खद् स्थैर्ये हिसायां च । पूर्ववत्तिवादयः । खदति खदेत् खदतु अखदत् । खद् खद् णप् इति स्थिते 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' खखद् णविति जाते ॥ सूत्रम्—'अत उपधायाः' ॥ अतः उपधायाः । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति गिति च परे । 'कुहोश्चुः' । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदित् चखदतुः चखद । 'णबुत्तमो वा' उत्तमो णपे वा णिद्वक्तव्यः । तेन वृद्धेर्विकल्पो भवति । चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् खदिता खदिष्यति अखदिष्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सूत्रम्—'णित्पे' ॥ ण् इत् यस्य णित् पे द्विपदं सूत्रम् । परस्मैपदे परे सिर्णिद्ववति । अनेन सेर्णित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्ठाम् अखादिषुः ॥ वृद्धिविकल्पकरं सूत्रम्—'हसादेः' ॥ हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपधस्तस्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्लघ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्ठाम् अखदिषुः । सुगमोयं धातुः समाप्तः ॥ ७५-७८ ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ उपसर्गस्थनिमित्ताभेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् ॥ ७९ ॥ 'गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्सा सप् वह् चि शम् दिह्' एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पल्ल पउने । पद् गतौ । घा गतिनिवृत्तौ । डुदान् दाने । डुधान् धारणपोषणयोः । माह् माने । पोऽन्तर्कर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सार्था गतौ च । प्सा भक्षणे । दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह प्रापणे । चिन् चयने । शम् उपशमे ।

दिह उपचये । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चुः जगाद
जगदतुः जगदुः । जगदिथ जगदथुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति ।
अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीद् ॥

(च०) गद् व्यक्तायां वाचि । गदति । 'उपसर्गस्थनिमित्तात्०' उपसर्गस्थनिमि-
त्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गदादयस्तु मूले उक्ताः सन्ति, त एव ज्ञातव्याः । अतो
ऽनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोश्चुः'
अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदिता
गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥ ७९ ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ लोपः पचां
कित्ये चास्य ॥ पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः ।
असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः ॥ ८० ॥ रेदतुः रेदुः ॥ सेटि थपि
एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ ८१ ॥ रेदिथ रेदथुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम ।
रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः ।
अरदीत् ॥

(च०) रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद । रद् अतुस् इति
स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपः पचां०' ॥ लोपः पचां किति ए च अस्य षट्पदमिदं सूत्रम् ।
येषां धातूनां द्विवचनस्य 'कुहोश्चुः' 'ज्ञपानां जवचपाः' इति जबादिरादेशो न भवति तेषां
पचादीनां पचसदृशानां पत् पद् चल् चर् तन् भन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ
सति लोपो भवति । एक एव हसो यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ असंयुक्तौ केवलौ
संयोगरहितौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य असंयुक्तहसमध्यस्थस्याका-
रस्य च एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ असंयुक्तहसौ तयोरसं-
युक्तहसयोः । पूर्वव्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण इदं तु मूलानुसारेण । चकारादुक्तनिमित्ताभा-
वेऽपि तु फल् भज् त्रप् सध् ग्रन्थ् दम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जृप् भ्रम् त्रस् गप्
राज् भाग् आज् भ्लाश् खन् राध् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवत इति सूत्रम् ।
अनेन पूर्वकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो भवति । 'स्वरहीनं' रेदतुः रेदुः । 'ररद् थपि'
इति स्थिते 'सिसता०' अनेनेट् । ररद् थप् इति जाते ॥ 'सेटि थपि०' वार्तिकम् । सेटि
थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनैत्वपूर्वलोपौ स्तः । 'स्वर०' । रेदिथ रेदथुः रेद ।
रराद-ररद रेदिव रेदिम । लिङ् । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अ-
रादीत् । 'हसादेः' अरदीत् । समाप्तोपम् ॥ ८०-८१ ॥

(प्र०) लोपपचमिति । पचामिति बहुत्वं प्रकारार्थं तेन निमित्तवैरूप्यसंपादका-
देशहीनासंयुक्तहसाद्यकारोपधाः पचसदृशा धातवो गृह्यन्ते । तथा च पप्रच्छतुस्तियत्र एक-
हसमध्यस्थत्वाभावान्नैत्वलोपौ । अनादेशादिः किम् । चञ्जनतुः । लिट्यनादेशविशेषणात्

नेमिथ, सेहे । अस्य किम्, दिदिवतुः ॥ रेदतुः, रेदुः । लोपोऽयं पूर्वान्त्यस्य न भवति
नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति न्यायात् । अनर्थकश्च पूर्वरूपमवयवत्वात् । अवयवा हि अन-
र्थकाः ॥ ८१ ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे । आदेः णः स्तः । नदति । नदेत् । नदतु ।
अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेशश्च इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादिवात् प्रणिन-
दति । ननाद नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम ।
नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः ।
अनदीत् अनादिष्टाम् ।

(च०) णद् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिवादयः । 'आदेः णः स्तः' नदति । अन्यानि
रूपाणि सुगमत्वाच्च लिखितानि । लिट् लकारे 'लोपः पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ कार्यौ ।
ननाद नेदतुः । यदा प्रपूर्वो धातुस्तदा 'प्रादेशश्च' अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रण-
दति इति रूपं भवति प्रपूर्वत्वे सति । यदा निपूर्वः स्यात् तदा गदादिवात् नेर्णत्वं
भवति । प्रणिनदति इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् नदिता नदिष्यति अनदिष्यत्
अनादीत् । हसादेः अनदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् ॥

अर्दं गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु । अर्दत् । अर्दत् । द्वित्वे कृते ।
आभ्वोर्णादौ । आ अर्द इति स्थिते ॥ नुगशाम् ॥ अश्नोतेऽर्द्धकारादिधा-
तूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ॥ ८१ ॥
आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द । अनर्दिव
आनर्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । आर्दिष्यत् । आर्दीत् आर्दिष्टाम्
आर्दिषुः ॥

(च) अर्दं गतौ याचने च । अर्दति अर्देत् अर्दतु अर्दत् । लङ्लकारस्य रूपे 'स्व-
रादेः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयोऽङागमो भवति । अर्दं णप् इति स्थिते द्वित्वम् ।
द्वित्वे कृते सति 'आभ्वोर्णादौ' इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति तदा आ अर्दं णप्
इति जाते ॥ सूत्रम्—'नुगशाम्' ॥ नुक् आशाम् । अशूश् व्याप्तौ अञ्च् अर्च् अर्द्
ऋच्छ् इत्यादीनां धातूनां द्विभावे कृते सति णबादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य नुमागमो भवति ।
ककारः स्थानवृद्धयर्थः कित्वादान्ते । उकारः उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयोर्मध्ये नुमागमो
भवति । 'स्वरहीनं' आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूले सन्ति । अर्द्यात्
अर्दिता अर्दिष्यति 'स्वरादेः' आर्दिष्यत् आर्दीत् ॥ ८२ ॥

(प्र०) नुगशामिति । णादावित्यनुवर्त्तते पूर्वस्येति च । अत्राश्नोतेः परिग्रहोऽ-
तोऽश्नोतेर्बहुत्वमाद्यर्थं तेनान्यपरिग्रहः । अश्नोतेः ऋकारादेशसंयोगान्ताकाराश्च पूर्वस्य
नुमागमः स्याण्णादावित्यर्थः । पूर्वस्येति किम्, परस्य माभूत् । णादौ किम्, अशिशिप-
ते । अर्दिषिपति । अंजिजिपति । विपरितनिर्द्देशानुगिति विभज्य तत्र कौ वेत्यतो वानु-

वृत्त्या कचिद्वा पुगागमः स्यादिति व्याख्येयम् । तेनाऽऽनञ्छ आञ्छेति सिद्धम् । अत्रे
ममवधेयम्-आम्बोरित्यत अकारोऽनुवर्तते स चार्थात् सप्तम्यन्तोऽवसेयः । तथ च पूर्वस्या
त्वेकृते नुगिति व्याख्यानात् नुगात्वं न बाधेत ॥ ८२ ॥

इदि परमैश्वर्ये । इन्दन्ति । इन्देत् । इन्दतु ॥ स्वरादेः ॥ स्वरा-
देर्धातोर्द्वितीयोऽङागमो भवति दिवादौ परे ॥ ८३ ॥ अ इ ए । ए ऐ ऐ
ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ कासादिप्रत्ययादाम्क्रस्भूपरः ॥
(१) कास् आस् दय् अय् नाम्यादिगुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादौ
परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ-अस्-भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ ८४ ॥ कास्
दीप्तौ । आस् उपवेशने । दय दानगतिर्हिंसादानेषु । अय गतौ । एते का
सादयः ॥

(च०) इदि परमैश्वर्ये । पूर्ववत्तिवादयः । 'इदितो नुम्' इत्यनेन नुम् । इन्दति
इन्देत् इन्दतु ऐन्दत् इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्य स्वरादेः
स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽङागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'ए ऐ ऐ' । ऐन्दत् ऐन्दता
म् ऐन्दन् । ऐन्दः ऐन्दतं ऐन्दत । ऐन्दं ऐन्दाव ऐन्दाम् । अस्य धातोर्लिट् लकारे विशेषो
ऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'कासादिप्रत्यया०' ॥ कास् आदिर्यस्यासौ
कासादिः प्रत्यायन्तो धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात्
कासादिप्रत्ययात् आम् । कृ च अस् च भृश् क्रस्भुवः क्रस्भुवः परे यस्मात्स क्रस्भुपरः
त्रिपदमिदं सूत्रम् । कास् आस् दय् अय् नाम्यादि गुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्यय
न्ताण्णादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगम
त्वाद्याख्यानस्यानावश्यकत्वम्, तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां व्याख्यानं कृतमस्ति
कासादेर्धातोः कास् आस् चकास् जागृ दरिद्रा दय् अय् उप् एध् ईक्ष् उह् इत्यादेर्धातोः
प्रत्ययान्ताच्च सयङायः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णवादौ विषये आम् प्रत्ययो भवति स च
आम् क्रस्भुधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच्च णवादिस्थाने आम्
प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां क्रस्भुधातूनां मध्ये अन्यतमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवती
त्यर्थः । तस्य च धातोर्णवादौ पूर्ववत्प्रक्रिया । आम्प्रत्ययः पितृसंज्ञश्च ज्ञेयः ॥ ८३-८४ ॥

(प्र०) स्वरादेरिति । अत्राटं विना स्वरादित्वं बोध्यम्, विधानसामर्थ्यात् ।
अन्यथा दिवादावडित्यस्याग्रे अट् चेति सूत्रिते न द्वितीयोऽङः सम्भवात् । यत्तु आ
द्योच्चारणे स्वरादेः, अन्यथा सर्वस्यैव प्रथमाटा स्वरादित्वादव्यावृत्तेरित्युक्तम्, तन्न

मनो० (१) क्रियाविशेषणोवसर्गादिव्यवधानेऽपि आम्रप्रत्ययो भवति, तेन 'तं पातयां प्रथममास पपा
पश्चात्' 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यादि प्रयोगाः साधुत्वं लभन्ते इति गुरवः । यत्तु क्र
दीश्वरेण 'सप्रसादिकृभ्वरितभिश्चे' त्यादि सूत्रं निम्नाय 'उक्षां प्रचक्रुरित्युदाहृतम्, तत्र सार्वत्रिकम्
उपसर्गभित्तक्रियाविशेषणादिव्यवधानदशायां तस्य गत्यन्तराभावात् इति ध्येयम् ।

औष्ट ऐज्यत इत्यादावप्रसङ्गात् । कारणसामर्थ्यादेकेनाटा धातुकार्थानन्तरं द्वितीयेन का-
र्त्तमित्याह, -एऐऐ ॥ ८३ ॥ कासादिप्रत्ययादामित्यादि । प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोप-
लक्षकम् । तेन अ इवाचचार औ इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वेऽपि अनेकस्वरत्वाभावाच्चाम् । कथं
तर्हि 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' प्रभ्रंश्यां यो नहुषं चकार' 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य
मार्गान्' इत्यादिप्रयोगः, प्रमादत एवेति तत् गृहाण । क्रस्भुवां क्रियासामान्यवाचित्वा-
दाम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति । सामान्यविशेषयोरभेदा-
न्वयो लोकतः सिद्धोऽस्ति । एवञ्चेन्दांचकार इन्दांभूवेत्यादौ एककर्तृका भूतानद्यतनपरो-
क्षा परमैश्वर्याभिन्न क्रियेति तुल्यशब्दबोधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मकः,
कथं द्वयोस्तुल्यबोध इति चेदत्राहुः—यदा हि करोतिस्त्वादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते
तदा तस्य नियमेन सकर्मकत्वं भवति, घटं चक्रे राज्यं चकारेत्यादौ । यदा तु क्रियान्तर-
समानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्त्वकर्मकत्वाकर्मक-
त्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्मकाकर्मकभावौ भजते । जुहवां चकारेति । एवं
भ्वस्त्योरप्याम् । प्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन क्वचित् सकर्मकत्वं बोध्यम् । तथा च—'त-
स्यातपत्रं विभ्रांभूवे' 'तपत्तुपूर्त्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरां बभूविर' इत्यत्र
क्रियान्तरसमानाधिकरणाद् भवतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् । एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगत-
कारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ ८४ ॥

विद्दरिद्राकास्काश्चागृउप् एभ्यो वाम् ॥ ८५ ॥ 'विद्
ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काश् विकशने । जागृ निद्राक्षये । उप् दाहे' । एते
विदादयः । इन्दां कृ-णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ ८५ ॥ पूर्वसं-
बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति ॥ चुत्वम् ॥ ८६ ॥

(च०) सूत्रम्—'विद्दरिद्रा०' ॥ विद्दरिद्रा कास् काश् जागृ उप् एभ्यो
वाम् प्रत्ययो भवति । इद् आम् कृ णप् इति जाते 'स्वरहीनं०' इन्दां कृ णप् इति जाते
'दिश्च' कृ इत्यस्यास्य द्वित्वम् । इन्दां कृ कृ णप् इति जाते । सूत्रम्—'रः' ॥ ऋ सांके-
तिकम् अः द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य अकारादेशो भवति ।
अनेन ऋकारस्याकारः तदा इन्दां कृ कृ णप् इति जाते 'कुहोरुचुः' अनेन सूत्रेण ककारस्य
चकारः । इन्दां च कृ णप् इति स्थिते ॥ ८५-८६ ॥

(प्र०) उदितो वेत्यतो वातुवृत्तेराह, -विद्दरिद्रेत्यादि । दरिद्राजागृत्तोरने-
कस्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेत्योपत्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः ॥ ८५ ॥

धातोर्नामिनः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ञिति णिति
च परे ॥ ८७ ॥ इन्दांचकार इन्दांचकतुः इन्दांचकुः । क्रादित्वाञ्नेट् । इन्दांचकथं
इन्दांचकथुः इन्दांचक । इन्दांचकार-इन्दांचकर इन्दांचकृव इन्दांचकृम् ।
इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दांभूव । इन्धात् ।

इन्दिता । इन्दिष्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषु
ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

(च०) सूत्रम्—‘धातोर्नामिनः०’ ॥ धातोः नामिनः द्विपदं सूत्रम् । धातोः
अन्त्यभूतस्य नामिनः जिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा इन्दा
च क् आर् णप् इति जाते ‘नश्चापदान्ते०’ ‘स्वरहीनं’ इन्दांचकार इति रूपं सिद्धं भवति ।
पुनर्मन्यान्त्यपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धी न भवतः किंतु ‘ऋरम्’ इत्य-
स्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । ‘क्रादेर्णादैः’ इति सूत्रे कृधातो-
रिङ्निपेधात् इडागमो न भवति पित्त्वाद्गुणो भवति । इन्दांचक्रथ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र-
इन्दांचकार ‘णवुत्तमः’ इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकार इत्यत्र
गुणो भवत्येव वा । इन्दांचक्रव इन्दांचक्रम । यदा असुधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां अस् णप्
इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः ‘आम्बोर्णादौ’ ‘सवर्णे दीर्घः’ ‘स्वरहीनं०’
इन्दांमास इन्दांमासतुः इन्दांमासुः । इन्दांमासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां भू
णप् इति जाते ‘नश्चापदा०’ पुनश्च वभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् ।
इन्दांवभूव इन्दाव् इन्दिता इन्दिष्यति । स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥ ८७ ॥

(प्र०) धातोर्नामिन इति । आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिरित्यतो ङिति वृद्धिरि-
त्यनुवर्तते । नामिन इति धातोर्विशेषणं तेन तदन्तलाभः । नाम्यन्तस्य धातोर्वृद्धिः स्या-
द्धातोर्विहिते ङिति प्रत्यये परतः । नामिनः किम् । पप्रच्छ । धातोः किम् । आत्रेयः ।
न चात्रादिवृद्धिरस्य लोपयोर्बाधकत्वेनान्तवृद्ध्यप्राप्ते धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् ।
परत्वात्तत्प्राप्तिसम्भवात् । अथ द्वयोर्लब्धावकाशयोः परत्वाश्रयणात् । कथमत्र परत्वात्
प्राप्तिरिति चेदवधारय । मास्त्वत् इत्यादावादिबृद्धेरवकाशो निनायेत्यादावन्त्यवृद्धेर-
वकाशः । णिति किम् । नेष्यति । धातोर्विहिते किम् । अग्निभुवोऽपत्यमाग्निभवः ।
इहान्त्यवृद्धिर्माभूत् । यद्यपि क्बन्तस्य धातुत्वानपायः तथाप्यत्र नाम्नो विहितोऽण न
धातोरिति भावः । धातोस्त्येवं शब्देन विहिते णितीति यावत् । तेन क्बन्तान्नामधातो-
रप्यणि आग्निभव इत्येव भवति । अत्र स्वरस्येत्यनुवृत्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानं कर्त-
व्यम् । स्वरान्तस्य धातोर्वृद्धिः स्यात् णिति इत्यायातम् । तेन शावयति अथापयतीत्या-
दि सिद्धमिति दिक् ॥ ८७ ॥

णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ॥ निस्निक्षनिन्दामुपसर्गाण-
त्वं वाच्यम् ॥ ८८ ॥ प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् ।
निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

(च०) णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यात्
तदा प्रनिन्दति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘निस्निक्षनिन्दा०’ ॥ निस्निक्षनिन्दां धातु-
नामुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति
निन्देत् निन्दतु अनिन्दत् । अत्र ‘उपधाया लघोः’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति उपधाया

मिकाराभावात् । निनिन्द निन्द्यात् निन्दिता निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् ।
अस्य रूपाणि मूले सन्ति तथापि लिखितानि ॥ ८८ ॥

णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष ।
निक्ष्यात् । निक्षिता निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ।

(च०) णिक्ष चुम्बने । निक्षति । ‘निस्निक्ष’ अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति ।
अन्यानि रूपाणि सुगमत्वात् लिखितानि ।

उख गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च
कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वकारोकारयोरियुवौ वक्तव्यौ ॥ ८९ ॥
उवोख । सवर्णे दीर्घः । ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता
ओखिष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

(च०) उख गतौ ‘गुणः’ ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । अत्र ‘स्वरादेः’ इत्यनेन
सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । उख णप् इति स्थिते ‘द्विश्च’ गुणः । उ ओख णप् इति
जाते सूत्रम्—‘असवर्णे स्वरे०’ ॥ असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोरिकारोकारयोः इयुवौ
यथासंख्येन वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण, उकारस्य उव् जातः । ‘स्वरहीनं०’ उवोख । अस-
वर्णस्वराभावाच्चोव् । ‘सवर्णे दीर्घः सह’ ऊखतुः ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता ।
ओखिष्यति । ‘स्वरादेः’ औखिष्यत् । औखीत् ॥ ८९ ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चतुः
आनञ्चुः ॥ पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः ॥ ९० ॥ अञ्च्यात् ।
गतौ तु अच्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥

(च०) अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । ‘स्वरादेः’ आञ्चत् । अ-
अञ्च णप् इति जाते ‘आम्बोर्णादौ’ ‘नुगशाम्’ ‘स्वरहीनं०’ आनञ्च आनञ्चतुः आन-
ञ्चुः । पूजायाम् ॥ ‘पूजायामञ्चेर्धातोर्नकारस्य लोपाभावो वाच्यः’ अञ्च्यात् । गतौ तु
‘नो लोपः’ इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति, अच्यात् । अञ्चिता । अन्यानि सुगमानि ।
अञ्चिष्यति । ‘स्वरादेः’ आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥ ९० ॥

आच्छ आयामे । आञ्छति । आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुभवेति केचित् ।
आञ्छ । आञ्छ्यात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति । आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ।

(च०) आच्छ आयामे । इदितो नुम् । आञ्छति आञ्छेत् आञ्छतु । ‘स्वरादेः’
आञ्छत् । आ आञ्छ णप् इति जाते ‘नुगशां’ ‘आने मुक् (?)’ ‘स्वरहीनं’ आनाञ्छ
आनाञ्छतुः आनाञ्छुः । आञ्छतेर्धातोर् ‘नुगशाम्’ इति सूत्रेण विहितो नुग्वा भवतीति
केचिदाचार्या वदन्ति, तदा द्विश्च । सवर्णे दीर्घः । आञ्छ आञ्छतुः आञ्छुः । आञ्छ्यात्
आञ्छिता आञ्छिष्यति । ‘स्वरादेः’ आञ्छिष्यत् आञ्छीत् ।

हुच्छा कौटिल्ये । 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः । हुच्छति । 'कुशेश्चुः' हस्य सवर्णः 'झपानां जवचपाः' । जुहृच्छे । अहृच्छीत् ।

(च०) हुच्छा कौटिल्ये । पूर्ववत् तिवादयः । हुच्छ अ तिप् इति स्थिते 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । 'स्वरहीनं' हुच्छति हुच्छत् हुच्छतु अहृच्छत् । हु हृच्छ् णप् इति स्थिते 'कुशेश्चुः' वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । अनेन हकारस्य झकारो भवति । 'झपानां जवचपाः' अनेन झकारस्य जकारः 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । 'स्वरहीनं' जुहृच्छे जुहृच्छत् । जुहृच्छः । हुच्छयात् हुच्छिता हुच्छिष्यति अहृच्छिष्यत् अहृच्छीत् ।

वज गतौ । वजति । वजेत् । वजतु । अवजत् । ववाज ॥ शस्ददवा-
दिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो वक्तव्यौ ॥ ६१ ॥ शसु
हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः । ददाद दददतुः । ववाज वव-
जतुः ववजुः । ववजिथ । अवजीत्-अवजीत् ॥

(च०) वज गतौ । पूर्ववत् । वजति वजेत् वजतु अवजत् । ववज् णप् इति जाते
['अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज ॥ ववज् अतुस् इति स्थिते] 'लोपः
पचां' अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति ॥ 'शस्दद०' शस् दद् वादि गुणभूताकाराणां
किति णवादौ परे एत्वपूर्वलोपो न वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपनिषेधः ववजतुः । व-
वजुः । ववजिथ वज्यात् वजिता वजिष्यति अवजिष्यत् । 'हसादेः' अवजीत् ॥ ६१ ॥

(प्र०) गुणभूतेति । गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो योऽकारस्तस्येत्यर्थः ।
तथा च शशरतुरत्रापि गुणे कृतेऽवयवस्यास्य न । लुलविधेत्यत्र ओकारे गुणे तस्यापि
तदवयवस्यास्य न । गुणभूतत्वं साक्षात् परम्परासाधारणम् । तेनोक्तप्रयोगद्वयनिर्वाहः ॥ ६१ ॥

व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । वव्राज वव्रजतुः
वव्रजुः । व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ॥ वदिव्रज्योः
सौ नित्यं वृद्धिः ॥ ६२ ॥ अव्राजीत् ॥

(च०) व्रज गतौ । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे वृद्धिविकल्पे सू-
त्रम्—'वदिव्रज्योः' । वदिव्रज्योर्धात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धिवि-
कल्पाभावः अव्राजीत् ॥ ६२ ॥

(प्र०) वदिव्रज्योरिति । अतो हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यम् ॥ ६२ ॥

अज गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ अजे-
रार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा ॥ ९३ ॥ एतच्च विभक्ति-
चतुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः ।
विवाय ॥ नुधातोः ॥ विकरणस्य नोर्धातोश्चवर्णोवर्णयोरियुवो भवतः
स्वरे परे ॥ ९४ ॥ अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ ॥ विव्यतुः विव्युः ॥

(च०) अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु । 'स्वरादेः' आजत् ॥ 'अजे-
रार्धधातुके०' अजेर्धातोरार्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वसादौ परे वा भवति । सार्वधातु-
कार्धधातुकयोर्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वी आदेशः । वी णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' ह-
स्वः । वि वी णप् इति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । 'स्वरहीनं०' वि-
वाय । विवो अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नुधातोः' ॥ नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नु-
धातोः स्वादेनुरिति स्वादेस्तत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णान्तोवर्णा-
न्तधातोः संबन्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अ-
त्रापि विशेषमाह—अनेकेत्यादि । तु पुनः अनेकस्वरः । संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भ-
वति तत्संबन्धिनोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकाराभेदो भवतः । पूर्वभूतस्य नुविकरणसंबन्धिनः उ-
वर्णस्यापि वत्वम् । तुशब्दात् कचिदेकस्वरस्यापि यकारः । यथा वदन्ति(?) कचिदेकस्व-
रस्यापि इय् । यथा इयतुः ॥ 'य्वोर्धातोः' 'य्वौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य
उकारस्य च इयादिकार्यम् । अत्र तु 'नुधातोः' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च
इयादि कार्यं भवति इति विशेषः । अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य य-
कारो भवति । विव्यतुः विव्युः । गुणः । विवयिथ ॥ ९३-९४ ॥

(प्र०) नुधातोरिति । सूत्रे ह्यत्र कनोरपि न ग्रहणं नुग्रहणेन 'निरनुबन्धकग्रहणे
न सानुबन्धकस्येति' परिभाषया विकरणस्यैव नोर्ग्रहणात् । एतुस्तुताविति धातोरपि न
'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति' परिभाषितत्वात् । परिशेषात् नु इत्यस्य वि-
करणस्य ग्रहणम् ॥ ९४ ॥

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट् ॥ ६५ ॥ विवयिथ-विवेथ-आजिथ
विव्यथुः-विव्य । विवाय-विवय, विव्यिव-आजिव, विव्विम-आजिम । वीयात् ॥
नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठिता-
दिडागमो न भवति ॥ ९६ ॥

(च०) 'स्वरान्तात्' ॥ स्वरान्तान्नित्यानिटो धातोः त्रयो वा इट् भवति ।
अनेनास्य वेट् भवति । 'गुणः' विवेथः विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यि-
म । वीयात् । अज् ता इति स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीरादेशः । वी ता इति
स्थिते । सूत्रम्—नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ न एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् नै-
कस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम् । यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः
कथितस्तस्मात्परेषां पूर्वोक्तानां सिसतासीत्येषां इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट् एट्-
व्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट् एट्-व्याः । अनुदात्ता धातवो धातुपाठज्ज्ञेयाः । अत्रानिट्-
कारिकास्ति तस्याः श्लोकाः सन्ति ॥ ९५-९६ ॥

(प्र०) नैकस्वरादिति । आद्योच्चारणे इत्युभयत्रान्वेति । आद्योच्चारणेऽनुदात्ता-
देकस्वराच्चेत्यर्थः । तेन विभित्सतीत्यत्र सान्ताद् द्वित्वदशायामनेकाल्त्वेऽपि इणनिषेधो
भवत्येव ॥ ९६ ॥

* अथानिदकारिकाः *

अनिदस्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
 अदन्तमृदन्तमृतां च वृहवृजौ शिवडोडिवर्णेष्वथ शीङ् श्रिजावपि ॥ १ ॥
 गणस्थमृदन्तमृतां च रुनुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्षुणुवः ।
 इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥
 शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
 रभिश्च भान्तेष्वथ भैथुने यमिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
 यमिर्भमान्तेष्वनिडेक ईष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
 नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
 दिदिर्दुहिर्मेहातिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
 इमेऽनिटोष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥ ५ ॥
 दिशि दशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
 लिशि च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
 रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
 इमे तु घान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
 शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
 इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिद्विबौ गणेषु घान्तान्कृषिर्कर्षती तथा ॥ ८ ॥
 तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
 स्वरेण नीचेन शपिं लुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठतांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥
 अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिस्विदीन् ।
 तुदिं नुदिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥
 पाचिं वाचिं विचिरिचिराज्जिपृच्छतीर्जिणिं सिचिं मुचिं भजिभज्जिभृज्जतीन् ।
 स्याजिं याजिं युजिरुजिसज्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विज्जनिदस्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिदकारिकाः ॥

वेता-अजिता । वेप्यति-अजिप्यति । अजिप्यत्-अवेप्यत् । आजीत् ।
 'धातोर्नामिनः' 'सेः' अवैषीत् । ण्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ।

(च०) तथा चाकारान्ताः सर्वेष्वनिटो दरिद्रावर्जम् ॥ भूस्त्तायाम् । रु शब्दे । स्तु प्रस्ववणे ।
 क्षु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । दुक्षु शब्दे । दु ओशिवगतिवृद्धयोः ।

डीङ् विहायसा गतौ । श्रिज् सेवायाम् । वृङ् सम्भक्तौ । वृज् संवरणे । इत्येतद्वर्जं अन्ये
 इवर्णोवर्णान्ता धातवोऽनिटो ज्ञेयाः ॥ दु ओशिवृत्तिवृद्धयोः । श्रिज् सेवायाम् । एतौ
 द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः ॥ ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने । डीङ् विहायसा
 गतौ । एतौ द्वौ वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः ॥ उकारान्तेषु यु रु णु क्षु स्तु ऊर्णञ्
 एतान्सप्तधातून्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः न कोऽप्यनिटः ।
 ऋकारान्तेषु वृङ् सम्भक्तौ । वृज् वरणे । जागृ निद्राक्षये । एतांस्त्रीन्धातून्वर्जयित्वाऽन्ये
 सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः पठेवानिटः ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । ओकारान्ताः पञ्चैवानिटः ।
 औकारान्तो धातुः कोपि नास्ति ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः कथ्यन्ते । तथान्नानिदृत्वाधकारा-
 त्कातन्त्रसूत्राणि लिख्यन्ते । शकेः कात् नेट् । पंचि विचि सिचि विचि मुचेश्चात् ।
 प्रच्छेः छात् । युजि रुचि भुजि भज्जि त्यजि अस्जि यजि मस्जि सृजि निजि विजिर्
 प्वञ्जेजात् । अदि तुदि नुदि क्षुदि स्विदि स्विद्यति विन्दति छिदि मिदि हदि सदि पदि
 खिदेदात् । राधि रुधि क्रुधि क्षुधि बन्धि साधि शुध्यति बुध्यति युधि बुधि व्यधेधात् ।
 हनिमन्यतेनात् । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि लुपि लुपि लिपि सृपेः पात् । यमि-
 रभिर्लभिभ्यो भेभ्यः यमि रमि मनि नमि गमेमात् । रिशि रुशि क्रुशि लिशि विशि दिशि
 हशि स्पृशि मृशि दंशेः शात् । त्विपि पुष्यति कृषि श्लिष्यति द्विपि रिपि विपि मिपि
 सिपि सुपि शुपि तुपि दुपेः पात् । वसि घसेः सात् । दहि दिहि दुहि मिहि मुहि रुहि
 लिहि नहि वहेहात् । च ग्रहिगृहेः सने एभ्यो धातुभ्यः 'सिसतासीस्यपामिद्' इति सूत्रेण
 इडागमो न भवति । अत्र सर्वस्य कात् अस्य पदस्य ककारात् क इत्यर्थे कार्यः (?) ।
 इति धातवोऽनिटः । एतेषामर्थान् धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानेन
 वीरादेशस्य इट्निषेधो भवति । गुणः । वेता अजिता । वेप्यति अजिप्यति । स्वरदेः ।
 अजिप्यत् अवेप्यत् । आजीत् आजिष्टाम् । आजिषुः । 'धातोर्नामिनः' अवैषीत् ।
 ण्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ॥

क्षि क्षये । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चिक्षाय । 'नुधातोः'
 चिक्षियतुः ॥ ये ॥ अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ ९७ ॥ क्षीयात् ।
 क्षेता । क्षेप्यति । अक्षेप्यत् । 'धातोर्नामिनः' अक्षेपीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥

(च०) क्षिक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् ।
 क्षि णप् इति स्थिते 'द्विश्च' क्षि क्षि णप् इति जाते 'शसात् खपाः' अनेन सूत्रेण ककारः
 शेषः 'कुहोश्नुः' चिक्षिणविति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' चिक्षाय
 'नुधातोः' चिक्षियतुः चिक्षियुः । क्षि यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ये' ॥ एकपदं सूत्रम् ।
 अनपि यकारे परे सति पूर्वस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् क्षेता क्षेप्यति
 अक्षेप्यत् । 'धातोर्नामिनः' अक्षेपीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥ ९७ ॥

(प्र०) ये इति । यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकरणत्वात् । तेन ह्याजेत्यादौ नाति-
 प्रतङ्गः । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया वा । अनपि ये किम् । चिनुयात् । 'संज्ञापूर्वकस्य विधेरनि-
 त्यत्वाद्वात्र न दीर्घः ॥ ९७ ॥

कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट ॥
ह्यन्तक्षणाश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सो न वृद्धिः ॥ ९८ ॥
हसादय एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ।

(च) कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिट् लकारे 'कुहोश्चुः' 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । चकाट चकटतुः चकटुः । कट्यात् कटिता कटिष्यति अकटिष्यत् । 'पूर्वोक्तसूत्रे' अकट् इ सि ईट् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्यन्त०' ॥ ह्यन्तक्षणाश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र हसादय एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इ ईटि' 'सहर्णे दीर्घः' अकटीत् ॥ ९८ ॥

(प्र०) ह्यन्तेति । ह्यच् मच् यच् ह्यः ते अन्ते येषां ते ह्यन्ताः हकारमकारांता इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

गुप् रक्षणे ॥ आयः ॥ गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि तु वा ॥ ९९ ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः ॥ स यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ १०० ॥ धातुत्वात्तिवादयः । गोपायति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायाम्बभूव । जुगोप ॥ यतः ॥ यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ १०१ ॥ गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता । 'ऊदितो वा' गोप्ता । गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगोपिष्यत्-अगोप्स्यत् । अगोपायीत् अगोपीत् । 'अनिटो नामिवतः' अगौप्सीत् । ज्ञसात् । अगोप्ताम् । एवं धूप् सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायामास । धूपायाम्बभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः ।

(च०) गुप् रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्—'आयः' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं०' गोपाय इति जाते ॥ सूत्रम्—'स धातुः' ॥ सः धातुः । यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वात्तिवादयः । गोपाय तिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदे' 'स्वर०' गोपायति गोपायेत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः सह' गोपायां कृ णविति जाते 'द्विश्र' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' 'नश्वापदान्ते झस्ते' 'स्वरहीनं०' गोपायाञ्चकार । गोपायामास गोपायाम्बभूव । 'अनपि वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति । गुप् णविति स्थिते 'द्विश्र' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया लघोः'

अनेन गुणो भवति 'स्वरहीनं०' । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । गोपाय यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यतः' ॥ य् च अत् च यत् तस्य यतः । यकारस्य अकारस्य च अनपि विषये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति गुप्यात् । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेन सूत्रेणैव विकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता गोपिता 'ऊदितो वा' गोप्ता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तान्यतो न लिखितानि । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समासोऽयं धातुः ॥ धूप् सन्तापे । 'आयः' अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । धूपायति धूपायाञ्चकार धूपायामास धूपायाम्बभूव । आयाभावे दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ॥ ९९-१००-१०१ ॥

(प्र०) आय इति । स्वार्थे इति अपरस्यानिर्दिष्टत्वात् स्वार्थे एव लभ्यते ॥ ९८ ॥ सधातुरिति । तच्छब्देन यडादिः परामृश्यते । यडादिना च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तेषां केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा ।

'यङ् सकाम्या इयङ्चेति यगा यजिजिङस्तथा ।

आचारे क्विबथो यश्च ज्ञेया दश यडादयः ॥'

प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वात् तिवादिः ॥ ९९-१०० ॥

तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेद् ॥ १०२ ॥ ततप्यत् । तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

(च०) तप् सन्तापे पूर्ववत् तिवादयः । तपति तपेत् तपतु अतपत् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । तताप । 'लोपः पचां किये चास्य' अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ सूत्रम्—'अत्वतो०' ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपो वा इड् भवति । अनेनास्य वा इट् । ततप्यत् तप्यात् । तप्ता तप्तातौ तप्ताः । तप्स्यति अतप्स्यत् । 'णित्वे' अनेन सूत्रेण सेर्जित्वात् 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् । ज्ञसात् । अताप्ताम् अताप्सुः ॥ १०२ ॥

क्रमु पादविशेषे ॥ क्रमुभ्रमुत्रसिबुटिलप्भ्राह्मलाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ १०३ ॥ चतुर्षु । क्राम्यति ॥ क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या ॥ १०४ ॥ क्रामति क्राम्यति । क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यतु-क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ।

(च०) क्रमु पादविशेषे । 'क्रमु भ्रमु०' एभ्यो वा यः प्रत्ययश्चतुर्षु लकारेषु परेषु । सुगमोऽस्यार्थः ॥ द्वितीयं सूत्रम्—'क्रमः पे' ॥ क्रमधातोः परस्मैपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे क्रामति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे क्रम् णप् इति स्थिते

‘दिश्च’ पूर्वस्य ‘हसादिः’ इति रेफमकारयोलोपे ‘चक्रम् अ’ इति स्थिते ‘अत उपधायाः’ अनेन सूत्रेण वृद्धिः । (‘रः’) ‘कुहोश्चुः’ चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात् । क्रमिता । अन्यानि रूपापि मूले उक्तानि सन्ति । ‘णित्पे’ इति णित्त्वात् । ‘अत उ०’ अनेन वृद्धि-प्राप्तौ ‘ह्रस्वन्तक्षण०’ इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः । अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः १०३-१०४ ॥

(प्र०) क्रमु भ्रम्वित्यादि । प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः कलमिः । त्रसिश्च दिवाद्यस्तेभ्यो नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्तेश्चारम्भः । आश्रम्याश्रदीप्तौ फणा-दावेतौ । भ्रमुचलने भ्वादिज्वालादिश्च भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः पुषादिः शमादिः । तत्र भ्वादेः भ्रमति भ्रम्यति, शमादेस्तु शमादीनामिति दीर्घे भ्रम्यति, इत्यन्त्रैरूप्यम् ॥ १०३ ॥

यम उपरमे ॥ गमां छः ॥ गम्यम् ह्रषूणां छो भवत्यपि ॥ १०५ ॥
यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-यमन्थ ।
यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् ॥

(च०) यम उपरमे ॥ ‘गमां छः’ ॥ इदं सूत्रमिति । गमां छः । गम् यम् ह्रषूणां धातूनां छकारादेशो भवति तिबादिषु चतुर्षु लकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह ‘षष्ठीनि०’ अनेन निय-मसूत्रेण मकारस्य छादेशो भवति तदा यच्छ् अप् तिबिति जाते ‘स्वरहीन०’ ‘छः’ ‘खसे चपा०’ । यच्छति यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । ‘अत उपधायाः’ ययाम । ‘य यम् अनुस्’ इति स्थिते ‘लोपः पचां०’ अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । येमतुः । येमुः । येमिथ । ‘अत्वतोः’ अनेन वा इट् । इडभावे एत्वपूर्वलोपत्वाभावः ‘सेटि थपि’ इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । ‘नश्चा०’ यन्ता यंस्यति अयंस्यत् । अयं सि ईट् दिप् इति स्थिते ॥ १०५ ॥

(प्र०) गमांछु इति । बहुवचनान्तास्तद्गणसूचका इति गमयमेपूर्णां ग्रहणम् ॥ १०५ ॥

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च पे वक्त-
व्यौ ॥ १०६ ॥ अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः ॥

(च०) सूत्रम्—‘आदन्तानाम्’ ॥ आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् चैतेषां धातूनां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनास्वेट्सकौ भवतः । अयं सक् इट् सि ईप् दिपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ ‘इट् ईटि’ ‘सवर्ण०’ दिसिमि पकारः इट् । ‘स्वरहीन०’ ‘वाचसाने’ ‘ह्रस्वन्त०’ अनेन वृद्धेरभावो भवति । ‘नश्चापदान्ते’ अनेन मका-रस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः । समाप्तोऽयम् ॥ १०६ ॥

णमु प्रहृत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम ।
नेमतुः । नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् ।
अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिषुः ।

(च०) णमु प्रहृत्वे शब्दे च । पूर्ववत्तिबादयः ‘आदेः णः स्तः’ अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ ननाम । ‘लोपः०’ । नेमतुः । नेमुः ।

नेमिथ । ‘अत्वतोः’ । ननन्थ । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ् लकारे ‘आ-दन्तानां’ अनेनेट्सकौ भवतः । ‘ह्रस्वन्त०’ अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । अयं धातुरनिट् ।

गम्ल गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु ।
अगच्छत् । जगाम ॥ गमां स्वरे ॥ गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया
लोपो भवति किङ्कत्यडे स्वरे ॥ १०७ ॥ जगमतुः जगमुः । जगमिथ जगन्थ ।
गम्यात् । गन्ता ॥ हनृतः स्यपः ॥ हन्तेर्ककारान्तात् स्यप इडागमो भवति
गमेश्व पे ॥ १०८ ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ लिट्पुषादेर्ङः ॥ लितो
धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परस्मैपदे ॥ १०९ ॥ सेरप-
वादः । अडे इत्युक्तेर्नोपधालोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

(च०) गम्ल गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । ‘गमां छः’ अनेन मकारस्य छकारः । ‘स्वर’ ‘छः’ ‘खसे०’ गच्छति । गम् णप् इति स्थिते ‘द्विश्च’ पूर्ववत् ‘कुहोश्चुः’ ‘अत उपधायाः’ जगाम । ज गम् अनुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘गमां स्वरे’ ॥ गमां स्वरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति डिति च स्वरे परे च उपधाया लोपो भवति अडे स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । ‘स्वर०’ जगमतुः जगमुः । जगमिथ । ‘अत्वतोः’ ‘नश्चा०’ जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति तथापि लिखामि । गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते । सूत्रम्—‘हनृतः स्यपः’ ॥ हन्च ऋच हन्त् तस्मात् हनृतः स्यपः । हन्तेर्ककारान्ताद्धातोः स्यप इडागमो भवति गमेश्व परस्मैपदे । अनेनेट् । गमिष्यति अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्—‘लिट्पुषादेर्ङः’ ॥ ल लकारः इट् यस्यासौ लिट् । पुष् आदिर्यस्यासौ पुषादिः । लिङ् पुषादिश्च लिट्पुषादिः तस्मात् लिट्पुषादेः ङः द्विपदं सूत्रम् । लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परे सति । सेरपवादो भवति । अ गम् ङ दिबिति जाते ‘गमां स्वरे’ अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ् इत्यु-क्तत्वाच्चोपधाया लोपः । लकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ‘स्वर०’ अगमत् ॥ १०७-१०८-१०९ ॥

(प्र०) गमां स्वरे इति । बहुवचनस्य बहुपलक्षकत्वमभिप्रेत्य गणयति-गमहने-त्यादि । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया कचिन्नेत्यभिप्रेत्याह—अङ् इति । डिङ्भिन्ने स्वरे इत्यर्थः । तेनागमदित्यत्र लोपो न ॥ हनृतः स्यप इति । अदितो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया गमेः परस्मैपदमेवेत्याह—गमेश्व पे इति । तेन संगस्यते इत्यादौ न ॥ लिट्पुषादेरिति । ननु अरङ् द्विश्चेत्यनन्तरोक्तसूत्रादङ्नुवृत्तेः किं ङग्रहणेनेति चेत् सत्यम् । ङग्रहणं योग-विभागेनान्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन द्युतादिभ्योऽपि अस्यतिवक्तित्यातिभ्यश्च भवति । अथैकयोगनिर्दिष्टन्यायेनाङि द्वित्वं भवेदिति वाच्यम्, ओरिति ग्रहणात् । ज्यन्तादेवाङि द्वित्वविधानात् । नत्वन्यस्मात् ॥ १०९ ॥

इषु इच्छायाम् । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईषतुः
इषुः । इयेषिथ । इष्यात् ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा

काराभावे अकाक्षांश्च अकाष्टांश्च अकाक्षुः । सूत्रं-रूपादीनां ॥ कृपादीनां धातूनां भू-
ते सिः' इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो वा भवति । सेरभावपक्षे ॥ सूत्रम्-‘हशपान्ता-
त्सक्’ ॥ हश्च शश्च पश्च हशपाः ते अन्ते यस्य स हशपान्तस्तस्मात् हशपान्तात् सक्
हकारान्तात् दुह् लिट् इत्यादेः शकारान्तात् दृशि वर्जयित्वा विष् आदेः, पकारान्तात्
कृपादीनाम्युपधात् अविद्यमानेदो धातोर्भूतेऽथ दिवादौ परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति ।
ककारो गुणनिषेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृप् स दिप् इति जाते ‘पठोः कः से’
‘क्रिलात्’ ‘कपसं’ ‘स्वरहीनं’ अकृक्षत् अकृक्षतां अकृक्षन् । सक्प्रत्ययस्य सकारः स-
स्वर एव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

(प्र०) हशपान्तात् सगिति । अत्र चानिदोऽनामिवत् इति पूर्वसूत्रानामिवत् इ-
त्यनुवृत्त्य तस्य च विशेषणार्थतया विवक्षणात्राम्युपधत्तलाभः इत्यभिप्रेत्याह-नाम्युपधा-
दिति । तेन स्तुहेरस्ताक्षीदित्येव रूपमिति बोध्यम् । हशपान्तादित्यत्रान्तप्रहर्णं चिन्त्यम् ।
हशपादिति पाठ्यम् । तेन च धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥ ११८ ॥

रुप् हिंसायाम् । ‘उपधाया लघोः’ रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् ।
रुरोष । रुरुषतुः । रुरुषुः । रुरोषिथ । रुष्यात् । रोषिता-रोष्टा । रोषिष्य-
ति । अरोषिष्यत् । अरोषीत् ।

(च०) रुप् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिबादयः ‘उपधाया लघोः’ रोपति । लिट्लकारे
रुरोष । रुष्यात् रोपिता ‘इषुसह०’ अनेनेट् विकल्पः ‘दुभिः दुः’ रोष्टा । अन्यानि मूले सन्ति ।

उप् दाहे । ओषति । ओषेत् । ओषतु । औषत् ॥ उप्विद्जागृ-
णामाम्वा वक्तव्यः ॥ ११९ ॥ ओषांचकार । उवोष । उवोषिथ । उष्यात् ।
ओषिता । ओषिष्यति । औषिष्यत् । ओषीत् ।

(च०) उप् दाहे । पूर्ववत् । ओषति । ‘स्वरादेः’ । उप् णप् इति स्थिते सूत्रम्-
‘उप्विद्जागृणां’ ॥ ओषांचकार । आमभावे उवोष उषतुः । उवोषिथ । अन्यानि
सन्ति ॥ ११९ ॥

मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह । मिमिहतुः
मिमिहुः । मिमेहिथ । मिह्यात् । ‘हो ढः’ ‘तथोर्धः’ ण्वुत्वम् ॥ ढि ढो
लोपो दीर्घश्च ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥ १२० ॥
मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । ‘हशपान्तात्सक्’ ‘हो ढः’ ‘पठोः कः से’ ।
अमिक्षत् अमिक्षतात् अमिक्षन् ॥

(च०) मिह सेचने । ‘उपधायाः’ मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह ता-
इति स्थिते । ‘हो ढः’ तदा मिह ता इति जाते तथोर्धः । मिह ता इति जाते ॥ सूत्रम्-
‘ढि ढो लोपो’ ॥ मी ढा इति जाते गुणः । वात्र ‘ढि ढो लोपो दीर्घश्च’ इति सूत्रप्रा-
प्तेः प्राक् ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः कार्यः । मेढा मेढारौ मेढारः । मिह स्यप् तिप्

इति स्थिते ‘हो ढः’ ‘पठोः कः से’ ‘क्रिलात्’ ‘कपसंयोगे’ ‘उपधाया लघोः’ मेक्ष्यति । अ-
मेक्ष्यत् । ‘हशपान्तात्सक्’ । मिह स दिप् इति जाते ‘हो ढः’ ‘पठोः कः से’ ‘क्रिलात्’
‘कपसं’ ‘स्वरहीनं’ अमिक्षत् ॥ १२० ॥

(प्र०) ढिढो लोप इति । वान्यत्रेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थानुत्तः पूर्वस्येति बोध्य-
म् । अत्र च ढिढो लोपश्चेति वाच्यम् । एवं च रिलोपो दीर्घश्चेति न सूत्रणीयम् ॥ १२० ॥

दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतुः
देहुः । देहिथ-ददध । दह्यात् । दग्धा । दादेर्धः । आदिजवानां ज्ञमान्तस्य
ज्माः सध्वोः । खसे चपाः । क्रिलात् षः सः कृतस्य । कपसंयोगे क्षः । धक्ष्य-
ति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् । ‘ज्ञसात्’ अदाग्धाम् अधाक्षुः ।

(च०) दह भस्मीकरणे । दहति ‘अत उपधायाः’ ददाह । ‘लोपः पचां’ देहतुः दे-
हिथ । ‘अत्वतो अनेनेट् विकल्पः’ । तदा दह थप् इति स्थिते । ‘दादेर्धः’ अनेन हस्य घः
‘तथोर्धः’ अनेन थस्य घः । ‘ज्ञसे जवाः’ अनेन घस्य गः । ददध । दह्यात् । दग्धा ।
इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह स्यप् तिप् इति स्थिते । ‘दादेर्धः’ अनेन हस्य
घः ‘आदिजवानां’ अनेन दस्य घः । ‘खसे चपां’ अनेन घस्य कः ‘क्रिलात्’ ‘कपसंयोगे’
धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । दह सि इट् दिप् इति स्थिते दिवादौ ‘दादेर्धः’ ‘आदिजवानां’
‘खसे’ ‘कप सं’ ‘स्वरहीनं’ ‘अत उपधायाः’ ‘अधाक्षीत्’ । ‘ज्ञसात्’ अदाग्धाम् । अधा-
क्षुः । समासोऽयम् ।

ग्लै म्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लयेत् । ग्लायतु । अग्ल-
यत् ॥ सन्ध्यक्षराणामा ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि
विषये ॥ १२१ ॥ णप् ‘द्विश्च’ ‘ह्रस्वः’ पूर्वस्य हसादिः शेषः । ‘कुशोद्बुः’ ॥
आतो णप् डौ ॥ आकारान्ताद्धातोः परो णप् डौ भवति ॥ १२२ ॥
टिलोपः । जग्लौ ॥ आतोऽनपि ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति
ङिति स्वरे सेटि थपि च ॥ १२३ ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ-जग्लथ
जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिष ॥ संयोगादेरादन्तस्य किति
यादादावेकारो वा वक्तव्यः ॥ १२४ ॥ ग्लयात्-ग्लेयात् । ग्ला-
ता । ग्लास्यति । अग्लास्यत् । अग्लासीत् अग्लासिष्ठाम् अग्लासिषुः ।

(च०) ग्लै म्लै हर्षक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । ‘ए आय्’ ग्लायति । लिट्लकारे-
ग्लै णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-‘संध्यक्षराणामा’ ॥ संध्यक्षराणां आ सांकेतिकं
दिपदं । संध्यक्षरान्तानां धातूनां अन्त्यस्वरस्यानपि विषये कर्तरि तिबादिचतुर्गणवर्जित-
स्थले आकारो भवति । अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । तदा ग्ला णप् इति जाते ‘द्विश्च’
‘ह्रस्वः’ । ग्ला ग्ला णप् इति स्थिते-‘पूर्वस्य हसादिः’ अनेन गकारोऽवशिष्टः ‘कुशोद्बुः’

जगला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘आतो णप् डौ’ ॥ आतः णप् डौ । सांके० त्रिप-
दम् ॥ आकारान्ताद्धातोः परो यः प्रथमपुरुषे उत्तमपुरुषे च णप् डौ भवति । डकारष्टिलो-
पार्थः । डित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् डौ इति डित्करणं तत् ‘आतो युक्’ इति युगा-
गमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् डौ जातः डित्वाट्टिलोपः
‘स्वर०’ जगलौ जगला अतुक् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘आतोऽनपि’ ॥ आतः न अण् अनप-
तस्मिन् अनपि यत्र ‘अण् कर्तरि’ इत्यादि विकरणं न भवति तत्र विभक्तौ परतः तस्या-
एव किति डिति च स्वरे परे इटि च धातोराकारस्य लोपो भवति । यत्र णवादौ अनप-
तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जगलतुः ।
अन्यानि मूले सन्ति । गलायात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘संयोगादे०’ ॥ संयोगादेः आद-
न्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । ‘पष्ठो निर्दिष्ट’ अनेन नियमसूत्रेण
अन्तस्यैव भवति । गलायात्-गलेयात् । अगलासि ईट् दिप् इति स्थिते । ‘आदन्तानाम्’
अगलास् ईट् सि ईट् दिप् इति जाते ‘इट ईटि’ ‘त्वणं’ ‘स्वरहीनं’ अगलासीत् ॥ १२४ ॥

(प्र०) आतो णविति । णवित्यत्रानुबन्धद्वयग्रहणं, प्रथमपुरुषबहुवचने गाते इत्या-
दावतिप्रसङ्गवारणाय डित्करणम् । आतो युगवारणाय णित्वं वा स्थानिवत्त्वात् । तज्ज्ञा-
पकं चात्र उग्रहणमेव । नित्यत्वात् प्रथमप्राप्तेऽपि युक् सावकाशन्यायेन वारितः ॥ १२२ ॥

आतोऽनीपति । आत इति योगविभागात् सेटि थपि चेत्यस्य लाभः ॥ १२३ ॥

गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जगतुः
जगुः ॥ दादेरे ॥ अपिद्वाधामागैहाक्पिबतिसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति
आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे ॥ १२५ ॥ गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् ।
अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः ।

(च०) गै रै कै शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिपि लि-
ट्लकारे विशेषः । गायत् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘दादेरे’ ॥ दादेः ए ॥ अपिद्वा धा
मा गै हाक् पिबति सो स्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात् ।
अन्यानि रूपाणि पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणैः ॥ १२५ ॥

पृथ्वै शब्दसंघातयोः । सत्वनिषेधः । पृथायति । पृथायेत् । पृथायतु ।
अपृथायत् । ‘सन्ध्यक्षराणाम्’ ‘शसात्स्वपाः’ ‘पाटुवर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे
गते तकार एव । तष्टौ । पृथायात्-पृथेयात् । पृथाता । पृथास्यति । अपृथा-
स्यत् । अपृथासीत् ॥

(च०) पृथ्वै शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्वनिषेधः । ‘ऐ आय्’
पृथायति । लिट्लकारे पृथ्वै णप् इति स्थिते ‘सन्ध्यक्ष०’ पृथा णप् इति जाते ‘द्विश्च’ ।
‘शसात्’ । पूर्वस्य ‘पाटुवर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे गते तकार एव शेषः । तष्टया णप्
इति जाते । ‘आतो णप् डौ’ ‘स्वरहीनं’ तष्टयौ । अत्वतो नित्यानिटश्च धातोः थपो वेद-

भवति । तष्टियथ-तष्ट्याथ । ‘संयोगादेः’ । पृथायात् पृथेयात् । अन्यानि मूले सन्ति
तेषां साधनं सुगमं पूर्वधातुवत् ॥

(प्र०) पृथ्वै शब्दसंघातयोरिति । अत्र केचित् नामधातुष्वक्कृष्टवैष्टिवां सत्त्वं नेति
वदन्ति, तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

दैप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्त्वा-
देकाराभावः । दायत् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् अदासि-
ष्टाम् अदासिषुः । पित्त्वात्सिलोपाभावः इत्यादि ।

(च०) दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्ववत् तिवादयः । ‘ऐ आय्’
दायति । ददौ । पित्त्वात् ‘दादेरे’ अनेन एकारो न भवति । दायत् । ‘आदन्तानाम्’
अदासीत् । पित्त्वात् ‘दादेरे’ अनेन सिलोपो न भवति ।

धेट् पाने । ट ईवर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ ।
धेयात् । धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासि-
ष्टाम् अधासिषुः । अधात् अधाताम् । ‘स्याविदः’ ॥ उस्यालोपः ॥ उसि
परे धातोराकारस्य लोपो भवति ॥ १२६ ॥ अधुः । धेटः सेरङ् । धातोर्द्वित्वं
वेति केचित् ॥ ‘आतोऽनपि’ अदधत् अदधताम् अदधन् ।

(च०) धेट् पाने । ट ईवर्थः । ‘ए अय्’ धयति । लिट्लकारे । ‘सन्ध्यक्षराणां’
‘द्विश्च’ ‘ह्रस्वः’ । ‘ज्ञपानाम्’ ‘आतो णप् डौ’ दधौ । ‘दादेरे’ धेयात् अधासीत् । ‘शा-
च्छा’ अनेन वा सिलोपः । अधात् अधाताम् । अधा अण् इति जाते ‘स्याविदः’ अधा
उस् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘उस्यालोपः’ ॥ उसि, आ सांके०, लोपः । उसि परे सति
धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः ॥ धेटः सेः स्थाने अङ् धातो-
र्द्वित्वं वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाङ्द्वित्वे भवतः । अ धा धा अङ्
दिप् इति जाते । ‘ह्रस्वः’ । ‘ज्ञपानां’ ‘आतोऽनपि’ ‘स्वरहीनं’ अदधत् ॥ १२६ ॥

दृशिर प्रेक्षणे ॥ दृशादेः पश्यादिः ॥ दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो
भवति चतुर्षु परेषु ॥ १२७ ॥ ‘दृश् ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा स्था म्ना
दाण्’ एते दृशादयः । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन
यच्छ’ एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः
ददृशुः । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ददर्शित् । गुणः ‘शरो ज्ञसे दृशाम्’ यत्वम् ।
पुत्वम् । ददृष्ट ददृशतुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । दृष्टा
दृक्षति । अदृक्षत् । ‘अत उपधायाः’ अद्राक्षीत् । ‘ज्ञसात्’ पुत्वम् । अद्राष्टाम्
अद्राक्षुः । पक्षे ‘इरितो वा’ ‘दृशादेर्के गुणः’ । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन ।

(च०) दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत्तिबादयः । इर् अनुबन्धः 'हरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषार्थः । दृश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृशादेः पश्यादिः' ॥ दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादेः पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः दृशादेर्धातोस्तिबादौ विभक्तिचतुष्टये परे पश्य इत्यादिप्रादेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिट्लकारे—'उपधायाः' अनेन गुणः । ददर्श दृशतुः । ददर्शित्वात् । 'सृजिदृशोः' इति, सृजिदृशोर्धात्वोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इडभावे दृदृश् थप् इति जाते 'उपधाया लघोः' गुणः । 'शरो झसे' अनेन अरो रः जातः 'छशप्' णट्त्वम् । दद्रष्ट । 'शरो' द्रष्टा । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'झसात्' अद्राष्टाम् । अस्य 'हरितो वा' अनेन ड प्रत्ययो भवति । तदा अदृश् ड दिप् इति जाते । 'दृशादेः' दृशादेर्धातोर्ङकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । ङकारो ङित्कार्यार्थः 'स्वर०' अदर्शत् ॥ १२७ ॥

(प्र०) दृशादेरिति । पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं नतु पारक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति केचित्, तन्न न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ॥ १२७ ॥

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आच्छत् । अरः पश्चात् ऋ अर् वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ १२८ ॥ आरिथ आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति याकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ १२९ ॥ अर्यात् । अर्ता । 'हन्तः स्यपः' अरिष्यति । अरिष्यत् ॥ सर्तिशास्त्यतिभ्यो ङो लुङि ॥ १३० ॥ सेरपवादः ॥ लिट्पुषादेर्ङः । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्द्वादेः सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षात् ।

(च०) ऋ गतौ । 'दृशादेः' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्याख्याने न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोर्ति' 'सर्वणं' आरतुः आरुः ॥ सूत्रम्—'अत्यतिव्ययतीनां' धातूनां थपो नित्यमिट् भवति । 'अत्वतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ यात् थपो नित्यमिट् भवति । 'अत्वतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोर् अर्तिसंयोगाद्योः ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति याकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् । 'गुणः' अर्ता । 'हन्तः स्यपः' अनेनास्येड् । गुणः अरिष्यति 'स्वरादेः' अरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्तिशास्त्य०' ॥ सर्तिशास्तिर्ति एभ्यो धातुभ्यो ङप्रत्ययो

भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । 'दृशादेः' 'स्वरादेः' । आरत् ॥ 'अर्तेः' । अर्तेर्द्वादेर्धातोर्ङप्रत्ययो भवति लुङि । सेरपवादः इति केचिदाचार्या वदन्ति तेषां मते 'सेः' । 'स्वरादेः' । आर्षात् इति रूपं सिद्धं भवति ॥ १३० ॥

(प्र०) गुणोर्ति संयोगाद्योरिति । अर्तीति भ्वादिद्वाद्योर्ग्रहणम् । लुक्निर्देशस्तु सौत्रस्तिवैर्द्वादेशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥ १३० ॥

सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्रादित्वात् ससर्थ । सस्रथुः सस्र । ससार-ससर सस्रव सस्रम ॥ यादादौ ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति यदादौ परस्मैपदे परे ॥ १३१ ॥ ङकारो व्यवधानार्थः तेन 'ये' इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् ।

(च०) सृ गतौ । धावादेशः धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे सरति । लिट्लकारे । ससार । थपि क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यादादौ' ॥ एकपदं सूत्रम् । आशीर्यं यादादौ परे धातोर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्मैपदे एव । अत्रापि ङकारो 'ये' इति सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । सर्ता । 'हन्तः स्यपः' सरिष्यति । असरिष्यत् । 'पुषादि०' अनेन ङः । 'दृशादेः' । असरत् ॥ १३१ ॥

(प्र०) शीघ्रगतावेति । एतच्च विदो नवानामित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम् । ङो व्यवधानार्थ इति । नत्वन्त्यादेशार्थः । धातोरधिकारात् षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैतल्लाभात् । व्यवधानफलमाह—तेनेति ॥

शद्ल शतने ॥ शीयादेशो आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ १३२ ॥ शीयते । शीयेत । शीयताम् । अशीयत । शशाद । 'लोपः पचां' शेदतुः शेदुः । शेदिथ-शशत्थ । शद्यात् । शत्ता । शस्त्यति । अशस्त्यत् । लृदि-त्वात् ङः । अशदत् ।

(च०) शद्ल शतने । शीयादेशः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशो' ॥ शीयादेशो कृते सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यात्मनेपदत्वम् । शीयते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' शशाद 'लोपः पचां' शेदतुः । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । शेदिथ । 'खसे' चपा झसानाम् शशत्थ शद्यात् 'खसे' शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । 'लिट्पुषादेर्ङः' अनेनास्य लृदित्वाद् ङः । अशदत् ॥ १३२ ॥

(प्र०) शतने इति । विशीर्णतायामित्यर्थः । पिबतीत्यत्र पिबादेशोऽदन्तः, 'अदे' इत्यलोपः । अलोपस्य असिद्धत्वात् उपधाया लघोरिति गुणो न । अकारयुक्तोच्चारणसामर्थ्याद् वा ॥

षद्ल विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सदिदेशः । सदिदति । ससाद

सेदतुः सेदुः । सेदित्थ-ससत्थ । सद्यात् । सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत् ।
असदत् । निपूर्वः । न्यषदत् ।

(च०) पदलु विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद ।
'लोपः' सेदतुः । 'अत्वतः' सेदित्थ । 'खसे०' ससत्थ । 'खसे०' सत्ता । अन्यानि मूले
सन्ति ॥ लुङ्लकारे 'लित्पुपादेर्दे' असदत् । अर्थ धातुर्थदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश्च'
अनेन पत्वम् । न्यषदत् ।

पा पाने ॥ पिवादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ
पपतुः पपुः । पपिथ-पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् ।
'दादेः पे' अपात् ।

(च०) पा पाने । पिवादेशः । पिबति । लिट्लकारे पा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'
'ह्रस्वः' 'आतो णप् डौ' पपौ 'आतोऽनपि' पपतुः 'अत्वतो' पपिथ-पपाथ । 'दादेरे'
पेयात् । 'दादेः पे' अनेन सेलोपो भवति । अपात् । अपाताम् अपुः । 'आतोऽनपि'
इत्यनेनाकारस्य लोपः ।

प्रा गन्धोपादाने । जिप्रादेशः । जिप्रति । जिप्रेत् । जिप्रतु । अजि-
प्रत् । जप्रौ । जप्रतुः जप्रः । जप्रिथ-जप्राथ । प्रायात्-प्रेयात् । प्राता ।
प्रास्यति । अप्रास्यत् । अप्रासीत्-अप्रात् ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मा-
देशः । धमति । धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । धमायात्-धमेयात् ।
ध्माता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत् ॥

(च०) प्रा गन्धोपादाने जिप्रादेशः । जिप्रति । प्रा णप् इति स्थिते 'द्विश्च'
'ह्रस्वः' 'झपानाम्' 'कुहोश्चुः' 'आतो णप् डौ' जप्रौ । 'अत्वतः'—जप्रिथ जप्राथ ।
'संयोगादेः'—प्रायात्-प्रेयात् । 'आदन्तानाम्' अप्रासीत् । 'शाच्छासा०' अनेन वा
सेलोपः । अप्रात् ॥

(प्र०) ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शब्द-
धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगे न, अग्निसंयोगे सुवर्णे धमति अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः स्तः' सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य
थः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । 'शसारखपाः'
तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्थेयात्-स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्था-
स्यत् । निपूर्वः । पत्वम् । न्यष्ठात् ॥

(च०) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः स्तः' अनेन पस्य सः । 'निमित्ताभावे'
अनेन न्यायेन ठस्य थः । 'दृशादेः' तिष्ठादेशः तिष्ठति । स्था णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'

'ह्रस्वः' 'शसात्' 'झपानां' सवर्णात्वात् 'आतो णप्' तस्थौ । 'दादेरे' स्थेयात्-स्थायात् ।
लुङ्लकारे निपूर्वोऽर्थः । 'दादेः पे' अनेन सेलोपो भवति । 'प्रादेश्च'—न्यष्ठात् ।

म्ना अभ्यासे । मनादेशः । मनति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मन्नौ ।
मन्नतुः मन्नुः । मन्निथ-मन्नाथ । म्नायात्-म्रेयात् । म्नाता । म्नास्यति ।
अम्नास्यत् । अम्नासीत् ।

(च०) म्ना अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् तिवाद्यः । 'अदे' मनति । 'पूर्वस्य'
मन्नौ । 'अत्वतः' मन्निथ-मन्नाथ । 'संयोगादेः'—म्नायात्-म्रेयात् । अन्यानि मूले
सन्ति । लुङ्लकारे 'आदन्तानाम्' अम्नासीत् ।

दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् ।
ददौ ददतुः ददुः । 'दादेरे' देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ।

(च०) दाण् दाने 'दृशादेः'—अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते ।
'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'आतो णप्' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः 'अत्वतः' ददित्थ-ददाथ । 'दादेरे'
देयात् । लुङ्लकारे 'दादेः पे' अनेन सेलोपो भवति । अदात् ।

हृष्ट कौटिल्ये । हरति । हरेत् । हरतु । अहरत् । जहार । 'गुणोर्ति-
संयोगाद्योः' जहारतुः जहारुः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ १३३ ॥ जहर्थ
जहारथुः जहार । जहार-जहार जहारिव जहारिम । हर्यात् । हर्ता ।
'हृत्तः स्यपः' हरिष्यति । अहरिष्यत् । वृद्धिः अहार्षात् अहार्षाम् ॥

(च०) हृष्ट कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं । तस्मिन्कौटिल्ये । गुणः ।
हरति । हृष्ट णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन
वृद्धिः—जहार । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन किति णवादौ गुणः । जहारतुः ॥ सूत्रम्—
'ऋदन्तस्य०' ॥ ऋदन्तस्य धातोः थप् इड् न भवति । जहर्थ हर्त्यात् हर्ता । 'हृत्तः'
हरिष्यति । अहरिष्यत् । 'णित्पे' अनेन णित्त्वाद्बृद्धिः अहार्षात् ॥ १३३ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् ।
चस्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ॥ हसात्परस्य झसस्य
सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥ १३४ ॥ चस्कन्थ । 'नो लोपः' स्कद्यात् ।
स्कन्ता । स्कन्स्यति । अस्कन्स्यत् ॥ सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ १३५ ॥
णित्त्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्सीत् । 'हरितो
वा' अस्कदत् ।

(च०) स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । इर् अनुबन्धः 'हरितो वा' इति सूत्रस्य विशेष-
णार्थः । स्कन्दति । लिट्लकारः । स्कन्द णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'शसात्' 'पूर्वस्य'

‘कुहोश्चुः’ चस्कन्द । ‘ऋसंयोगात्’—अनेन कित्वात् ‘नो लोपः’ इति सूत्रेणानुस्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । ‘अत्वतः’ अनेनास्य वेद् । चस्कन्दिथ । इडभावे चस्कन्थप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘हसात्परस्य०’ ॥ हसात्परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः चस्कन्थ । ‘नोलोपः’ स्कन्धात् ‘हसात्’ स्कन्ता । ‘खसे’ स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् ॥ सूत्रम्—‘सावनिटः’ ॥ सौ परे सति अनियो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति, तत्राह—‘णित्वविधानसामर्थ्यात्’ अनुपधाभूतस्यातोकारस्य वृद्धिः ‘खसे’ अस्कान्सीत् । ‘हरितो वा’ अनेनास्य वा ड प्रत्ययो भवति—‘नो लोपः’ अस्कदत् ॥ १३९ ॥

तृ प्लवनतरणयोः । तरति । तेरत् । तरतु । अतरत् । कित्वाभावाद्गुणः ॥ ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥ १३६ ॥ तृफलभजत्रपाम् इत्येत्वपूर्वलोपौ ॥ ततार तेरतुः तेरुः । तेरिथ ॥ ऋत इर् ॥ ऋकारस्य इर् भवति किति परे ॥ १३७ ॥ ‘य्वोर्विहसे’ तीर्यात् ॥ ईटो ग्रहाम् ॥ ग्रहादीनामिट ईकारो भवति ॥ १३८ ॥ तरीता-तरिता । तरीप्यति-तरिप्यति । अतरीप्यत्-अतरिप्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥ वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः ॥ १३६ ॥

(च०) तृ प्लवनतरणयोः । गुणः । तरति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे ‘ऋसंयोगात्’ अनेनाकित्वात् गुणः । ‘तृफलभजत्रपाम्’ अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेरतुः । तृ यादिति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘ऋत इर्’ ॥ ऋतः इर्, ऋकारस्य किति ङिति च परे इर् भवति । ‘य्वोर्विहसे’ अनेन दीर्घः । तीर्यात् । तर् इद् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘ईटो ग्रहाम्’ ॥ ई इटः ग्रहाम् । ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति नतु णादौ । वृङ् वृङ्कदन्तानां वा भवति । अनेनास्येड इकारो भवति । तरीता तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः । अत्रेड ईकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘वृद्धिहेतौ’ ॥ वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दीर्घाभावः ॥ १३६—१३९ ॥

(प्र०) ऋत इर् इति । तस्तीत्यादौ विशेषविहितेन गुणादिना बाधितत्वान्नेत्यामिप्रायः । ऋतः किम्, भूयात् । ङिति किम्, तरति ॥ १३९ ॥

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ अपि रञ्जदंशषञ्जञ्जाम् ॥ एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि परे ॥ १४० ॥ रजति रजते । रजेत् रजेत । रजतु रजताम् । अरजत् अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ—ररञ्जथ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्गीष्ट । रङ्गा । रङ्गयति रङ्गयते । अरङ्गयत् अर-

ङ्गयत । अराङ्गीत् । ‘चोः कुः’ ‘खसे चपा’ पत्वम् । अराङ्गाम् अराङ्गुः । अरङ्क अरङ्गाताम् अरङ्कत ।

(च०) रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ सूत्रम्—‘अपिरञ्ज०’ ॥ अपि रञ्जदंशषञ्ज-पञ्जं एषां धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवति । रजति रजते । अन्यानि मूले लिखितानि सन्ति । लिट्लकारे । ररञ्ज । अकित्वादनुस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः । ‘अत्वतः’—ररञ्जिथ । ररञ्ज थप् इति स्थिते । ‘चोः कुः’ ‘खसे’ ररङ्कथ । आत्मनेपदे । ररञ्जे । ‘नो लोपः’—रज्यात् । ‘चोः कुः’ ‘खसे०’ रङ्गीष्ट ॥ अराङ्गीत् ‘झसात्’ ‘चोः कुः’ ‘खसे०’ अराङ्काम् अराङ्गुः । आत्मनेपदे—अरङ्क अरङ्गाताम् अरङ्कत ॥ १४० ॥

दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः । ददंशुः । ददंशिथ-ददंष्ट ददंशथुः । दश्यात् । दृत्वम् । दंष्टा । दंक्षयति । अदक्षयत् । णित्पे’ णित्वाद्बुद्धिः । ‘पढोः कः से’ अदाङ्गीत् ॥

(च) दंश दशने । ‘अपि रञ्जदंश’ अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश ददंशतुः । ‘अत्वतः’—ददंशिथ । इडभावे ददंश् थप् इति जाते ‘छशप्’ अनेन प्रकारः । ‘ष्टुभिः ष्टुः’ ददंष्ट । ‘नो लोपः’ दश्यात् । दंष्टा । ‘पढोः कः से’ दक्षयति । ‘णित्पे’ अनेन णित्वाद् बुद्धिः । ‘पढोः कः से’ अदाङ्गीत् ॥

षञ्ज संगे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससञ्जिथ—ससङ्कथ । सज्यात् । सङ्का । सङ्कयति । असङ्कयत् । असाङ्गीत् असाङ्काम् असाङ्गुः ॥

(च०) षञ्ज सङ्गे । ‘आदेः णः स्तः’ अनेन पत्य सः । पूर्ववत्तिवादथः । सजति । लिट्लकारे । ससञ्ज । ‘अत्वतः’ अनेनास्य वेद् । ससंजिथ । इडभावे ससञ्ज थप् इति जाते ‘चोः कुः’ ‘खसे०’ ससंकथ ॥ ‘नो लोपः’ सज्यात् । सञ्ज ता इति स्थिते ‘चोः कुः’ ‘खसे०’ ‘स्वर०’ सङ्का । सञ्ज स्यप् तिप् इति स्थिते ‘चोः कुः’ ‘खसे०’ ‘पढोः’ ‘क्रियात्’ ‘कप संयोगे’ सङ्कयति । असङ्कयत् । ‘सावनिटः’ असाङ्गीत् । ‘झसात्’—असाङ्काम् असाङ्गुः ।

कित रोगापनये संशये च ॥ गुञ्भ्यः ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध् दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सः प्रत्ययो भवति धातोश्च द्वित्वम् ॥ १४१ ॥ ‘कुहोश्चुः’ गुप्तित्जकिद्भ्यः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति तेजति केतति । ‘सधातुः’ ‘गुवादिभ्यः संस्येपनेष्यते’ ॥ नानिडि से ॥ इडवर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ॥ १४२ ॥ तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार चिकित्सामास

चिकित्साम्भूव । चिकित्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सि-
ष्यत् । अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥

(च०) कित् रोगापनयने संशये च ॥ सूत्रम्—‘गुब्भ्यः’ ॥ गुप् तिज् कित् मान्
बध् दान् शान् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे धात्वर्थे एव । इगर्थे विनैव दशस्वपि लकारेषु,
कृति च सः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे द्विश्च ॥ ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव
भवन्ति’ । गुप् तिज् किङ्गयः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तेन
गोपति तेजति केतति इत्यत्र पूर्वोक्तसुत्रेण सः प्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा
‘किकित् स’ इति जाते ‘कुहोश्चुः’ अनेन कस्य चः । चिकित् स इति जाते ‘सिसता’
अनेनेति प्राप्ते । ‘गुपादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इद् न इष्यते आचार्यैः’ अनेन इदन्निषेधः ।
‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणे प्राप्ते ‘नानिदि से’ न अनिदि से । इड्वजिते सप्रत्यये
परे धातोरुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते ‘स धातुः’ अनेन
धातुत्वात्तिवादयः । चिकित्स तिप् इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदे’ चिकित्सति ।
अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ‘कासादिप्रत्ययांदां’—चिकित्सांचकार । अन्ये द्वे
मूले स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ्लकारे अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥ १४२ ॥

(प्र०) कित् रोगापनयने संशये चेति । रोगापनयनं व्याधिप्रतिकारः । संशये प्रायेण
विपूर्वः । ‘विचिकित्सा तु संशयः’ इत्यमरः । गुब्भ्य इति । बहुवचनमाद्यर्थमतो गणय-
ति—गुप्तिज् इत्यादि । स्वार्थे अन्याथानुक्तेरिति भावः । चिकित्सतीति आगमस्यानि-
त्यत्वादिङभावस्ततो “नानिदि से” गुणाभावः ॥ १४२ ॥

पल्ल पतने । पतति । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः ।
पत्यात् । पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । लिट्पुषादेर्ङः ॥ पतेर्ङे पुगाग-
मो वाच्यः ॥ १४३ ॥ अपपत् ॥

(च०) पल्ल पतने । पतति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ पपात । ‘लोपः पचां
पेततुः । पतिता । लुङ्लकारे ‘लिट्पुषा०’ अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत ङ दिप् इति
जाते ॥ सूत्रम्—‘पतेर्ङे०’ पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः । कित्वादन्ते ।
‘स्वर’ अपपत् अपपताम् ॥ १४३ ॥

अमु चलने ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे
परे ॥ १४४ ॥ शम् दम् श्रम् अम् क्षम् कम् मद् एते शमादयः । आभ्यति—
अमति । आभ्येतु—अमेत् । आभ्यतु—अमतु । आभ्यतु—अममद् । वभ्राम ॥
फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ १४५ ॥

फणतिआजिराजी च आशिभ्लाशी स्यमिस्वनी ।

अमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

म्वादि० परस्मै० १] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति—मनोरमोपेता ।

अमनुः—वभ्रमनुः । अमुः—वभ्रमुः । अमिथ—वभ्रमिथ । अभ्यात् । अमिता ।
अमिष्यति । अममिष्यत् । अममीत् ॥

(च०) अमु चलने ॥ सूत्रम्—‘शमां दीर्घः’ ॥ शमां दीर्घः, द्विपदं सूत्रम् । शमा-
दीनां धातूनां दीर्घो भवति यकारे परे । शमादयो मूले उक्ताः । अम् तिप् इति स्थिते ‘क्रमु-
अमु’ अनेन यः प्रत्ययः । अम् य तिप् इति जाते ‘शमां दीर्घः’ अनेन दीर्घः । आभ्यति ।
यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । अमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’
अनेन वृद्धिः । ‘झपानाम्’ वभ्राम ॥ ‘फणादीनाम्’ फणादीनां एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ ।
अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । अमनुः वभ्रमनुः । वभ्रमिथ । फणादयः श्लोकेनोक्ताः ।
अभ्यात् । अमिता । लुङ्लकारे । अममीत् ॥ १४४-१४५ ॥

दुवम् उद्विरणे । दु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् ।
ववाम ॥ वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ १४६ ॥ वेमनुः—ववमनुः
वेमुः—ववमुः । वम्यात् । वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥

(च०) दुवम् उद्विरणे । दु इत्संज्ञकः । वमति । लिट् लकारे ‘शसददवादि’ अनेन
निषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘वम एत्व०’ ॥ वमधातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य
वा एत्वपूर्वलोपौ । ववाम वेवतुः—ववमनुः । वमिता । लुङ्लकारे । अवमीत् ॥ १४६ ॥

(प्र०) वम् एत्वमिति । ‘वेमुश्च केचिद्रूधिरम्’ इत्यादिप्रयोगा भाष्यविरुद्धाः ॥ १४६ ॥

फण गतौ । फणति । फणेत । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः ।
फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत् । अफणीत् ॥

(च०) फण गतौ । फणति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ ‘झपानां’ पफाण ।
‘फणादीनाम्’ अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । फेणतुः पफणतुः । फेणिथ—पफणिथ ।
फणिता । अफणीत्—अफाणीत् ।

स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्वेत । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान स्वे-
नतुः स्वेनुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वनीत्
—अस्वानीत् ॥

(च०) स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्यमति । सस्वान । सस्याम । स्वनिता ।
स्वमिता । अस्वानीत्—अस्वनीत् । ‘हसादेः’ अनेन वा वृद्धिः । अस्यामीत् । अस्यमीत् ।

वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति
स्थिते द्वित्वम् ॥ णवादी पूर्वस्य ॥ णवादै परे यजादीनां ग्रहादीनां च
पूर्वस्य सम्प्रसारणं भवति । यकारवकारेफणाभिकारोकारक्कारा भव-
न्ति ॥ १४७ ॥ सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ।

ग्रहर्ज्यावयीव्यधिर्वष्टिविचतिर्वृश्चतिस्तथा ।

पृच्छतिर्भुज्जतिश्चैव नैवेते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । 'अत उपधायाः' उवास । उवस् अनुस् इति स्थिते ॥
यजां यवराणां य्वृतः सम्प्रसारणं किति ॥ यजादीनां संप्रसारणं
भवति किति परे ॥ १४८ ॥

यजिर्विपिर्विहृश्चैव वेज्येजौ हयतिः स्वपिः ।

वद्वसी श्वयतिर्विक्तिरेकादश यजादयः ॥

'सवर्णे दीर्घः सह' ॥ घसादेः षः ॥ षसिशासिवसीनां सस्य षो भव-
ति षत्स्वनिमित्ते सति ॥ १४९ ॥ ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ-उवस्थ । संप्र-
सारणम् । षत्वम् । उप्यात् । वस्ता ॥ सस्तोऽनपि ॥ सकारस्य तकारो
भवति अनपि सकारे परे ॥ १५० ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवा-
त्सीत् । 'असात्' 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायात् । अवात्ताम् ।
अवात्सुः ॥

(च०) वस निवासे । वसति । वस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ववस् णप् इति जाते ॥
सूत्रम्—'णवादौ पूर्वस्य' यजादीनां यज् वच् स्वप् वह् वेज् वप् वद् वसां श्वयतेर्ग्रहा-
दीनां ग्रह ज्या व्येज् वेज् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ ब्रश्च अस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्व-
स्य णवादौ परे संप्रसारणं भवति यकारवकारेफाणां हकारोकारक्रकारा भवन्ति । सस्वर-
स्याक्षरस्य सम्प्रसारणं भवति । ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः ।
ग्रहादयः श्लोकोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । ह्रस्वत्वा-
त् 'ह्रस्वः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते ।
'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं' उवास । ववस् अनुस् इति स्थिते । 'णवादौ' अनेन पूर्वस्य
सम्प्रसारणम् । उवस् अनुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—यजां यवराणां ॥ यजां यवराणां
इश्च उश्च ऋत् च य्वृतः सम्प्रसारणं किति पञ्चपदं सूत्रम् । ग्रहादीनां तु किति किति च
परे सम्प्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति पर एव सम्प्रसारणं भवति । अत एव
पृथक्सूत्रकरणम् । यत्तु 'स्वप्येज्येज्ये' सम्प्रसारणं तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति—
'स्वपिस्वमिज्येज्ये' यडि ॥ अथवा 'स्वप्येज्येज्ये' ग्रहादिमध्ये यद् ग्रहणं तत् यडि' प्रत्यये
सम्प्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां धातूनां यकारवकारयोः किति परे सम्प्रसारणं भवति ।
यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं 'ग्रहां किति' इति सम्प्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य
दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य सम्प्रसारणं भवति ॥ यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः ।
उ उस् अनुस् इति स्थिते ॥ 'सवर्णे' ऊस् 'अनुस्' इति जाते सूत्रम्—'घसादेः षः' ॥
घस् आदिर्यस्य सः घसादिः 'तस्य घसादेः षः' । 'क्विलात्' 'घस्ल अदने' 'शास् अनु-

शिष्टौ' वस् निवासे' इत्येतेषां धातूनां सकारस्य पकारो भवति । अत्र 'क्विलात्' इति
सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य षः 'स्वरहीनं' ऊषतुः ऊषुः ।
'अत्त्वतः' । उवसिथ उवस्थ । 'यजाम्' । 'घसादेः' । उव्यात् । वस्ता । वस् स्यप् तिप्
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सस्तोऽनपि ॥ सः' तः, अनपि, त्रिपदं सूत्रम् । धातोः सका-
रस्यानपि विषये णवादिविभक्तिपट्टकविषये सकारे परे तकारो भवति । अनेन सकारस्य
तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । 'सावनिदो नित्यम्' अनेन वृद्धिः । अवा-
त्सीत् । 'असात्' । 'सस्तोऽनपि' 'प्रत्ययलोपे' इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् ।
अवात्सुः ॥ १५० ॥

(प्र०) णवादाविति । यद्यपि ग्रहिवृश्चिपृच्छतिर्भुज्जतीनां पूर्वस्य सम्प्रसारणे कृते
विशेषो नास्ति तथापि पञ्चन्यवलक्षणं प्रवर्त्तते ॥ १४७ ॥

यजामिति । बहुवचनेनान्यान् गृह्णाति । एषां ये यकारवकारेफास्तेषां
सम्प्रसारणमित्यर्थः । यवयोश्च तद्विधौ प्रयोजनाभावात् य्वृत इति हकारोकारयोर्ग्रहणम् ।
सम्प्रसारणमिति संज्ञानिर्देशः य्वृत इत्येव सिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणा-
र्थम् ॥ १४८ ॥

अवात्तामिति । सिलोपस्यासिद्धत्वात् पूव धातोः सस्य तकारे जाते वर्ण-
समाम्नाय एतदर्थमेवाकृतिग्रहणस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन द्वयोरपि तयोस्तकारयोर्ग्रह-
त्वाद् असादिति सिलोपः ॥

वद व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद
ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उधात् । वदिता । वदिथ्यति । अवदिष्यत् ।
अवादीत् ॥

(च०) वद व्यक्तायां वाचि । वदति । लिङ्लकारे 'णवादौ' अनेन सम्प्रसारणम्
'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । उवाद । 'यजाम्' । ऊदथुः ऊदुः । उवदिथ । सम्प्रसार-
णम् । उधात् । वदिता । लुङ्लकारे 'वदिज्योः सौ नित्यम्' अवादीत् ॥

दुओश्चि इर् गतिवृद्धोः । टुकारोकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । श्व-
यति । श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् ॥ श्वयतेर्णादौ प्रथमं सम्प्रसा-
रणं वा वक्तव्यम् ॥ १५१ ॥ ततो द्वित्वम् । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः ।
शुश्रविथ । सम्प्रसारणाभावपक्षे । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः । शिश्रियिथ ।
सम्प्रसारणम् । 'ये' शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ॥
श्वयतेः सौ वृद्धभावात् वाच्यः ॥ १५२ ॥ अश्वयीत् अश्वयि-
ष्टम् अश्वयिषुः । इरितो वा ॥ श्वयतेरिलोपो डे वक्तव्यः ॥ १५३ ॥
अश्वत् ॥ श्वयतेर्डे द्वित्वं वा ॥ १५४ ॥ अशिश्रियन् इत्यादि ॥

इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १ ॥

(च०) दुओशिव इर् गतिवृद्धयोः । हुकारोकारौ कार्याथौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिबादयः । गुणः 'ए अय्' इवयति । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'इवयतेः०' ॥ इवयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं सम्प्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य पूर्वं सम्प्रसारणं ततो द्वित्वम् । शु शुणप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते 'नु धातोः' अनेन वकारे प्राप्ते । 'नानप्योर्वः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तच्चि-
पेधः किं तु इय एव भवति । शुशुवतुः शुशुविथ । संप्रसारणाभावपक्षे 'धातोर्नामिनः' शिश्वाय । 'नुधातोः' शिश्विथतुः । 'गुणः' शिश्विथ । संप्रसारणम् । 'ये' शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इ सि ईट् दिप् इति जाते 'गित्ये' अनेन सेर्णिस्त्वात् वृद्धेः प्राप्ता ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्धभावा वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः । 'इट् ईटि' इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । तदा अश्वि ङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अश्वतां अश्वन् ॥ सूत्रम्—'श्वयतेर्धातोः' ङ प्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य । 'नुधातोः' अशिश्विथत् । अशिश्विथताम् । अशिश्विथन् इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १ ॥ १९४ ॥

(प्र०) अश्वयीदिति । नन्वत्र परस्मैपदसिनिमित्तकत्वेन वृद्धेर्वहिरङ्गत्वात् सिमा-
त्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गे गुणे कृते इकारान्तत्वाभावाद् वृद्धप्राप्त्याऽयादेशे यान्तत्वादेव हसा-
दिलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे सिद्धे किं 'हन्वत्' इत्यत्र शिवग्रहणेनेति चेन्न, सौ वृद्धेर्न ना-
प्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गत्वादिति ॥ इति प्रसादटीकायां भ्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥ १ ॥

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः । ततः पराणि तिबादिवचनानि । अप् कर्तरि । एधते । 'आदाथ ई' । अका-
रान्तात्परस्य आतआथसंबन्धिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एधेते ।
धर्मादेधतेऽदो राज्यम् ॥ विधिसंभावनयोरीतेत्यादीनि नव वचनानि । एधेत ।
एधताम् । एधत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधाचके ॥ आम्प्रत्ययो य-
स्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ् आत्म-
नेपदं भवसोर्नात्मनेपदम् ॥ १ ॥ एधामास—एधावभूव । विधानसा-
मर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । एधिष्यत । ऐ-
धिष्ट एधिषाताम् ॥

(च०) आत्मनेपदिनां प्रयोगमाह—एध वृद्धौ । एध् अयं धातुः वृद्धयर्थे । एध
इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्तेनायमनुदात्तत्वेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह—अकार आ-
त्मनेपदार्थः । ततस्तस्मात्कारणात् विभक्तिवृत्त्येऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत्

इयाताम्, ईरन् । ताम्, आताम्, अन्ताम् । तन् आताम् अन्त, इत्यादीनि नव
वचनानि योज्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते । अवादिप्रयोगः 'अपकर्त-
रि' इति कार्यं पूर्ववत् । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' एधते । द्विवचने एध आते इति
स्थिते सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । आच्च आथ च आदाथ
तस्य आदाथ षष्ठ्येकवचनान्तम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'आदौ सवर्णं०'
मध्ये । 'आदौ लोपश्च' त्रिपदमिदं सूत्रम् । अ अकारात्परस्य आते, आथे, आताम्, आ-
थाम् इति वर्तमानाशीः प्रेरणानद्यतनीयप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो
भवति । अनेन आते इत्याकारस्य इकारादेशो भवति । 'अइए' एधेते । बहुवचने—'अदे'
इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' एधन्ते । एधसे । द्विवचने—'आदाथ ई' इतीकारः । 'अ-
इ ए' एधेथे । एधध्वे । उत्तमपुरुषैकवचने—'अदे' एधे । द्वित्वे बहुत्वे च—'ओरा' एधा-
वहे एधामहे । अथोदाहरणम्—धर्मादिति । अदः समीपवर्ति राज्यं धर्मात् एधते—वर्धते
इति वर्तमानप्रक्रिया । विधिसंभावनयोः ईतेत्यादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र
'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अइए' एधेत एधेयाताम् एधेरन् इत्यादि नव रूपाणि । साधुर्जनो
मनुष्यो धर्मतः धर्मात् एधेत वर्धेत इति विधिः । 'आशीः प्रेरणयोः' ताम् आताम् अन्ताम्
इत्यादयो नव प्रत्ययाः । 'अपकर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाथ ई' 'अ इ ए' ।
अन्तामित्यत्र । 'अदे' 'स्वरहीनं०' ॥ मध्यमपुरुषे द्वित्वे । 'आदाथ ई' 'अइए' । एक-
त्वबहुत्वयोरविशेषः । उत्तमपुरुषैकवचने । 'एधे' एधे । द्विवचनयोः 'सवर्णं०' एधताम्
एधेतामित्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तवायुरेधताम् ॥ अथानद्यतने—एध् । तनादि नव
वचनानि योज्यानि । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'दिवादावट्' इति प्रागडागमः । सूत्रम्—'स्व-
रादेः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । स्वर आदिर्यस्यासौ स्वरादिस्तस्य धातोः अडागमानन्त-
रमनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवर्णं०' 'एधे' । अथवा द्विवारमपि । 'एधे' साधना प्रा-
ग्वत् । केवलमुत्तमपुरुषैकवचने । 'अइए' एधत । एधेताम् 'आदाथ ई' । एधन्त 'अदे'
इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि
ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्धयर्थं सूत्रस्यास्य प्रयोगः ॥ १ ॥

(प्र०) एध वृद्धाविति । अकारोऽनुदात्त आत्मनेपदार्थः । एधत इति । अत्र यद्य-
पि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्धयर्थं सूत्रस्या-
स्य प्रयोगः ।

ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षते । ईक्षाञ्चके ।
ईक्षिषीष्ट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥

(च०) एवम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षधातुः दर्शनाङ्कनार्थे । अङ्कनं परीक्षणम् ।
अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिवृत्त्येऽप्यआत्मनेपदानि योज्यानि । एधवत्प्र-
क्रिया । ईक्ष ते आते अन्ते । 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदाथ ई' ईक्षेते । 'अदे' ईक्षन्ते ।
ईक्षसे ईक्षेथे ईक्षध्वे । ईक्षे ईक्षावहे । ईक्षामहे । 'ओरा' ॥ विधिसंभावनयोः । ईक्ष ईत्
इयातामित्यादि । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' सर्वत्र । 'अइए' ॥ 'आशीः प्रेरणयोः' । ईक्ष

ताम् आताम् अन्तामित्यादयः । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' ईक्षताम् । आदाथ ई' 'अ-
इए' ईक्षेताम् । ईक्षेत् । 'आदाथ ई' ईक्षेयाम् ईक्षध्वम् । ईक्षे 'एपे' । ईक्षावहै ईक्षामहै
'सवर्णे' ॥ अनद्यन्ते तनादयः । 'अप् कर्तरि' 'दिवादावद्' 'स्वरादेः' इत्यादागमद्वयं वि-
धाय अग्रेतनाडागमेन सह 'अइए' द्वितीयेन तु 'एपे' ऐक्षत इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'शसददवा' इति
नैत्वपूर्वलोपौ । दददे दददाते दददिरे । ददिषीष्ट । ददिता । ददिष्यते ।
अददिष्यत । अददिष्ट ॥

(च०) दद दाने । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददताम् । अद-
दत । 'लोपः' अनेनत्वपूर्वलोपे प्राप्ते । 'शसददवादि०' अनेन तन्निषेधः । दददे । ददि-
षीष्ट । ददिता । लुङ् । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । सुगमोऽयं धातुः ॥

(प्र०) दददे इति । अत्र लोपपचामित्यनेनैत्वपूर्वलोपे प्राप्ते 'शश दद वा०' अनेन
तन्निषेधः ।

प्वष्क गतौ । 'नामधातु' अनेन सत्वाभावः । प्वष्कते । प्वष्कत । प्व-
ष्कताम् । अप्वष्कत । प्वष्कते । प्वष्किषीष्ट । प्वष्किता । प्वष्किष्यत ।
अप्वष्किष्यत । अप्वष्किष्ट अप्वष्किषाताम् ॥

(च०) प्वष्क गतौ । नामधातु० अनेन सत्वाभावः । प्वष्कते । 'पूर्वस्य हसा-
दिः' । प्वष्कते । प्वष्काते । प्वष्किरे । प्वष्किषीष्ट । प्वष्किता । लुङ्लकारे । अ-
प्वष्किष्ट । अप्वष्किषाताम् । अप्वष्किषत ॥

(प्र०) प्वष्कत इति । 'नामधातु' प्वष्कष्टिवाम् इति सत्वनिषेधः ।

ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । 'उपधाया लघोः' अर्जते । अर्जत । अर्ज-
ताम् । आर्जत । 'नुगशाम्' 'अभ्वोर्णादौ' आनृजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता ।
अर्जिष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

(च०) ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । अकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तिबादयः ।
'उपधायाः' अनेन गुणः । अर्जते । अर्जत । अर्जताम् । 'स्वरादेः' । आर्जत । ऋज् णप्
इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'रः' । 'नुगशाम्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । 'आभ्वोर्णा-
दौ' । 'स्वरहीनं' । आनृजे आनृजाते आनृजिरे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । 'स्वरादेः' ।
आर्जिष्ट आर्जिषाताम् आर्जिषत ।

प्वञ्ज परिप्वञ्जने । सत्वम् । 'अपरिञ्जदंशप्वञ्जाम्' स्वजते । स्वजे-
त । स्वजताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ स्वजतेर्णादौ
वा कित्त्वम् ॥ २॥ सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे । 'चोः कुः' 'खसे चपाः'
षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' स्वङ्गीष्ट । स्वङ्गा । स्वङ्गयते । अस्वङ्गयत । 'क्ष-
सात्' अस्वङ्ग अस्वङ्गाताम् अस्वङ्गत । अस्वङ्गयथाः ॥

श्वादि० आत्मने० २] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

(च०) प्वञ्ज परिप्वञ्जने । 'आदेः णः स्तः' । अनेन सत्वम् । 'अपरिञ्ज' अने-
नानुस्वारस्य लोपः । स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । 'द्विश्च' । सस्वञ्जे
सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ सूत्रम्—'स्वजतेः०' ॥ स्वजतेर्धातोर्णादौ वा कित्त्वं वाच्यम् ।
कित्त्वात् 'नो लोपः' अनेनानुस्वारस्य लोपो भवति । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ।
स्वञ्ज् सोष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । अनेन जकारस्य गकारः । 'खसे०' । अनेन गस्य
कः । 'क्विलात्०' अनेन सस्य षः 'कषसं०' स्वङ्गीष्ट । 'चोः कुः' 'खसे०' अनेन गस्य कः
'स्वरहीनम्' स्वङ्गा । स्वङ्गयते । अस्वङ्गयत । 'क्षसात्' अनेन सेर्लोपः । अस्वङ्ग ॥ २॥
(प्र०) सस्वञ्जे इति । सदित्त्वञ्जोरिति पत्वनिषेधः । क्षसादिति सिलोपे अस्वङ्गः ।

त्रपू लज्जायाम् । उकारषकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपेत । त्रपताम् ।
अत्रपत । 'तृफलभजत्रपाम्' इत्येतत्पूर्वलोपौ । त्रपे त्रपाते । त्रपिरे । 'ऊदितो
वा' त्रपिषीष्ट—त्रप्सीष्ट । त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिष्यते—त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत-
अत्रप्स्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत । अत्रप्त ॥

(च०) त्रपू लज्जायाम् । उकारषकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत् आदयः । त्रपते । लिट्
लकारे त्र त्रप् ए इति स्थिते 'तृफलभजत्रपाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । त्रपे त्रपाते
त्रपिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनैविकल्पो भवति । त्रपिषीष्ट—त्रप्सीष्ट । लुङ्ल-
कारे अत्रपिष्ट । इडभावे 'क्षसात्०' अनेन सेर्लोपो भवति तदा अत्रप्त अत्रप्साताम्
अत्रप्सत ॥

(प्र०) त्रपू लज्जायाम् । पकारः 'पिद्भिदामङ्' इत्यङ्प्रत्ययार्थः । उकार 'ऊदि-
तो वे'तीड्विकल्पार्थः । लुङि 'क्षसादि'ति सिलोपः । अत्रप्त ।

तिज् निशाने क्षमायां च ॥ 'गुह्यः' तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्ष-
ताम् । अतितिक्षत । तितिक्षाञ्चक्रे । तितिक्षाबभूव । तितिक्षामास । तितिक्षि-
षीष्ट । तितिक्षिता । तितिक्षिष्यते । अतितिक्षिष्यत । अतितिक्षिष्ट ॥

(च०) तिज् निशाने क्षमायां च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् 'गुह्यः' अनेन
स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तितिज् स अप् ते इति जाते । 'चोः कुः'
अनेन जस्य गः । 'खसे चपा०' अनेन गस्य कः । 'क्विलात्०' । 'कषसं०' । 'अदे' ।
अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'स्वरहीनं' । तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् ।
अतितिक्षत । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । तितिक्षाञ्चक्रे ।
'आम्प्रत्ययो यस्मात्' अनेन व्याख्यानेन भ्वसोरनुप्रयोगे सति आत्मनेपदं न भवति ।
तेन तितिक्षाम्बभूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे
अतितिक्षिष्ट ॥

(प्र०) तिज् निशाने इति निशानं तीक्ष्णीकरणम् । 'गुह्यः' इति तिजेः क्षमायां
सः । तितिक्षते क्षमां करोतीत्यर्थः ।

गुप् गोपनकुत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्साञ्चक्रे जुगुप्साम्भूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

(च०) गुप् गोपनकुत्सनयोः । 'गुब्भ्यः' । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तदा गुगुप् स् इति जाते 'कुहोश्चुः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । 'अप् कर्तरि' । अदे जुगुप्सते । लिट् लकारे । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्साम्भूव । लुङ् लकारे अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिष्यताम् अजुगुप्सिष्यत । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले सन्ति तस्मात् न लिखितानि ॥

(प्र०) गुप् गोपनकुत्सनयोरिति । गोपनं रक्षणं । गुपेर्निन्दायां सः । जुगुप्सते निन्दां करोति ।

मान विचारणे । द्वित्वम् ॥ ह्रस्वः ॥ यः से ॥ पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ॥ ३ ॥ मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ४ ॥ मीमांसते । मीमांसेत । मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसाञ्चक्रे मीमांसामास । मीमांसांभूव । मीमांसिषीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥

(च०) मानं विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । 'गुब्भ्यः' अनेन सद्वित्वे भवतः । ह्रस्वः । 'म मान् स' इति जाते ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मि मान् स इति जाते ॥ सूत्रम्—'मानादीनाम्' ॥ मान् बध् दान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । 'स धातुः' 'अप् कर्तरि' नञ्चापदान्तं मीमांसते लिट् लकारे । मीमांसाञ्चक्रे । लुङ् लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति पिष्टपेषणैः किं प्रयोजनम् ॥ ३—४ ॥

(प्र०) मानादीनामिति । एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मानविचारणे । बध् निन्दायाम् । दानं आर्जवे । शानतेजने । इत्यादि ॥ ३—४ ॥

बध् निन्दायाम् । आदिजवानाम् । बीभत्सते । बीभत्सेत । बीभत्सताम् । अबीभत्सत । बीभत्साञ्चक्रे । बीभत्सिषीष्ट । बीभत्सिता । बीभत्सिष्यते । अबीभत्सिष्यत । अबीभत्सिष्ट ॥

(च०) बध् निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुब्भ्यः' । 'आदिजवानाम्' । 'यः से' । 'मानादीनाम्' 'स धातुः' । 'अप् कर्तरि' 'अदे' 'खसे चपा०' बीभत्सते । लिट् लकारे । बीभत्साञ्चक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे । अबीभत्सिष्ट ॥

श्वादि० आत्मने० २] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आयः । पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायताञ्चक्रे । आयामावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट । पणायिता-पणिता । पणायिष्यते-पणिष्यते । अपणायिष्यत-अपणिष्यत । अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च ॥

(च०) पण व्यवहारे स्तुतौ च । 'आयः' अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति । 'स धातुः' 'अप् कर्तरि' 'सवर्णे दीर्घः सह' पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायताञ्चक्रे । आयप्रत्ययोऽनपि वा भवति सूत्रोक्तत्वात् । अयामावपक्षे—'लोपः पचाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो । पेणे पेणाते पेणिरे । पणाय इट् सीष्ट इति जाते । 'यतः' 'स्वर-दीर्घः' 'क्लितात्' पणायिषीष्ट । आयामावपक्षे—पणिषीष्ट । पणायिता—पणिता । लुङ् लकारे—अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनधातोरपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥

(प्र०) पणव्यवहारे स्तुतौ चेति । व्यवहारः कुसीदादिः । 'विनानार्थंश्च सन्देहे हरणं हार उच्यते, नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः' इति कात्यायनः । पन चेति । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमिति सुवचं तथापि सम्प्रदायानुरोधात् पनेति स्तुतावित्यनेन सम्बध्यते पृथङ्निर्देशादेव । स्तुताबनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादाय प्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति । भट्टिस्तु—'न चोपलेभे वणिजा पणायाम्' इत्यत्र व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययं कृतवान् ॥

कमु कान्तौ ॥ कमेः स्वार्थे जिः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ ५ ॥

अनपि तु वा । वृद्धिः । सधातुः । अप्गुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयाञ्चक्रे-चकमे । कामयिषीष्ट कमिषीष्ट । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत-अकमिष्यत । अकामि त इति स्थिते ॥ जेरङ्द्विश्च ॥ व्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ् प्रत्ययो भवति दिवादै परतः ॥ ६ ॥ सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ॥ जेः ॥ इडा-गमवर्जिते अनपि विषये अर्लोपो भवति ॥ ७ ॥ ह्रस्वः । कुहोश्चुः ॥ अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसम्बन्धिनो-आकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ ८ ॥ लघोर्दीर्घः ॥ अङि सति ह्रस्वोर्लोपोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ ९ ॥ अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ॥ जेरभावपक्षे—॥ कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये ॥ व्यन्तत्वाभावाच्च दीर्घकारौ ॥ १० ॥ अचकमत ॥

(च०) कमु कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार इत् आत्मनेपदार्थः ॥ 'कमेः' अनेनातोः स्वार्थे जिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः । कम् जि इति जाते ।

‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । ‘स धातु’ जकारो जित्कार्यार्थः । ‘अप्कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘अयम्’ कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । जेरभावपक्षे-चकमे । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । कामयिता-कमिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे अकामि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—‘जेरङ् द्विश्च’ ॥ इदं जेः अङ् द्विः च चतुः पः सूत्रम् । जिप्रत्ययान्ताद्धातोर्भूतमात्रेऽतीते काले सिविपये दिवादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति । तेरपवादो धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिदुसुभ्यो जिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च । ‘जेः’ जेः इडागमवर्जिते अनपि विपये जिप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा अ का काम् इति स्थिते । ‘ह्रस्वः’ । ‘कुहोश्चुः’ तदा अचकाम् तन् इति जाते सूत्रम्—‘अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः’ ॥ अङि लघौ ह्रस्वः उपधायाः चतुःपदम् । अङि प्रत्यये सति धातो लघौ परे पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घादेर्धातोरुपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधायाः ह्रस्वः । तदा अचिकम् अङ् तन् इति जाते सूत्रम्—‘लघोर्दीर्घः’ ॥ लघोः दीर्घः । अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य दीर्घः अङ्तनोर्दकारनकारलोपः । ‘स्वरहीनं’ अचीकम् अचीकमेताम् अचीकमन्त । जेरभावपक्षे । सूत्रम्—‘कमेः’ ॥ कमेर्धातोरङ्प्रत्ययद्वित्वाच्चे । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । व्यन्तत्वाभावात् न दीर्घकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ ९-१० ॥

(प्र०) कमुकान्ताविति । [कान्तिरिच्छा । जिङभावे उदित्वात् क्त्वयामिङ्क्विकल्पः । कमित्वा-कान्त्वा । जेरङ्द्विश्चेति । अस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः । अप् कर्तरीत्यतो मण्डूकप्लुत कर्तरीत्यनुवर्तनीयम् । तत्किम् । अकारयिषातां घटौ कुलालेन ॥ ६ ॥ जेरिति । जिजिङोः सामान्येन ग्रहणम् । अनपि जेलोपो न त्विडामन्ताल्वायेत्येत्ति ण्णुषु । इति व्याख्येयम् । तेन इटि-कामयिता । आमि-कामयामास । औणादिके अन्ते मण्डयन्तः । आलुप्रत्यये-स्पृहयाय्यः । इत्तुप्रत्यये औणादिके-स्तनयित्तुः । इण्णुप्रत्यये छान्दसिके-पारयिण्णवः ॥ ७ ॥

अङिलघाविति । धात्वक्षरस्य ककारेण व्यवधानेऽपि ‘येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहृति’ ऽपीति वचनसामर्थ्यात् पूर्वस्यातोऽग्रेत्वम् । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वात् भवति । न चाचिक्षणदित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वात् न भविष्यतीति वाच्यम्, अत्स्वद्विरेतीत्वबाधनार्थमत्वेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेन स्वरहससमुदाय एव न भविष्यतीति बोध्यम् ॥ ८ ॥

लघोर्दीर्घ इति । अत्राङि लघावित्यनुवर्तते इत्याह—लघुनीत्यादि । ह्रसादेर्धातो पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति । तेनारिरित्यादावप्रसङ्ग इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु अत्र दीर्घापरिरेव लघुधात्वक्षरपरत्वाभावात् ॥ ९ ॥

अय गतौ । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ परापूर्वेऽयता वुपसर्गरेफस्य लृत्वं वाच्यम् ॥ ११ ॥ पलायते । पलायेत । पलाय-

ताम् । अपलायत । अयांचक्रे-अयामास-अयांबभूव । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिद्वम्-आयिध्वम् ॥

(च०) अय गतौ । पूर्ववत् तेऽादयः प्रत्यया भवन्ति । अयते । यदायं धातुः परापूर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण लृत्वं भवति ॥ सूत्रम्—‘परापूर्वेऽयतौ’ ॥ अयतौ धातौ परे उपसर्गरेफस्य लृत्वं वाच्यम् । अनेन रकारस्य लकारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे । ‘कासादिप्रत्ययादाम्’ अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अयिषीष्ट । लुङ्लकारे । आयिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) अय गतौ । अयते इति । अय कथं ‘उदयति वितथोर्ध्वरश्मिरजः’ इति माधः । तथाचात्र शानप्रत्ययेन भाव्यमिति शङ्कितुराशयः । उच्यते । अनुदात्तेत्वलक्षण-मात्मनेपदमनित्यं चक्षिडो डित्करणजज्ञापितम् । केचित्तु—इट किट कटी गतावित्यत्र इ इ इति प्रदिलप्य इधातोरयतीति रूपे जाते ततः शतरि तद्रूपं सिद्धम् ।—इत्याहुः ।

दय दानगतिर्हिसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया ॥

(च०) दय दानगतिर्हिसादानेषु । अस्यापि धातोरयतिवत् रूपाणि ज्ञेयानि ॥

घट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । कुहोश्चुः । जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत-अघटिष्ट ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तऽादयः । घटते । लिट्लकारे । ‘कुहोश्चुः’ अनेन वक्ष्य ज्ञः । जघटे जघटाते जघटिरे । घटिषीष्ट । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥

(च०) ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वात् न गुणः । ईहते लुङ्लकारे । ‘स्वरादेः’ ऐहत । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ अनेनास्याम् । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । लुङ्लकारे ऐहिष्टः ॥

काशुङ् दीप्तौ । काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत ॥

(च०) काशुङ् दीप्तौ । उकारङ्कारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । ‘विद्वद्विद्वा’ अनेनास्य वाम् प्रत्ययो भवति । काशांचक्रे(?) ॥ आमभावे—‘कुहोश्चुः’ ‘ह्रस्वः’ काशे । काशपीष्ट । लुङ्लकारे—अकाशिष्ट ॥

विद्वद्विद्वा० । काशांचक्रे (?) । चकाशे । काशिषीष्ट काशिता । काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट ॥ कास शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे । चकासे (?) । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अकासिष्यत । अकासिष्ट ॥

(च०) कास शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । पूर्ववत् तऽादयः । कासते । लि-

ल्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते । 'विद्वद्विद्वा०' अनेन वा भवति । कासांचक्रे (१) । आमभावे-चकासे । कासिपीष्ट । कासिता । लुङ्लकारे अकासिष्ट ॥

षेवृ सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत । सेवताम् । असेवत । सिषेवे सिषेवाते । सेविषीष्ट । सेविता । सेविष्यते । असेविष्यत । असेविष्ट ॥

(च०) षेवृ सेवने । 'आदेः णः स्तः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते । लिङ्लकारे । सिषेवे सिषेवाते सिषेविरे । सेविषीष्ट । लुङ्लकारे । असेविष्ट ॥

गाङ् गतौ । सर्वर्णदीर्घे कृते आकारत्वात्—'आतोऽन्तोदनतः' । गाते गाते गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥

(च०) गाङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः । 'सर्वर्णे०' गाते गाते । आकारान्तत्वात् । आतोऽन्तोदनतः' अनेन अन्ते इत्यस्य अन्ते भवति । 'सर्वर्णे०' गाते । गासे । गाथे । गत्यादिनी । 'अ इ ए' गेत । गाताम् । गाताम् । अगात । अगाताम् । अगात । गा जप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'ह्रस्व' 'कुहोश्च' 'आतोऽनपि' । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । लुङ्लकारे । अगास्त अगासाताम् अगासत ॥

(प्र०) गाङ् गताविति । गाते इत्यत्र पूर्वमप्रत्ययेन सह सर्वर्णदीर्घे कृते पश्चादादाथ इरिति न आतोऽन्तोदनत इति तु प्रवर्त्तते एव । तेन अन्ते परतस्तुल्यं रूपमिति भावः । गातेऽन्नादादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ।

रुङ् गतौ भाषणे च । गुणः । रवते । रवेत । रवताम् । अरवत । अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्त्वे प्राप्ते ॥ नानप्योर्वः ॥

अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति ॥ १२ ॥ तत् उव् । नुधातोः । रुस्वे रुस्वाते रुस्विरे । रविषीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत । अरविष्ट ॥

(च०) रुङ् गतौ भाषणे च । पूर्ववत् तआदयः 'गुणः' रवते । लिङ्लकारे—'नुधातोः' अनेनानेकस्वरसंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः' ॥ न अनपि ओः वः । तिवादिचतुष्टयस्याप्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते । ततोऽनप्यसंबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति । किंतु उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुस्वे । रुस्वाते । रुस्विरे । रविषीष्ट । रविता । लुङ्लकारे—अरविष्ट अरविषाताम् अरविषत ॥ १२ ॥

देङ् पालने । दयते । दयेत । दयताम् । अदयत ॥ दयतेर्णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः ॥ १३ ॥ दिग्ये । 'संध्यक्षराणामा' । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ अपिद्दाधास्थामित्वं

म्वादि० आत्मने० २] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

सेडित्वं आत्मनेपदे वाच्यम् ॥ १४ ॥ डित्वात्र गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति ज्ञसे परे ॥ १५ ॥ अदित अदिषाताम् अदिषत ॥

(च०) देङ् पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'दयतेः' ॥ दयतेर्धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । 'आतोऽनपि' दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणामा०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'अपिद्दाधास्थाम्' अपिद्दाधास्थां धातूनां ह्रस्वं सेडित्वं च आत्मनेपदे वाच्यम् । 'पृष्ठीनिर्दि०' डित्वात्र गुणाभावो भवति । तदा अदि सि तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे' ॥ लोपः ह्रस्वात् ज्ञसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति ज्ञसे परे । अनेन सेर्लोपो भवति । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ १५ ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । 'नुधातोः' डीङ्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥

(च०) डीङ् विहायसा गतौ । ङकारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । 'गुणः' डयते । डयेत । लिङ्लकारे—'नुधातोः' अनेन इ य् भवति । डिङ्ये । डिङ्याते । डिङ्यिरे । 'गुणः' डयिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे—अडयिष्ट अडयिषाताम् अडयिषत ॥

दैङ् त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ १६ ॥ दिग्ये । दासीष्ट । 'अपिद्दाधास्थामि लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे' अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

(च०) दैङ् त्रैङ् पालने । पूर्ववत् तआदयः । 'ऐ आय्' । दायते त्रायते । लिङ्लकारे सूत्रम्—'दैङोः' ॥ दैङो धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनपि' । दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणा०' दासीष्ट । लुङ्लकारे । 'अपिद्दाधा०' 'लोपो ह्रस्वा०' । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ त्रैङ्धातोलिङ्लकारे 'संध्यक्षराणामा०' अनेनाकारः 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' । 'पूर्वस्य' 'आतोऽनपि' अनेनाकारलोपः । तत्रे तत्राते तत्रिरे । अस्य धातोरुङ्लकारे । 'संध्यक्षरा०' अत्रास्त अत्रासाताम् अत्रासत ॥ १६ ॥

द्युतङ् द्योतने । उपधाया लघोः । द्योतते । द्योतेत । द्योतताम् । अद्योतत ॥ द्युतेः पूर्वस्य संप्रासारणं वक्तव्यं णादौ परे ॥ १७ ॥ द्युते । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । द्योतिष्यते । अद्योतिष्यत । अद्योतिष्ट ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् ॥ १८ ॥ लिपुषादेर्ङः । अद्युतत् ॥

(च०) द्युतङ् द्योतने । अकार उच्चारणार्थः । इकार आत्मनेपदार्थः । 'उपधायाः' अनेन गुणो भवत्यस्य । द्योतते । अन्यानि मूले सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते । 'द्विश्र' द्यु द्युत् ण इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्योतेः०' ॥ द्युतेर्धातोः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णवाद्धौ परे सति । अनेनास्य पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'स्वरहीनम्' । दिद्युते विद्युताते दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । लुङ्लकारे—अद्योतिष्ट । सूत्रम्—'द्युतादिभ्यः०' ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् । अनेनास्य लुङि वा परस्मैपदं भवति । तदा 'लित्पुपादेर्ङः' अनेन ङः । डिच्वात् गुणाभावः । अद्युतत् अद्युतताम् अद्युतन् ॥ १८ ॥

वृत्तुङ् वर्तने । वर्तते वर्तेते वर्तन्ते । वर्तते । वर्तताम् । अवर्तते । अवर्तते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ॥ वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिट्त्वं च ॥ १९ ॥ 'वृत् वृधु शृधु स्यन्द कृपू' पते वृतादयः । वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे—'लित्पुपादेर्ङः' । अवृत्तत् ॥

(च०) वृत्तुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्तते । लिट्लकारे 'द्विश्र' 'रः' ववृत्ते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ॥ सूत्रम्—'वृतादिभ्यः०' ॥ वृतादिभ्यो धातुभ्यः स्यप्स्योः परतो वा पं परस्मैपदमनिट्त्वं च वाच्यम् । वृतादयस्तु मूले उक्ताः । 'गुणः' वत्स्यति । अवत्स्यत् । लुङ्लकारे । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे—'लित्पुपादेर्ङः' अनेनास्य ङः । अवृत्तत् ॥ १९ ॥

वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते । वर्धते । वर्धताम् । अवर्धते । ववृधे । वर्धिषीष्ट । वर्धिता । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवर्धिष्ट । अवृधत् ॥

(च०) वृधुङ् । 'उपधाया लघोः' । वर्धते । लिट्लकारे । ववृधे । वर्धिषीष्ट । अस्य धातोरपि पूर्वधातुवत् रूपाणि साध्यानि ॥

शृधुङ् पर्दने । शर्धते । शर्धते । शर्धताम् । अशर्धते ॥ शशृधे । शर्धिषीष्ट । शर्धिता । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत् । अशर्धिष्ट । शत्स्यति । अशत्स्यत् । अशृधत् ॥

(च०) शृधुङ् पर्दने । पर्दने गुदरवः । शर्धते । अयमपि तद्वत् । न किञ्चिद्विशेषः । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्दते । स्यन्दताम् । अस्यन्दते । सस्यन्दे । ऊदितो वा । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्त्स्यति । अस्यन्दिष्यत्-अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । पक्षे अस्यदत् ॥

(च०) स्यन्दू प्रस्रवणे । उकार इङ्विकल्पार्थः । स्यन्दते । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । सस्यन्दे सस्यन्दाते सस्यन्दिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेङ्विकल्पो

भवति । स्यन्दिषीष्ट । इडभावपक्षे 'खसे चपा झसानाम्' अनेन दस्य तः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे 'खसे०' स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यत्-अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट । इडभावे । अस्यन्त । परस्मैपदपक्षे—'लित्पुपादेर्ङः' 'नो लोपः' अनेन अनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्यदत् ॥

कृपू सामर्थ्ये । गुणः ॥ कृपो रो लः ॥ कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लकारो भवति ॥ २० ॥ कल्पते कल्पेते । कल्पताम् । अकल्पत । चकल्पे । कल्पिषीष्ट । इडभावपक्षे ॥ सिस्स्योः ॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्स्योरनिटोः परतः ॥ २१ ॥ कल्प्सीष्ट । कल्पिता-कल्प्ता । कल्पिष्यते कल्पस्यते कल्पस्यति । अकल्पिष्यत् अकल्पस्यत् । अकल्पिष्ट । अकल्पत । अकल्पताम् । अकल्पत । अकल्पत् ॥

(च०) कृपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तआदयः । 'उपधायाः' सूत्रम्—'कृपो रो लः' ॥ कृपः रः लः । कृपो धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य लकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते । लिट्लकारे 'कृपो रो लः' । अनेन ऋकारस्य लकारः । चकल्पे । कल्पिषीष्ट । अस्यापि ऊदित्वादिङ्विकल्पो भवति । तदा कल्प्सीष्ट इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'सिस्स्योः' ॥ सिस्स्योः सिस्स्योः । सिस्स्योरनिटोः परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । 'कृपो रो लः' । कल्प्सीष्ट । कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । अकल्पिष्यत् । अकल्पस्यत् । परस्मैपदपक्षे । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्ट । 'लित्पुपादेर्ङः' 'कृपो रो लः' अकल्पत् । अकल्पताम् । अकल्पन् । समाप्तोऽयं धातुः ॥ २१ ॥

(प्र०) कृपो रो ल इति । आधृत्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह—ऋकारस्येति । तत्फलन्तु अकल्पदित्यादिसिद्धिः । यद्यपि कल्पसामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्राकरणलाघवं च । कृपणादिसिद्धिस्तु कृप कृपायामित्यस्योणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् सम्प्रसारणे तथापि अचीकल्पदिति सिद्धयर्थस्तथा पाठः ॥ २१ ॥

व्यथ दुःखमयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत ॥ व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम् ॥ २२ ॥ विव्यथे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत् । अव्यथिष्ट ॥

(च०) व्यथ दुःखमयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथते ॥ 'व्यथतेर्धातोर्णादौ परे पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इदं मूले सूत्रमस्ति । अनेनास्य धातोः सम्प्रसारणं भवति । विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । लुङ्लकारे । अव्यथिष्ट ॥ २२ ॥

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम् ॥ २३ ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रमे ।

रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्ता-
नाम् इतीदृसकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥

(च०) रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत् ॥ सूत्रम्—'व्याङ्प-
युपेभ्यः०' । वि आङ्परि उप एभ्य उपसर्गोभ्यो रमधातोः पं परस्मैपदं भवति । विर-
मति । आरमति । परिमति । उपरमति । लिट् लकारे । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपो
भवतः । रेमे रेमार रेमिरे । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट ।
रन्ता । लुङ् लकारे—अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात् तदात्मनेपदं
भवति । 'आदन्तानाम्' अनेन परस्मैपदे सति इदृसकौ भवतः । 'व्यरम् सू इट् सि ई
दिप्' इति स्थिते । 'इट् ईटि' 'स्वर्णे०' 'स्वरहीनम्' 'नश्चापदान्ते' । 'वावसाने' व्यरंसीत् ।
व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिपुः ॥ २३ ॥

जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । त्वरेते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत ।
तत्वेर । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरि-
दृढवं—अत्वरिध्वम् ॥

(च०) जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरेते । लिट् लकारे
'द्विश्च' । पूर्वस्य हसादिः शेषः । तत्त्वरे । तत्त्वराते । तत्त्वरिरे । त्वरिषीष्ट । लुङ् लकारे ।
अत्वरिष्ट अत्वरिषाताम् अत्वरिषत ॥

पह मर्षणे । सहते । सहेत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट ।
सहिता । इषुसह । इति वेट् । हो ढः । तथोर्धः । ण्टुत्वम् । ढलोपः ॥
सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ सहिवहोर्वर्णस्योकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते
ढकारे परे ॥ २४ ॥ सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥

(च०) पह मर्षणे । 'आदेः ण्यः स्नः' अनेन सत्वम् । सहते । लिट् लकारे ।
'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपो । सेहे सेहाते सेहिरे । सहिषीष्ट । सहिता । 'इषुसह०'
अनेनास्य वा इट् भवति । इडभावपक्षे सह ता इति स्थिते । 'हो ढः' अनेन हस्य
ढः । 'तथोर्धः' अनेन तस्य धः 'ण्टुभिः ण्टुः' 'ढि ढो लोपः' दीर्घश्च तदा सा ढा इति
जाते ॥ सूत्रम्—'सहिवहोरोदवर्णस्य' सहिश्च वह च सहिवहौ तयोः सहिवहोः ओव
अवर्णस्य । सहिवहोर्धात्वोर्वर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओ-
कारः । सोढा सोढारौ सोढारः । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट असहिषाताम्
असहिषत ॥ २४ ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ।

(च०) सहीति । सोढेति इडभावपक्षे ॥ २४ ॥

इति प्रसादटीकायामात्प्रक्रिया ।

भ्वादिषूभयपदिनः ॥ ३ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति ।
राजते । राजेत् । राजेत । राजतु । राजताम् । अराजत् । अराजत । रराज ।
फणादित्वादेत्वपूर्वलोपो । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः । रेजे-रराजे । राज्यात् ।
राजिषीष्ट । राजिता । राजिता । राजिष्यति । राजिष्यते । अराजिष्यत् ।
अराजिष्यत । अराजीत् । अराजिष्ट ॥

(च०) अथ भ्वादिगणस्योभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो धातो-
स्तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोः 'अप् कर्तरि' अनेन अप् प्र-
त्ययो भवति । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । लिट् लकारे 'फणादीनां' अने-
नास्य वा एत्वपूर्वलोपो । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे ।
रेजे । एत्वपूर्वलोपाभावे । रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । अन्यानि मूले
सन्ति तानि सुगमानि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिद्धयन्ति । लुङ् लकारे । अराजीत् । अराजिष्ट
अराजिषाताम् अराजिषत ॥

(प्र०) राजृ इति । ऋदित्वमयुक्तोपधाहस्वादिनि वृत्त्यर्थम् ।

खन खनेन । खनति । खनते । खनेत् । खनेत । खनतु । खनताम् ।
अखनत् । अखनत । चखान । गर्मां स्वरे । चखनतुः चखनुः । वखने । खन्यात् ॥
जनखनसनां कृति ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ १ ॥ खायात् ।
खनिषीष्ट । खनिता-खनिता । खनिष्यति-खनिष्यते । अखनिष्यत्-अखनि-
ष्यत । अखानीत्-अखनीत् । अखनिष्ट ॥

(च०) खन खनेन । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिट् लकारे । 'अत-
उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'कुहोश्चुः' चखान । चखन् अतुस् इति जाते 'गर्मां स्वरे' अने-
नोपाधाय लोपो भवति । 'स्वरहीन०' चखने । खन्यात् ॥ सूत्रम्—'जनखनसनाम्' ॥
जन खन सन एतेषां धातूनां किति यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । 'षष्ठीनिदि०' खा-
यात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । लुङ् लकारे 'हसादेः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अ-
खानीत्-अखनीत् । अखनिष्ट अखनिषाताम् अखनिषत ॥ १ ॥

हृज् हरणे । हरति । हरते । हरेत् । हरेत । हरतु । हरताम् । अहरत् ।
अहरत । जहार जहतुः जहृः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ २ ॥ जहर्थ ।
जहे । यादादौ । हियात् ॥ उः ॥ ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्सोरनिटोः
परतः ॥ ३ ॥ हृषीष्ट । हर्ता । 'हनृतः स्यपः' । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत्
अहरिष्यत । अहार्षीत् । लोपो हस्वाज्झसे । अहत अहषाताम् अहषत ॥

(च०) हज् हरणे । जकार उभयपदार्थः । 'गुणः' । हरति । हरते । लिट्लकारे । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । 'कुहोश्चुः' । जहार । जहतुः ॥ 'ऋदन्तस्य' ऋदन्तस्य धातोस्थप इट् न भवति । 'गुणः' जहर्थ । जहे 'यादादौ' अनेन ऋकारस्य रिडादेशः । हियात् । हपीष्ट इति जाते । 'गुणः' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् 'उः' अनिटोः सिस्योः परतः ऋकारस्य गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । हसीष्ट । 'गुणः' हर्ता । 'हृत्तः' स्यपः अनेन स्यपि इट् भवति । 'गुणः' हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अहर्षात् । 'लोपो हस्वाज्जसे' अनेन सेर्लोपो भवति । अहत् अहपाताम् अहपत ॥ ३ ॥

गुह संवरणे ॥ गुहेरुपधाया उद्गुणहेतौ स्वरे ॥ ४ ॥ गूहति-गूहते । जुगूह । जुगूहतुः । जुगूहिथ-जुगोढ । जुगुक्षे-जुगुहिषे । जुगुहिद्वे-ध्वे, जुगुद्वे । गूहिषीष्ट-घृक्षीष्ट । गूहिता गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति ॥ दुहदिहलिहगुहभ्यः सको लुगवा वकारतवर्गयोराति ॥ ५ ॥ अगूढ-अघुक्षत ॥ आति सकोऽकारलोपः स्वरे ॥ ६ ॥ अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगूढाः-अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् । अघूढवं-अघुक्षध्वम् । अघुक्षि । अगुहहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

(च०) गुह संवरणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । पूर्ववत् तिबादयस्तत्तादयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ 'गुहेः' इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे । अनेनास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि । लिट्लकारे-जुगूह जुगूहतुः जुगूहः । 'गुहेः' जुगूहिथ । 'ऊदितो वा' अनेनास्येड्विकल्पः । गुहेरिति सूत्रे स्वरादौ इति वक्तव्यं तेन हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुणः' । जुगोह् थप् इति जाते । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'ढिढो लोपो' जुगोढ । आत्मनेपदे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहरे । 'ऊदितो वा' जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से इति जाते । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' जुगुह् से इति जाते । 'पढोः कः से' अनेन ङस्य कः । 'क्लितात्' 'कपसंयोगे क्षः' जुगुक्षे । जुगुहिषे । जुगुहिध्वे-ध्वे, इडभावे 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'आदिजवानां' 'ढि ङो' जुगुद्वे । गुह्यात् । 'गुहेः' । 'सिसता' गूहिपीष्ट । इडभावे 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः कः से' 'क्लितात्' कप' घृक्षीष्ट ॥ गूहिता । इडभावे गुणः 'उपधाया लघोः' अनेन सूत्रेण भवति । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'ढिढो' गोढा । आत्मनेपदे । गूहिता । गोढा ॥ गूहिष्यति । इडभावे । 'उपधायाः' । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः कः से' 'क्लितात्' 'कपसं' घोक्ष्यति ॥ गूहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । अगूहिष्यत । अघोक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'हृषान्ता' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट । इडभावे अगूह् सक् तन् इति स्थिते । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' अघुह् स् क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्-दुहदिहलिहगुहभ्यः ० ॥ दुह

लिह् गुह् एभ्यो धातुभ्यः सको वा लुग् भवति वकारतवर्गयोराति आत्मनेपदे ॥ [वर्ग-ग्रहणात्] धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा लुक् । 'तथोर्धः' 'ढिढो लोपः' दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे अगूढ सक् तन् इति जाते । 'पढोः कः से' 'क्लितात्' 'कपसंयोगे क्षः' अघुक्षत । अघुक्ष् आताम् इत्यत्र । 'आदाथ हः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते 'आति' आति आत्मनेपदे सक् अकारस्य लोपो भवति स्वरे परे । अनेन अकारस्य लोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षत । अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूढ्वम् अघुक्षध्वम् । अघुक्षि अगुहहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥ ६ ॥

दान आर्जवे । गुब्भ्यः । यः से : मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ७ ॥ दीदांसति दीदांसते । दीदांसत् दीदांसित । दीदांसतु दीदांसताम् । अदीदांसत् अदीदांसत । दीदांसाचक्रे दीदांसामास दीदांसावभूव । दीदांस्यात् दीदांसिषीष्ट । दीदांसिता २ । दीदांसिष्यति-दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत्-अदीदांसिष्यत । अदीदांसित् अदांसीषिष्ट ॥

(च०) दान आर्जवे । 'गुब्भ्यः' 'यः से' । 'मानादीनाम्' । 'स धातुः' 'नश्च' पदान्ते' । दीदांसति दीदांसते । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसाचकार । दीदांसाचक्रे । द्वे मूले स्त । अस्यायतः । दीदांस्यात् । दीदांसिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ ७ ॥

शान तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

(च) शान तेजने । 'गुब्भ्यः' शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । भजेत् भजेत । भजतु भजताम् । अभजत् अभजत । बभाज [वृफलभज इत्येत्पूर्वलोपौ] भेजतुः भेजुः । भेजिथ बभक्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत । अभक्षीत् अभक्ताम् अभक्षुः । अभक्त अभक्षताम् अभक्षत ॥

(च०) भज सेवायाम् । भजति भजते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' बभाज । वृफलभज' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । 'चोः कुः' । 'खसे' 'पढोः कः से' क्लितात्' 'कपसं' भक्षीष्ट । भक्ता ॥ लुङ्लकारे । 'सावन्तिः' अभक्षीत् । 'क्षसात्' अभक्ताम् । अभक्त । अभक्षताम् ॥

दुपचष् पाके । दुकारषकारौ कार्यौ । पचति । पचते । पचेत् । पचेत । पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचे । पच्यात् । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते । अपक्ष्यत् । अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥

(च०) डुपचप् पाके । डुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचा०' पेचतुः । पेचे । पेचते । पच्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' 'क्लिता०' 'कपसंयोगे क्षः' पक्षीष्ट । 'चोः कुः' पक्ता । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अपाक्षीत् । 'झसात्' अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । आञ्चीत् ॥

व्यय गतौ । वय्यये । अव्ययात् ॥

(च०) अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । लिट्लकारे । आनञ्च । आनञ्चे । 'नो लोपः' अच्यात् । अञ्चीष्ट । अङ्क्ता । लुङ्लकारे । आञ्चीत् । आङ्क्त् ॥

श्रिञ् सेवायाम् । गुणः । श्रयति । श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता-श्रयिता । श्रयिष्यति-श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत्-अश्रयिष्यत ॥ सुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च ॥८॥ अशिश्रियत्-अशिश्रियत ।

(च०) श्रिञ् सेवायाम् । पूर्ववत् तिवाद्यस्तआदयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए अय्' श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । 'द्विश्र' । पूर्वस्य 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शिश्राय । 'नुधातोः' शिश्रियतुः-शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्-'सुश्रिद्रुवाम्' ॥ सु श्रि द्रु एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च भवति । अशिश्रियत् अशिश्रियत ॥ ८ ॥

त्विष् दीप्तौ । त्वेषति-त्वेषते । तित्वेष तित्वेषे । त्विष्यात् । त्विषीष्ट । त्वेषा २ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हशपान्तात्सक् । अत्विक्षत ॥ सस्यात्मनेपदे स्वरं टिलोपो वाच्यः ॥९॥ अकार-लोपे कृते । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षत ।

(च०) त्विष् दीप्तौ । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधायाः' 'पूर्वस्य' । तित्वेष । तित्विषतुः । आत्मनेपदे । तित्विषे । तित्विषाते । त्विष्यात् । 'पढोः कः से' । त्विषीष्ट । 'उपधायाः' । 'टुभिः टुः' । त्वेषा । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'हशपान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । 'पढोः कः से' 'क्लिता०' 'कपसंयोगे क्षः' अत्विक्षत् अत्विक्षताम् अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । आत्विक्षत । अत्विक्ष आताम् इति जाते । 'आदाथ इ' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्-'सस्या०' ॥ सस्य आत्मनेपदे स्वरं परे सति टिलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' अत्विक्षाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षत् । अमातोऽयं धातुः ॥ ९ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु

श्वादि० उभये० ३] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

यजताम् । अजयत् अजयत । 'णवादौ पूर्वस्य' इयाज । यजां यवराणां ऋतः सम्प्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ट । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति-यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्टाः अयक्षाथाम् ॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥ १० ॥ षत्वम् । श्वे जवाः । ष्टुत्वम् । अयङ्ढ्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ।

(च०) यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे-यज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' इयाज । य यज् अतुस् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणां' 'सवर्णे' ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । 'अत्वतो नित्यानिटः' अनेनास्य वा इङ् भवति । इयज् थप् इति जाते । 'उशपराजादेः पः' अनेन जस्य पः । 'टुभिः टुः' इयष्ट । आत्मनेपदे द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सम्प्रसारणं भवति । ईजे ईजाते ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । 'उशपराजादेः पः' । 'पढोः कः से' । 'क्लिता०' 'कपसंयोगे' यक्षीष्ट । 'उशपराजादेः पः' 'टुभिः टुः' यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति सस्मान्न लिखितानि म्या । तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ्लकारे-'सावनिटः' अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । 'झसात्' अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । 'झसात्' अनेन सेर्लोपः । 'टुभिः टुः' अयष्ट अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् स् ध्वं इति जाते ॥ 'ध्वे च सेर्लोपः' अनेन सेर्लोपः । 'उशपराजादेः पः' 'पो ङः' । अनेन पस्य ङः । ष्टुत्वम् । अयङ्ढ्वम् ॥ १० ॥

डुवप् बीजतन्तुसन्ताने । डु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ-उवपथ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यन् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्स ।

(च०) डु वप् बीजतन्तुसन्ताने । डु इत् । वपति वपते । लिट्लकारे । 'णवादौ' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाप । द्वे सम्प्रसारणे भवतः 'सवर्णे' । ऊपतुः । 'अत्वतो' उवपिथ इडभावे । उवपथ । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । 'यजाम्' । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अवाप्सीत् । 'झसात्' अवासाम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्स अवप्साताम् अवप्सत ॥

वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ङः । तथोर्धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । उव्हात् । वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षताम् अवक्षत ।

(च०) वह प्रापणे । वहति वहते । लिट्लकारे । 'णवादौ पूर्वस्य' । 'अत उप-

धायाः' उवाह । 'यजाम्' ऊहत्तुः । ऊहुः । उवहिथ । 'अत्त्वतः' । उवह् थप् इति जाते । 'हो ढः' अनेन हस्य ढः । 'तथोर्धः' अनेन थस्य धः । णट्त्वम् । ढलोपः । 'सहिवहोरो-
दवर्णस्य' । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । 'यजाम्' । उवाहत् 'हो ढः' । 'तथोर्धः' ।
ट्त्वम् । ढलोपः । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' वोढा । 'पढोः कः से' वक्ष्यति । वक्ष्यते ।
अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे 'सावनिटः' । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाधुः । अवोढ
अवक्षाताम् अवक्षत ॥

वेज्जन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेजो णादौ सम्प्रसारणा-
भावो वाच्यः ॥११॥ सन्ध्यक्षराणामा । ववौ । वादित्वात्त्वपूर्वलोपौ ।
ववुः । ववुः । ववे । वेजो वप् णादौ वा वक्तव्य ॥१२॥ उवाय ॥

ग्रहां क्ति च ॥ ग्रहादीनां सम्प्रसारणं स्यात् किति डिति च
परे ॥१३॥ इति सम्प्रसारणम् । यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः ॥१४॥
ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः ॥१५॥ ऊवतुः
ऊवुः । ऊवे । ऊयात् । वासीष्ट । वाता वाता । वास्यति वास्यते । अवास्यत् ।
अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सकौ अवासिष्टाम् अवास्त ।

(च०) वेज्जन्तुसन्ताने । जकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्लकारे ॥
सूत्रम्—'वेजः०' ॥ वेजो धातोर्णवादौ परे सम्प्रसारणाभावो वाच्यः । अनेनास्य सम्प्र-
सारणनिषेधो भवति । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'द्विश्च' 'आतो णप् डौ' ववौ । 'लोपः पचाम्'
अनेनैत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । 'शस्त्वदादि' अनेन तन्निषेधः । 'आतोऽनपि' ववुः । ववुः ।
आत्मनेपदे । ववे ववाते वविरे ॥ सूत्रम्—'वेजो वय् णादौ वा वक्तव्यः' ॥ वय्
णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णवादौ पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । उवाय । वय् अतुस्
इति स्थिते । 'णवादौ-पूर्वस्य' सूत्रम्—ग्रहां क्ति च । त्रिपदं सूत्रम् । ग्रह
उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेज्जन्तुसन्ताने । हेज् आह्वाने । व्यध् ताडने । वश
कान्तावभिलाषे । व्यच् व्यक्तीकरणे । प्रच्छ शीप्सायां (पृच्छायाम्) । अरुज् पाके ।
ब्रश्छेदने । इत्येतेषां सम्बन्धिनां यकारवकाररेफाणां किति डिति च परे सम्प्रसारणं
भवति । यकारस्य इकारः । वकारस्य उकारः । रेफस्य ऋकारः । लकारस्य लृकारः ।
सम्प्रसारणम् । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो वाच्यः' ।
अत्र । ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ । आत्मनेपदे । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ सूत्रम्—'वयः०' ॥
वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । तदा । उवाय ऊवतुः ऊवुः । आत्मने-
पदे । ऊवे ऊवाते ऊविरे । 'ग्रहां क्ति च' ऊयात् । 'सन्ध्यक्षराणामा' वासीष्ट । वाता ।
वाता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्' । अवासीत् अवासिष्टाम्
अवासिष्टुः । अवास्त । अवासाताम् । अवासत ॥ १५ ॥

(प्र०) उरिति । पञ्च्येकवचनान्तम् । ऋवर्णान्तस्य धातोर्गुणो न स्यात् अनिटि-
सिप्रत्यये सीधादौच विशेषाप्रतिपादकलिङ्गाभावाद्वर्णमात्रं गृह्यते न तु ऋगताविति ।
आरम्भसामर्थ्यादुपधाया न । अन्यथा सिल्योरित्येव सिद्धे किमनेन ।

व्येज् सम्वरणे । व्ययति व्ययते ॥ व्येजो णादौ नात्वम् ॥१६॥

विव्याय विव्यतुः विव्युः ॥ अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिदम् ॥१७॥

विव्ययिथ विव्ये । वीयात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यास्यति व्यास्यते ।

अव्यास्यत् अव्यास्यत । अव्यासीत् । अव्यास्त ।

(च०) व्येज् सम्वरणे । व्ययति व्ययते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'व्येजः०' ॥ व्येजो
धातोर्णवादौ परे 'सन्ध्यक्षराणामा' अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति । व्येज् णप् इति स्थिते ।
'द्विश्च' 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन सम्प्रसारणं तदा । विव्ये णप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' ।
विव्याय विव्यतुः विव्युः । 'अत्यति०' विव्ययिथ । विव्ये । वीयात् । 'सन्ध्यक्षराणामा'
व्यासीष्ट । व्याता । व्याता । अन्यानि मूले सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥१६-१७॥

ह्वेज् स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसा-

रणं वक्तव्यम् ॥ १८ ॥ जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ ।

जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । हुयात् । हासीष्ट । हाता हाता । हास्यति हास्यते ।

अहास्यत् अहास्यत ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिद्वय-

तीनां सेडौ वा वाच्यः ॥ १९ ॥ अह्वत अह्वताम् अह्वन्त । अह्वास्त

अह्वासाताम् अह्वासत ।

(च०) हेज् स्पर्धायाम् । ह्वयति । ह्वयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'अद्विरुक्त-

स्य०' ॥ अद्विरुक्तस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् । 'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' जुहाव

जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । संप्रसारणम् । हुयात् । हा-

सीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अह्वासीत् । सूत्रम्—'अस्यतिवक्तिख्या-

ति०' ॥ अस्यति वक्ति ख्याति लिपि सिचि ह्वयति एतेषां धातूनां सेडौ वा वाच्यः ।

'आतोऽनपि' अह्वत् । अह्वत अह्वताम् अह्वन्त । अह्वास्त ॥१९॥

(प्र०) हेज् स्पर्धायाम् शब्दे चेति कचित् पाठः । शब्दे इति सामान्योक्तावपि स-

म्बोधनरूपः शब्द एवात्र गृह्यते । तथाच माघे—'यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमात्रं दूरा-

दाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्मणि प्रयोगः । द्विरुक्तस्येति । हेयः पूर्व द्वित्वं

तेन उभयत्र संप्रसारणं स्यात् ।

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा ॥२०॥

ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥
इति भादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ ३ ॥ इति अविकरणा भ्वादयो धातवः ॥

(च०) ऋत जुगुप्सायां कृतायां च ॥ सूत्रम्—'ऋतेः०' ॥ ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वाथं । अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आतीव । आतीयिष्ट ॥ इति भ्वादिगणस्योभयपदिनः समासाः ॥ इत्यबिकरणा भ्वादयो धातवः ॥ २० ॥
(प्र०) ऋतेरिति । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वाथं अनपि तु वा । सधा-
तुरिति धातुत्वम् । अनुदात्तेदित्यात्मने पदम् ॥ २० ॥

इति प्रसादीकायां भ्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

इदानीं लुग्विकरणादादेर्गणात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे ॥
अप्कर्तरि—अदादेर्लुक् ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति ॥ १ ॥ खसे
चपा झसानां । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्थः अत्थ । अग्नि अद्भः
अद्भः । अद्यात् । अत्तु-अत्ताद्वा अत्ताम् अदन्तु ॥ झसाद्धिर्हेः ॥ झसा-
दुत्तरस्य हेर्भिभेवति ॥ २ ॥ अद्धि-अत्ताद्वा अत्तम् अत्त । अदानि अदाव
अदाम ॥ अदो दिस्थोरडागमो वक्तव्यः ॥ ३ ॥ आदत् आदः ॥
जघास । गमां स्वरे । खसे चपा० । घसादेः पः, क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघ-
सिथ । पक्षे-आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्स्यति ।
आत्स्यत् ॥ सिसयोरदेर्घस्लृ लिटि तु वा ॥ ४ ॥ लुदित्वादङ् ।
अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

(च०) इदानीं लुग्विकरणादादेर्गणात् कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्व-
वत् तिवादयः 'अप्कर्तरि' सूत्रम्—अदादेर्लुक् ॥ अदादेः लुक् द्विपदं । अदादेर्धातोर्ग-
णादुत्पन्नो योऽप्यप्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपि लुक् । तत्र वर्तमाने तिप्
तस् अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु । 'खसे चपा०' इति दस्य तकारः । अत्ति अत्तः अदन्ति ।
अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते । सूत्रम्—'भ्रसाद्धिर्हेः' ॥
झसाव धिः हेः । झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तातडादेशे कृते
तु न भवति । 'स्वर०' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । 'स्वर०' अदानि
अदाव अदाम । अनद्यतनेऽपि । प्रत्ययलुकि कृते । 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वय
च कृते उभयत्रापि 'सर्वणं०' ॥ सूत्रम्—'अदो दिस्थो०' ॥ अदो धातोः परयोर्दिप् सिप्
इत्येतयोः अमागमो भवति । अनेनामागमः टित्वादादौ । 'स्वर०' 'वावसने०' आदत्
तकारादौ । 'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्वा आद्वा । अद्
णप् इति स्थिते । सूत्रम्—'सिसयोः०' ॥ सिसयोः परतः अदधातोर्घस्लृ इत्यादेशो

अदादि० परस्मै० ४] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

भवति णवादौ वा भवति । लृकार लृदिव कार्यार्थः । वस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'-
'कुहोश्चुः' । 'झपानां जघचपाः' । 'अत्त उपधायाः' जघास । जघस् अतुस् इति स्थिते ।
'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । 'खसे०' अनेन घस्य कः । 'घसादेः पः' । अनेन पत्व-
म् । 'कपसंयोगे०' जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अद्यात् ।
'खसे०' अत्ता । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे । 'सिसयोः' 'लृदित्वादङ्' । अघसत्
अघसताम् अघसन् ॥ ४ ॥

(प्र०) अदादेरिति । अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्माददादेर्याददभक्षण इत्यार-
भ्यैतद्गणप्राग्वर्त्तिधातुसमुदायोऽदादिपदेन गृह्यते । तस्य चानुद्भूतावयवभेदस्यान्य-
पदार्थत्वेन विवक्षणाददादेरित्येकवचनम् ॥ १ ॥

भ्रसाद्धिर्हेरिति । अत्र स्थानिवद्भावेन तातडा हित्वेऽपि सङ्कृताविति न्यायेन
न धिरादेशः ॥ २ ॥

प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः ।
प्सातु-प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तविद्द्वि-
षामन उस् वा वक्तव्यः ॥ ५ ॥ उस्यालोपः । अप्सुः-अप्सान् । पप्सौ
पप्सतुः पप्सुः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात्-प्सायात् । प्साता । प्सास्यति ।
अप्सास्यत् । आदन्तानाम् इतीट्सकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् ॥

(च०) प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुग-
मान्येव । लङ्लकारे । अप्सात् अप्साताम् । आप्सा अन् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—
'आदन्तविद्द्विषामन०' ॥ आदन्तः विद् द्विष् एतेषां धातूनां अन उस् वा वक्तव्यः ।
'उस्यालोपः' । अप्सुः । अप्सान् । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'आतो णप् डौ' पप्सौ ।
पप्सतुः । 'अत्त्वतः' पप्सिथ-पप्साथ । 'संयोगादेः०' प्सेयात्-प्सायात् । प्साता ।
लुङ्लकारे 'आदन्तानाम्' अप्सासीत् ॥ ५ ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमुः-अमान् ।
ममौ । दादेरे । मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥

(च०) मा माने । माति । लिट्लकारे । ममौ । 'दादेरे' मेयात् । माता । 'आ-
दन्तानाम्' अमासीत् । अमासिष्टाम् अमासिषुः । समासोऽयम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् । अयाताम् । अयुः-
अयान् । ययौ । यायात् । याता । यास्यति । अयास्यत् । अयासीत् ॥

(च०) या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवत् ॥

(च०) वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिवत् ज्ञेयः । न कश्चित् विशेषः ॥

रा दाने । तद्वत् ॥

सा० उ० =

(च०) रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥
 ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥
 (च०) ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् ॥
 द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात्-द्रेयात् । द्राता । द्रा-
 स्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥

(च०) द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । 'रः' दद्रौ । 'संयोगादेः' द्रायात्-
 द्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ ।
 ख्यायात्-ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः ।
 आतोऽनपि अस्यत् ॥

(च०) ख्या प्रकथने । ख्याति । 'कुहोश्चुः' 'ज्ञपानाम्' चख्यौ । 'संयोगादेः'
 ख्यायात्-ख्येयात् । अस्य धातुर्लुङ्लकारे । पुषादित्वात् 'लित्पुषादेर्ङः' । 'आतोऽन-
 पि' अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति ।
 अपास्यत् । अपासात् ॥ मा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ ण्णा
 शौचे । स्नाति । सन्नौ । स्नायात्-स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

(च०) भा दीप्तौ । भाति । 'ज्ञपानां०' बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासि-
 षुः । सुगमत्वात् पृतेषां धातूनां व्याख्यानं न कृतम् ॥

वश कान्तौ । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । षट्त्वम् । वष्टि । ग्रहां
 किञ्चि च । उष्टः उशन्ति । षत्वम् । षटोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट ।
 वक्षि उश्चः उश्मः । उश्चात् उश्चाताम् उश्चुः । वष्टु-उष्टात् उष्टाम् उश्-
 न्तु । झसाद्धिर्हेः । ज्ञवे जबाः । षट्त्वम् । उड्ढि-उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि
 वशाव वशाम् ॥ दिस्योर्हसात् ॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिलोपो भवति ॥६॥
 षत्वम् । षो ङः । बावसाने । अवट्-अवड् । सम्प्रसारणम् । अडागमः । उ
 ओ । ओ औ औ । औष्टाम् औशन् । अवट्-अवड् औष्टम् औष्ट । अवशम्
 औश्च औश्म । उवाश ऊशिव ऊशिम । उश्चात् उश्चास्ताम् उश्चासुः ।
 वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अवाशीत् ॥

(च०) वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन स-
 र्वत्र अपो लुग् भवति । वश् तिप् इति जाते 'छशष०' अनेन शस्य षः । 'धुभिः धुः' ।
 अनेन तस्य टः वष्टि । वश् तस् इति जाते । 'ग्रहां किञ्चि च' अनेन सम्प्रसारणम् ।

'छशष०' धुत्वम् । उष्टः । उशन्ति । वश् सिप् इति स्थिते । 'छशष०' 'पटोः कः से' ।
 'किञ्चात्०' । 'कषसंयोगे क्षः' वक्षि । उश्चात् । लोट्लकारे । वष्टु । वश् हि इति जाते ।
 सम्प्रसारणम् । 'झसाद्धिर्हेः' शस्य षत्वम् । 'पो ङः' उड्ढि । उष्टात् । वशानि वशाव
 वशाम् । वश् दिप् इति स्थिते । षत्वम् । वप् दिप् इति जाते । 'पो ङः' ॥ सूत्रम्—
 'दिस्योर्हसाम्' ॥ दिश्च सिश्च दिसि तयोः दिस्योः हसात् । हसादुत्तरौ यौ दिप्सिपो
 तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो धातोर्दिस्योर्लोपो भवति । 'बावसाने' अनेन डस्य
 टः । अवट् अवड् । वश् ताम् इति स्थिते । 'ग्रहां किञ्चि च' ! अनेन सम्प्रसारणम् ।
 षत्वम् । धुत्वम् । अडागमः । 'इयं०' । 'उ ओ । ओ औ औ' । औष्टाम् । औशन् ।
 अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'गवादौ पूर्वस्य' 'अत उपधायाः' ।
 उवाश 'ग्रहां किति' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । उशतुः । ऊशुः । उवशिव-संप्रसार-
 णम् । उश्चात् । लुङ्लकारे-हसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत्-अवशीत् ॥ ६ ॥

(प्र०) दिस्योरिति । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे सभिन्नस्य रान्नेति ज्ञापयितुमय-
 मारम्भः । सिग्रहणं तत्तत्तार्थं । ननु अरोदीदरोदित्यत्रातिप्रसङ्गो यदागमस्तद् गुणीभूत-
 स्तद् ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायादिति चेन्न, तेन विभक्तित्वप्रत्ययत्वयोरेव ग्रहणान्न तु
 दित्वसित्वयोः ॥ ६ ॥

हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदा-
 तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति किति ङिति झसे परे ॥७॥ तुश-
 न्दात्कचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ अमस्य लोपः ॥

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।

तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृणू वनुर्वमुस्तनादयः ॥

हतः । 'गमां स्वरे' 'हनो ज्ञे' भ्रन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः
 हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् भ्रन्तु ॥ जह्येधि-
 शाधि ॥ हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तरोधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हि
 विषये ॥८॥ जहि-हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम् ॥ अहन् अहताम्
 अहन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहनम् ॥ हनो ज्ञे । वृद्धिः ।
 जघान जघ्नतुः जघ्नः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घट्वं वाच्यम् ॥९॥
 जघनिथ-जघन्थ जघ्नथुः जघ्न । जघान-जघन जघ्निव जघ्निम् ॥ हन्तेः स्या-
 शीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः ॥ १० ॥ वध्यात् वध्यास्ताम्
 वध्यासुः ॥ हन्ता हन्तारौ हन्तारः ॥ हन्तुतः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः
 हनिष्यान्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥ जनिवध्योर्न

वृद्धिः ॥११॥ वधादेशे कृते इट् । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः
अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । पूर्व तिबादयः । 'नश्वापदान्ते झसे' । अनेन नस्या-
नुस्वारः । 'अमा यपेऽस्य' हन्ति । तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपस्त्वनुदात्तत-
नाम्' ॥ लोपः अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः । तेषामनुदात्ततनाम् । अनुदात्तानां धातु-
पाठोक्तानामनिदां हन् गम् नम् मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वनपणक्षिणक्षणपृण-
क्षण इत्यादीनां धातूनां जमस्य लोपो भवति किति ङिति च झसे परे । तुशब्दात्कचिद-
झसेऽपि क्यप्रत्ययादौ जमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति
इति स्थिते । 'अप् कर्त्तरि' । 'अदादेर्लुक्' । अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति इति
जाते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । 'हनो घे' अनेन हस्य
घः । 'स्वरहीनम्' । घन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यात् हन्या-
ताम् हन्युः ॥ लोट्लकारे । हन्तु । 'तुहोः' । हतात् । हताम् । 'गमां स्वरे' । 'हनो
घे' । 'स्वरहीनम्' । घन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जहोधिशाधि' ॥ जहिश्च
पहिश्च शाधिश्च जहोधिशाधि हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य पधि, शास् इत्यस्य
शाधि, एते आदेशा भवन्ति । हिंसहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् ।
अनेन हिंसहितस्य हन्तेधातोरेयमादेशः । जहि हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम् ।
हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिपो लोपो भवति । 'दिवादावट्' । अने-
नाडागमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' अनेन नस्य लोपः । अहताम् । 'गमां स्वरे'
'हनो घे' अघन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप् इति स्थिते ।
'द्विश्च' 'पूर्वस्य हसादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'हनो घे' । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः ।
जघान । हन् अतुस् इति स्थिते । 'गमां स्वरे' । 'हनो घे' । जघतुः जघुः । हन् थस्
इति स्थिते । 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'द्विरुक्तस्य' ० द्विरुक्तस्य हन्तेधातोरेयपि घत्वं वाच्यम् ।
अनेन घत्वम् । 'क्रादेः' । जघनिथ । 'अत्त्वतः' । नश्वापदान्ते' । जघन्थ । जघने ।
अन्यानि मूले सन्ति ॥ हन् याव इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्तेः' ० हन्तेधातोः स्याशी-
यांदादौ परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः 'यतः' । वध्यात् वध्यास्ताम्
वध्याष्टः । लोट्लकारे । 'नश्वापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हनृतः स्यपः' अनेन
स्यपि इट् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । 'भूते सिः' हन्
सि दिप् इति जाते । 'हन्तेः' अनेन वधादेशः । तदा वध् सि दिप् इति जाते । 'यतः' ।
'सिसतासीत्यपाम्' । 'सेः' । गित्पे' । अनेन सेर्णिच्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्—
'जनिवध्योः' ० जनिवध्योधात्वोर्द्विर्निर्ण भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इट ईटि'
अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ॥ ७—११ ॥

(प्र०) लोपस्त्वनुदात्तति । तु शब्दोऽपरलाभार्थ इत्याह—तनादीनामिति ।
लुपपद्योर्निर्दिष्ट्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह—जमस्येति । अन्यथा जम्यादिष्वनन्त्य-
स्यापि जमस्य सम्भवालोपः स्यात् ॥ ७ ॥

अवधीदिति । अत्र वधादेशोऽदन्तः । तेनाद्योच्चारणेऽनेकस्वरत्वाच्चैकस्वरादितोण-
निषेधो न प्रवर्त्तते । यत् इत्यल्लोपः ।

यु मिश्रणे । ओरौ ॥ उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति
त्स्मि अबादौ विषये ॥१२॥ यौति युतः । नु धातोः । युवन्ति । यौषि युथः
युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि-युताद्वा
युतम् युत । यवानि यवाव यवाम् । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयु-
तम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम ॥ धातोर्नामिनः । युयाव । नानप्योर्वः ।
युयुवतुः युयुवुः । युयविथः युयुवथुः । यूयात् । गुणः । यविता । यविष्यति ।
अयविष्यत् । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥

(च०) यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन लुग् भवति । यु तिप्
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओरौ' ॥ ओः औ । अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति
पिति त्स्मि परे अबादौ विषये । अनेनोकारस्योकारः । यौति युतः । 'नुधातोः' ।
युवन्ति । युयात् । यौतु-युतात् युताम् युवन्तु । युहि-युतात् युतम् युत । यवानि यवाव
यवाम् । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । यु
णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अतुस् इति स्थिते ।
'द्विश्च' 'नुधातोः' 'नानप्योर्वः' युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । 'ये' यूयात् । 'गुणः'
'सिसतासीत्यपाम्' 'ओ अव' यविता । लुङ्लकारे । 'गित्पे' 'धातोर्नामिनः' । अयावीत्
अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥ १२ ॥

(प्र०) ओराविति । विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येति
बोध्यम् । तेन जुहोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । गुणापवादकमिदम् ॥ १२ ॥

तु गतिवृद्धिर्हिसासु ॥ तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां
चतुर्णामीड्वा ॥१३॥ तौति-तवीति तुतः-तुवीतः तुवन्ति । तौषि-तवीषि
तुथः-तुवीथः तुथ-तुवीथ । तौमि-तवीमि ॥ तुयात्-तुवीयात् । तौतु-तवीतु
तुतात्-तुवीतात् तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु । तुहि-तुवीहि ॥ अतौत्-अतवीत् ।
तुताव । तोता । तोष्यति । अतोष्यत् । अतौषात् ॥

(च०) तु गतिवृद्धिर्हिसासिषु । पूर्ववत्तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'ओरौ' तौति ॥
सूत्रम्—'तुरुनुस्तुभ्यः' ० ॥ तु गतिवृद्धिर्हिसासु । रु शब्दे । णु स्तुतौ । णु स्तुतौ ।
अद्विरुक्तेभ्य एभ्यो हसादीनां चतुर्णां ईड् वा भवति । 'गुणः' 'ओ अव' । तवीति तुतः ।
'नुधातोः' तुवीतः तुवन्ति । लिङ्लकारे—तुयात्-तुवीयात् । तुयाताम्-तुवीयाताम् ।
तुयुः-तुवीयुः । लोट्लकारे—तौतु-तवीतु । तुतात्-तुवीतात् । तुताम्-तुवीताम् । तुव-
न्तु । तुहि-तुवीहि । तुताव-तुवीताव । तुतम्-तुवीतम् तुता तुवीत- । तवानि तवाव

सवाम् । लङ्लकारे—अतौव अतुवीव । अतुताम् अतुवीताम् । अतुवन् । अतौः अतवीः । अतुतम् अतुवीतम् । अतुत अतुवीत । अतवम् अतुव-अतुवीव । अंतुम्—अतुवीम । अतुतम् अतुवीतम् । अतुत अतुवीत । अतवम् अतुव-अतुवीव । अंतुम्—अतुवीम । लिट्लकारे—‘दिश्व’ ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुप् इति जाते । ‘नु धातोः’ ‘नानप्योर्वः’ आभ्यामुव भवति । तुतुवतुः तुतुवुः । ‘स्वरान्ताङ्गि०’ तुतोय तुतविथ । ‘ये’ तयाव । तोता । लङ्लकारे । ‘अनिटो नामिवतः’ । अनेन वृद्धिः । अतौ-पीव अतौष्टाम् अतौषुः । अतौपीः अतौष्टम् अतौष्ट । अतौषम् अतौष्व अतौष्म ॥१३॥

रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः रवीतः रुवन्ति । रौषि-रवीषि । रुयात् रुकियात् । रौतु-रवीतु रुतात्-रवीतात् । अरौत्-अरवीत् अरुताम्-अरुवीताम् अरुवन् । अरौः-अरवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रुयात् । रौता । रौष्यति । अरौष्यत् । अरौषीत् ॥

(च०) रु शब्दे । पूर्ववत्तिवादयः । ‘अदादेर्लुक्’ अनेन तिबादिचतुर्षु लकारेषु अपो लुग् भवति । अस्य धातोरपि रूपाणि तुधातुवत् ज्ञेयानि । ‘तुरुनुस्तुभ्यः०’ अनेन सूत्रेण हसादीनां प्रत्ययानां वा ईड् भवत्यस्य । ‘ओरौ’ अनेन अबादौ विषये पितित्स्म परे ओकारस्य औकारः । रौति रवीति । रुयात् रवीयात् । रौतु रवीतु । अरौत् अरवीत् । लिट्लकारे । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रुराव । ‘नुधातोः’ रुरुवतुः । ‘गुणः’ रुरविथ । ‘ये’ अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयात् । ‘गुणः’ रौता । लङ्लकारे । ‘अनिटो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अरौपीव अरौष्टाम् अरौषुः ॥

दु गतौ । भौवादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदवत् । दुदाव । दूयात् । दाता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

(च०) दु गतौ । अयं धातुभ्वादिकः । तेन ‘अप् कर्तरि’ अनेनाप्रत्ययो भवति । तस्य ‘अदादेर्लुक्’ अनेन सूत्रेण लुग् न भवति भ्वादित्वात् । ‘गुणः’ दवति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवातो व्याख्यातस्यानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिर्गित्प्रत्यये परे । दुदाव । ‘नुधातोः’ दुदुवतुः । ‘गुणः’ दुदविथ दुदोय । ‘ये’ अनेन दीर्घः । दूयात् । ‘गुणः’ दाता । लङ्लकारे—‘अनिटो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अदौषीव अदौष्टाम् अदौषुः ॥

णु स्तुतौ । आदेः णः स्नः । नौति-नवीति नुतः—नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोष्यति । अनोष्यत् । अनौषीत् ॥

(च०) णु स्तुतौ । ‘आदेः णः स्नः’ अनेन णस्य नः । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदादेर्लुक्’ अनेन तस्यापो लुग् भवति । ‘ओरौ’ अनेनोकारस्यौकारः । ‘तुरुनुस्तुभ्यः’ अनेनास्य ईड् भवति वा तदा ‘गुणः’ अनेन गुण एव । अस्यापि धातो रूपाणि तुधातुवत् ज्ञातव्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः । ‘ये’ अनेन दीर्घः । नूयात् । ‘गुणः’ । लङ्लकारे । ‘अनिटो नामिवतः’ । अनौषीव ॥

दुक्षु शब्दे । दु इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अ-क्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षवि-ष्यत् अक्षावीत् ॥

(च०) दुक्षु शब्दे । दु इत् । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदादेर्लुक्’ ‘ओरौ’ । क्षौति । क्षुतः । लिट्लकारे । ‘दिश्व’ पूर्वस्य । ‘कुहोश्चुः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । चुक्षाव । ‘नु धातोः’ चुक्षु-वतुः । ‘ये’ अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । ‘सिसता०’ ‘गुणः’ ‘ओ अव’ क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे । ‘णित्पे’ अनेन सेणित्त्वात् वृद्धिः । अक्षावीत् ॥

क्षु तेजने । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षणाव । क्षणूयात् । क्षणविता । क्षणविष्यति । अक्षणविष्यत् । अक्षणावीत् ॥

(च०) क्षु तेजने । अयमपि तुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्षौति । लिट्लकारे—‘दिश्व’ पूर्वस्य ‘कुहोश्चुः’ ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । चुक्षणाव ‘नुधातोः’ चुक्षुवतुः । ‘गुणः’ चुक्षणविथ । ‘ये’ क्षणूयात् क्षणवीयात् । ‘गुणः’ ‘सिसता०’ क्षणविता । लङ्लकारे । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । अक्षणावीत् अक्षणाविष्टाम् अक्षणाविषुः ॥

ष्णु प्रसवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुस्नाव । स्नू-यात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥

(च०) णु प्रसवणे । ‘आदेः णः स्नः’ अनेन णस्य सः । पूर्ववत् तिबादयः । ‘अदादेर्लुक्’ ‘ओरौ’ अनेन उकारस्यौकारः । स्नौति । लिट्लकारे । सुस्नाव । ‘नुधातोः’ सुस्नुवतुः । ‘गुणः’ सुस्नविथ । ‘ये’ स्नूयात् । ‘गुणः’ ‘सिसता०’ । ‘ओ अव’ स्नविता । लङ्लकारे । अस्नावीत् ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ इणः कृति स्वरे यो वक्त-व्यः ॥१४॥ यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु-इताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत । अयानि अयाव अयाम् । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् एत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥१५॥ ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ इयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एष्यति । ऐष्यत् । दादेः पे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥१६॥

अगात् अगाताम् अगुः ॥

(च०) इण् गतौ । णकार ‘इण्’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । ‘अदादेर्लुक्’ ‘गुणः’ एति इतः । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘इण०’ ॥ इणो धातोः

किञ्चित् स्वरं परं सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनम्' यन्ति ।
पुपि । अस्मिन् रूपे क्लृप्तात् । अनेन पत्वं भवति । इथः इथ । एमि इवः इमः । इ-
यात् । एतु । इहि । 'गुणः' अयानि । लङ्लकारे- 'गुणः' अडागमद्वयम् भवति । एपे-
पुनः । 'एपे' ऐत् । 'अइए' ऐत् । 'एपे' ऐताम् । अडागमद्वयम् 'सवर्णे' 'इणः' । आय-
न । ऐः ऐतम् ऐत् । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' धातो-
नामिनः । 'सवर्णे' अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं' इयाय । इ इ अतुस् इति जाते ।
'नुधातोः' इय् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणः' ॥ इणो धातोः किति णादौ परे प्
वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीर्घः [विधानसामर्थ्याद् 'ह्रस्वः' इति पूर्वस्य
ह्रस्वो न भवति । 'सवर्णे'] इयुः ईयुः । 'गुणः' सवर्णे 'ए अय्' 'क्रादेणादेः' । इय-
यिथ । 'अत्त्वतः' । इयेथ ईयथुः ईय । इयाय । 'णवृत्तम्' । 'गुणः' इयय ईयिव ईयिम ।
'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । इयात् । 'गुणः' एता । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे-
अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । लङ्लकारे-इ सि दिप् इति जाते । 'दादेः पे' । अनेन सेलौपो
भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिकोः' ॥ इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति
गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुस्त्वात्सर्वस्यादेशः । 'दिवादावट्' अगात् अगाताम् अगुः ।
अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः अगातम् अगात् ।
अगाम् अगाव अगाम ॥ १६ ॥

इक् स्मरणे । इडिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः ।
अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्येत् । अध्येताम् अध्यायन् । अधीया-
य । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येष्यत् । अध्यगात् । इणवत् ॥

(च०) इक् स्मरणे । ककार 'इणिकोः' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वो
नित्यम् । इडिकौ धातु अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुणः' 'इयं स्वरः' अध्येति ।
'सवर्णे दीर्घः' अधीतः अधियन्ति । 'इणवदिक' इति वक्तव्यम् । अनेन इणो यानि का-
याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिङ्लकारे-अधीयाय । अधीयतुः ।
अध्येता । 'गुणः' अध्येष्यति । लङ्लकारे 'दादेः पे' 'इणिकोः' अध्यगात् । अध्यगा-
ताम् । 'आतोऽनपि' अध्यगुः ॥

(प्र०) इक् स्मरणे इति । ककार इहेणवदिक इति विशेषणार्थः । न व्यभिचर-
इति । तथाच भट्टिः—'ससीतयो राघवयोरधीयन्' स्मरन्तित्यर्थः । इडिकावध्युपसर्-
विना प्रयोगं नार्हत् इत्यर्थः ।

विद् ज्ञाने । उपधाया लघोः । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्थः
वित्थ । वेदिम् विद्वः विद्वः ॥ विदो नवानां त्यादीनां णवादिवा
॥ १७ ॥ विद उत्तरेषां तिबादीनां नवानां णवादिर्नवको वा भवति । वेद वि-
दतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्वम् । विद्यात् । वेत्तु-विद्यात्

विद्याम् विदन्तु । ज्ञसाद्धिर्हेः विद्धि-विद्यात् विद्वम् वित् । वेदानि वेदाव-
वेदाम । दिव्योर्हसात् । अवेत् अवेद् अविद्याम् । अन उस् वा । अविदन्-
अविदुः ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये ॥ १८ ॥ अवेः
अवेत् अविद्याम् अविद्व । अवेदम् अविद्व अविद्वम् । विवेद विविदतुः विवि-
दुः । विवेदिथ । पक्षे ॥ आमि विदेर्न गुणः ॥ १९ ॥ विदाञ्चकार-वि-
दाञ्चकार विदामास विदाम्भूव । विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति ।
अवेदिष्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

(च०) विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'उपधाया लघोः' अनेन गु-
णः । खसे चपा ज्ञसानाम् अनेन दस्य तः । वेत्ति । 'खसे चपाः' इदं सूत्रं खसे परे स-
र्वत्र प्राप्नोति । वित्तः विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ॥ सूत्रम्—'विदो नवानां त्या-
दीनां णवादिर्वा' ॥ विदः नवानां त्यादीनां णवादि, वे व्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते
विद् ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिबादीनां नवानां वचनानां णवादिनवकं वा भवति । अनेन ति-
बादीनां णवादयो भवन्ति । णप् अतुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिबाद्यथे
एव । तदा विद् णप् इति जाते । 'द्विश्च' अनेन द्वित्वे प्राप्ते 'यदादेशः' इति न्यायेन
द्वित्वं न भवति । किन्तु 'अप् कर्त्तरि' अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्लुक्' अनेन
लुक् भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । वेद विदतु विदुः । 'उपधायाः' 'खसे०'
इत्य । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे-
वत् । मध्यमपुरुषस्थैकवचने । 'ज्ञसाद्धिर्हेः' अनेन हस्य धः । 'स्वरहीनं' विद्धि । अन्या-
नि मूले सन्ति । लङ्लकारे-विद् दिप् इति स्थिते । 'उपधाया०' 'दिव्योर्हसात्' अनेन
दिप्सिलोपोः । 'दिवादावट्' 'वावसाने' अवेत् । अवेद् । 'खसे०' अविद्याम् । 'आद-
त्तविद्दिपाम्' अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविद् सिप् इति जाते ।
'दिव्योः' अनेन सिपो लोपः । अविद् इति जाते । 'उपधायाः' ॥ सूत्रम्—दः सः । दः
कारस्य सिविषये वा सकारो भवति । अनेन दस्य सः । 'सोर्विसर्गः' । अवेः । सस्या-
गवे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिङ्लकारे । 'उपधायाः' विवेद विविदतुः विवेदिथ ।
विद्वद्विद्वा' अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आमि परे सति 'उपधायाः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥
सूत्रम्—आमि० ॥ आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो न भवति । अने गुणनिषेधः । साध-
पूर्ववत् । विदाञ्चकार । विदामास । विदाञ्चभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता ।
अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । अन्यत्तु पूर्ववत् ।
अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥ १९ ॥

(प्र०) विदेति । अनन्तरस्येति न्यायादुक्तार्थणादियोग एव द्वित्वं नान्यत्र ।
तेलौट्याम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा' तनादेरुप् विदाकरोतु । 'डित्यदुः' कृजोऽत
इति । विदाङ्कुरुतात् । विदां कुर्वन्तु ॥ १७ ॥

अम् भुवि । अस्ति ॥ नमसोऽस्य ॥ नम् इत्येतस्य विकरणस्या-

सुशुवीति धातोश्चकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥२०॥ स्तः सन्ति ॥ सि सः ॥ अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ॥२१॥ सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । जहोविशाधि । एषि स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ अस्तेः परयोर्दिस्थोरीडागमो भवति ॥२२॥ आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान् ॥२३॥ आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ॥ अस्तेरनपि भू वक्तव्यः ॥२४॥ बभूव ॥

(च०) अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अर्थादयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन लुक् । अस्ति । अस् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्- 'नमसोऽस्य' । नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः । अस्य द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्न-विकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च संबन्धिनोऽकारस्य ङिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अकारस्य लोपः । स्तः । नमसोऽस्य' सन्ति । अस् सिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्- 'सि सः' ॥ अस्ते सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते 'सि सः' इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पित्येव । तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति । अनेनात्र सलोपः । असि । अन्यानि मूले सन्ति । 'नमसोऽस्य' । स्याताम् स्युः । स्याः स्याताम् स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु-स्ताव-स्ताम् सन्तु । 'जहोविशाधि' एषि स्तात् । अन्यानि सन्ति । अस् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्- 'अस्तेरीट्' ॥ अस्तेः ईट् । अस्तेर्धातोः परयोर्दिस्थोरीडागमो भवति । टित्त्वादादौ । 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' । आसीत् । अस् ताम् इति जाते । 'लोपागमयोर्मध्ये' तेन प्रथममडागमद्वयं भवति । पश्चात् 'नमसोऽस्य' अनेन अकारस्य लोपो भवति । आस्ताम् आसन् । आसीः । अन्यानि सन्ति मूले ॥ सूत्रम्- 'अस्तेः ०' ॥ अस्तेर्धातोरनपि गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः । तेनास्य धातोरनपि भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि । बभूव बभूवतुः बभूवुः । इत्यादीनि ॥ २४ ॥

(प्र०) नमसोऽस्येति । यत्तु नन्वसा धातुना साहचर्यान्मपि धातुरेव गुह्यता-मिति केनचिदुक्तं, तन्न, अस्प्रत्ययस्यापि सम्भवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयभावात् ॥२०॥ अस्तेरीडिति । अस्तेरिति तु तन्त्रादिना व्याख्येयम् । तेन विद्यमानादस्तेरिति लभ्यते । विद्यमानात् किम्, अस्तेर्भूरित्यादेशोऽभूदित्यादौ माभूत् । स्थानिवद्भावेन नमसोऽस्येत्यत्र ओष्मोर्वेत्यतो वातुवृत्त्या व्यवस्थया लोपाभावे द्वितीयोऽट् । उपदेशस्वरादिति तु न, अगादित्यत्रातिव्याप्तेः ॥ २२ ॥

मृजुष् शुद्धौ ॥ मृजेर्गुणानिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति ङिति स्वरे वा ॥२५॥ षत्वम् । णुत्वम् ॥ रात्सस्य ॥ रेफादु-त्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्न त्वन्यस्य ॥२६॥ मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति-मार्जन्ति ।

मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्जिम् मृज्वः मृज्मः । मृज्यात् ॥ मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जेन्तु । मृडि-मृष्टात् मृष्टम् । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् । अमार्ष्टु-अमार्ष्टु अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ष्टु-अमार्ष्टु अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्टि ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात् । मार्जिता-मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् । अमार्जित् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्क्षित् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥

(च०) मृजुष् । उकारषकारो कार्यार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' मृज् तिप् इति जाते । सूत्रम्- 'मृजेः ०' ॥ मृजेर्धातोर्गुणानिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति ङिति स्वरे वा भवति । अनेन वृद्धिः । 'छापरजादेः षः' अनेन षत्वम् । 'ष्टुभिः षुः' अत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' अनेन पकारस्य लोपे प्राप्ते-सूत्रम्- 'रात्सस्य' ॥ रात् सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति । 'मृजेः' अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । मृज् सिप् इति स्थिते । 'मृजेः ०' 'छापरजादेः ०' 'षढोः कः से' 'क्लितात् ०' 'कपसंयोगे क्षः' मार्क्षि मृष्टः । अन्यानि मूले सन्ति । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जेन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'झसाद्धिर्हः' । 'छाष ०' 'षो ङः' णुत्वम् । मृडि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे- 'मृजेः ०' अनेन वृद्धिः । ममार्ज ममृजतुः ममृजुः । ममार्जि-थ । 'ऊदितो वा' अनेन इड्विकल्पे सति । 'मृजेः ०' 'छाष ०' णुत्वम् । ममार्ष्टि ममृज-थुः ममृज-ममार्ज । ममार्ज ममृजिव ममृजिम । मृज्यात् मृज्यास्ताम् मृज्यासुः । अस्य धातोरुदित्त्वादिद् वा भवति । 'मृजेः' मार्जिता । इडभावे । वृद्धिः । 'छाष ०' । णु-त्वम् । मार्ष्टा । मार्जिष्यति । मृज् थप् तिप् इति स्थिते । 'मृजेः' । छाष ० 'षढोः कः से' । 'क्लितात् ०' । 'कपसंयोगे क्षः' । मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् अमार्क्ष्यत् । अमार्जित् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षित् । 'झसात् ०' । 'छाष ०' । णु-त्वम् । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्षम् । समासोऽयं धातुः ॥ २६ ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्त-व्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥२७॥ वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्चः वच्मः । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वदन्तु । वग्धि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक् अवग् । अवक्ताम् अवक्त । अवचम् अवच्च अवचम । णवादौ पूर्वस्य । उवाच । यजां यवराणां ऋतः सम्प्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् ।

वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति डः ॥ **अस्यतिवक्ती-**
ति डे वचेरुमागमो वक्तव्यः ॥२८॥ उ ओ । अवोचत् अवोचताम्
अवोचन् ॥

(च०) वच् परिभाषणे । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'चोः कुः' अनेन चका-
रस्य ककारो भवति । वक्ति वक्तः ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपरः' ॥ वदन्ति । वच्
सिप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'क्लितात्०' 'कपसं०' वक्षि । 'चोः कुः' वक्ष्यः वक्ष्य । अ-
न्यानि मूले सन्ति । वक्ष्यात् वक्ष्याताम् वक्ष्युः । वक्तु-वक्तात् । 'नहि वचि०' वदन्तु ।
वच् हि इति स्थिते । 'असाद्विहं' 'चोः कुः' । 'अवे जवाः' वरिष । लङ्लकारे । 'चोः
कुः' 'दिस्वोर्हसात्' अनेन सेलीपो भवति । 'वावसाने' अवक्-अवग । अन्यानि मूले
सन्ति । लिट्लकारे—'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'अत
उपधायाः' उवाच । 'यजां०' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'सवर्णे०' ऊचतुः ऊचुः ।
उवचिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' उवक्ष्य । 'चोः कुः' वक्ता । 'चोः कुः' 'क्लितात्०'
'कपसंयोगे क्षः' वक्ष्यति । अवक्ष्यत् । वच् सि दिप् इति स्थिते । 'अस्यति वक्ति' अनेन
सेडो भवति । वच् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतिवक्तीति डे०' ॥ डप्रत्यये परे
सति वचोर्धातोः उमागमो भवति । 'मिदन्त्यात्०' । 'उओ' । 'दिवादावट्' । अवोचत्
अवोचताम् अवोचन् ॥ २८ ॥

(प्र०) अन्तिपर इति । बहुवचनपर इत्येके । अन्तिमात्रपर इत्यन्ये ॥ २७ ॥

रुदिर अश्रुविमोचने ॥ **रुदादेश्चतुर्णां हसादेः ॥** रुदादेः परेषां
तिबादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येद् भवति ॥ २९ ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।
रुधात् । रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम् रुदित ।
रोदानि रोदाव रोदाम ॥ **रुदादेर्दिस्वोरीडटौ च वक्तव्यौ ॥ ३० ॥**
अरोदात् अरोदत् । रूदाद रुदतुः । रुधात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरो-
दिष्यत् । अरोदात् । इरितो वा । अरुदत् ॥

(च०) रुदिर अश्रुविमोचने । इर अनुबन्धः 'इरितो वा' इत्यस्य सूत्रस्य विशेष-
णार्थः । तिबादयः 'अदादेर्लुक्' इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः—सूत्रम्—
रुदादेश्चतुर्णां हसादेः ॥ रुदादेः चतुर्णां ह् च वस् च हसौ तौ आदी यस्य स हसा-
दिः तस्य हसादेः त्रिपदं सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिबादीनां संबन्धिनो हकारादेर्वस्
प्रत्याहारादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन स्फरादिरहिते प्रत्यये परे
इडागमो भवति । रुदादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति रुदितः रुदन्ति । अन्यानि

मूले सन्ति । रुधात् रुधाताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे—सूत्रम्—'रुदादेः०' ॥
रुदादेर्धातोः परयोदिप्सिपोरीडटौ च वक्तव्यौ इडपवादेश्चयम् । अरोदीत् । अरोदत् ।
'उपधायाः' रूदाद रुदतुः । रूदिथ । रुधात् रुधास्ताम् रुधासुः । रोदिता । अन्यानि
मूले सन्ति । अरोदीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा डप्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुद-
ताम् । अरुदन् । अत्र टित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ३० ॥

जिण्वप् शये । जि इत् । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु-स्वपिताद्वा ।
अस्वपीत्-अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुण्वाप सुपुपतुः । सुपुपुः । सुण्वपिथं-सु-
ण्वप्य । सुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति अस्वप्स्यत् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम्
अस्वाप्सुः ।

(च०) जिण्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । जि इत् । 'आदेः णः स्रः' अनेन
सत्वम् । 'रुदादेश्चतुर्णां' अनेनास्यापि इट् । स्वपिति । लङ्लकारे । 'रुदादेर्दिस्वोः०'
अस्वपीत् । अस्वपत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'णवादौ पूर्वस्य' । अनेन संप्रसारणम् ।
'क्लितात्०' 'अत उपधायाः' । सुण्वाप । 'यजां०' । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सुपुपतुः ।
'अत्त्वतः' सुण्वपिथ । सुण्वप्य । संप्रसारणम् । सुप्यात् सुप्यास्ताम् स्वप्ता । लङ्लकारे ।
'सावनिट्' अनेन नित्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । 'असात्' । अनेन सेलीपः । अस्वाप्ताम् ।
अस्वाप्सुः ॥

श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत्
अश्वसिताम् अश्वसन् । शश्वस शश्वसतुः । शश्वसुः । श्वस्यात् । श्वसिता ।
श्वसिष्यति । अश्वसिष्यत् ह्म्यन्तक्षण इति वृद्धयभावः । अश्वसीत् ॥

(च०) श्वस् प्राणने अयमपि पूर्ववत् । श्वसिति । लङ्लकारे दिप्सिपोरीडटौ भवतः ।
अश्वसीत् अश्वसत् । लिट्लकारे । 'दिश्च' पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । शश्वस ।
शश्वसतुः । शश्वसिथ । 'अत्त्वतः' शश्वत्थ । श्वस्यात् । श्वसिता । अन्येषां रूपाणि मूले
सन्ति । लङ्लकारे 'ह्यन्तक्षण०' । अनेन वृद्धयभावः । अश्वसीत् अश्वसिष्यत् अश्वसिषुः ॥

अन प्राणने ॥ अनिति । प्रपूर्वः । **अनिति ॥** उपसर्गस्थान्निमित्ता-
दनिर्तेर्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ ३१ ॥ प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आ-
नीत् । आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् ।
आनीत् आनिष्यत् आनिषुः ॥

(च०) अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं धातुः प्रपूर्वस्तदा ॥ सूत्रम्—
[अनिति १] 'उपसर्गस्थान्निमित्तादनिर्तेर्नस्य णत्वं वाच्यम्' ॥ अनेन नकारस्यास्य ण-
कारो भवति । 'सवर्णे०' प्राणिति । लङ्लकारे । 'रुदादेः' । 'स्वरादेः' । आनीत् । आ-
नत् । लिट्लकारे । 'दिश्च' । 'सवर्णे०' । आन आनतुः आनुः । अन्यात् अन्यास्ताम्
अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे । 'स्वरादेः परः' । अनेन द्विती-
योऽडागमो भवति । आनीत् आनिष्यत् आनिषुः ॥ ३१ ॥

जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षितः ॥ जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥
जक्ष-जागृदरिद्राशास्चकासुभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ ३२ ॥
जक्षति । जक्षिषि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । ज-
क्ष्यात् । जक्षिता । जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥

(च०) जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षितः । जक्ष अन्ति
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जक्षादेरन्तोऽदन उस्' ॥ जक्षादेः अन्तः अत् अनः उस् ।
पञ्चपदं सूत्रम् ॥ जक्षजागृदरिद्राशास्चकासुभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस्
भवति । जक्षादयः केनचिदाचार्येण गणिताः श्लोकेन 'जक्षि जागृ दरिद्राति चकास्तिः
शास्तिरेव च । दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य
अतिः । जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु जक्षितात् । जक्षिताम् । 'जक्षादेः०' जक्षतु । जक्षि-
हि । 'रूदादेर्दिस्योः०' अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षताम् अजक्षुः । लिङ्लकारे—'द्विश्व' ।
'पूर्वस्य हसादिः शेषः' । जजक्ष जजक्षतुः जजक्षुः । जजक्षिथ । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् ।
जक्षिता । लुङ्लकारे—अजक्षीत् अजक्षिष्टाम् अजक्षिषुः ॥ ३२ ॥

(प्र०) जक्षादेरिति । 'जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तयस्तथा दीधीङ् वेवीङ्
च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः' इत्युक्ताः सप्तजक्षप्रभृतयः ॥ ३२ ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जा-
गर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जाग-
राणि जागराव जागराम । गुणः । दिस्योर्हसात् । स्रोर्विसर्गः । अजागः अ-
जागृताम् ॥ उसि जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः ॥ ३३ ॥ अजागरुः ।
अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । जजागार ॥
जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः ॥ ३४ ॥ जजागरतुः जजागरुः । जजा-
गरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम ।
'विद्' इति पक्षे आम् । जागराञ्चकार जागरामास जागराम्भूव । जागर्यात् ।
जागरिता । जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । ह्यन्तक्षण इति न वृद्धिः । अ-
जागरीत् ॥

(च०) जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' । 'गुणः' । अनेन गुणो
भवति । जागर्ति । जागृतः । 'ऋरम्' । 'जक्षादेः०' । जाग्रति । जागर्षि । अत्र 'कि-
लात्०' अनेन पदम् । जागृथः जागृथ । जागर्षि जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृया-
ताम् आगृथुः । जागर्तु । अन्यानि मूले सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते 'गुणः' । 'दि-
स्योर्हसात्' । अनेन दिपो लोपो भवति । 'स्रोर्विसर्गः' । 'दिवादावट्' अजागः । अजा-
गृताम् । जागृ अन् इति स्थिते । 'जक्षादेः०' अनेन अन उस् ॥ सूत्रम्—'उसि०' ॥

उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरुः । अजागः अजागृतम्
अजागृत । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । 'द्विश्व' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' 'धा-
तोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । जजागार ॥ सूत्रम्—'जागर्तेः०' ॥ जागर्तेर्धातोः किति
प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद्
दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । जागराञ्चकार । अन्ये द्वे
मूले स्तः । 'जागर्तेः' अनेन गुणः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । 'गुणः' ।
जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्यन्तक्षण०' अनेनास्य वृद्धेरभावः ।
किन्तु गुणः । अजागरीत् अजागरिष्टाम् अजागरिषुः ॥ ३४ ॥

(प्र०) अजागरीदिति । लङि जागृ इति ई दीत्यत्र इत्वं प्राप्तं तद्गुणो बाधते ।
तं 'णित्ये' इति सेणित्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिर्बाधते । तां जागर्तेरिति गुणो बाधते ।
तत्र गुणे कृते 'अतो हसादेरिति विकल्पं बाधित्वा लान्तस्येति वृद्धिः प्राप्ता ह्यन्तेति
सूत्रेण निषिध्यते । अतिदेशोऽयम्—हसादिलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधते, तेन गुणेन
हसान्तत्वसम्पादनात् । याहि गुणप्रवृत्तसमये वृद्धिः सा बाधते नान्येति भावः । तदाहुः—
गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनं पुनर्वृद्धिनिषेधोतो यन् पूर्वाः प्राप्तयो न वा इति
यण इति यवरलाः ।

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति ॥
दरिद्रातेराकस्य लोपो भवति डिति स्वरे परे, इकारश्च डिति हसे परे ॥ ३५ ॥
दरिद्रितः दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः द-
रिद्रिमः । दरिद्रियात् । दरिद्रातु दरिद्रताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि-
दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात्
अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम्
अदरिद्रिव अदरिद्रिम ॥ णप् वुण् सयुटो हित्वा अन्यस्मादरिद्रा-
तेरनप्यालोपो लुङि वा ॥ ३६ ॥ ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः ।
ददरिद्रिथ ददरिद्रथुः । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रि-
ष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अदरिद्रोत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अद-
रिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' दरिद्राति । दरिद्रा तस्
इति जाते ॥ सूत्रम्—'दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति' ॥ दरिद्रातेः इत् आलोपः । च
अव्ययम् । डिति पञ्चपदं सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातोराकारस्य डिति स्वरे परे लोपो भवति
च डिति हसे परे अकारस्य लोपो भवति । अनेनात्र अकारस्य इ । दरिद्रितः । अत्र
'दरिद्रातेः' अनेन अकारस्य लोपः । 'जक्षादेः' । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अने-
नैव प्रकारेण साध्यानि । दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । लिङ्लकारे । 'द्विश्व' ।

‘सस्वरादिः’ । ‘आतो ण्पडौ’ । ददरिद्रौ । ददरिद्रा अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—
‘णप् वुण् सयुटः’ ॥ णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रातेर्धातोर्नपि आका-
रस्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । दद-
रिद्रतुः । ददरिद्रिथ । ‘विद् दरिद्रा’ अनेन सूत्रेणास्य धातोर्वा आम् प्रत्ययो भवति ।
‘णप्’ अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्रांचकार । दरिद्रा-
मास । दरिद्रांबभूव । ‘णप् वुण्’ । अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रयास्ताम् । दरिद्रयासुः ।
अयं धातुः सेट् । अतः ‘सिसता’ अनेनेट् भवति ‘णप् वुण्’ अनेनाकारस्य लोपः ।
दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । लुङ्लकारे । अदरिद्रित् अदरिद्रिष्टाम् अद-
रिद्रिषुः । ‘लुङि वा’ इत्युक्तत्वात् वा आकारलोपः । तत्पक्षे ‘आदन्तानां’ अनेनेट्सकौ
भवतः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः । समासोऽयं धातुः ॥ ३९-३६ ॥
(प्र०) अदरिद्रिरिति । जक्षादेरित्यन उस् दरिद्राते रिदालोप इत्यनेन परत्वादालोप
आदन्तत्वाभावादादन्ताद्द्विष इत्यादिलक्षणविकल्पप्रवृत्तिः ।

शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ शासेरिः ॥ किङ्कतीत्यनुवृत्तम् । शास्तेरा-
कारस्येकारादेशो भवति किति ङिति हसे ङे च परे ॥ ३७ ॥ घसादेः षः । शिष्टः
शासति । शास्ति शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्मः । शिष्यात् । शास्तु-
शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । जह्वेधिशधि । शधिः शिष्टम् शिष्ट । शासानि शा-
साव शासाम ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा ॥ दिपि परे सस्य तकारो
भवति सिपि तु वा भवति ॥ ३८ ॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्-
अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । शशास शशासतुः
शशासुः । शिष्यात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् लिट्पुषादेर्ङः ।
शासेरिः । अशिषत् ॥

(च०) शास् अनुशिष्टौ । पूर्ववत् तिबादयः । ‘अदादेर्लुक्’ । अनेनापो लृग् भवति ।
शास्ति । शास् तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘शासेरिः’ ॥ शासेः इः । शास्तेर्धातोराका-
रस्य इकारो भवति किति ङिति हसे ङे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । ‘घसादेः
षः’ । अनेन सूत्रेण सस्य पः । शिष्टः । शासति । अस्मिन् रूपे ‘जक्षादेः’ अनेन अन्तो-
ऽत् अन उस् । अन्यानि मूले । लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचने । ‘जह्वेधिशधि’ अनेन
हिसहितस्य शासः शाधिनिपातो भवति । शधि । अस्यान्यानि सन्ति मूले । लङ्लकारे
शास् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘दिपि सस्य तः सिपि वा’ ॥ दिपि सस्य तः सिपि
वा अव्ययम् । सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन
भवति सस्य तः । अनेन सकारस्य तकारः । ‘दित्योर्हसात्’ अनेन दिपो लोपः । ‘दिवा-
दावट्’ अशात् । दिपि परे द्वे रूपे भवतः । वाग्रहणात् । अशात् । अशाः । अन्यानि
सन्ति । लिट्लकारे ‘द्विष्व’ । पूर्वस्य ह्रस्वः । शशास । शशासतुः । शशासिथ । शासि-

ता । शासिष्यति । लुङ्लकारे । ‘लिट्पुषादेर्ङः’ अनेन उपत्ययो भवति । ‘शासेरिः’ अने-
नाकारस्येकारो भवति । ‘घसादेः षः’ अनेन सस्य पः । ‘दिवादावट्’ । अंशिवत् अशि-
षताम् अशिषुः ॥ ३७-३८ ॥

(प्र०) शासेरिरिति । ङे चेति ङानुवृत्तेराङ् शासु इच्छायामित्यस्य नेत्वम् । अति-
सर्तिसाहचर्यात् परस्मैपदिन एव शासेर्ङविधानात् । तेन पे एव एत्वम् । नेह आशास्ते ।
अन्ये तु—व्यतिशिष्टे व्यतिशिष्टे इत्यात्मनेदेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

चकास दीप्तौ । ऋ इत् । चकास्तिः चकास्तः चकासति । चकास्यात् ।
चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् चकासतु । जसाद्धिर्ङः ॥ घौ सलोपो वा-
च्यः ॥ ३९ ॥ चकाधि-चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम्
अचकासुः । अचकात्-अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् । चकासाञ्चकार । च-
कास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अच-
कासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

(च०) चकास दीप्तौ । ऋकार इत् । प्रत्ययलुगादि सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति ।
प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । ‘जक्षादेः’ अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चका-
सति । चकास्यात् । चकास्तु । अस्य लकारस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने । ‘जसाद्धिर्ङः’ ।
अनेन हेर्धिः । चकाम् धि इति जाते ॥ सूत्रम्—‘घौ सलोपो वाच्यः’ ॥ धिप्रत्यये परे
सति सकारस्य लोपो भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ्लकारे । चकास्
दिप् इति स्थिते । ‘दिपि सस्य तः’ अनेन सस्य तः । ‘दित्योर्हसात्’ ‘दिवादावट्’ ।
अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । ‘जक्षादेः’ । अनेन अन उस् । अचकासुः ।
अन्यानि मूले सन्ति । कासादिप्रत्ययादाम् अनेनास्य धातोरात्प्रत्ययो भवति चकासां-
चकार । चकासामास । चकासांबभूव । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यासुः । ‘सिस-
ता’ अनेनेट् । चकासिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अचकासीत् ॥ ३९ ॥
इत्यादिगणे परस्मैपदिनः कथिताः ॥

(प्र०) धाविति । मतमिदं भाष्यकारस्यापि ॥ ३९ ॥

इति प्रसादटीकायामदादिपरस्मैपदम् ।

अदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः ।
ङकारः आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । षत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोद-
न्तः । चक्षते । षटोः कः से । चक्षे चक्षाथे चङ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्षमहे
चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ॥ चक्षिङोऽनपि रुया-

अक्षराजौ णादौ वा वक्तव्यौ ॥१॥ चख्यौ चख्यतुः चख्युः । चक्षौ चक्षतुः चक्षुः । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शयात् क्शेयात् । ख्यासी-
ष्टक्शासीष्ट । ख्याता २ क्शाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते क्शस्यति-क्श-
स्यते । अख्यास्यत् अख्यास्यत् अक्शास्यत्-अक्शास्यत् । पुषादित्वाद् डः ।
अख्यत् । अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेडो वाच्यः ॥२॥
अख्यत् । अक्शासीत् अक्शास्ताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिड् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः ।
इकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्तरि 'अदादेर्लुक्' । अनेनापो
लुग्भवति तदा चक्षे ते इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन ककारस्य लोपः । घुभिः घुः ।
चष्टे चक्षाते । 'आतोन्तोऽनतः' । अनेन अन्तः अत् । चक्षते । चक्ष से इति जाते स्को-
राद्योश्च' अनेन कस्य लोपः । 'पठोः कः । 'क्लितात्०' । कपसंयोगे क्षः । चक्षे । चक्ष
ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'पो डः' । चक्ष्वे । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत चक्षी-
याताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्च' । घुत्वम् । चष्टा । अन्यानि ।
तु सुगमान्येव तथापि लिखामि । चक्षाथाम् चक्ष्वम् । चक्षै चक्षावहै चक्षामहै । अचष्ट
अचक्षताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षाथाम् अचक्ष्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्षमहि ।
चक्ष णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चक्षिडः०' ॥ चक्षिड्धातोरनपि विषये ख्याज्क्शाजौ
वा वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । जकार उभयपदार्थः । ख्या-णप्
इति जाते । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'ज्ञपानाम्' । आतो णप् डौ ।
चख्यौ । 'आतोऽनपि' । चख्यतुः । चख्युः । 'अत्त्वतः' । चख्यथ । चख्यथ । चख्ये
चख्याते चख्येरे । क्शाजादेशे कृते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'कुहोश्चुः' । 'आतो
णप्डौ' । चक्षौ । 'आतोऽनपि' । चक्षतुः । 'अत्त्वतः' । चक्षिथ चक्षाय । चक्षे
चक्षते चक्षिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'
पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शयात्
क्शेयात् । अन्यानि मूले सति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याज्क्शाजौ भवतः । अत एक-
स्मिँल्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । 'लित्पुषादेर्डः' । 'दिवादावट्' । 'आतो-
ऽनपि' अख्यत् अख्यताम् अख्यन् । आत्मनेपदे ॥ सूत्रम्—'अस्यति०' ॥ अस्यति-
वक्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेडो वाच्यः । अनेन सेडः । 'आतोऽनपि' अख्यत्
अख्यताम् अख्यन्त । क्शाजादेशे सति । लुङ्लारे । 'आदन्तानाम्०' । अनेनेट्सकौ
भवतः । अक्शासीत् अक्शासिष्टाम् अक्शासिष्टुः । अक्शास्त अक्शासाताम् अक्शासत ।
अक्शास्थाः अक्शासाथाम् अक्शाध्वम् ॥ १-२ ॥

(प्र) चक्षिड् इति । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थो इकारः ।
तेन 'अनुक्तमप्युहति पण्डितो जनः' इत्यादि सिद्धम् । अयं धातुर्दर्शनार्थेऽपि प्रवर्तते ॥१॥

चक्षिड् इति । चक्षिडः ख्याज् क्शाजौ आदेशौ भवतः अचतुर्पु । लिटि परे तु वा ।
जित्वात्पदद्वयम् ॥ २ ॥

ईड् स्तुतौ । खसे चपा ज्ञसानाम् । ईष्टे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः
सध्वयोरिड्वक्तव्यः ॥३॥ ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्-
महे । ईडीत । ईड्टाम् । ऐष्ट ॥ लङो ध्वस्य नेट् ॥४॥ ऐड्वम् । ईडां-
चक्रे । ईडिषीष्ट । ईडिता । ईडिष्यते । ऐडिष्यत ऐडिष्ट ॥

(च०) ईड् स्तुतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' । इड् ते इति जाते । 'खसे
चपा ज्ञसानाम्' अनेन इकारस्य टकारः । घुभिः घुः । ईष्टे ईडाते । 'आतोन्तोऽनतः' ।
ईडते । ईड् से इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः०' ॥ ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यय-
योरिड् वक्तव्यः । अनेनेट् । 'क्लितात्०' ईडिषे । ईडाथे । ईड् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव
सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीत ईडीयाताम् ईडीरन् ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोट्लकारे । ईड्टाम् ईडाताम् ईडताम् । 'ईडीशोः०'
अनेनेट् । 'क्लितात्०' । ईडिष्व ईडाथाम् ईडिध्वम् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । ईडे ईडा-
वहे ईडामहै । लङ्लकारे ईड् तन् इति जाते । 'खसे चपा०' । 'घुभिः घुः' । 'दिवादा-
वट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अहृए' । 'एपेए' । ऐष्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐष्टाः । ऐडाथाम् ।
ऐड्वमिति जाते । 'ईडीशोः०' । अनेनेटि प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'लङः०' ॥ लङ्ल-
कारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तन्निषेधः । 'घुभिः घुः' । ऐड्वम् । 'कासा-
दिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुग-
मानि । ईडिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । अन्येषाम् लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । 'सिस-
ता०' । 'क्लितात्०' । 'घुभिः घुः' द्वौ अडागमौ । 'अहृए' 'एपेए' । ऐडिष्ट ऐडिषाताम्
ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि ॥ ३-४ ॥

ईश् ऐश्वर्यं । ईष्टे । ईशिषे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाञ्चके ।
ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत । ऐशिष्ट ।

(च) ईश् ऐश्वर्यं 'छशप०' अनेन शकारस्य पकारः । 'घुभिः घुः' । इष्टे ईशाते
ईशते 'ईडीशोः०' अनेनेट् । 'क्लितात्०' । ईशिषे । ईशाथे ईशिध्वे । ईशे ईश्वहे ईशमहे ।
ईशीत ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । 'ईडीशोः०'
अनेनेट् । 'क्लितात्०' । ईशिष्व ईशाथाम् । ईशिध्वम् । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । ईशे
ईशावहे ईशामहै । लुङ्लकारे । अडागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट
ऐशाताम् ऐशत । ऐष्टाः ऐशाथाम् । 'लङो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इड्निषेधः । 'छश-
प०' । 'घुभिः घुः' । ऐड्वम् । लिङ्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । ईशांचक्रे ।
ईशामास । ईशाम्बभूव । 'सिसता०' ईशिषीष्ट । अत्र 'क्लितात्' अनेन पत्वम् । लुङ्ल-
कारे । अडागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिषाताम् । ऐशिषत । सुगमोऽयं धातुः ॥

आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत् । आस्ताम् । आस्त । कासादिस्तादाम् ।
आसाञ्चक्रे । आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत् । आसिष्ट ॥
(च०) आस् उपवेशने । 'अपकर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' आस्ते आसाते आसते । अत्र
'आतोन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । आसीत् आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम्
आसाताम् । 'आतोन्तोदनतः' । आसताम् । आस्त । आसाताम् । आसत । 'कासा-
दिप्रत्ययादाम्' आसाञ्चक्रे । आसामास । आसाम्बभूव । 'सिसता०' अनेनेद् । आसि-
षीष्ट । अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि तानि सुसमान्येव । अतो व्याख्याने न कृतम् ।
लुङ्लकारे द्वौ अटौ । 'सवर्ण०' । आसिष्ट आसिषाताम् आसिषत ॥

वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसिष्ट ॥

(च०) वस् आच्छादने । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । त
आद्यः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते । वसीत वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसा-
ताम् वसताम् । 'आतोन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् ।
वसताम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रसादिः । 'लोपः पचां
क्तये चास्य' । अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । वादित्वाच्च भवतः एत्वपूर्वलोपौ । व-
वसे ववसाते ववसिरे । 'क्रादेर्णादिः' अनेनेद् । 'क्लितात्०' । ववसिषे । अन्यानि सुगमा-
नि । 'सिसता०' अनेनेद् । 'क्लितात्०' । ववसिषीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसि-
ष्यत् । लुङ्लकारे । अवसिष्ट अवसिसाताम् अवसिषत । अत्र 'आतोन्तो०' अनेन अन्तः
अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदेः णः स्नः । सूते । सुवीत । सूताम् ॥
सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः ॥ ५ ॥ सुवै सुवावहै । सुवाम-
है । असूत । सुषुवे । स्वरति इति वेद् । सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविता सोता ।
सविष्यते-सोष्यते । असविष्यत-असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

(च०) पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् । 'आदेः णः स्नः' अनेन पस्य
सः । सूते । 'नुधातोः' अनेन उव् । सुवाते । 'आतोन्तो०' । सुवते । 'क्लितात्०' ।
सुषे सुवाथे सुष्वे । सुषे सुवहे सूमहे । 'नुधातोः' सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सूताम् ।
'नुधातोः' । सुवाताम् । 'आतोन्तोद०' । सुवताम् । 'क्लितात्०' सूज सुवाथाम् सूज्व-
म् । सू रेप् इति जाते । 'गुणः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सूतेः०' । सूतेर्धातोः
पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु 'नुधातोः' अनेन उव् भवति । सुवै
सुवावहै सुवामहै । लङ्लकारे । असूत अस्वाताम् । 'आतोन्तो०' । असुवत । इत्या-
दीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'क्लितात्०' । 'नुधा-
तोः' । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । इत्यादीनि । 'स्वरतिसूयति' अनेनास्य धातोरिङ्लिक-
रूपः । 'सिसता०' । 'गुणः' 'ओ अव्' । सविषीष्ट । इडभावे गुणः । सोषीष्ट अन्येषां ।

लकाराणां द्वे रूपे मूले स्तः । लुङ्लकारे । 'सिसता०' । अनेनेद् । पूर्व । 'भूते सिः'
अनेन सिप्रत्ययः । 'क्वितात्०' । णुत्वम् । 'दिषादावट्' । असविष्ट । असविषाताम्
असविषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात-
व्यानि ॥ ५ ॥

शीङ् स्वप्ने ॥ शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ॥ ६ ॥
शेते शयाते ॥ शीङोऽतो रुद् ॥ ७ ॥ शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो
भवति ॥ शेते । शयीत । शेताम् शयाताम् शेताम् । अशेत अशयाताम्
अशेरत । शिष्ये शिष्यते । शयिषीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत ।
अशयिष्ट ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥ सूत्रम्—'शीङोः०' ॥ शीङो
धातोः सर्वत्र अपि विषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेते ।
'ए अय्' शयाते । गुणे कृते । शे अन्त इति जाते 'आतोन्तोदनतः' । शे अते इति
जाते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽतो रुद्' ॥ शीङः अतः रुद् । शीङ् धातोः परस्य अत्
इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । टकारष्टित्कार्थः । उकार उच्चारणार्थः ।
शेते । शेपे शयाथे शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि तानि सुगमान्येव । शयीत
शयीयाताम् शयीरन् । शेतां शयाताम् । 'शीङोतोऽरुद्' अनेन रुद् । शेताम् । अशेत
अशयाताम् । रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरा-
दिः' । 'ह्रस्वः' । 'नुधातोः' अनेन यकारः । शिष्ये शिष्यते शिष्यिरे । अन्यानि सुग-
मानि । 'गुणः' । 'ए अय्' शयिषीष्ट । अत्र 'क्वितात्—' । अनेन सकारस्य पकारो
भवति । लुङ्लकारे । अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात-
व्यानि ॥ ६-७ ॥

इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत
अधीयाताम् अधीयताम् । अध्येत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यै-
याताम् अध्यैयत ॥ इङो णादौ गा वक्तव्यः ॥ ८ ॥ अधिजगे ।
अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येयते । अध्यैष्यत ॥ इङो वा गी सौ
लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम् ॥ ९ ॥ ङित्त्वाद्गुणो
न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट
अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥

इत्यदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

(च०) इङ् अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'सवर्णे दीर्घः'
सह । अधीते । अधि इ आते इति जाते 'नुधातोः' अनेन इय् । 'सवर्णे०' अधीयाते ।

अधीयते । अधीये । 'क्विलात्०' अनेन पकारः । अधीयाये अधीये अधीये अधीये अधीमे । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोट्लकारे । अधीताम् अधीयाताम् । अधीयताम् । लुङ्लकारे । अधि इ तन् इति जाते । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'अइप्' । 'इ यं स्वरे' । अध्येत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्येयाताम् । अध्येयत । अध्येथाः । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिङ्लकारे । अधि इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इङो' ॥ इङो धातोर्गादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुस्त्वात् सर्वादेशः । अधि गा णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' अतोऽनपि । अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजो अधिजगते अधिजगिरे । त्यादीनि । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अडागमद्वयम् । अध्येष्यत । अध्येष्येताम् । अध्येष्यन्त । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङो' ॥ इङधातोर्गां गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लङि विषये । तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य डित्त्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । डित्त्वादङुणाभावो भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्लकारे । 'इङो वा' अनेन गीरादेशः । 'भूते सिः' । 'क्विलात्०' । 'दृत्वम्' । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि सुगमानि । गी आदेशाभावे अडागमद्वयम् 'गुणः' । 'एरे' । 'इ यं स्वरे' । अध्येष्ट अध्येषाताम् अध्येषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ८-९ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समासाः ॥ ९ ॥

(प्र०) इङ् अध्ययने । लोटि उत्तमपूरुषे गुणअयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य इयं स्वरे इति यत्वम् । अध्येयातामिति । परत्वादियादेशो पुनरडागमद्वयेन सिद्धिः ।

इति प्रसादटीकायामदाद्यात्मनेपदम् ॥ ९ ॥

अदादिभूभयपदिनः ॥ ६ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि द्वेष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्ट-द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्वेष्ट् अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् । अद्विष्टुः-अद्विष्टन् । अद्विष्ट । दिद्वेष-दिद्विषे । द्विष्यात् । द्विषीष्ट । द्वेष्टा २ । द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत । ह्रशपान्तात्सक् । अद्विक्षत् । अद्विक्षत ॥ सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ १ ॥ अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त ॥

(च) अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिवाद्यस्तआद्यश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्षु लकारेषु अप्रत्यययो भवति । 'अदादेर्लुक्' । अनेन तस्य लुग् भवति । द्विष् तिप् इति जाते । 'गुणः' । 'दृढभिः दृढुः' । द्वेष्टि द्वेष्टे द्विषन्ति । द्विष् सिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'पढोः कः से' । अनेन पत्य

कः । 'क्विलात्०' । 'कपसंयोगे०' । द्वेक्षि द्वेष्टे द्विष्टे । द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः । द्विष्टे द्विषाते द्विषते । द्विष्यात् द्विष्यास्ताम् द्विष्यासः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् द्विषन्तु । द्विष् हि इति जाते । 'ससादिहं' । 'पो डः' । 'दृत्वम्' । द्विष्टि-द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विष् दिप् इति जाते । 'गुणः' । 'पो डः' । 'दित्योर्हसात्' । 'वावसाने' । 'दिवादावट्' अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेष्ट् अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् । 'आदन्तविद्विष्टाम्०' । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विष्टुः अद्विष्टन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ॥ द्विष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । दिद्वेष दिद्विषतुः दिद्विषुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे दिद्विषाते दिद्विषिरे । द्विष्यात् । 'दित्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'पढोः कः से' । 'क्विलात्०' । 'कपसंयोगे०' । द्विषीष्टा द्वेष्टा । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । द्वेष्टा । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'ह्रशपान्तात् सक्' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । किस्वादङुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'क्विलात्०' । 'कपसं०' । अद्विक्षत् अद्विक्षाताम् अद्विक्षन् । आत्मनेपदेऽपि सक् प्रत्ययो भवति । अद्विक्षत् ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥ 'आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः' । अनेन टेलोपः । अद्विक्षाताम् अद्विक्षत । अद्विक्षथाः अद्विक्षथाम् । अन्यानि सुगमानि ॥ १ ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्धः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । घोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुहः । दुहः । दुग्धे । दुह्यात् । दुहीत । दोग्धु ॥ हकारस्य कचि-जसभावो वाच्यः ॥ २ ॥ दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोक् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध । दुदोह । दुदुहे । दुह्यात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा दोग्धा । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । अधुक्षत् अधुक्षत ॥ दुह्दिह्-गृह्भ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोराति ॥ ३ ॥ अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त । अदुग्धाः-अधुक्षथाः अधुक्षथाम् अधुग्वम्-अधुक्षवम् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुहहि अधुक्षामहि ।

(च०) दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्धः' अनेन हस्य घः । 'उपधाया लघोः' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोग्धि तिप् इति जाते । 'तथोर्धः' शब्दे जवाः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दुह सिप् इति जाते । 'दादेर्धः' । 'आदिजवानाम्०' । 'उपधायाः' । 'खसे चपा०' । 'क्विलात्०' । कपसंयोगे शः जोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे दुहाते दुहते । अत्र 'आतोन्तोदनतः' अनेन अन्तः अत् । दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु ॥ सूत्रम्—हकारस्य कचित्० ॥ अनेन हकारो शस्त्वत् ज्ञातव्यः । 'दादेर्धः' अनेन घत्वम् । 'ससादिहं' । 'शब्दे जवाः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध ।

‘उपधायाः’ । दोहानि दोहाव दोहाम् । दुग्धम् दुहाताम् दुहताम् । दुहस्व इति जाते । ‘दादेर्घः’ । ‘आदिजवानाम्’ । ‘खसे चपा झसानाम्’ । ‘क्लिताव’ । ‘कपसंयोगे’ । धुक्व दुहायाम् धुग्धम् । दोहै दोहावहै दोहामहै ॥ दुह् दिप् इति जाते । ‘दादेर्घः’ । ‘गुणः’ । ‘दिस्योर्हसात्’ । ‘आदिजवानाम्’ । ‘वावसाने’ । ‘दिवादावट्’ । अधोक् अधोग् अधुग्धम् अधुहन् । अधोक् अधोग् अधुग्धम् अधुग्ध । ‘गुणः’ । ‘अदोहम् अधुह् अधुहम्’ । ‘अदुग्धम् अधुहाताम् अधुहतम् । ‘अदुग्धाः’ । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्-लकारे । ‘द्विश्च’ ‘पूर्वस्य’ । ‘उपधाया लघोः’ । ‘दुदोह दुदुहत्तुः दुदुहुः’ । ‘उपधाया लघोः’ । ‘दुदोहिथ’ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । ‘दुदोहे दुदुहाते दुदुहिरे’ । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । ‘दुद्याव दुद्यास्ताम् दुद्यासुः’ । ‘दुह् सीष्ट इति स्थिते । ‘सिस्योः’ अनेन गुणनिषेधः । ‘दादेर्घः’ । ‘आदिजवानाम्’ । ‘खसे चपा’ । ‘क्लिताव’ । ‘कपसंयोगे’ । धुक्षीष्ट । ‘दुह् ता इति स्थिते । घत्वम् । ‘गुणः’ । ‘तथोर्धः’ । ‘झवे जबाः’ । ‘दोग्धा’ । ‘दोग्धा’ । ‘दुह् स्यप् तिप् इति जाते । घत्वम् । ‘गुणः’ । ‘आदिजवानाम्’ । ‘खसे चपा’ । पत्वम् । ‘कपसंयोगे क्षः’ । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । लुङ्लकारे । ‘हशपान्तात् सक’ । अनेन सक् प्रत्ययो भवति । सिविषये कित्वाद्गुणाभावः । घत्वं धत्वं कत्वं । ‘क्लिताव’ । ‘कपसंयोगेक्षः’ । अधुक्षत ॥ सूत्रम्—‘दुह्दिह्लिह्गुह्भ्यः’ ॥ अनेन सको लृक् । ‘अदुह् तन् इति जाते घत्वम् । ‘तथोर्धः’ । ‘झवे जबाः’ । ‘अदुग्ध’ । ‘सस्यात्मनः’ । अनेन टिलोपः । अधुक्षाताम् अधुक्षत । थकारे परेऽपि सको लृग् भवति । विकल्पेनैव लुकि सति । ‘अदुह् थास् जाते । घत्वम् । ‘तथोर्धः’ । ‘झवे जबाः’ । ‘अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् । ध्वे परेऽपि सको लृक् । ‘अदुग्धम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि । समासोऽयं धातुः ॥ २-३ ॥

दिह उपचये । देधि । तद्वत् ॥

(च०) दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् ॥

लिह आस्वादने । हो ढः । लेढि । तद्वत् ॥

(च०) लिह आस्वादने । आस्वादनमीपद्मक्षणम् । पूर्ववत् भवन्ति । ‘अदादेर्लृक्’ । लिह् तिप् इति जाते । ‘हो ढः’ । ‘तथोर्धः’ । घृत्वम् । ‘उपधायाः’ । ‘ढि ढो लोपः’ । दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । आत्मनेपदे । लीढे लिहाते लिहते । लिह्याव । लिहीत । लोट्लकारे । लेढु लीढाव लीढाम् लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अत्र स्पर्त्वाभावात् ‘हो ढः’ अनेन ढत्वं न भवति । परम् । क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया अनेन पदान्तत्वमाश्रित्य । ‘हो ढः’ अनेन ढकारो भवति । अथवा हौ हकारोऽपि झस्वत् । अनेन पदान्तत्वमाश्रित्य । ‘हो ढः’ अनेन ढकारो भवति । अथवा हौ हकारोऽपि झस्वत् । इति सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तत्वात् ढत्वं न भवति । झसा-दिहैः । घृत्वम् । ‘ढि ढो लोपः’ । लीढि । लीढाव लीढाम् लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम् । लीढाम् लिहाताम् । लिहाताम् लङ्लकारे । ‘हो ढः’ । ‘दिवादावट्’ । उपधाया लघोः । ‘दिस्योर्हसात्’ । ‘वावसाने’ । अलेट् अलेड् अलीढाम् अलिहन्ति ।

इत्यादीनि । अलीढ अलिहायाम् । आतोन्तोदनतः अलिहत । लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । पूर्वस्य । ‘उपधाया लघोः’ । लिहह् लिहिल्लहत्तुः लिहिल्लुः । लिहिल्ले लिहिल्लाते लिहिल्लिरे । लिह्याव लिह्यास्ताम् लिह्यासुः । लिह् सीष्ट इति स्थिते । ‘सिस्योः’ अनेन गुणाभावः । ‘हो ढः’ । ‘पढोः कः से’ । ‘क्लिताव’ । ‘कप’ । ‘लिक्षीष्ट लिक्षीयास्ताम् लिक्षीरन् । लिह् ता इति स्थिते । ‘हो ढः’ । ‘उपधाया लघोः’ । ‘तथोर्धः’ । घृत्वम् । ‘ढि ढो लोपः’ लेढा । आत्मनेपदेऽपि लेढा लेढारौ लेढारः । लृट्लकारे । लिह् स्यप् तिप् इति स्थिते । घत्वम् । गुणः । कत्वम् । पत्वम् । ‘कपसंयोगे’ । लेक्ष्यति लेक्ष्यते । अलेक्ष्यत् अलेक्ष्यत । लुङ्लकारे । ‘हशपान्तात् सक’ । कित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिक्षत् अलिक्षताम् अलिक्षन् । आत्मनेपदे । ‘अलिक्षत । ‘दुहदिहलिह’ अनेन सको लृक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ ‘सस्यात्मने’ । अलिक्षाताम् अलिक्षत । सांध्योऽयं धातुर्दुहधातुवत् ॥

पृट् स्तुतौ । आदेः णः स्नः । ओरौ । स्तौति-स्तवीति स्तुतः स्तु-वीतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत् । अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुतं-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टवतुः तुष्टवुः । क्रादित्वाच्चेद् । तुष्टोथ तुष्टवथुः तुष्टव । तुष्टाव तुष्टु-व तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् स्तोषीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोप्यति स्तोप्य-ते । अस्तोप्यत् अस्तोप्यत ॥ स्तुसुधूजां पे सेरिड् वक्तव्यः ॥ ४ ॥ अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

(च०) पृट् स्तुतौ । जकार उभयपदार्थः । ‘आदेः णः स्नः’ । ‘ओरौ’ । स्तौ-त । ‘तुरुस्तुभ्यः’ अनेन ईट् । यत्र ईट् भवति तत्र गुणः । ‘ओ अव्’ । स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः । ‘नुधातोः’ । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते । स्तु-यात् स्तुवीयात् स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । लोट्लकारे स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् स्तुवीताम् स्तु-वाताम् स्तुवताम् । लङ्लकारे । अस्तौत् अस्तवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । ‘नुधा-तोः’ । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत अस्तुवाताम् । ‘आतोन्तो’ । अस्तुवत इत्यादी-नि । लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘शसाव खपाः’ । अनेन तकारः शेषः । पत्वम् । ‘धातोर्ना-मिनः’ । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव ‘नुधातोः’ तुष्टवतुः तुष्टवुः । क्रादित्वात् अस्य धातोः स्यपि इडागमो न भवति । गुणः । तुष्टोथ । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । अन्यानि छगमानि । ‘ये’ अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । पत्वम् । स्तोषीष्ट । स्तोता । लुङ्लकारे । सूत्रम्—‘स्तुसुधूजाम्’ ॥ स्तुसुधूजां धातूनां परस्मै-पदे सिप्रत्ययस्य ह् वक्तव्यः । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषुः । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोषाताम् अस्तोषत ॥ ४ ॥

ब्रू व्यक्तायां वाचि ॥ अवादावी पिति त्स्मि ॥ ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अवादौ विषये ॥ ५ ॥ ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ आहश्च पञ्चानाम् ॥ ब्रुव उत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ॥ ६ ॥ आह आहतुः आहुः ॥ तस्थे ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवति ये परे ॥ ७ ॥ आत्थ आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत ॥ ब्रुवो वचिः ॥ ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥ ८ ॥ ईकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।

(च०) ब्रू व्यक्तायां वाचि । जकारः सर्वत्र उभयपदार्थः । अप्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ॥ सूत्रम्—‘अवादावी पिति त्स्मि’ ॥ अवादौ ई पिति त् च सू च सू च त्स्मि त्स्मिन् त्स्मि चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा इ च त् च सू च सू च त्स्मि । त्स्मिन् । त्स्मि । ‘खसे चपा०’ । अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूधातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अत्रापि विषये । अत्रापि विषये इत्येव वक्तव्ये आदिशब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अवादिः । अबलुक् इत्यर्थः । तस्मिन्नावादौ अपो लुकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । ‘गुणः’ । ‘ओ अव’ । ब्रवीति ब्रूतः । ‘नुधातोः’ । ब्रुवन्ति । पत्वम् । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ सूत्रम्—‘आहश्च पञ्चानाम्’ ॥ आहः च अव्ययं पञ्चानाम् । ब्रूधातोर्हत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । ‘यदादेशः०’ अनेन न द्वित्वम् । आह आहतुः आहुः । आह थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘तस्थे’ ॥ आहदेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य तः । आत्थ । आहथुः ब्रूथ । गुणः । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रुते ब्रुवाते ‘आतोऽन्तो०’ । ब्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् । ‘नुधातोः’ । ब्रुवीत । ब्रवीतु । ब्रूतात् ब्रूताम् । ‘नुधातोः’ । ब्रुवन्तु । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । ‘दिवादावट्’ अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—‘ब्रुवो वचिः’ ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इत् । अनेन वचादेशः । वच्णप् इति जाते । “द्विश्र” पूर्वस्य ‘णबादौ’ पूर्वस्थे अनेन संप्रसारणम् । ‘अत उपधायाः’ । अनेन वृद्धिः उवाच । ‘ग्रहां किङ्कति च’ अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् ऊचतुः ऊचुः । ‘अत्त्वतो०’ । उवचिथ उवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि ‘वच् परिभाषणे’ इति धातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । ‘अस्यति’ अनेन सेङ्गो भवति । ‘ङे वचे’ अनेन उमागमः । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥ ८ ॥

(प्र०) अवादाविति । अप् आदिः स्थानी यस्य स तथा अबलुक् तेन लुग्विषये इत्यर्थः । तस्मीत्यत्र सकारतकारको निर्देशः । दस्य खसे चपा इति तः तेन अब्रवीदिति सिध्यति ॥ ९ ॥

पञ्चानामिति । हादेशादेशिनोः संख्यासाम्यादादेशा अपि पञ्चैव ग्राह्याः । द्विश्रेत्यत्र परोक्षार्थणवादि योगे द्वित्वविधानादेतदयोगे द्वित्वं न ॥ ६ ॥

तस्थ इति । आह इत्यनुवर्तते । तच्च पष्ठ्याविपरिणम्यते । पष्ठोनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्येत्याह—हकारस्येति ॥ ७ ॥

ऊर्णुम् आच्छादने ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः ॥ हसादौ पिति ॥ ९ ॥ ऊर्णोति ऊर्णोति ॥ ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः ॥ १० ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोतेरात्मन् ॥ ११ ॥ स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽव्ययोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ १२ ॥ स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥ १३ ॥ ऊर्णुनाव ऊर्णुनवतुः ॥ ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा डित् ॥ १४ ॥ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णुविता ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे ॥ १५ ॥ पक्षे गुणः । और्णवीत् और्णवीत् और्णुवीत् और्णुविष्ट-और्णुविष्ट । इत्यादादिष्वभयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

(च०) ऊर्णुम् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । ‘अदादेर्लुक्’ । अनेन लुक् भवति । जकार इत् । ऊर्णुं तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘ऊर्णोतेः०’ ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति हसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । अत्र ‘नुधातोः’ । अनेनोव् । ऊर्णोपि ऊर्णोपि । अत्र पत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णोते । ‘नुधातोः’ । ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत् । ऊर्णोतु ऊर्णोतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् । लङ्लकारे । सूत्रम्—‘ऊर्णोतेः०’ ॥ ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः । और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । अनेकस्वरत्वादां प्रत्यये प्राप्ते । सूत्रम्—‘ऊर्णोतेः०’ ॥ ऊर्णोतेर्धातोरात्मप्रत्ययो न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न ‘द्विश्र’ । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम्—‘स्वरादेः परः’ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽव्ययो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सूत्रम्—(स्वरात्पराः०) संयोगादयो नकारदकारकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किंतु णकारस्यैव भवति । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । ‘नुधातोः’ । अनेनोव् । ऊर्णुनवतुः । ऊर्णुनवतुः । ऊर्णुनु इत् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘ऊर्णोतेः०’ ॥ ऊर्णोतेर्धातोर्दिडादिः प्रत्ययो वा डित् भवति । डित्वाद्वा गुणाभावः । ऊर्णुनविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनवतुः ऊर्णुनव । अन्यानि सुगमानि ।

आत्मनेपदे । ऊर्णुवे ऊर्णुवाते ऊर्णुविरे । 'ये' । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णूयात् ऊर्णू-
यास्ताम् ऊर्णूयासुः । ङित्वात् । ऊर्णुविपीठ । विकल्पेन गुणः । ऊर्णुविपीठ । अन्येषां
रूपाणि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'उर्णोतेः०' ॥
ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः
स्वरादित्वात् । और्णावीत् । पक्षे गुणो भवति । ङित्वात् वा उव् भवति । और्णुवीत्
और्णुविष्टाम् और्णुविष्टुः । यदा गुणो भवति तदा और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविष्टुः ।
आत्मनेपदे । और्णविष्ट और्णविष्टाताम् और्णविष्टत । और्णविष्टाः । और्णुविष्ट और्णुविष्टा-
ताम् और्णुविष्टत । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः कथिताः ॥ ९-१५ ॥
इति द्वितीयो गणः ॥

(प्र०) ऊर्णोतेरिति । स्तिपानिर्देशो यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वरादेरिति । सस्वर आदिरित्यस्यापवादः, अदिरुक्तेत्युक्तत्वात् । अद्विक इति ।
तेन इयाजेत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

स्वरात्परा इति । आद्योच्चारणनकार एव गतत्वं तु ण्नर्न इत्यनेन विधायते तेन
नुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ १३ ॥

इति प्रसादटीकायामदादिप्रक्रिया ।

जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ ७ ॥

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ ह्रादे-
र्द्विश्च ॥ हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुभभवति तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्वि-
र्वचनम् ॥ १ ॥ कुहोश्चुः । गुणः । जुहोति जुहुतः ॥ द्वेः ॥ द्विरुक्तादुत्तर-
स्यात् इत्येतस्याद्भवति ॥ २ ॥ जुहति ॥ जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि
जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् जुहुयाताम् ॥ जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु ॥
हेर्धिः ॥ जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ ३ ॥ जुहुधि । अजुहोत् अजुहुताम् ।
अन उस् ॥ अद्रुषीत्युक्तेर्गुणः ॥ ४ ॥ अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतम्
अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुह-
विथ-जुहोथ ॥ भीहुभृहीणामाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत् ॥ लुकि
सति धातोर्द्वित्वम् ॥ ५ ॥ जुहुवाञ्चकार । ह्यात् । होता । होष्यति । अहो-
प्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौष्टुः ॥

(च०) अधुना लुग्विकरणा ह्रादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्या-
दिगणस्य विशेषः । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं धातुः प्रायोऽ-
मितपण्येऽर्थं होमायै वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी । हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्-

'ह्रादेर्द्विश्च' ॥ ह्रादेः द्विः च । आद्ये 'नामिनो रः' । द्वितीये 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोश्चु-
भिः श्चुः' त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य लुग-
भवति । तस्मिन् लुकि कृते सति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपो लुग्, धातो-
र्द्वित्वे । सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्विरुक्तेः' ॥ ह्रादादौ अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयो-
गादौ व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिरित्यवोऽद्विरुक्ते द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं
सूत्रम् । हु हु तिप् । 'कुहोश्चुः' । 'झपानां जवचपाः' जु हु तिप् । इति जाते । गुणः ।
जुहोति जुहुतः । 'जुहु अन्ति' इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्धातो-
रुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । 'जुधातोः' । जुहति । अन्यानि मूले
सन्ति । जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु । जुह्वि इति
जाते । सूत्रम्—'हेर्धिः' ॥ हेः धिः । जुहोतेरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्धिः ।
जुहुधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् अजुहुताम् । अजुहु अन् इति जाते । सूत्रम्—
अन उस् ॥ अनः उस् । द्विरुक्ताद्धातोर्न उस् भवति । 'अद्रुषी' इत्युक्तत्वात् गुणो
भवति । अजुहवुः । अन्यानि मूले सन्ति । हु णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः'
'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । जुहाव । जुहुवतुः । 'अस्वतोऽ' जुहुविथ ।
जुहोथ ॥ सूत्रम्—'भीहुभृहीणामाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत्' ॥ भीहुभृहीणां धातूनां आम् वा वक्तव्यः
स आम् लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वं भवति । जुहवाञ्चकार । जुहवामास । जुहवां-
वभूव । एतानि सुगमानि । 'ये' ह्यात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां
प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लङ्लकारे—'अनिटो नामिवन्तः' अनेन वृद्धिः ।
अहौषीत् अहौष्टाम् अहौष्टुः । अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट । इत्यादीनि ॥ १-५ ॥

(प्र०) लुग्वदिति । काव्यातिदेशोऽयम् । तेन लुकि सति यत् काव्यं भवति
द्वित्वादिकं तदामि परेऽपि भवतीत्यर्थः । अहौषीत् धातोर्नामिन इति वृद्धिः ॥ ५ ॥

जिभी भये । जि इत् । विभेति विभीतः ॥ ङिति हसे भिय
इकारो वा वक्तव्यः ॥ ६ ॥ सार्वधातुके । विभितः विभ्यति । विभी-
यात्-विभीयात् । विभेत् विभीतात् विभितात् विभीताम् विभिताम् । अविभेत्
अविभिताम् अविभीताम् अविभयुः । विभाय । पक्षे आम् । विभयाञ्चकार ।
भीयात् । भेता । भेष्यति । अभेष्यत् । अभेषीत् ॥

(च०) जिभी भये । जिहत् । पूर्ववत् तिवादयः । 'अप् कर्तेरि' । 'ह्रादेर्द्विश्च' ।
'ह्रस्वः' । 'झपानाम्' 'गुणः' । विभेति विभीतः ॥ सूत्रम्—(ङिति०) ॥ ङिति हसे
परे भियो धातोर्कारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके । सुगममिदं सूत्रम् । विभितः ।
'जुधातोः' । विभ्यति । अत्र रूपे । 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत् । विभेति । अत्र
पत्वम् । विभीथः विभियः । विभीथ विभिय । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ।
विभीयात् । विभियात् । विभीयाताम् विभियाताम् । विभीयुः विभीयुः । इत्यादीनि ।
लोङ्लकारे-विभेत् । विभीतात्-विभितात् । विभीताम्-विभिताम् । विभ्यतु इत्या-

दीनि । अविभेत् । अविभीताम् अविभिताम् । अविभ्युः । इत्यादीनि । लिट् लकारे-
'द्विश्र' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । विभाय विभ्यतुः
विभ्युः । इत्यादीनि । 'भीडुभृद्दीर्घाः' । अनेनास्याप्रत्ययः । विभयांचकार विभयामास
विभयांबभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ् लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन
वृद्धिः । अमैषीत् अमैष्टाम् अमैषुः । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

ही लज्जायाम् । जिह्वेति जिह्वीतः जिह्वियति । जिह्वीयात् । जिह्वेतु ।
अजिह्वेत् अजिह्वीताम् अजिह्वयुः । जिह्वाय जिह्वियतुः । जिह्वियुः । जिह्वया-
चकार । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैषीत् ॥

(च०) ही लज्जायाम् । पूर्ववत् तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । 'ह्रादेर्द्विश्र' । 'सस्व-
रादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'झपानां जवचपाः' । 'गुणः' । जिह्वेति जिह्वीतः । 'नुधातोः' ।
द्विरुक्तात् । जिह्वियति । इत्यादीनि । लिट् लकारे । 'द्विश्र' । 'सस्वरादिः' । 'कुहोश्चुः' ।
'झपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । जिह्वाय । 'नुधातोः' । जिह्वियतुः जिह्वियुः । इत्यादीनि ।
'भीडु' । अनेनाम् । जिह्वयांचकार । जिह्वयामास । जिह्वयांबभूव । हीयात् । 'गुणः' ।
हेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे अनिटः । अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषुः । इत्या-
दीनि । सुगमोऽयं धातुः ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य
इकारो भवति लुकि सति ॥ ७ ॥ गुणः पिपति ॥ पोरुर् ॥ पवर्गादुत्तरस्य
ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ॥ ८ ॥ य्वोर्विहसे । पिपूर्तः पिपु-
रति । पिपूर्यात् । पिपुर्तु-पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूहि । अपिपः ॥
ऋप्रोर्दिस्योरङागमो वा वक्तव्य इति केचित् ॥ ९ ॥ अपिपरत्
अपिपूर्ता अपिपरुः । अपिपः अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपि-
पूर्व अपिपूर्म । पपार ॥ ऋसंयोगादेर्णादेरकिञ्च वाच्यम् ॥ १० ॥
किञ्चाभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिथ । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् । परीता
परिता । परीप्यति परिप्यति । अपरीप्यत् अपरिप्यत् । अपारीत् ॥ वृद्धि-
हेतौ साविटो न दीर्घः ॥ ११ ॥ अपारिष्टाम् अपारिषुः । ह्रस्वोऽपि
पिपतिरस्ति । पिपतिं पिपुतः पिप्रति । पिपृयात् । पिपुर्तु । अपिपः । अपि-
परत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतो-
रिङ् । प्रियात् । पर्ता । हनृतः स्यपः । परिप्यति । अपरिप्यत् । अपार्षीत् ॥

(च०) पृ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । 'ह्रादेर्द्विश्र' । 'पृ
तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' ॥ ऋप्रोः इः पूर्वस्य । ऋ गतौ पृ पाल-

नपूरणयोः इत्येतयोः धात्वोस्तिबादौ अपो लुकि कुते पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति,
लुकि सति । 'रः' अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिपृ तिप् इति जाते 'गुणः' । 'राद्यपो
द्विः' । पिपति । पिपृ तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पोरुर्' ॥ पोः उर् । पवर्गात् उत्त-
रस्य ऋकारस्य किति ङिति प्रत्यये परे उर् भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । पिपूर्तः ।
'पोरुर्' । पिपुरति । पिपतिं पिपुर्थः पिपुर्थ । पिपमि पिपूर्वः पिपूर्मः । पिपृयात् पिपृया-
ताम् पिपृयुः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ लोट् लकारे—
पिपुर्तु पिपृतात् पिपृताम् पिपुरतु । पिपूहि पिपृतात् पिपृतम् पिपूर्त । 'गुणः' पिपराणि
पिपराव पिपराम ॥ लङ् लकारे—अपिपृ दिप् इति जाते । 'गुणः' । अपिपर् दिप् इति
जाते । 'दिस्योर्ह्रसात्' 'चोर्विसर्गः' अपिपः । 'ऋप्रोर्दिस्योः' । ऋप्रोर्धात्वोः दिस्योः प्रत्य-
ययोः अमागमो वा वक्तव्यः इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते-अपिपरत् अपिपृताम्
अपिपरुः । अपिपः 'ऋप्रोः' । अपिपरः । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लिट् लकारे—पृ णप्
इति स्थिते । 'द्विश्र' । 'सस्वरादिः' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' पपार । 'ऋसंयोगादेः' इत्यने-
नास्य किञ्चाभावात् गुणो भवति । पपरतुः पपरुः । पपरिथ पपरुथुः पपर । पपार-पपर
पपरिव पपरिम । पृ यात् इति स्थिते । 'पोरुर्' । 'य्वोर्विहसे' । पूर्यात् पूर्यास्ताम्
पूर्यासुः । इत्यादीनि ॥ पृ ता इति स्थिते । 'गुणः' । 'सिसता०' । 'ईटो ग्रहाम्' ।
परीता परिता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे । 'गित्पे' । अनेन
तेर्णिच्त्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अपारीत् अपारिष्टाम् । अस्मिन् रूपे । 'ईटो
ग्रहाम्' । अनेन दीर्घं प्राप्ते ॥ 'वृद्धिहेतौ सौ' अनेन तन्निषेधः । अपारिषुः । इत्या-
दीनि ॥ ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पूर्ववत् तिवादयः । 'ह्रादेर्द्विश्र' । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' ।
'गुणः' । पिपतिः पिपुतः पिप्रति । पिपतिं पिपुथः पिपुथ । पिपमि पिपुवः निपुमः ।
पिपृयात् । पिपुर्तु पिपृतात् विपृताम् पिपरतु । पिपूहि पिपृतात् पिपृतम् पिपुत ।
अपिपः । 'ऋप्रोः' । अपिपरत् । अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । अन्यानि
सुगमानि ॥ लिट् लकारे—'द्विश्र' । 'सस्वरादिः' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' । पपार ।
'ऋरेम्' । पप्रतुः पप्रुः । पपर्थ । 'यादादौ' अनेन ऋकारस्य रिङ् । प्रियात् । 'गुणः' ।
'राद्यपो द्विः' । पर्ता पर्तारौ पर्तारः । 'हनृतः स्यपः' । अनेन स्यप इडागमो भवति ।
'गुणः' । परिप्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिप्यत् । लुङ् लकारे—'गित्पे' । अनेन
णिच्त्वात् 'सावनिटः' । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । पत्वम् । 'दिवादावट्' अनेन अडा-
गमः । अपार्षीत् अपार्षाम् अपार्षुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥ ७—११ ॥

(प्र०) पोरुरिति । धात्ववयवात्पवर्गादिति वक्तव्यम् । तेन समीर्णमित्यादौ नाति-
प्रसक्तिः ॥ ८ ॥

ओहाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ॥ द्वेस्तौ ॥ लोपोऽनुवर्तते इका-
श्च ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति
हसे परे ॥ १२ ॥ जहितः ॥ जहातेराकारस्य ङिति हसे ईर्वा वा-
च्यः ॥ १३ ॥ जहीतः जहति ॥ जहातेर्यादादावालोपो वाच्यः ॥ १४ ॥

अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहा-
साताम् अहासत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्म-
नेपदार्थः । तेआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'ह्रादेद्विश्च' । हा हा ते इति जाते । 'ह्रस्वः' ।
'कुहोश्चुः' । सूत्रम्-'भृञां लुकि' ॥ भृञाम् लुकि । हु भृञ् धारणपोषणयोः ओहाङ्
गतौ माङ् माने इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्याकारस्य ङकारो भवति । 'द्वेस्तौ' । जिहीते ।
अकारलोपः । जिहाते । 'आतोन्तो' । जिहते । जिहीपे । जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जि-
होवहे जिहीमहे । 'द्वेस्तौ' । अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । अ-
न्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । जिहीताम् । आकारलोपः । जिहाताम् जिहताम् ।
जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लङ्लकारे । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत । अन्या-
नि सुगमानि ॥ लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्०' । 'आतो-
नपि' । अनेन आकारस्य लोपः । जहे जहाते जहिरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमा-
नि मूलाज्जातव्यानि ॥ लुङ्लकारे । 'भृते सिः' अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिवादा-
वट्' । अहास्त अहासाताम् अहासत । 'आतोन्तो०' । अनेनान्तः अत् ॥ १ ॥

(प्र०) भृजामिति । कपिअलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमत्र लभ्यते । तदाह-
हुभृजिति ॥ १ ॥

हुभृजिति । इवितस्त्रिमगर्थो हुः । अकार उभयपदिविधानार्थः । चान्द्रस्तु ऽवित-
पटित्वा भरथुरित्युदाहरन्ति ।

इति प्रसादे ह्राद्यात्मनेपदम् ।

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत ।
ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥

इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

(च०) माङ् माने । पूर्वसूत्रैरेवायं धातुः सिध्यति । 'ह्रादेद्विश्च' । अनेन धतुर्
धातोर्द्वित्वम् । मिमीते मिमाते । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत ।
मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'आतो०' । अमिमत् ।
लिट्लकारे । ममे ममाते ममिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्लकारे
'भृते सिः' । अमास्त अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि वि-
द्वद्भिः ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिषूभयपदिनः ६ ।

अथोभयपदिनः ॥ हुभृञ् धारणपोषणयोः । हुजावितौ । विभर्ति विभृ-
तः विभ्रति । विभृते । विभृयात् । विभ्रीत । विभर्तुं विभृताम् । अविभ-
आविभृताम् अविभरुः । अविभृत । वभार वभ्रतुः वभ्रुः । वभर्थ । वभ्रे वि-
भराञ्चकार विभराञ्चक्रे विभरामास विभरावभूव । यादादौ । विभ्रियात् भृषी-
ष्ट । भर्ता २ । हनृतः स्यपः । भरिष्यति भरिष्यते । अमरिष्यत् अमरिष्यत ।
अभार्षति । उः । अभृत ॥

(च०) हुभृञ् धारणपोषणयोः । हुजावितौ स्तः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया
भ वन्त्यस्य धातोः । ह्रादेद्विश्च । अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । भृ भृ तिप्
इति जाते । 'रः' 'झपानाम्०' । 'भृञां लुकि' । 'गुणः' । विभर्ति विभृतः । 'द्विरुक्तात्'
'करम्' । विभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते विभ्राते विभ्रते । विभृ-
यात् विभृयाताम् विभृयुः । विभ्रीत विभ्रीयाताम् विभ्रीरन् । विभर्तुं विभृताम् ॥ अवि-
भः अविभृताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अविभरुः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत
अविभ्राताम् अविभ्रत ॥ लिट्लकारे-'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । 'रः' । 'झपानाम्' ।
'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । वभार । 'करम्' वभ्रतुः वभ्रुः । क्रादित्वान्नेट् । 'गुणः'
वभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे वभ्रे वभ्राते वभ्रिरे । 'भीहु०' । अनेनाप्र-
त्ययः स लुग्वत् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभराञ्चकार विभराञ्चक्रे । विभरामास ।
विभरावभूव । एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात् । 'उः' । अनेन गुणाभावः
पत्वम् । भृषीष्ट । 'गुणः' । भर्ता । भर्ता । 'हनृतः स्यपः' । अनेनेट् प्रत्ययो भवति ।
'गुणः' । पत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । 'दिवादावट्' । अमरिष्यत् अमरिष्यत ।
एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णित्वात्सेवृद्धिः । 'दिवादावट्' पत्वम् । अभा-
र्षित् अभार्षाम् अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'लोपो ह्रस्वाज्ज्ञप्ते' । अनेन
सेलोपो भवति । अभृत । पत्वम् । अभृपाताम् । अभृषत । 'आतोन्तो०' ॥

हुदाञ् दाने । ददाति ॥ दादेः ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकास्य लोपो भ-
वति ङिति परे ॥ १ ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत ।
ददातु दत्ताद्वा दत्ताम् ददतु ॥ दां हौ ॥ दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्व-
स्य च लोपो भवति हौ परे ॥ २ ॥ देहि दत्तात् । अददात् अदत्ताम् अददुः ।
अदत्त ॥ ददौ ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अ-
दास्यत् अदास्यत । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ दाधास्थामि-
त्वं सेङित्वम् ॥ ३ ॥ ङित्वान्न गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्ज्ञप्ते । अदित अदि-
पाताम् अदिषत ॥

‘खसे चपा०’ ‘क्लिता०’ ‘कषसंयोगे’ । नेनेक्षि नेनिकथः नेनिकथ । अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले । नेनिके नेनिजाते । ‘आतोन्तो०’ नेनिजते । नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः । नेनिजीत् । नेनेक्कु नेनिकात् नेनिकाम् । द्विरुक्तात् । नेनिजतु । नेनिज् हि इति जाते । ‘झसाद्धिः’ अनेन द्वेधिः । ‘चोः कुः’ ‘झवे जवाः’ । नेनिग्धि नेनिकात् नेनिकम् नेनिक । नेनिज् आनिप् इति स्थिते । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्-
‘द्वेः स्वरेऽपि नोपधायागुणः’ ॥ द्वेः स्वरे अपि न अव्ययम् । उपधाया गुणः । द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधोऽत्र । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम् । नेनिकाम् नेनिजाताम् नेनिजताम् । नेनिज् स्व इति जाते । ‘चोः कुः’ । ‘खसे चपा०’ । पत्वम् ‘कषसंयोगे क्षः’ । नेनिक्ष्व । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप् इति जाते । ‘चोः कुः’ । ‘द्विस्योर्हसात्’ अनेन सेलीपो भवति । ‘वावसाने’ । ‘दिवादावट्’ । अनेनेक्-अनेनेग् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिकम् अनेनिक । अनेनिजम् । अनेनिकम् अनेनिकाम् । ‘आतोऽन्तो०’ । अनेनिजत । अनेनिकथाः अनेनिजाथाम् अनेनिजध्वम् । लिङ्लकारे । ‘द्विश्व’ । अनेन द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणो भवति । निनेज निनिजतुः निनिजुः । ‘उपधायाः’ निनेजिथ । अन्यानि सुगमानि । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । पत्वम् । निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे । निज्यात् निज्याताम् निज्यासुः । ‘सिस्योः०’ अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट इति जाते । ‘चोः कुः’ । ‘खसे०’ । पत्वम् । ‘कषसंयोगे क्षः’ निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । इत्यादीनि । ‘उपधाया लघोः’ । ‘चोः कुः’ । नेक्ता नेक्तारौ नेक्ताः । नेज् स्यप् तिप् इति जाते । चुत्वम् । पत्वम् । ‘कषसंयोगे०’ । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे-अनिज् ति इट् दिप् इति जाते । ‘अनिद्यो ना०’ । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । पत्वम् । ‘कषसंयोगे’ इट् दिप् इति जाते । ‘अनिद्यो ना०’ । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । पत्वम् । ‘कषसंयोगे’ अनेक्षीत् अनेक्षाम् अनेक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति । अनिक । ‘झसात्’ अनेन सेलीपो भवति । अनिक्षाताम् । ‘आतोन्तो०’ । अनिक्षत । अनिक्षा अनिक्षाथाम् अनिक्षध्वम् । अस्य धातोः ‘इरितो वा’ अनेन ङप्रत्ययो भवति । डिङ्प्रत्ययो भवति । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । इत्यादीनि ॥ ९-६ ॥

(प्र०) निजां गुणः । बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणम् । लुकीति किम् । निनेज ॥ ९ ॥ द्वेरिति । द्विरुक्तस्य धातोरुपधाया गुणो न चतुर्षु पिति स्वरे इत्यर्थः । द्विरुक्तस्य किम् । द्वेषाणि । स्वरे किम्, वेवेष्टि । चतुर्षु किम्, निनिजे ॥ ६ ॥

विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥

(च०) विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिबादयस्तेऽआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । ‘अकर्तरि’ । ‘ह्लादेर्द्विश्व’ । ‘चोः कुः’ । खसे चपा झसानाम् । ‘निजां गुणः’ । ‘उपधाया लघोः’ वेवेक्ति । वेविक्तः । ‘द्विरुक्तात्’ वेविजति । अर्थ धातुनेनेक्तिवज्ज्ञातव्यो न कश्चिद्विशेषः ॥

(प्र०) विजिर् पृथग्भावे इति । विवेजिथ इति अत्र विजेरिडादिप्रत्यय इति इति न । ओविजी भयचलनयोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

विप्लु व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेष्ट् अवेवेष्ट् । विवेष विविषे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लिट्पुषादेर्ङः । अविषत् । डो वेति केचित् । ह्रशपान्तात्सक् अविक्षत् अविक्षत ॥

इति जुहोत्यादिभूयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

(च०) विप्लु व्याप्तौ लृकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । ‘ह्लादेर्द्विश्व’ । ‘निजां गुणः’ । अनेन पूर्वस्य गुणः । ‘उपधाया लघोः’ । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । पृत्वम् । वेवेष्टि वेविष्टः । ‘द्विरुक्तात्’ वेविषति । ‘पढोः कः से’ अनेन पस्य कः । वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविष्टु । वेविप् हि इति जाते । ‘झसात्’ । ‘पो डः’ । वेविडिह । अन्यानि सुगमानि । वेविष्टां वेविषाताम् वेविषताम् ॥ अवेवेष्ट् दिप् इति जाते । ‘पो डः’ । ‘द्विस्योर्हसात्’ । अनेन द्विप्सिपो-लोपः । ‘वावसाने’ । अवेवेष्ट् अवेवेष्ट् अवेविष्टाम् अवेविष्टुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट अवेविषाताम् अवेविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । तत्तत्पदं व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिङ्लकारे ‘द्विश्व’ । ‘पूर्वस्य’ । ‘उपधायाः’ । विवेप विविषतुः विविषुः । विवेपिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविषे विविषाते विविषिरे । विविषिषे । विष्यात् । विप् सीष्ट इति स्थिते । ‘पढोः कः से’ । पत्वम् । ‘कषसं०’ । ‘सिस्योः०’ । अनेन गुणाभावः । विक्षीष्ट । णट्त्वम् । वेष्टा । वेष्टा । ‘पढोः कः से’ । ‘क्लिता०’ ‘कषसंयोगे’ । ‘उपधायाः’ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । ‘लिट्पुषादेर्ङः’ । अनेन ङप्रत्ययो भवति । डिङ्प्रत्ययो भवति । ‘दिवादावट्’ । अविषत् अविषताम् अविषन् । ङप्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे ‘ह्रशपान्तात्सक्’ क्तिवाद्गुणाभावः । कत्वम् । पत्वम् । ‘कषसं०’ । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् । आत्मनेपदेऽपि । ‘ह्रशपान्तात्०’ अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अविक्षत । ‘आतिसकोऽकारलोपः स्वरे’ । अनेनाकारस्य लोपः । अविक्षाताम् । ‘आतोन्तो०’ । अविक्षत । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणाद्वादयो धातवः कथिताः ॥

समाप्तोऽर्थं ह्लादिगणः ॥ ९ ॥

(प्र०) विप्लु व्याप्ताविति । व्याप्तिः कात्स्न्यम् ।

इति प्रसादे ह्रदयः समाप्ताः ॥ ९ ॥

दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥ १० ॥

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्वयुतिस्तुतिमोद-
मदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ दिवादेर्यः ॥ दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु
परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः ॥ य्वोर्विहसे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु ।
अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता ।
देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

(च०) अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडा-
विजिगीषाव्यवहारद्वयुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेव्येषु वर्तते । तत्र
क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रतीतार्थाः । प्रसि-
द्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कारार्थः—‘उदितः को वेत्’ इति इड्वि-
कल्पार्थः । ‘परतोऽन्यत्’ । अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा
दिवु तिप् इति जाते सूत्रम्—‘दिवादेर्यः’ दिवादेः यः द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणाच्चतुर्षु
तिवादिषु दिप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति सस्वरो यः प्रत्ययो भवति । अय-
मपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । ‘य्वोर्विहसे’ अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति
दीव्यतः दीव्यन्ति । ‘अदे’ अनेनाकारस्य लोपः । दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ । दीव्यामि
‘मोरा’ । दीव्यावः दीव्यामः । ननु ‘अपकर्तरि’ इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि
अपप्रत्ययः क्रियतां तत्राह—अपोऽपवादः । दिवादेरारभ्य क्रयादिगणो यावत् तावत्
अपप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । यादादौ तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि ।
दीव्येत् दीव्येताम् । युस इट् ‘अ इए’ । दीव्येयुः । दीव्येः दीव्येतम् दीव्येत । ‘यामि-
यम्’ दीव्येयम् दीव्येव दीव्येम । तुवादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति ।
दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु अस्मिन् ‘अदे’ अनेनाकारस्य लोपो भवति ।
‘अतः’ । दीव्य दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत । ‘सवर्णं’ । दीव्यानि दीव्याव दीव्याम ।
‘दिवादावट्’ । अन्यत् भवतिवत् । अदीव्यत् । अदीव्यताम् । ‘अदे’ अदीव्यन् ।
अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ ‘पूर्वस्य’ । ‘उपधायाः’ दिदेव दिदिवतुः दिदि-
वुः । ‘गुणः’ । दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । ‘य्वोर्विहसे’ दीव्यात् दीव्यास्ताम् ‘उप-
धाया लघोः’ । अनेनेट् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे
द्वौ इटौ । अडागमः । ‘गुणः’ । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः ॥ १ ॥

(प्र०) दिवादेर्य इति । अत्र केचिदनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्त्तते, तेन ‘आश-
म्लाशश्चमुत्रसिन्नुटिलसां यो वा’ ‘अनुपसर्गाद्यस’ इत्यायातम् । इति वदन्ति । द्युतेन
दीव्यन्ति माणवकाः क्रीडन्तीत्यर्थः । शङ्खं दीव्यति विजिगीषतीत्यर्थः । अपोऽपवाद इति ।
अपो गणविशेषाकाङ्क्षामावात् प्राप्तेः ॥ १ ॥

षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सि-
वेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥

दिवादि० परस्मै० १०] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

(च०) षिवु तन्तुसन्ताने । उकारः । ‘आदेः णः स्तः’ तिवादयः । ‘दिवादेर्यः’ ।
‘य्वोर्विहसे’ अनेन दीर्घः । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषां रूपाणि
सुगमान्यतो व्याख्यानां न कृतम् । लिट् लकारे । ‘द्वित्वम्’ । ‘पूर्वस्य’ ‘उपधायाः’ । ‘कि-
लावट्’ । सिपेव सिपिवतुः सिपिवुः । ‘गुणः’ । ‘सिपेविथ’ । ‘य्वोर्विहसे’ । सीव्यात्
सीव्यास्ताम् सीव्यासुः । ‘उपधायाः’ । ‘सिसता०’ । अनेनेट् । सेविता । सेविष्यति ।
अत्र पत्वम् । लुङ् लकारे द्वौ इटौ । ‘इट ईटि’ । गुणः । अडागमः । असेवीत् असेविष्टाम्
असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

नृती गात्रविक्षेपे । ईकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् ।
ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् ॥
नृतत् नृतुत् नृतुत् नृतुत् नृतुत् सस्यासेरिट् वा वक्तव्यः ॥ २ ॥ नत्स्यति
अनत्स्यत् । अनर्तात् ॥

(च०) नृती गात्रविक्षेपे । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । ‘दिवादेर्यः’ अनेन यप्र-
त्ययो भवति । ईकार इत् । नृत्यति नृत्यतः नृत्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् ।
लिट् लकारे द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ‘रः’ ‘उपधाया लघोः’ । ननर्त । कित्वाद् गुणः । ननृततुः ।
ननृतुः । ननर्तिथ । अन्यानि सुगमानि । नृत्यात् । ‘सिसता०’ अनेनेट् प्रत्ययो भवति ।
‘गुणः’ अनेन गुणो भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्तिष्यति । पत्वं भवति ।
अनर्तिष्यत् ॥ सूत्रम्—‘नृतत् नृतुत्’ ॥ नृतत् नृतुत् नृतुत् नृतुत् धातूनां असेः सस्य इड् वा
वक्तव्यः । अनेनास्य से परे वा इड् भवति । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणो भवति ।
‘राद्यपो द्विः’ । नत्स्यति । अनत्स्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति । लुङ् लकारे अनृत् सि-
दिप् इति जाते । ‘सिसता०’ । सेः । ‘इट ईटि’ । ‘गुणः’ । अनर्तात् अनर्तिष्टाम् । अन-
र्तिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥ २ ॥

जृहर् वयोहानौ । ऋत इर् ‘य्वोर्विहसे’ जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु ।
अजीर्यत् । जजार । गुणः जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । ‘ईटो ग्रहाम्’ । जरी-
ता-जरिता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । ‘इरितो वा’ अ-
जरत् अजारीत् ॥

(च०) जृहर् वयोहानौ । इर् इत् ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । दि-
वादेर्यः । जृय तिप् इति जाते । ‘ऋत इर्’ अनेन ऋकारस्य इर् । ‘य्वोर्विहसे’ अनेन
दीर्घः । जीर्यति । जीर्यतः । ‘अदे’ । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्यतु । जीर्यताम् ।
‘अदे’ । जीर्यन्तु । जीर्य । अन्यानि सुकराणि । ‘दिवादावट्’ अजीर्यत् अजीर्यताम् अजी-
र्यन् । लिट् लकारे । द्वित्वम् । ‘सस्वरादिः’ । ‘रः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । अनेन वृद्धिः ।
जजार । ‘ऋसंयोगात्’ । अनेनाकित्वाद्गुणो भवति । ‘गुणः’ । जजरतुः जजरुः ।
जजरिथ । ज याव इति स्थिते । ‘ऋत इर्’ । अनेनेट् । ‘य्वोर्विहसे’ ।

त्वादिकं सर्वं भवति । ससाध ससाधतुः ससाधुः । ससाधिय । 'तथोर्धः' । अनेन थकार-
स्य घत्वम् । 'झवे जवाः' । ससाध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥
(प्र०) राधर्मसिद्धाविति । राधोऽकर्मकादेव यः । 'यन्मह्यमपराध्यति' द्रुह्यतीत्य-
र्थः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' द्रुह्यन्तमित्यर्थः । अकर्मकात्किम् । शत्रुमपराध्नोति दिन-
स्तीत्यर्थः । राधयत्योदनः सिद्धयतीत्यर्थः ॥

इषु सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इयेष । इष्यात् । एषि-
ता । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ॥

(च०) इषु सर्पणे । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति ।
इष्यति इष्यतः इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् । इष्येताम् । इष्येयुः । इष्यतु इष्यतात्
इष्यताम् । 'अदे' । इष्यन्तु । स्वरादित्वात् द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एरेरे' । ऐष्यत्
ऐष्यताम् ऐष्यन् । लिट्कारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । 'उपधायाः' । अनेन गुणः ।
असवर्णे । इयेष । 'सवर्णे०' । ईषुः । ईषुः । 'गुणः' । इयेषिथ । इत्यादीनि । इष्यात् ।
'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । 'सिसता०' अनेनेट् । एषिता एषितारौ एषिता-
रः । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्कारे द्वाविटौ भवतः । 'इट ईटि' । अनेन सेर्लोपो
भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐषीत् ऐषिटाम् ऐषिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

व्यध् ताडने । ग्रहां किडति च । विध्यति । विध्येत् । विध्यतु । अवि-
ध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम्
अव्यात्सुः ॥

(च०) व्यध् ताडने तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । 'ग्रहां
किडति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति विध्यतः ।
'अदे' विध्यन्ति इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् अविध्यताम् अविध्यन् ।
व्यध् गण् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । व्य व्यध् गण् इति जाते । 'गवादौ
पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । विव्याध । व्य व्यध् अतुस्
इति जाते । 'गवादौ पूर्वस्य' । 'ग्रहां किति च' । विविधतुः विविधुः । विव्यधिय ।
'अस्वतः' 'तथोर्धः' । 'झवे जवाः' विव्यद्ध । सम्प्रसारणम् । विध्यात् विध्यास्ताम्
विध्यासुः । 'तथोर्धः' । 'झवे जवाः' । व्यद्धा व्यद्धारौ व्यद्धारः । 'खसे चपा०' । व्य-
त्स्यति । अव्यत्स्यत् । लुङ्कारे । अ व्यध् सि दिप् इति जाते । 'सेः' । अनेन इट् ।
'खसे चपा' झसानाम् । सेणिस्वात् वृद्धिः । अव्यात्सीत् । झसात्० । अनेन सेर्लोपो
भवति । 'तथोर्धः' । अव्याद्धाम् अव्यात्सुः । अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध । अ-
व्यात्सम् अव्यात्स्व अव्यात्स्व ॥

पुष् पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोष । पुष्यात्
पोष्टा । पोक्ष्यति अपोक्ष्यत् । अपुषत् ॥

(च०) पुष् पुष्टौ । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि ।
लिट्कारे । 'दिश्च' । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः ।
पुपोषिथ । पुष्यात् । 'उपधायाः' । णट्त्वम् । पोष्टा । पोष् स्वप् तिप् इति जाते ।
'पढोः कः से' 'क्लितात्०' । 'कष०' । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । लुङ्कारे 'लित्पुषादेर्धः'
डित्वाद् गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अपुषत् अपुषताम् अपुषन् ॥

शिल्प् आलिङ्गने । शिल्प्यति । शिल्प्येत् । शिल्प्यतु । अशिल्प्यत् ।
शिश्लेष । शिल्प्यात् । श्लेष्टा । श्लेप्यति । अश्लेप्यत् । दृशषान्तात्सक् ॥
शिल्पेरालिङ्गने सक् ॥५॥ ङापवादः । अशिल्प्यत्कन्या चैत्रः । अना-
लिङ्गने समशिल्पत् जतु काष्ठम् ॥

(च०) शिल्प् आलिङ्गने । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । शिल्प्यति । 'चतुर्णां' लका-
राणां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । शिश्लेष
शिश्लेषतुः शिश्लेषुः । शिश्लेषिथ । इत्यादीनि । शिल्प्यात् । शिल्प् ता इति स्थिते ।
'गुणः' । णट्त्वम् । श्लेष्टा । शिल्प् स्वप् तिप् इति जाते 'गुणः' । 'पढोः०' । कत्वम् ।
'कष०' । श्लेप्यति । अश्लेप्यत् अश्लेप्यताम् । अश्लेप्यन् । लुङ्कारे । 'दृशषान्ता-
त्सक्' । अनेन सकप्रत्ययः । 'दिवादावट्' । 'पढोः कः से' । 'क्लितात्०' । 'कष०' ।
अश्लिष्यत् । अश्लिष्यताम् । अश्लिष्यन् ॥ सूत्रम्—'श्लिषेः०' ॥ श्लिषेधांतोरालिङ्गनेऽर्थे
सकप्रत्ययो भवति अनालिङ्गने 'लित्पुषादेर्धः' अनेन ङप्रत्ययः । डित्वाद् गुणाभावः ।
'दिवादावट्' । अशिल्पत् अशिल्पताम् अशिल्पन् । आलिङ्गने अशिल्प्यत् कन्या चैत्रः
इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अशिल्पत् जतु काष्ठम् इत्युदाहरणम् ॥ ५ ॥

(प्र०) आलिङ्गने इति । अनिटः श्लिषेः सक प्रत्ययः स्यात् आलिङ्गने अर्थः ।
नान्यत्र । प्राणिकर्तृकमुपगृह्णमालिङ्गनम् । लित्पुषादेरित्यस्यापवादः । अनिटः किम् ।
शिल्पदाहे इति सेटो भौवादिकस्य मा भूत् ॥ ५ ॥

तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् ।
रधादित्वादिङ्विकरणेन । तर्पिता-त्रप्ता तर्प्ता । रारो झसे दृशाम् । तर्पिष्यति
त्रप्स्यति तप्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् अतप्स्यत् ॥ स्पृशमृशकृश-
तृषां सिर्वा वक्तव्यः ॥ ६ ॥ रधादित्वाद्देट् । अतर्पित् अताप्सति ।
पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥

(च०) तृप् प्रीणने । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । तृप्यति । 'चतुर्णां' लकाराणां रूपा-
णि सुगमानि लिट्कारे 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः०' 'रः' 'उपधाया लघोः' ततर्प ततृपुः
ततृपुः । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातो रधादित्वात् इड् विकल्पेन भव-
ति । 'गुणः' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितारः । इडभावे । 'गुणः' । त् अर् प् ता । इति

मेद्यति । मेद्यत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥

(च०) मिमिदा स्नेहने । आजी इतौ । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' मिद् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'मिदेः' ॥ मिदेधातोर्थप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेदिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे 'लिट्पुषादेर्ङ' । 'दिवादावट्' । अमिदत् । अमिदताम् अमिदन् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ॥ अस्यतेर्ङ थुग्वक्तव्यः ॥ १२ ॥ आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

(च०) असु क्षेपणे । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' । अस्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वम् । 'सस्वरादिर्ङि०' 'अत उप०' । 'स्वर्णे०' । आस आसतुः । आसिथ । इत्यादीनि । अस्यात् । 'सिसता०' । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि लुङ् लकारे । 'लिट्पुषादेर्ङ' । द्वावडागमौ । आस् ङ दिप् इति जाते सूत्रम्—'अस्यतेः' ॥ अस्यतेधातोर्ङप्रत्यये परे थुग् वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्वादन्त्यार्थः । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् । इत्यादीनि ॥ १२ ॥

इति परस्मैपदिनः समासिमगमन् ॥

(प्र०) अस्यतेरुत्थुक् ङे इति । असेः थुगागमः स्यात् ङे परे । असेः पुषादित्वात् ङप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यूहोरित्यात्मनेपदे वक्ष्यते । पर्यास्यत ॥ २२ ॥

इति प्रसादे दिवादौ परस्मैपदिनः ।

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ जायते । जायेत । जायताम् । अजायत । गमां खरे । श्चुत्वम् । जजोर्ज्ञः । जज्ञे ।

जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥ पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ २ ॥ 'पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ लोपः ॥ इण्संयोगे तनो

दिवादि० आत्मने० ११] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता । १३३

लोपो भवति ॥ ३ ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः । अजनिषाताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तआदयः प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति । 'दिवादेर्यः' जन् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जा जनीज्ञोः' ॥ जा जनीज्ञोः । ज्ञा अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । 'सस्वरादिः' 'ह्रस्वः' । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । श्चुत्वम् । जजोर्ज्ञः । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । पत्वम् । जनिषीष्ट । जनिता । लुङ् लकारे । 'भूते सिः' । 'सिसता०' । पत्वम् । घृत्वम् । अजनि ॥ सूत्रम्—'पदादेः' ॥ पदादेधातोस्तनि परे सति कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्याः ॥ सूत्रम्—'लोपः' ॥ इण् संयोगे सति तन् प्रत्ययस्य लोपो भवति । णित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'जनि-वध्योः' । अनेन वृद्धेर्निषेधः । अजनि अजनिषाताम् । 'आतोन्तो' । अजनिषत इत्यादीनि ॥ १-२-३ ॥

(प्र०) जा जनीज्ञोः । ज्ञानोर्जाति पाठान्तरम् । अनयोर्जादेशः स्याच्चतुर्षु । चतुर्षु किम् । ज्ञाता ॥ १ ॥

दीपा दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

(च०) दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्यः' दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । दीपिषीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे । 'भूते सिः' 'सिसता०' । पत्वम् । घृत्वम् । 'दिवादावट्' अदीपिष्ट । 'पदादेः' अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि अदीपिषाताम् । 'आतोन्तो' । अदीपिषत । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिषीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

(च०) पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । पूर्यते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' । पुपूरे पुपूराते पुपूरिरे । 'सिसता०' पत्वम् । पूरिषीष्ट । अन्येषां सुगमानि । लुङ् लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट अपूरिषाताम् अपूरिषत । घृत्वम् । अपूरिष्टाः । इत्यादीनि ॥

पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । अपादि अपत्साताम् अपत्सत ॥

(च०) पद् गतौ । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । पद्यते । इत्यादीनि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'लोपः पचां०' । पेदे पेदाते पेदिरे । पद् सीष्ट इति जाते । 'खते०' सा० उ० १२

पत्सीष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अ पद् सि दिप् इति जाते । 'पदादेः' अनेन सेरिण् । णित्वाद् वृद्धिः । लोपः । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । इत्यादीनि ॥
बुध अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे ।
आदिजवानाम् । सित्योः । खसे चपा झसानाम् । भुत्सीष्ट । बोद्धा ।
भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि ॥

(च०) बुध अवगमने । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । बुध्यते । अन्येषां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । बुबुधे बुबुधाते बुबुधिरे । इत्यादीनि । बुध् सीष्ट इति स्थिते । 'आदिजवानाम्' । 'सित्योः' अनेन गुणाभावः । 'खसे चपा०' । भुत्सीष्ट । 'उपधायाः' । 'तथोर्धः' बोद्धा बोद्धारौ बोद्धारे । 'आदिजवानाम्' । भोत्स्यते अभोत्स्यत । लुङ्लकारे । 'पदादेः' 'गुणः' 'लोपः' । अबोधि । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । इत्यादीनि ॥

तायङ् पालनसन्तत्योः । तायते । तताये । तायिषीष्ट । तायिता ।
तायिष्यते । अतायिष्यत । अतायिष्ट । अतायि ॥

(च०) तायङ् पालनसन्तत्योः । डकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः । 'अप् कर्तरि' अनेन अप्रत्यय्यो भवति । भ्वादित्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'ह्रस्वः' । तताये ततायाते ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । षत्वम् । तायिषीष्ट । तायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अतायिष्ट । अतायि अतायिषाम् अतायिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्याये । प्यायिषीष्ट । प्यायिता ।
प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

(च०) ओप्यायिङ् वृद्धौ । डकार आत्मनेपदार्थः । ओकारेकारौ इतौ स्तः । तआदयः । 'अप् कर्तरि' प्यायते । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' । पप्याये पप्यायाते पप्यायिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' अनेनेट् । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् अप्यायिषत । अप्यायिष्ठाः अप्यायिषाथाम् अप्यायिष्वम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वहि अप्यायिष्वहि । इमौ द्वौ धातु भ्वादिकौ । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ ११ ॥

(प्र०) ओप्यायिङ् वृद्धौ । लुङि-अप्यायि अप्यायिष्ट, 'दीपजनबुध' अनेन वेण् ।

इति प्रसादे दिवाद्यात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२ ॥

अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने । नहति नह्यते । नह्येत् नह्येत । नह्यतु नह्यताम् । अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः नेह्यिथ-ननद्ध । नेहे । नह्यात् नत्सीष्ट । नहो धः । नद्धा २ । नत्स्यति-नत्स्यते । अनत्स्यत् अनत्स्यत । अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२ ॥

इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

(च०) अथोभयपदिनः कथ्यन्ते । णह बन्धने । अकार उभयपदार्थः । 'आदेः ण स्तः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययः । नहति नह्यते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः पिष्टपेषणं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । ननाह । 'लोपः पचाम्' । अनेनैत्वपूर्वलोपो । नेहतुः । नेहुः । नेह्यिथ । 'अत्त्वतो०' । ननह् थप् इति जाते । 'नहो धः' 'तथोर्धः' । 'झवे जवाः' । ननद्ध । नेहे नेहाते नेहिरे । नह्यात् । नह् सीष्ट इति स्थिते । 'नहो धः' । 'खसे चपा०' । नत्सीष्ट ॥ नह ता । 'नहो धः' । 'तथोर्धः' । 'झवे जवाः' । नद्धा । 'नहो धः' 'खसे०' । नत्स्यति नत्स्यते । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' । अनात्सीत् । 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अनाद्धाम् अनात्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । अनद्ध अनत्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः ।

इति यविकरणा दिवादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) ननद्धेति । 'नहो धः' इति धत्वे तथोर्ध्व इति दत्वम् । अनात्सीत् । अत्र अत उपधाया इति वृद्धिः ।

इति प्रसादे दिवाद्युभयपदिनः ॥ १२ ॥

स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

अथ स्वादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । पुञ् अभिषेवे । अ उभयपदार्थः । आदेः णः स्तः ॥ स्वादेर्नुः ॥ स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु पेरषु ॥ १॥ अपोऽपवादः ॥ नृपः ॥ विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुञो भवति पिति परे ॥ २॥ सुनोति सुनुतः । नुधातोः । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ॥ ओर्वमोर्वा लोपः ॥ असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः ॥ ३॥ सुनुवः सुन्वः । सुनुमः-

सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुनुताम् सुनुताम् सुन्वन्तु ॥ ओर्वा हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुगभवति ॥ वाग्रहणात्संयोगात् ॥४॥ तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनु-
तम् सुनुत । असुनोत् असुनुत् । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ सुषोथ । सुषुवे ।
सूयात् । सोषीष्ट । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत ॥
स्तुसुधूजां पे सेरिद्धा वक्तव्यः ॥५॥ असावीत् असौषीत् । दुसुस्तु-
नुषातुनामिद्वेति केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

(च०) अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । पुञ् अभिषवे।
जकार उभयपदार्थः । 'आदेः णः स्नः' । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति
इति ज्ञातव्यम् ॥ सूत्रम्—'स्वादेर्नुः' ॥ स्वादेः नुः द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु
तिबादिषु परेषु नुप्रत्ययो भवति । सु नु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नूपः' ॥ नुश्च उप
च नूप तस्य नूपः । स्वादेरुत्पन्नस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य उप्प्रत्ययस्य पिति प्रत्यये
परे गुणो भवति । अनेन गुणः । सुनोति सुनुतः । 'नुधातोः' । सुन्वन्ति । पत्वम् ।
सुनोपि सुनुथ । 'नूपः' अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ॥ सूत्रम्—
'ओर्वमोर्वा लोपः' ॥ ओः वमोः वा अव्ययम् । लोपः । चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगा-
दुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वमोः परयोः सतोर्लोपो भवति । अनेन उकारस्य वा
लोपः । सुनुवः सुन्वः । सुनुमः सुन्मः । सुनुते सुन्वाते । 'आतोन्तो' सुन्वते । पत्वम् ।
सुनुपे सुन्वाथे सुनुव्हे । सुन्वे । 'ओर्वमोर्वा लोपः' । सुनुवहे सुन्वहे । सुनुमहे सुन्महे ।
सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । 'नु धातोः' । सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । अन्यानि
सुगमानि । लोट्लकारे । 'नूपः' । अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनोतु । 'तुह्योः' ।
सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओर्वाहेः' ॥ ओः वा
अव्ययम् हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन्
सूत्रे वाग्रहणात् संयोगात् न लुग् भवति । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहि इत्यत्र न । सुनु सुनुतात्
सुनुतम् सुनुत । 'नूपः' । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् ।
सुनुव्व सुन्वाथाम् सुनुव्वम् । सुनवै सुनवावहै सुनवामहै । 'दिबादावट्' । 'नूपः' ।
असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत । असुन्वम् असुनुव । 'ओर्व-
मोः' । असुन्व । असुनुम असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् । 'आतोन्तो' । असुन्वत ।
असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुव्वम् । असुन्वि असुनुवहि असुन्वहि । अस्नुमहि अस्-
न्महि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । किलात्' । 'धातोर्नामिनः' । सुषाव ।
'नुधातोः' । 'नानप्योर्वः' । सुषुवतुः सुषुवुः । 'अत्ववः' । 'गुणः' । सुषविथ सुषोथ ।
आत्मनेपदे । सुषुवे सुषुवाते सुषुविर । 'ये' । सूयात् । गुणः । पत्वम् । सोषीष्ट । अन्येषां
रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । असु सि दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'स्तुसुधूजां' ॥
स्तसधजां धातूनां परस्मैपदे सेः इड् वा वक्तव्यः । सेगित्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन

वृद्धिः । असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । इडभावे । 'अनिटो' । असौषीत् असौष्टाम्
असौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुसुस्तुनुधातूनां इड् वा भवति इति केचिदाचार्या
वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि सेरिट् । गुणः । असविष्ट असविषाताम् असविषत । इड-
भावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत ॥ १-९ ॥

(प्र) पुञ् । अभिषवः स्नपनं स्नानं पीडनं श्रासन्धानञ्च । तत्र स्नान अकर्मकः ।
नृप इति । उपा साहचर्यात् नुः प्रत्यय एव गृह्यते ॥ १ ॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत । चिनोतु चिनुताम् ।
अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् ॥६॥
चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये चिच्ये । चीयात् चेपीष्ट । चेता
२ । चेप्यति चेप्यते । अचेप्यत् अचेप्यत । अचेपीत् अचेष्ट ॥

(च०) चिञ् चयने । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते
चिन्वाते चिन्वते । चिनुयात् । चीन्वीत चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । 'ओर्वा
हेः' । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपा-
णि सुगमानि । लिट्लकारे । चि णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चिनोतेः' ॥ चिनोते-
धातोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् ।
'सस्वरादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'धातोर्नामिनः' । चिकाय । 'नुधातोः' । चिक्यतुः चिक्युः ।
चिक्यिथ चिक्येथ । चिचाय चिक्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे कित्त्वे कृते सति । चिक्ये
चिक्याते चिक्यरे । कित्त्वाभावे । चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । 'ये' चीयात् । गुणः
पत्वम् । चेपीष्ट । चेता चेता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'अनिटो नामि-
वतः' अचैपीत् अचैष्टाम् अचैषुः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट अचेष्टाताम् अचेष्टत ॥ ६ ॥

(प्र०) चिनोतेः सणादौ कित्त्वमिति । चिनोतेः किरादेशः स्यात् छिटि सप्रत्यये च
से परे । चिकीर्षति चिचीपति । णादौ तु चिकाय—चिचाय ॥ ६ ॥

स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाच्च ।
तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तरथ । तस्तेरे ॥ स्तर्यात् ॥ संयोगादि ऋदन्त-
वृद्ध्यां सिस्थोरात्मनेपदे इड् वा वक्तव्यः ॥७॥ स्तरिषीष्ट ।
उः । स्तृषीष्ट । स्तर्ता २ । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत ।
अस्तरिषीत् अस्तरिष्ट अस्तृत ॥

(च०) स्तृञ् आच्छादने । 'स्वादेर्नुः' । 'पृन्तो' नोऽनन्ते । 'नूपः' स्तृणोति स्तृ-
णुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'सस्वरा-
दिः' । 'शसात् खपाः' 'धातोर्नामिनः' तस्तार । 'गुणोर्ति' । अनेन गुणः । तस्तरतुः
तस्तरुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तरथ । आत्मनेपदे । तस्तेरे तस्तराते तस्तरिरे । इत्या-
दीनि । 'गुणोर्ति' । अनेन यादादौ गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि ।

‘उः’ अनेन गुणनिषेधः । ‘क्लितात्०’ । अनेन पत्वम् । स्तृपीष्ट । ‘संयोगादेः’ अनेन अस्य वेट् सीष्टादौ । गुणः । स्तरिपीष्ट । स्तर्ता स्तर्ता । ‘हनुतः स्यपः’ । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे वृद्धिः । अस्तीर्षात् । आत्मने पदे ॥ ‘संयोगादि०’ अनेन वेट् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत् । ‘लोपो०’ । अनेन सेलोपः । अस्तृपाताम् अस्तृपत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

वृञ् वारणे । वृणोति वृणुते । ववार ववतुः ववुः । वृणोतेस्थपो नित्यमिड् ॥ ८ ॥ ववरिथि वव्रथुः वव्र ववार-ववर ववृव ववृम । ववे ववृद्वे । त्रियात् । इटो ग्रहाम् । वरीषीष्ट वरिषीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति वरीष्यति । वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् अवरीष्यत् । अव-रिष्यत् अवरीष्यत् । अवारीत् अवरिष्ट अवृत ॥

(च०) वृञ् वरणे । जकार उभयपदार्थः । ‘स्वादेर्नुः’ । ‘ह्रनोणोन्ते’ । ‘नूपः’ वृणोति वृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ‘धातोर्नामिनः’ । ववार । ‘क्रस्’ । ववतुः ववुः । ववर् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘वृणोतेः०’ । वृणोतेर्धातोः थपो नित्यं इट् भवति । ववरिथि । क्रादित्वान्नेट् । ववृव । इत्यादीनि । ववे ववातेवक्रिरे । यादादौ । त्रियात् । संयोगादेः १ । वृपीष्ट । इटो ग्रहाम् । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिषीष्ट वरीषीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । वृद्धिः । अवारीत् अवारिष्टाम् । अवारिषुः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमपि सुगमम् ॥ ८ ॥

धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत् । धूनोतु धूनुताम् । अधूनोत् अधूनुत । दुबाव दुधुवे । धूयात् धविषीष्ट-धोषीष्ट ॥ स्वरतिसूतिसू-यतिधूजरधादीनां वा ॥ धविता धोता । धविष्यति धोष्यति । अधविष्यत् अधोष्यत् । अधावीत् अधवीष्ट अधोष्ट ॥ इति स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

(च०) धूञ्कम्पने । जकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । ‘स्वादेर्नुः’ । ‘नूपः’ । अनेन चतुर्षु पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्व-द्रूपाणि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ‘धातोर्नामिनः’ । ‘झपानां०’ अनेन धस्य दः । ह्रस्वः । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधुविथ । इत्यादीनि । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धूयात् ॥ ‘स्वरति०’ । अनेनास्य वेट् । गुणः । धविषीष्ट । इडभावे धोषीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । धविता धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रेड्विकल्पः । लुङ्लकारे । अधावीत् अधाविष्टाम् । अधाविषुः । साधनं सुगमम् । इडभावे । ‘अनिटो०’ । अधोषीत् अधोष्यात् अधोषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भव-न्ति ।

स्वादि० परस्मै० १४] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १३९

न्ति । पृतादृशानि रूपाणि शतशः साधितानि । अधो व्याख्यानं न कृतम् । इत्युभय-पदिनः कथिताः ॥ १३ ॥

(प्र०) धूञ् कम्पन इति । ह्रस्वान्तोऽप्ययम् । तथा च कविरहस्ये—

“धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥” इति ॥

इति प्रसादे स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरुक्तस्य हि-नोतेः कुत्वं वाच्यम् ॥ १ ॥ जिघाय । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैषीत् ॥

(च०) अथाधुना परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । हि गतौ वृद्धौ च । तिवादयो भवन्ति । ‘स्वादेर्नुः’ । ‘नूपः’ हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । सूत्रम् ‘द्विरुक्तस्य’ ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन ह्रस्व घः ‘धातोर्नामिनः’ । ‘झपानाम्०’ । जिघाय जिघयतुः जिघ्युः । जिघयिथ जिघेथ इत्यादीनि । ‘ये’ हीयात् । गुणः । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ‘अनिटो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषुः । इत्यादीनि ॥ १ ॥

(प्र०) हि गताविति । अनिटो नामिवत इति वृद्धिः । अहैषीत् । द्विरुक्तस्येति । न त्वङीति वाच्यम् । अङि किम् । अजीहयत् । ज्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन हिप्रहणादय-हणेपि जिघाययिषतीत्यत्र व्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

इति प्रसादे परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

शक्ल शक्तौ । शक्नोति । शशाक । लोपः पचा कित्ये चास्य । शेक-तुः शेकुः । शक्यात् । शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकत् ॥

(च०) शक्ल शक्तौ । लकारः लटित्कारार्थः । तिवादयः । ‘स्वादेर्नुः’ । ‘नूपः’ । शक्नोति शक्नुतः । ‘नुधातोः’ । शक्नुवन्ति । लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैक-वचने । शक्नुहि । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ‘अत उप-यायाः’ शशाक । ‘लोपः पचाम्०’ । शेकुः शेकुः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता । क्लितात्० । ‘कपसंयोगे’ । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्ल-कारे । ‘लित्पुषादेः०’ । अनेन उप्रत्ययो भवति । अशकत् अशकताम् अशकन् । इत्या-दीनि भवन्ति ॥

धिवि प्रीतौ । 'इदित' इति नुम् ॥ धिन्विक्कृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः ॥ २ ॥ चतुर्षु ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपः ॥ ३ ॥ धिनोति । धिनूयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिवि । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यति । अधिन्विष्यत् । अधिन्वीत् ॥

(च०) धिवि प्रीतौ इकार इत् । इदितो नुम्० । तिबादयः । 'स्वादेर्नुः' । 'धिवि' नु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'धिन्विक्कृण्व्योः' ॥ अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् 'यवयोः' । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । 'नूपः' । धिनोति धिनूतः धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'ज्ञपानाम्०' । दिधिवि दिधिवन्तुः दिधिवन्तुः । दिधिविन्थ । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेद् । धिन्विता । अन्वेषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् अधिन्विष्यात् अधिन्विषुः । इत्यादीनि ॥ २-३ ॥

कृवि हिंसायाम् । कृणोति । चकृण्व । विनोतिवत् ॥

(च०) कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । एत्वम् । कृणोति । अयं धातुः धिनोतिवत् ज्ञातव्यः ॥

श्रु श्रवणे ॥ श्रुवः श्रु ॥ श्रुवः श्रु भवति चतुर्षु परेषु ॥ ४ ॥ शृणोति । शुश्राव शुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रौषीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

(च०) श्रु श्रवणे तिबादयः । 'स्वादेर्नुः' ॥ सूत्रम्—'श्रुवः श्रु' ॥ सांकेतिकम् । द्विपदं सूत्रम् । श्रुवो धातोः श्रु इत्यादेशो भवति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिक् 'पूर्वस्य' । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । शुश्राव शुश्रुवन्तुः शुश्रुवन्तुः । इत्यादीनि भवन्ति । 'ये' श्रूयात् । 'गुणः' । श्रोता श्रोष्यति । अत्र पत्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रौषीत् अश्रौष्यात् । अश्रौषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ १४ ॥

स्वादिषु आत्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ अशुङ् व्यासौ । ऊढावितौ । अशुते । अशुवीत । अशुताम् । आशुत । नुगशाम् । आम्बोर्णादौ । आनशे । ऊदितो वा । आशिषीष्ट । अक्षीष्ट । अशिता-अष्ट । अशिष्यते-अक्ष्यते । आशिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ इति स्वादिष्व्वात्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

इति नुविकरणाः स्वादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अशुङ् व्यासौ । ऊढावितौ स्तः । तिबादयः । 'स्वादेर्नुः' । अशुते अशुताम् । 'आतोन्तो०' । अशुवते । इत्यादीनि । अशुवीत अशुवीयाताम् अशुवीरन् । अशुताम् अशुवाताम् अशुवताम् । स्वरादित्वाद् द्वावडागमौ भवतः । आशुत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिक् सर्वम् । 'नुगशां०' । 'आम्बोर्णादौ' । आनशे आनशाते आनशिरे । इत्यादीनि । 'ऊदितो वा' । अनेनास्य धातोरिविकल्पो भवति । आशिषीष्ट । इडभावे । 'छशप०' । अनेन पत्वम् । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । द्वावडागमौ । स्वरादित्वात् । आशिष्ट आशिषाताम् आशिषत । इडभावे । 'ज्ञसात्०' । 'छशप०' । द्रुत्वम् । आष्ट आक्षाताम् आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति नुविकरणाः स्वादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) अशुङिति । लिटि 'नुगशाम्' इति नुक् आनशे । 'ष्टिघ आस्कन्दने' आस्कन्दनं संग्रामम् । स्तिघ्नते । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ।

इति प्रसादे आत्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

रुधादिषु भयपदिनः ॥ १६ ॥

अथ रुधादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ रुधादेर्नम् ॥ रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथार्धः । रुगद्धि । नमसोऽस्य ॥ हसात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥ २ ॥ रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धसि रुन्धः रुन्ध । रुन्धिम रुन्ध्वः रुन्धमः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुन्धूयुः । रुन्धाम् । अरुणत् अरुणद् । अरुन्ध । रुग्ध रुग्धुः रुग्धुः । रुग्धिथ । रुग्धे रुग्धाते । रुग्ध्यात् रुत्सीष्ट । रोद्धा २ । रोत्स्यति रोत्स्यते । अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः । अरोत्सीत् । सिस्थोः । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इरितो वा । अरुषत् ॥

(च०) अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते ॥ तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । रुधिरावरणे । इरित् । उभयपदित्वात् तिबादयस्तत्तादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्—'रुधादेर्नम्' ॥ रुध् आदिर्धस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये मकारः स्थाननियमार्थः । 'रुन्धीं णोऽन्ते' । अनेन णत्वं च । 'तथोर्धः' । अनेन तकारस्य धकारः । 'झवे जबाः' । रुगद्धि । रुग् तस् इति जाते । 'नमसोऽस्य' । अनेन अकारस्य लोपः । 'तथोर्धः' ॥ 'हसात्०' अनेन धकारस्य लोपो भवति । 'नश्वा०' । रुन्धः रुन्धन्ति । 'खसे०' । रुगत्सि रुन्धः

(प्र०) वृह हिंसायाम् । वृहो नमि कृते इमागमः पिति हसे । वृणेडि । अतृणेड् । अतृहीत् । अद्येवं न स्यात् तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेन मा नम बाध्यते । अबाधने वा पूर्व-
मिमेव स्यादिति शङ्कानिवृत्तये नमि कृते इति । नमः प्रकरणत्वात् प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥
इति प्रसादे रुधाद्युभयपदिनः ॥ १६ ॥

रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिण्डु विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिषान्ति । शि-
ष्यात् । शिनष्टु । अशिनट् । शिशेष । शिष्यात् । शेषा । शेषयति । अशे-
क्ष्यत् । अशिषत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनः । कथ्यन्ते तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । 'रुधादेर्नम्' अनेन नमप्रत्ययो भवति । शिण्डु विशेषणे । लकारो लट्कार्यार्थः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भव-
ति । शिनष्टि तिप् इति जाते । ध्रुत्वम् । शिनष्टि । 'नश्चापदान्ते हसे' । शिष्टः शिष-
न्ति । 'पठोः कः से' । पठ्त्वम् । शिनक्षि शिष्टः शिष्ट । शिनष्मि शिष्वः शिष्मः । शि-
ष्यात् शिष्याताम् शिष्युः । शिनष्टु शिष्टात् शिष्टाम् शिषन्तु । 'झसाद्धिहं' । ध्रुत्वम् ।
'पो ङः' शिण्डि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे 'पो ङः' अनेन षकारस्य ङकारः ।
'वावसाने' । 'दिवादावट्' । अशिनट्-अशिनट् अशिष्टाम् अशिषन् । अन्यानि सुगमा-
नि । लिट्लकारे । द्वित्वं 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लवोः' । शिशेष शिशिषतुः शिशिषुः ।
शिषोषिथ । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् । 'उपधाया लवोः' । ध्रुत्वम् । शेषा ।
गुणः । 'पठोः कः से' । 'कपसंयोगे क्षः' । शेषयति । 'दिवादावट्' । अशेषयत् । लङ्ल-
कारे । 'लिट्पुपादेर्ङः' अनेन ङप्रत्ययः । डिच्वाद्गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अशिषत्
अशिषताम् अशिषन् ॥

हिसि हिंसायाम् । इदित इति नुम् ॥ नमः ॥ नमः प्रत्ययात्परस्य
नस्य लोपो भवति ॥ ११ ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु
धौ सलोपो वा । सस्य द इति केचित । हिन्धि हिन्धि । अहिनत् अहिनट् ।
दिपि ॥ सस्य दः सिपि वा ॥ २ ॥ अहिनत् अहिनः । जिहिंस ।
हिंस्यात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥

(च०) हिसि हिंसायात् । तिबादयः । 'इदितो नुम्' । पश्चात् । 'रुधादेर्नम्' ।
अनेन नमप्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमः' ॥ नमः एकपदं सू-
त्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं'
हिनस्ति । 'नमसोऽस्य' । नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः हिं-
सन्ति । अनेनैव प्रकारेणाण्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु हिंस्तात् हिं-

रुद्धादि० परस्मै० १७] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १४५

स्ताम् हिंसन्तु । 'झसाद्धिहं' । तदा हिंस् धि इति जाते । सूत्रम् । धौ ॥ धौ परे सति
सकारस्य लोपो भवति । वा सकारस्य ङकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः तदा हिंधि
यदा सकारस्य ङकारस्तदा हिंदि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । 'दिवादावट्' ।
अहिंस् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य दः' ॥ अनेन सकारस्य ङकारः ।
'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । अहिनत् अहिनट् अहिंस्ताम् अहिंसन् । अहिनत् अहिनः
अहिंस्तम् अहिंस्त । अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहो-
श्चुः' । जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः । हिंस्यात् । हिंसिता । 'सिसता' । अनेन इडागमो
भवति । हिंसिष्यति । 'दिवादावट्' । अहिंसिष्यत् । लङ्लकारे । द्वाविट् । सेलोपः ।
'दिवादावट्' । अहिंसीत् अहिंसिष्याम् अहिंसिषुः । इत्यादीनि ॥ १-२ ॥

भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्गः । बभञ्ज । भज्यात् ।
भङ्गा । भङ्क्षयति । अभङ्क्षयत् ॥

(च०) भञ्जो आमर्दने । ओकार इत् । तिबादयः । 'रुधादेर्नम्' । भनज् तिप्
इति जाते । 'नमः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भनक्ति । 'नमसोऽस्य' अनेन डि-
त्यकारस्य लोपः । 'नश्चापदान्ते०' । भङ्गः भजन्ति । 'क्लितात्' । 'कप' । भनक्षि ।
भज्यात् भज्याताम् भज्युः । भनक्तु भङ्गात् भङ्गाम् भजन्तु । भङ्गि भङ्गात्
भङ्गम् भङ्गः । भनजानि भनजाव भनजाम । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'दिवादावट्'
'वावसाने' । अभनक् अभनग् अभङ्गाम् अभजन् । अभनक् अभनग् अभङ्गम् अभङ्गः ।
अभनजम् अभज्ज्व अभज्जम् । लिट्लकारे द्वित्वादिकं । 'झपानाम्' । बभञ्ज बभञ्जतुः
बभञ्जुः । बभञ्जिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । बभङ्क्ष । इत्यादीनि ।
भज्यात् । अत्र 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भज् ता इति जाते । 'चोः कुः' ।
'खसे चपा०' । भङ्गा भङ्गारौ भङ्गारः । भज् स्वप् तिप् इति जाते । 'चोः कुः' ।
'खसे०' । 'क्लितात्०' । 'कप०' । भङ्क्षयति । 'दिवादावट्' । अभङ्क्षयत् । लङ्ल-
कारे । 'भूते सिः' 'सेः' । 'दिवादावट्' । अभञ्ज सि ईट् दिप् इति जाते ॥

सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति पर-
स्मैपदे सौ परे ॥ ३ ॥ अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्षाम् अभाङ्क्षुः ॥

(च०) सूत्रम्—'सावनिटो नित्यं वृद्धिः' ॥ सौ अनिटः नित्यं वृद्धिः । अनि-
ये धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । सुगममिदं सूत्रम् । 'चोः कुः' । 'खसे०' ।
'क्लितात्०' । 'कप०' अभाङ्क्षीत् । 'झसात्०' । अभाङ्क्षाम् अभाङ्क्षुः । अन्यानि सुग-
मानि ॥ ३ ॥

अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु ।
आनक् आनग् । आनज्ज । अज्यात् । अज्जिता । अङ्क्ता । अज्जिष्यति-अ-
ङ्क्षयति । अज्जिष्यत्-अङ्क्षयत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमिडाचयः ॥ ४ ॥
आञ्जीत् । इति रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

(च०) अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इड्विकल्पार्थः । तिवादयः । 'रुधादेर्नम्' । 'चोः कुः' । 'खसे०' । अनक्ति । 'नमसोऽस्य' । अङ्कः । अङ्गन्ति । अञ्ज्यात् अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः । अनक्तु अङ्कात् अङ्काम् अङ्गन्तु । अङ्गि । 'दि-
बादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'सर्वे दीर्घः' । 'चोः कुः' । 'दिस्थोर्हसात्' । 'वावसाने' ।
आनक् आनम् । 'नमः' । आङ्काम् । 'नश्चापदान्ते' आङ्गन् । अन्यानि सुगमानि ।
लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'नुगशां०' । 'आम्बोर्णादौ' । आनङ्ग आनङ्गतुः आन-
ञ्जुः । आनङ्गिथ । अञ्ज्यात् । 'ऊदितो वा' । अनेन सूत्रेण इड्विकल्पो भवति । अ-
ङ्गिता । इडभावे । 'चोः कुः' । 'खसे०' अङ्कः । अङ्गिष्यति । इडभावे । कुत्वम् ।
'खसे०' पत्वम् । 'कप०' । अङ्गिष्यति । 'दिबादावट्' । आङ्गिष्यत् । इडभावे । आङ्-
क्ष्यत् । लुङ्लकारे । इड्विकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् 'अञ्जेः०' ॥ अङ्गेर्धातोः सौ नित्यं इड्
वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आङ्गीत् आङ्गिष्टाम् आङ्गिषुः । इत्यादीनि ॥४॥
इति परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १७ ॥

(प्र०) अञ्जेसेरिति । अञ्जेः परस्य सिप्रत्ययस्येडागमः । ऊदित्वाड्विकल्पे प्राप्ते
अयमारम्भः ॥ ४ ॥
इति प्रसादे रुधादिपरस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जिहन्धी दीप्तौ । जिह् इतौ । इन्धे । इन्धीत ।
इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाश्चक्रे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत ।
ऐन्धिष्ट ॥

इति रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥ इति नम्बिकरणा रुधादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । जिहन्धी दीप्तौ । जिह् इतौ । तआदयः ।
'रुधादेर्नम्' । 'नमः' । 'तथोर्धः' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । 'हसात्' । इन्धे
इन्धाते इन्धते । इन्धीत इन्धीयाताम् इन्धीरन् । इन्धाम् इन्धाताम् इन्धताम् । 'दि-
बादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अङ्ग' । 'एऐऐ' : अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐन्ध ऐन्धा-
ताम् ऐन्धत । ऐन्धाः ऐन्धाथाम् ऐन्ध्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् । अन्य-
त्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धांचक्रे । इन्धामास । इन्धांबभूव । रूपाणि सुगमानि । 'सिस-
ता०' अनेनेट् । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । 'अङ्ग' । 'एऐऐ' ।
ऐन्धिष्यत । लुङ्लकारे । ऐन्धिष्ट ऐन्धिषाताम् ऐन्धिषत । इत्यात्मनेपदिनः समासि-
गमन् । इति नम्बिकरणा रुधादयो धातवः कथिताः ॥ १८ ॥

(प्र०) डि इन्धीति । जितां तगित्येतदर्थो जिः । इड् इत्यत्रेण निषेधार्थः । इन्धी
इति नम इति न लोपः । नमसोऽस्येति सलोपः ।
इति प्रसादे रुधाद्यात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

तनादिषूभयपदिनः ॥ १९ ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ तनादेरूप् ॥
तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । नूपः । तनोति
तनुते । तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । ततान तेन-
तुः तेनुः । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति तनिष्यते ।
अतनिष्यत् अतनिष्यत । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट ॥ तनादेरकरो-
तेस्तनथासोर्वा सिलोपो वाच्यः ॥२॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अत-
त । अतथाः अतनिष्ठाः ॥

(च०) अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु
विस्तारे तिवादयः तनादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् 'तनादेरूप्' ॥ तनादेः उप् ।
तनादेर्गणाच्चतुर्षु लकारेषु परेषु उप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तनु
तिप् इति जाते । 'नूपः' अनेन गुणः । तनोति तनुतः । 'नुधातोः' तन्वन्ति । तनोषि
तनुथः तनुथ । तनोमि । ओर्वमोर्वा लोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वा-
ते । 'आतोन्तोदनतः' । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । 'नुधातोः' । तन्वीत । तनो-
तु । हौ परे 'ओर्वा हेः' तनु । तनुताम् । तन्वाताम् । तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुग-
मानि । 'दिबादावट्' । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्या-
दीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । तता-
न । 'लोपः पचां०' तेनतुः तेनुः । 'अस्वतः' । तेनित्य ततन्थ । इत्यादीनि । आत्मने-
पदे । तेने तेनाते तेनिरे । अन्यानि सुगमानि । तन्यात् । 'सिसता०' । पत्वम् । तनि-
षीष्ट । तनिता । लुङ्लकारे । 'गित्पे' । अनेन गित्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् ।
अतानीत् अतानिष्टाम् अतानिषुः । आत्मनेपदे । अतनिष्ट ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥
अकरोतेस्तनादेस्तनथासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः । अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्त्वनु-
दात्त०' । अनेन नकारस्य लोपः । अतत अतनिषाताम् अतनिषत । सेर्लोपः । नकारस्य
लोपः । अतथाः अतनिष्ठाः । अन्यानि सुगमानि ॥ १-२ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तन् आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मात् । नलोपाभावस्त्वसन्दे-
हार्थः । यदि व्याख्यानत इति न्यायादसन्देहस्तदा क्वचिन्नलोपो नेति ज्ञापनार्थः । तेन
सन् आदिर्येषां ते सनादय इत्यादि सिद्धम् । उपः पितृत्वं कुरुत इत्यादौ गुणार्थम् । यदि
'डित्यदुः' इति सामर्थ्याद् गुणः । अन्यथाऽकारस्यासंभव इति विभाव्यते तदा 'वर्णोति'
इत्यत्र गुणार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

क्षण क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात् क्षण्वीत । क्षणोतु
क्षणताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । चक्षाण चक्षणे । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट ।

क्षणिता २ । क्षणिष्यति क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यत । 'ह्यन्तक्षण'
इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथाः-अक्षणिष्टाः ॥

(च०) क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरुप्' । 'नृपः'
णत्वम् । क्षणोति क्षणुतः क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम्
अक्षणोत् । अक्षणुत । लिट्कारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'कुहोश्चुः' । 'अत उपधायाः' ।
चक्षणे चक्षणुतः चक्षणुः । चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षणयात् । 'सिसता०' । णत्वम् ।
क्षणिषीष्ट । क्षणिता । क्षणिता । अन्येषां मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्णि-
त्वात् । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धौ प्रासायाम् । 'ह्यन्तक्षण०' अनेन तन्निषेधः ।
अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सेर्लोपः ।
'लोपस्त्वनुदात्त०' अक्षत अक्षणिषाताम् अक्षणिषत । अक्षणिष्टाः । वा सेर्लोपः । अक्ष-
थाः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) क्षणु इति । इमौ लाक्षणिकौ णकारौ । तेन यङ्लुकि चक्षन्ति इत्यत्रानु-
स्वारपरसवर्णौ ।

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ॥ ३ ॥ क्षिणोति क्षेणोति ।
अक्षेणीत् अक्षित अक्षेणिष्ट ॥

(च०) क्षिणुधातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । 'तनादेरुप्' ॥ सूत्रम्—
'तनादेः' ॥ तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति । क्षेणोति ।
क्षिणुते । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत । क्षिणोतु । क्षेणोतु क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् ।
अक्षिणुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । 'उपधाया लघोः' । चिक्षेण
चिक्षिणुतः चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । इत्यादीनि । क्षिणयात् । 'सिस-
ता०' । क्षेणिषीष्ट । क्षेणिता क्षेणिता । लुङ्लकारे अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट ।
अक्षेत । इत्यादीनि ॥ ३ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तनुक्षणुपणुधातूनां गुणासम्भवात् क्षेणवादिष्वस्य प्रवृत्ति-
बोध्या । अवद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

षणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः-अ-
सनिष्टाः ॥

(च०) षणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'तनादेरुप्' । 'आदेः णः स्तः' । 'नृपः' ।
सनोति । सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुताम् ।
असनात् । असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससा-
न । 'लोपः पचां०' सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सन् यात् इति स्थिते । 'जन-
खनसनो' । अनेन वा आकारो भवति । सायात् सन्यात् । 'सिसता०' । सनिषीष्ट ।
सनिता । सनिता । लुङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत । असनिष्टाः । असथाः ।
इत्यादीनि ॥

डुङ्क् करणे । डुजावितौ । गुणः । नृपः, करोति । डित्यदुः । करो-
तेरकारस्य उकारो भवति डिति विभक्तौ परतः ॥ ४ ॥ कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि
कुरुथः कुरुथ । करोमि ॥ कुरङ्कुरोर्न दीर्घः ॥ ५ ॥ कृजो नित्यं वमो-
रलोपो वाच्यः ॥ ६ ॥ कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ कृजो ये ॥ कृज उत्तरस्य
उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ॥ ७ ॥ कुर्यात् कुर्वीत । करोतु करवाणि कुरु-
ताम् करवै । अकरोत् अकुरुत । चकार चक्रतुः चक्रुः । चकर्थ । चक्रे । क्रियात्
कृषीष्ट । कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् । अकृत । अकृषाताम्
अकृषत ॥ संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थं सुट् ॥ ८ ॥ संस्करोति ॥ अङ्-
द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात् ॥ ९ ॥ समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ ससु-
ट् कृजो णादौ नित्यमिद्वाच्यः ॥ १० ॥ सञ्चस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥

(च०) डुङ्क् करणे । डुजावितौ । 'तनादेरुप्' । 'गुणः' । 'नृपः' । करोति । कृ उप-
तस् इति जाते । गुणः ॥ सूत्रम्—'डित्यदुः' ॥ डिति अत् उः । करोतेर्धातोर्कास्य उका-
रो भवति डिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ।
कुरु वस् इति जाते । 'ओर्वमोर्वा' अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'कृजः०' ॥ कृजो
धातोर्नित्यं वकारमङ्कारयोस्कारस्य लोपो वाच्यः । अनेन नित्यं लोपः । 'यवोर्विहसे'
अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम्—'कुर्ङ्कुरोः०' कुरङ्कुरोः दीर्घो न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभा-
वः । कुर्वः कुर्मः । कुर्यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'कृजोये' ॥ कृजः । कृज उत्तरस्य उप-
प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् कुर्वीत । करोतु कुरुवात् कुरुताम्
कुर्वन्तु । 'ओर्वादेः०' कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् कुरुताम् कुर्वताम् ॥ करवै ।
अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' ।
'धातोर्नामिनः' । चकार । चक्रम । चक्रतुः चक्रुः । क्रादित्वान्नेट् । चकर्थ । चक्रे चक्रते
चक्रिरे । 'ऋतोर्दिङ्' । क्रियात् । णत्वम् । कृषीष्ट । गुणः । कर्ता । कर्ता । 'हनृवः स्यपः' ।
'गुणः' करिष्यति । करिष्यते । 'दिवादावट्' अकरिष्यत् अकरिष्यत । लुङ्लकारे । 'धातो-
र्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् अकार्षीत् अकार्षुः । 'तनादेः०' । अकृत अकृषाताम्
अकृषत ॥ सूत्रम्—'संपर्युपेभ्यः' ॥ संपर्युपेभ्यः उपसर्गभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थं सुट् भवति ।
संस्करोति । इत्यादीनि । सूत्रम्—'अङ्द्वित्व०' ॥ 'अङ्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुट् स्यात् ।
समस्करोत् । संचस्कार द्वित्वादादौ भवति सुट् ॥ सूत्रम्—'ससुट्कृजः०' ॥ सुटा सह
वर्तमानः ससुट् चासौ कृज् च ससुट्कृज् तस्य ससुट्कृजः । ससुट्करोतेर्धातोर्नादौ परे सति
नित्यमिड् वाच्यः । संचस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥ ४-१० ॥

(प्र०) संपर्युपेभ्य इति । भूषणे संघे चार्थं संस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । अङ्द्वि-
त्वेति । संपर्युपेभ्यः परस्य कृजोऽङ्द्व्यवधाने द्वित्वविधाने च कात् पूर्वः सुट् भवति ।
वृत्तिकारस्येदं मतम् । भाष्यवार्तिककारमते तु सम्परिभ्यामित्येव ॥ ९ ॥

मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता ॥

(च०) मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरूप' । अयं धातुरात्म-
नेपदी । मनुते मन्वाते मन्वते । मन्वीत । मनुताम् । 'दिवादावट्' । अमनुत । रूपाणि
सुगमानि । लिट्कारे द्वित्वादिकम् । 'लोपः पचाम्०' । मेने मेनाते मेनिरे । इत्यादी-
नि । 'नश्चापदान्ते०' । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । 'दिवादावट्' । अमंस्यत । लुङ्-
कारे । अमंसत अमंसाताम् अमंसत इत्यादीनि ॥

वनु याचने । परस्मैपद्यमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिनः ॥ १९ ॥
इत्युब्विकारणास्तनादयः ॥

(च०) वनु याचने । अयमध्यात्मनेपदी । तनादयः प्रत्यया भवन्ति । 'तनादे-
रूप' । वनुते वन्वीत । वनुताम् । अवनुत । लिट्कारे । वादित्वान्नेत्वपूर्वलोपौ भवतः ।
ववने ववनाते ववनिरे । वंसीष्ट । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत । लुङ्कारे । अवंस-
त अवंसाताम् अवंसत । सर्वत्र 'नश्चापदान्ते' ज्ञसे' अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैप-
दी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युब्वि-
करणास्तनादयो धातवः कथिताः ॥ १९ ॥

(प्र०) इत्येक इति । एके इति चान्द्राः ।

इति प्रसादे तनाद्युभयपदिनः ॥

तुदादिषुभयपदिनः ॥ २० ॥

अथ तुदादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयप-
दार्थः ॥ तुदादेरः ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः
ङित्त्वान्न गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् । तुदेत । तुदतु तुदताम् । अतुदत्
अतुदत । तुतोद तुतुदे । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोचा तोत्स्यति तोत्स्यते ।
अतोत्स्यत् अतोत्स्यत । अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतुत् अतुत्साताम्
अतुत्सत ॥

(च०) अथ तुदादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति ।
तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः । तिवाद्यस्तनादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्—
'तुदादेरः' ॥ तुदादेः अः । तुदादेर्गणात् अः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः ।
ङित्त्वान्न गुणः । तुदति । आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि सुगमानि । तुदेत् तुदेत । तुद-
तुदताम् । अतुदत् अतुदत । रूपाणि भूधातुवत् । किंतु गुणाभावः । लिट्कारे द्वित्वा-
दिकम् । 'उवधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । तुतोदित्य-
इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे । तुद्यात् । 'खसे०' । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञेया-
नि । लुङ्कारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौत्सीत् । 'ज्ञसात्०' ।

तुदादि० उभये० २०] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १५१

अनेन सेर्लोपः । 'सिल्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । अतुत् अतुत्साताम् अतुत्सत । इत्या-
दीनि भवन्ति ॥ १ ॥

(प्र०) तुदादेरिति । अप्रत्ययस्य अपित्त्वात् 'अपित्तादिङित्' इति ङित्वम्, तेन
गुणाभावः ॥ १ ॥

अस्जो पाके ॥ ओ इत् ॥ अन्यत्र सो जः ॥ ज्ञसपरत्वाभावे स-
स्य जो भवति ॥ २ ॥ ग्रहां किङिति च । अप्रत्ययो ङित्त्वात् ॥ ३ ॥
भृज्जति भृज्जते । बभ्रज्ज । 'ऋसंयोगात्' इति कित्त्वाभावान्न संप्रसारणम् ।
बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ बभ्रष्ट । बभ्रज्जे ॥ भृज्जतेः सकाररेफौ
लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः ॥ ४ ॥ बभर्ज बभर्जे । भृ-
ज्यात् भर्ज्यात् । भर्क्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । भर्ष्टा-भर्ष्टा । भर्क्ष्यति-भर्क्ष्यति । अभर्क्ष्यत्
अभर्क्ष्यत् । अभर्क्षीत्-अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट-अभर्ष्ट ॥

अस्जो पाके । ओकार इत् । तिवाद्यो भवन्ति । 'तुदादेरः' । अनेन अप्रत्ययो भव-
ति ॥ सूत्रम्—'अन्यत्र सो जः' ॥ अन्यत्र सः जः । ज्ञसपरत्वाभावे सति सकारस्य
जकारो भवति । अनेन सस्य जकारः । सूत्रम्—'अप्र०' ॥ अप्रत्ययो ङित्त्वात्
ङित्त्वात्संप्रसारणम् । 'ग्रहां किङिति च' । अनेन भवति । भृज्जति भृज्जते । चतुर्णां
लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । 'द्विश्च' । कित्त्वाभावात् संप्रसारणं न भव-
ति । बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ बभ्रष्ट । आत्मनेपदे । बभ्रज्जे बभ्रज्जते बभ्रज्जिरे ।
इत्यादीनि ॥ 'भृज्जतेः०' । भृज्जतेर्धातोः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः ।
सुगममिदं सूत्रम् । मिदन्त्यात्स्वरात्परो भवति । तत्पक्षे । बभर्ज बभर्जतुः बभर्जुः ।
आत्मनेपदे । बभर्जे । इत्यादीनि । 'अन्यत्र सो जः' संप्रसारणम् । भृज्ज्यात् । 'भृज्ज-
तेः' । भर्ज्यात् । भर्ज्ज् सीष्ट इति स्थिते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन सस्य लोपः । 'चोः
कुः' । 'खसे०' । पत्वम् । 'ऋसंयोगे०' । भर्क्षीष्ट । 'भृज्जतेः०' । तदा । भर्क्षीष्ट ।
अन्येषां मूलात् ज्ञातव्यानि सर्वाणि रूपाणि अनेनैव प्रकारेण सिध्यन्ति । लुङ्कारे ।
'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अभर्क्षीत् । 'ज्ञसात्' ।
अनेन सेर्लोपो भवति । अभर्ष्टाम् अभर्ष्टुः । रमागमे कृते । अभर्क्षीत् । आत्मनेपदे
'स्कोराद्योश्च' । 'लशप०' । अनेन पकारः । अभर्ष्ट अभर्ष्टाताम् अभर्ष्टत । रमागमे
ज्ञे । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ २-४ ॥

(प्र०) अस्जपाक इति । भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो न तु ओदनादेः पाकस्तत्र
प्रयोगाभावात् ॥ अस्ज इत्ययं पाठः । अस्जो इति पाठे तु भृष्ट भृष्टवानित्यत्र ल्वाद्यो-
दित इति नत्वं स्यात् ॥ ४ ॥

दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् अदिक्षत ॥

(च०) दिश अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'तुदा-

देरः । दिशति दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । दिदेश दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'ह्रस्वः' । 'पठोः' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' दिक्षीष्ट । पत्वम् । हुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देख्यति देख्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'ह्रस्वान्तात्' अनेन लुङि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षाताम् अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त ॥

(च०) क्षिप प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । 'गुणः' । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे 'अनिट्' । अनेन वृद्धिः । अक्षैत्सीत् । 'ज्ञसात्' । अक्षैताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृष् विलेखने । कृक्षीष्ट । कृष्टा-कृष्टा । अकाक्षीत् अक्राक्षीत् । अकृक्षत अकृष्ट अकृष्टाताम् अकृक्षत ॥

(च०) कृष् विलेखने । 'तुदादेरः' । कृषति कृषते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोश्च' । 'उपधाया लघोः' चकर्ष चकृषतुः चकृषुः । 'अत्त्वतः' । चकर्षिथ चकर्षे । चकृषे चकृषाते चकृषिरे । इत्यादीनि । कृष्यात् । कृष् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । 'पठोः' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । कृक्षीष्ट । गुणः । हुत्वम् । कर्षा । 'रारो ज्ञसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । कृष्टा कर्षा । कर्ष्यति कर्ष्यते । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ् लकारे । 'अनिट्' । वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकाक्षीत् अक्राक्षीत् । आत्मनेपदे । 'ज्ञसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अकाक्षुः 'रारो ज्ञसे' । अक्राक्षीत् । आत्मनेपदे । 'सिस्वोः' । अनेन गुणनिषेधः । 'ज्ञसात्' । अनेन ज्ञसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट अकृष्टाताम् 'आतोन्तो' । अकृक्षत । 'ह्रस्वान्तात्' । अकृष्टत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । 'आतोन्तो' । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट ॥

(च०) मिलसंगमने । अकारः । 'तुदादेरः' । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । मिमिल मिमिलतुः मिमिलुः । मिमिलिथ । इत्यादीनि । मिमिले । मिल्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेलिषीष्ट । अत्र षत्वं च भवति । मेलिता मेलिता । मेलिष्यति मेलिष्यते । अमेलिष्यत् । अमेलिष्यत । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । 'इट ईटि' अनेन सेर्लोपो भवति । 'दिवादावट्' । अमेलीत् अमेलिष्यात् । अमेलिषुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्यत् । अमेलिष्याताम् अमेलिष्यत । इत्यादीनि ॥

मुच्छ मोक्षणे ॥ मुचादेर्मुम् ॥ मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये

परे ॥ ५॥ सञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्वोः । अनेन गुणा-

तुदादि० उभय० २०] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

भावः । चोः कुः । मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत । अमुचत् अमुक्त ॥

(च०) मुच्छ मोक्षणे । लकारो लिट्कार्यार्थः । 'तुदादेरः' ॥ सूत्रम्—'मुचादे-र्मुम्' ॥ मुचादेः मुम् । मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः 'मिदन्त्या०' मुञ्चति मुञ्चते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च०' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । 'अत्त्वतः' (?) । मुमोचिथ । 'चोः कुः' मुमोक्थ (?) ॥ मुमुचे । मुच्यात् । 'चोः कुः' पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । मुक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' । मोक्ता मोक्ता । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत । 'लित्पुषादेर्दः' अनेन लुङि इप्रत्ययो भवति । डिच्वाद्गुणाभावः । अमुचत् । आत्मनेपदे । 'ज्ञसात्' अनेन सेर्लोपो भवति ज्ञसे परे । अमुक्त अमुक्षाताम् अमुक्षत ॥ ५॥

लुप्ल छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट । अलुपत् ॥

विद्ल लामे । विन्दति । अवेदिष्ट । अनिद्वयमित्येके । वेत्ता ॥

(च०) लुप्ल छेदने 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । लुम्पति लुम्पते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । लुलोप लुलुपे । लुप्यात् । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । लुप्सीष्ट । लोप्ता लोप्ता । लोप्स्यति लोप्स्यते । अलोप्स्यत् अलोप्स्यत । 'लित्पुषादेर्दः' । अलुपत् । आत्मनेपदे । 'ज्ञसात्' । अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत । इत्यादीनि ॥

लिप् उपदेहे । 'मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद्' एते मुचादयः ॥ लिम्पति । लि्लेप । अलिपत् अलिपत ॥

लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेर्लो वा वाच्यः ॥ ६॥

अलिप्त ॥

(च०) सूत्रम्—'लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेर्लो वा वाच्यः' ॥ एषां धातूनामात्मनेपदे सेर्लो वा वाच्यः । अनेनात्मनेपदेऽपि सेर्लो । अलिपत् अलिपेताम् अलिपन्त । इत्यादीनि ॥

षिच्ल क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता सेक्ता । सेक्षयति । असिचत् असिचत असिक्त ॥ इति तुदादिभूयपदिनः ॥ २०॥

(च०) षिच्ल क्षरणे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । 'आदेः णः स्तः' । सिञ्चति सिञ्चते । अन्येषां सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । पत्वम् । 'गुणः' । सिषेच सिषिचतुः सिषिचुः । सिषेचिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' । सिषेक्थ (?) । सिषिचे । सिच्यात् । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'कप०' । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । सिक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' । सेक्ता सेक्ता । सेक्षयति सेक्षयते । असेक्षयत् असेक्षयत । 'लित्पुषादेर्दः' । असिचत् । 'लिपिसिचि०' । असिचत असिचेताम् असिचन्त । डेरभावपक्षे ।

‘झसात्’ । ‘चोः कुः’ । असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः ॥ २० ॥

तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

अथ परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । तिवाद्यः सर्वत्र भवन्ति । ‘तुदा-देरः’ । अयमपि चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । ‘मुचादेर्मु’ । कृन्तति । चतुर्णां सुगमानि रूपाणि । लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘रः’ । ‘उपधाया लघोः’ । ‘कुहोश्चुः’ । चकर्त चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । ‘उपधाया लघोः’ । अकर्तीत् अकर्ति-ष्टाम् अकर्तिषुः ॥

लुभ विमोहने । लोभिता-लोब्धा । अलोभीत् ॥

(च०) लुभ विमोहने । ‘तुदादेरः’ । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । ‘उपधाया लघोः’ । लुलोभ । लुलुभतुः लुलुभुः । लुभ्यात् । ‘इषुसह०’ । लोभिता । इडभावे गुणः । ‘तथोर्धः’ । ‘ज्ञवे जवाः’ । लोब्धा लोब्धारौ लोब्धारः । लोभिष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । ‘उपधाया लघोः’ । अलोभीत् अलोभिष्टाम् अलोभिषुः ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चत्स्यति । अचर्तीत् ॥

(च०) चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईकार इत् । ‘तुदादेरः’ । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् । लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ । पूर्वस्य रः । ‘उपधाया लघोः’ । चचर्त चचृततुः चचृतुः । चृत्यात् । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ । चर्तिता । ‘चृत्वद्’ । अनेन स्यपि वा इत् । चर्तिष्यति चत्स्यति । अचर्तिष्यत् । लुङ् लकारे द्वाविटौ । अचर्तीत् अचर्तिष्टाम् अचर्तिषुः ॥

विध विधाने । वेधिता ॥

(च०) विध विधाने । ‘तुदादेरः’ । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः । विवेध विविधतुः विविधुः । विध्यात् । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ । वेधिता । वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ् लकारे द्वाविटौ । गुणः । सेलौपः । अवेधीत् अवेधिष्टाम् अवेधिषुः । इत्यादीनि ॥

कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिङ् इत् ॥ १॥ चुकोट चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् ॥

(च०) कुट कौटिल्ये । अकार इत् । ‘तुदादेरः’ । कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘पूर्वस्य’ । ‘कुहोश्चुः’ । उपधाया लघोः । चुकोट चुकुटि-ष्टाम् । ‘उपधाया लघोः’ । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सुब्रम्-

तुदादि० परस्मै० २१] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १५५

‘कुटादेः’ ॥ कुटादेर्धातोर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिङ् इत् । ङित्वादगुणाभावः । चुकुटिथ । कुट्यात् । ‘कुटादेः’ अनेन ङित्वादगुणो न भवति । कुटिता कुटिष्यति । अकुटिष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥ १ ॥

ब्रुट छेदने । ब्रुट्यति ब्रुटति ॥

(च०) ब्रुट छेदने । ‘क्रमुभ्रमु०’ । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । ‘तुदा-देरः’ ब्रुट्यति । अप्रत्यये कृते सति । ब्रुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट् लकारे । ब्रुटोत् ब्रुटुत् । ब्रुटुः । ब्रुटिथ । ब्रुट्यात् । ब्रुटिता । कुटादित्वाद्गुणो न भवति । ब्रुटिष्य-ति । अब्रुटिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । ‘दिवादावट्’ । अब्रुटीत् । अब्रु-टिष्टाम् अब्रुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओवश्चू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां किति च । वृश्चति । ववश्च ववृ-श्चतुः ववृश्चुः । ववश्चिथ ववश्च । वृश्चयात् । ऊदितो वा । ववश्चिता ववृष्टा । स्कोराद्योश्च । ववश्चिष्यति ववश्चति । अववश्चीत् अववश्चीत् अववश्चाम् ॥

(च०) ओवश्चू छेदने । ओकारोकारावितौ । ‘तुदादेरः’ । ‘ग्रहां किति च’ । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘पूर्वस्य’ । ववश्च । संप्रसारणम् । ववश्चतुः ववश्चुः । ववश्चिथ । ‘ऊदितो वा’ । ‘संयोगा-न्तस्य लोपः’ अनेन सकारस्य लोपः ‘छशप०’ । णुत्वम् । ववश्च । इत्यादीनि । संप्रसारणं । वृश्चयात् । ‘सिसता०’ । ववश्चिता । ‘ऊदितो वा०’ अनेन वा इत् । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ । पत्वम् । वृत्वम् । ववृष्टा । ववश्चिष्यति । इडभावे ‘स्कोराद्योश्च’ । ‘चोः कुः’ । पत्वम् । ‘कपसंयोगे०’ । ववश्चति । अववश्चिष्यत् अववश्चत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । ‘दिवादावट्’ । अववश्चीत् अववश्चिष्टाम् अववश्चिषुः । इडभावे । ‘स्कोरा०’ । ‘चोः कुः’ । ‘अनियो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः अववश्चीत् । ‘झसात्’ । अनेन सेलौपः । अन्य-त्साधनं पूर्ववत् । अववश्चाम् अववश्चुः ॥

(प्र०) अववश्चीदिति । नन्वत्र शकारस्य कथं लोपः । उच्यते । नकारजावनुस्वार-प्रथमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

कृ विक्षेपे ॥ ऋत इर् । किरति । चकार चकारतुः । कीर्यात् । करिता । ऋग्रहाम् । करिता । करीष्यति-करिष्यति । अकरिष्यत्-अकरिष्यत् । अका-रित् ॥ उपात्किरतेऽछेदेऽर्थे सुङ् वाच्यः ॥ २॥ हिंसायां प्रनेश्च ॥ ३॥ अकिरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

(च०) कृ विक्षेपे ‘तुदादेः’ । ऋत इर् । अनेन ऋकारस्य इर् भवति । किरति । ऋत् । किरतु । अकिरत् लिट् लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘रः’ । ‘कुहोश्चुः’ । धातोर्नामिनः । चकार । ‘ऋसंयोगात्’ अनेन कित्त्वान्न गुणाभावः । चकारतुः । चकरः । चकरिथ । ‘ऋ-

त इर् । 'ध्वोर्विहसे' । कीर्थात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । करिता । 'इटो ग्रहाम्' अनेन
वा दीर्घः । करिता । अन्येषां रूपाणि मूलाऽज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'णित्ये' अनेन सेजि-
त्वात् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' अकारित् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घाभावः । अकारिष्टाम्
अकारिषुः । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदनेऽर्थे सुङ्
वाच्यः ॥ सूत्रम्—'हिसायाम्०' ॥ किरतेर्धातोर्हिसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुङ् वाच्यः ।
उपस्फिरति । उपचस्कार । हिसायाम् । प्रतिस्फिरति ॥ २-३ ॥

गृ निगरणे । गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्यः ॥ ४ ॥ गिलति ।

जगार-जगाल जगरतुः जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् ॥

(च०) गृ निगरणे । 'कृत इर्' अनेनेर् । 'तुदादेरः' गिरति ॥ सूत्रम्—'गिरतेः०'
गिरतेर्धातोर्कारस्य लकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य लकारः । गिलति ।
चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन
वृद्धिः । जगार । जगाल । 'कसंयोगात्' अनेनाकित्वाद्गुणो भवति । जगरतुः । जगल-
तुः । इत्यादीनि । 'कृत इर्' । 'ध्वोर्विहसे' । गीर्थात् । गिरिता गलिता । अन्यानि सुग-
मानि । लङ्लकारे । द्वाविटौ । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अगारीत् अगारिष्टाम्
अगारिषुः । लत्वे कृते सति । अगालीत् अगालिष्टाम् अगालिषुः । इत्यादीनि ॥ ४ ॥

स्पृशे स्पर्शने । स्पृशति । पस्पृश । स्पृश्यात् । स्पृष्टा स्पृष्टा । स्पृक्ष्यति ।
स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत्-अस्पृक्ष्यत् अस्प्राक्षीत् । 'रो वा' अस्पर्क्षीत् ॥ कृषा-
दीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥ ५ ॥ तत्पक्षे । हृषपान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

(च०) स्पृश स्पर्शने । तिबादयः । 'तुदादेरः' 'स्पृशति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' ।
'रः' । 'पूर्वस्य हसादि' । 'उपधाया लघोः' । पस्पृश पस्पृशतुः पस्पृशुः । इत्यादीनि ।
स्पृश्यात् । स्पृश्यात् इति स्थिते । 'छशष०' । अनेन पकारः । 'उपधाया लघो' अने-
न गुणः । 'रारोक्षे०' अनेन अरो रकारः । 'कृषादीनाम्०' । अनेन विकल्पः । पुत्वम्
स्पृष्टा स्पृष्टा । 'पठोः कः से' । स्पृक्ष्यति स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत् । लुङ्ल-
कारे । 'अनियो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्प्राक्षीत् । 'हसा-
त्०' । अनेन सेलोपः । अस्प्राक्षाम् अस्प्राक्षुः । अरो रकारे कृते । अस्प्राक्षीत् अस्प्रा-
ष्टाम् अस्प्राक्षुः । इत्यादीनि । 'कृषादीनां०' 'भूते सिः' । अनेन विहितः सिः प्रत्य-
यो वा भवति ॥ सूत्रम्—'कृषादीनां०' ॥ अनेन कृषादीनां धातूनां सर्वत्र सेर्विकल्प-
तदा 'हृषपान्तात्' अनेन सक् अन्यत्साधनं सुगमम् अस्पृक्षत् अस्पृक्षताम् अस्पृक्ष-
त् इत्यादीनि ॥ ५ ॥

प्रच्छ ज्ञिप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ
पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञिप्सायाम् । 'तुदादेरः' । 'ग्रहां किञ्चि च' अनेन संप्रसारणम् ।

पृच्छति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । पप्रच्छ । संप्रसा-
रणम् । पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । पप्रच्छिथ । 'अत्त्वतः' । पत्वम् । पृट्त्वम् । पप्रष्ठ । इत्या-
दीनि । संप्रसारणं । पृच्छ्यात् । पत्वम् । पृट्त्वम् । प्रष्टा । 'पठोः कः से' । क्लिप्तात्० ।
'कष०' । प्रक्ष्यति । अप्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । अन्यत्
साधनं सुगमम् । अप्राक्षीत् । 'छशष०' । पृट्त्वम् । अप्राष्टाम् अप्राक्षुः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) प्रच्छ इति । अथ कथं 'वक्तारं पृच्छकं श्रोतृन्' इति । प्रच्छकमित्येव पाठ
इति बहवः । पृच्छकमिति पाठे तु भिदादेराकृतिगणत्वात् अङ्गिपृच्छा तत्करोतीति ज्य-
न्ताद्वुणि बोध्यम् ।

सृज विसर्गे । सृजति । संसर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ ससृष्ट ।
सृज्यात् । रारो क्षसे दृशाम् । सृष्टा । सृक्ष्यति । असाक्षीत् ॥

(च०) सृज विसर्गे । 'तुदादेरः' । सृजति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे ।
'द्विश्च' । रः । 'उपधाया लघोः' । संसर्ज ससृजतुः ससृजुः । 'अत्त्वतः' । ससर्जिथ ।
ससृज् थप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'रारो क्षसे०' । पुत्वम् । ससृष्ट । सृज्यात् ।
'रारो क्षसे०' । पत्वम् । पृट्त्वम् । सृष्टा । 'पठोः कः से' । पत्वम् । 'कषसंयोगे०' ।
सृक्ष्यति । असृक्ष्यत् । 'अनियो नामिवतः' । असाक्षीत् असाक्षाम् असाक्षुः ॥

डमस्जो शुद्धौ । डुओ इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज ।
मङ्क्ता । मस्जिनशोक्षे नुम् । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम्
अमाङ्क्षुः ॥

(च०) डमस्जो शुद्धौ । डुकारौकरौ इतौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र सोजः' । अनेन
सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' ।
पूर्वस्य । 'अन्यत्र सोजः' । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः । इत्यादीनि । मसृज् ता इति
स्थिते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन सकारस्य लोपः । 'चोः कुः' । 'क्षसे चपा०' । 'मस्जि-
नशोः०' अनेन नुम् । 'नक्षपादान्ते' । मङ्क्ता मङ्क्तारौ मङ्कारः । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् ।
'अत उपधायाः' । अमाङ्क्षीत् । 'क्षसात्' अनेन सेलोपः । अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः ।
इत्यादीनि ॥

विश प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥

(च०) विश प्रवेशने । 'तुदादेरः' । विशति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ।
'हसा०' । गुणः । विवेश विविशतुः विविशुः । विवेशिथ । 'अत्त्वतः' (?) । पत्वम् ।
पृट्त्वम् । गुणः । विवेष्ट (?) । विश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् पृट्त्वम् । वेष्टा । पत्वम् ।
'पठोः कः से' । 'क्लिप्तात्०' । 'कष०' । 'गुणः' । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । 'हृषपान्तात्'
अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् ॥

मृष् आमर्शने । अमाक्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् ॥

(च०) मृष् आमर्शने । 'तुदादेरः' । मृशति । लिट् द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'गुणः'
सा० उ० १४

ममर्गं ममृशतुः ममृशुः । ममर्शिय । 'अत्त्वतः' । ममर्ष्ट (१) । मृश्यात् । गुणः । द्रुत्वम् । 'शरो' । म्रष्टा । 'षढोः कः से' । म्रक्ष्यति । अम्रक्ष्यत् । 'अनिदो नामिवतः' । अम्राक्षीत् । अम्राष्टाम् । अम्राक्षुः । 'कृपादीनां०' । अनेन सेविकल्पः । तत्पक्षे । 'ह्रशपान्तात्' । अमृक्षत् । अमृक्षताम् । अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छायात्-विच्छयात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायीत् ॥

(च०) विच्छ गतौ । 'आयः' अनेन आयः प्रत्ययः । 'तुदादेरः' । 'अदे' । विच्छायति । लिट् । विच्छायाञ्चकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि वा' इति उक्तत्वात् अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतुः विविच्छुः । विच्छायात् । अत्र 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छयात् । 'सिसता०' । विच्छायिता विच्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अविच्छायीत् अविच्छीत् ॥

(प्र०) विच्छ इति । तुदादिपाठसामर्थ्यात् आय प्रत्ययान्तादपि अ एव न त्वप् । तेन विच्छायती विच्छायन्तीत्यत्र वादोपोरिति नुम् विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठादिदमेव विकल्पयन्ति । तन्मते तुदादिपाठस्य केवले विच्छति विच्छन्तीत्यत्र चरितार्थत्वादाय-प्रत्ययान्तादवेव नत्वः । तेन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव नुम् ॥

इति प्रसादे तुदादिपरस्मैपदिनः

इषु इच्छायाम् । गर्मां छः । इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एषिता-एष्टा ॥

(च०) इषु इच्छायाम् । 'तुदादेरः' । 'गमेश्छः' । इच्छति । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' । असवर्णं । इयेष । 'सवर्णं' । ईषतुः ईषु । इत्यादीनि । इष्यात् । 'इषु सह०' । गुणः । एषिता । द्रुत्वम् । एष्टा । एषिष्यति । 'स्वरादेः' ऐषिष्यत् । लुङ् । ऐषीत् ॥

छुप स्पर्शे । छोसा । अच्छौप्सीत् ॥

(च०) छुप स्पर्शे 'तुदादेरः' । छुपति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' । 'झपानाम्०' । चुच्छोप । छुप्यात् । गुणः । छोसा । छोप्स्यति । अच्छौप्स्यत् । 'अनिदो नामिवतः' । अच्छौप्सीत् । 'झसात्०' । अच्छौप्साम् अच्छौत्सुः ॥

लिश् गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥

(च०) लिश् गतौ । 'तुदादेरः' । लिशति । लिट् । लिलेश लिलिशतुः लिलिषुः । लिलेशिथ । 'अत्त्वतः०' । लिलेष्ट । लिश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् । लेष्टा । 'षढोः कः से' । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । 'ह्रशपान्तात्' । 'छशष०' । 'षढोः कः से' । पत्वम् । 'कष०' अलिक्षत् । अलिक्षताम् अलिक्षन् ॥

खिद परिधाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥

(च०) खिद परिधाते । 'तुदादेरः' अनेनाप्रत्ययो भवति । 'मुचादेर्मुम्' अनेन

सुमागमो भवति । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । 'दिवादावट्' अखिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् 'खसे०' । 'गुणः' । खेत्ता । खेत्स्यति । अखेत्स्यत् । 'अनिदो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् । 'झसात्०' अनेन सेर्लोपः 'तथोर्धः' । अखैद्वाम् अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अबयवे । पिशति पोशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

(च०) पिश अबयवे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । पिशति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पिपेश पिपिशतुः पिपिषुः । पिपेशिथ । पिश्यात् । 'सिसता०' । 'उपधाया लघोः' । पेशिता । पत्वम् । पेशिष्यति । 'दिवादावट्' । अपेशिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । अपेशीत् अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१ ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ मृड् प्राणत्यागे ॥ अयकि ॥ ऋकारस्य रिडादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥१॥ नुधातोः । त्रियते ॥ सपरोक्षयो-स्तादौ त्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ॥२॥ ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ता मरि ण्यति अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे अमृषाताम् अमृषत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृड् प्राणत्यागे । ङकारः आत्मनेपदार्थः 'तुदादेरः' । सूत्रम्-अयकि ॥ अथ यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य । 'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिडादेशो भवति । अतः ङकारव्यवधानात् 'ये' अनेन दीर्घो न भवति । अनुबन्धः प्रत्यक्षवत् इति न्यायात् 'नुधातोः' अनेनेय् भवति । त्रियते । 'आदाथई' । 'अइष्ट त्रियते त्रियन्ते । त्रियेत । त्रियताम् । अत्रियत ॥ सूत्रम्-सपरोक्षयोः० ॥ सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि परतो त्रियतेधातोः परस्मैपदं वाच्यम् । तदा णवा-यः प्रत्यया भवन्ति । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' ममार । 'ऋरम्' । मम्रतुः मम्रुः । ममर्थ । इत्यादीनि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । मृषीष्ट । गुणः । मर्ता । 'हृन्तः स्यपः' । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सेर्लोपः । अमृत अमृषाताम् अमृषत ॥ १-२ ॥

(प्र०) अयकीति । निर्दिष्टत्वाद्ङकारस्यैव रिडि सिद्धे ङकारग्रहणं व्यवधानार्थम् । तेन ये इति न दीर्घः ॥ १ ॥

हङ् आदरे । द्रियते । दद्रे । दृषीष्ट । दर्ता । हृन्तः स्यपः । दरिष्यते । अदरिष्यत । अदृत ॥

(च०) हृद् आदरे । डकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नु धातोः' । द्वियते द्वियेत । द्वियताम् । अद्वियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'रः' । 'ऋरम्' । दध्रे दध्राते दधिरे । रे । हृपीष्ट । 'गुणः' । 'दत्ता' । 'हृत्तः०' । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपो ह्रस्वाज्जसे' अनेन सेलोपः । अष्टपाताम् अष्टपत । इत्यादीनि ॥

पृङ् अवस्थाने । ध्रियते तद्धृत् ॥

(च०) पृङ् अवस्थाने । डकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नु धातोः' । अनेन इय भवति । ध्रियते । ध्रियेत । ध्रियताम् । अध्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'अपानाम्०' । 'ऋरम्' । दध्रे दध्राते दधिरे । 'उः' । हृपीष्ट । अत्र षत्वं भवति । 'गुणः' । 'धत्ता' । 'हृत्तः०' अनेनेट् । धरिष्यते । अधरिष्यत् । लुङ्लकारे । सेलोपः । अष्ट अष्टपाताम् अष्टपत ॥

पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषाताम् ॥

(च०) पृङ् व्यापारे । डकारः अन्यत्साधनं पूर्वं सदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्यापप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लुङ्लकारे । सेलोपः । व्यापृत व्यापृषाताम् व्यापृषत इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विजि । विजिता ॥ विजेः पर इट् किट् क्तव्यः ॥३॥ ततो नोपधागुणः । विजिष्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

(च०) ओविजी भयचलनयोः । इकारौकारावितौ स्तः । 'तुदादेरः' । विजते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । विविजे विविजाते विविजिरे । विज् इट् ता इति जाते । तत्र गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'विजेः०' ॥ विजेः धातोः पर इट् किट् क्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता । पत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत् । लुङ्लकारे पृत्वम् । अविजिष्ट अविजिषाताम् अविजिषत ॥ ३ ॥

(प्र०) ओविजीति । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । विजेः पर इति । अत्र ओविजीतुदादिः रुधादिश्च गृह्यतेन तुविजीर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादि व्याख्यानात् ॥ ३ ॥ इति प्रसादे तुदादयः ॥

ओलस्जी ब्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । लज्जते । ललज्जे । अलज्जिष्ट ॥ इति तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

(च०) ओलस्जी ब्रीडायाम् । द्वावितौ । 'तुदादेरः' । अन्यत्र 'सोजः' अनेन सुकारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललज्जे इत्यादीनि । लज्जिषीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिषत । अलज्जिषाताम् अलज्जिषत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिताः ॥

कयादिषु भयपदिनः ॥ २३ ॥

अथ क्रयादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ हुक्रौञ् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्रयादेः ॥ क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् । क्रीणाति ॥ ईहसे ॥ ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति इति हसे परे ॥२॥ क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति इति स्वरे परे ॥३॥ क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्रीणीत । चिक्रीय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रीयात् । केषीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥

अथ क्रयादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । हुक्रौञ् द्रव्यविनिमये द्रव्यपरावर्तने वस्तूनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । हुकारजकारावनुबन्धौ । हुकारो 'द्विवत्सिमक्' इति कार्यार्थः । जकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिवाद्यः प्रत्ययाः । क्रीतिप् इति स्थिते सूत्रम्—'ना क्रयादेः' ॥ ना सांके० क्रयादेः । क्रयादेर्गणात् ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । क्री णा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ईहसे' ई सांकेतिकम् । हसे । ना इति प्रत्यय सम्बन्धिन आकारस्य इति हसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र इति हसे आकारस्य ईकारः कार्यः 'ऋर्नोऽनन्ते' । अनेन णत्वम् । क्रीणीतः । क्री ना अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नातः' ॥ ना सांके० । आतः द्विपदं सूत्रम् । क्रयादेरुत्पन्नस्य ना इति प्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य इति स्वरे लोपो भवति । अनेन इति स्वरे सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । णीत्त्वादिकारो न । अन्यानि मूले सन्ति । आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । 'आतोऽन्तो०' । अनेन अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि यथासम्भवं माध्यानि । यादादावीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः । इत्यादीनि 'नातः' अनेन आकारस्य लोप ई तादौ भवति । क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । इत्यादीनि । लोट्लकारेऽपि साधनं सदृशम् क्रीणातु । तातडि डित्त्वादीकारः । क्रीणीतात् क्रीणीताम् । 'नातः' । अनेनाकारस्य लोपः । क्रीणन्तु । हौ परे अकारस्येकारः । क्रीणिहि । आनिवादौ 'सवर्णे' क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् । षत्वं भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि । 'दिवादावट्' । अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणाः । अमिपि 'सवर्णे दीर्घः' । अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत । 'नातः' । अक्रीणीताम् अक्रीणत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । सर्वेषां रूपाणां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'सस्वरादिः' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चिक्राय । 'नु

विपुः । आत्मनेपदे । अधावष्ट अधविषाताम् अधविषत । इडभावे । 'गुणः' । पत्वम् ।
दुत्वम् । अधोष्ट अधोषाताम् अधोषत ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहां इति च । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीत । गृह्णी-
यात् गृह्णीयाताम् । गृह्णातु-गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु ॥ हसादान हौ ॥
हसान्तात्क्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ॥८॥ नाप्रत्ययाभावः । गृहा-
ण । अगृह्णात् । जग्राह । जगृहे । गृह्णात् । ईदो ग्रहाम् इति ईः । ग्रहीषीष्ट
ग्रहीता ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट ॥ इति
क्रयादिषुभयपदिनः ॥ २३ ॥

(च०) ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिबादयः । 'ना क्रयादेः' । 'ग्रहां कृडिति
च' अनेन संप्रसारणम् । गत्वम् । गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णी-
त । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु । गृह इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'हसादान
हौ' ॥ हसात् आनः हौ । हसान्तात् क्यादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति किप्रत्यये परे ।
हौ । हसात् आनः हौ । हसान्तात् क्यादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति किप्रत्यये परे ।
मानि । गृह्णीताम् । अगृह्णात् । अगृह्णीत् । लिङ्कारे । 'द्विश्च' संप्रसारणम् । 'रः' ।
'कुहोश्चुः' । 'अत उपधायाः' । जग्राह जगृहतुः जगृहुः । जगृहे जगृहाते जगृहरे । सं-
प्रसारणम् । गृह्णात् । ग्रहसीष्ट इति स्थिते । 'सिसता०' । 'इदो ग्रहां०' अनेन दीर्घः ।
ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । एतेषां रूपा-
णि सुगमानि । लुङ्कारे । 'अत उपधायाः' अनेन बुद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् ।
अग्रहीत् अग्रहिष्टम् अग्रहिषुः । 'वृद्धिहेतौ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्र-
हीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत । इत्यादीनि । इत्षुभयपदिनः ॥ ८ ॥

(प्र०) हसादानहाविति । हसादिति धातोर्विशेषणान्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह—
हसान्तादिति । येन नाप्राप्त्यायेन नाप्रत्ययं बाधित्वा एवायं न तु सुमपि तेन पक्षे स्तु-
भ्युहीत्येय ॥ ८ ॥

इति प्रसादे क्रयाद्युभयपदिनः ॥ २३ ॥

क्रयादिषु परस्मैपदिनः ॥ २४ ॥

अथ परस्मैपदिनः । पुष् पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णी-
ताम् पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुषोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्य-
ति । अपोषिष्यत् । अपोषीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ तिबादयः । 'नाक्रयादेः' । इति गत्वम्
अन्यत्र साधनम् तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।

क्रयादि० परस्मै० २४] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

अन्यानि सुगमानि । लिङ्कारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लवोः' । पुषोप पुषुषतुः
पुषुषुः । 'क्रयादेर्गणैः' । 'गुणः' । पुषोषिथ । पुष्यात् । 'सिसता०' । 'उपधाया लवोः' ।
पोषिता । पत्वम् । पोषिष्यति । 'दिवादावट्' । अपोषिष्यत् । लुङ्कारे । द्वाविटौ
सेलौपः । 'गुणः' । अपोषीत् अपोषिष्टम् अपोषिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुषोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषि-
ष्यत् । अमोषीत् ॥

(च०) मुष स्तेये । तिबादयः । 'ना क्रयादेः' । गत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् ।
मुष्णातु । हौ परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिङ्कारे । 'द्विश्च' ।
पूर्वस्य । उपधाया लवोः' । मुषोष मुषुषतुः मुषुषुः । 'गुणः' । मुषोषिथ । मुष्यात् ।
'सिसता०' । गुणः । मोषिता । पत्वम् । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । लुङ्कारे ।
द्वाविटौ । गुणः । सेलौपः । अमोषीत् अमोषिष्टम् । अमोषिषुः ।

शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात् । शरिता ।
शरिष्यति । अशरिष्यत् अशरीत् ॥

(च०) शृ हिंसायाम् । तिबादयः । 'ना क्रयादेः' । प्वादेर्ह्रस्वः । गत्वम् । शृणाति ।
शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । लिङ्कारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' । शशा-
र । 'ऋसंयोगात्०' अनेनाकित्वात् गुणः । शशरतुः शशरुः । शशरिथ । शर् इर् । 'ध्वो-
विहसे' शीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । शरिता । पत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् ।
'धातोर्नामिनः' । अशरीत् अशरीष्टम् अशरिषुः ॥

ज्या वयोहानौ । ग्रहादिस्वात्सम्प्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् ।
जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति
अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

(च०) ज्या वयोहानौ । तिबादयः । 'ना क्रयादेः' । 'ग्रहां इति च' अनेन संप्रसा-
रणम् । दीर्घस्वरत्वत् दीर्घः । जीनाति जीनीतः जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि
अजीनात् अजीनीताम् अजीनन् । लिङ्कारे । 'द्विश्च' गवादौ पूर्वस्य ह्रस्वः । 'आतो
गप् हौ' । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । संप्रसारणम् । जीयात् ।
ज्याता ज्यास्यति । अज्याष्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अज्यासीत् अज्यासि-
ष्टम् अज्यासिषुः ॥

ज्ञा अवबोधने । ज्ञा जनीज्ञोः । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् ज्ञाता ।
अज्ञासीत् ॥

(च०) ज्ञा अवबोधने । तिबादयः । पूर्ववत् । 'ना क्रयादेः' अनेन चतुर्षु नाप्रत्ययो
जानानीज्ञोः अनेन सूत्रेण ज्ञा इत्यादेशः । जानाति । 'ई हसे' जानीतः । 'नातः' जनन्ति
भवति । इत्यादिनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु । हौ

‘ई हसे’ अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्लकारे । ‘द्विश्र’ । पूर्वस्य ह्रस्वः । परे सति । ‘आतो ण् डौ’ द्वित्वात् टिलोपः । जज्ञौ । ‘आतोऽनपि’ जज्ञतुः । जज्ञुः । ‘अत्वतः’ । ‘आतोऽनपि’ अनेन आकारस्य लोपो भवति । जज्ञिथ जज्ञाथ । ‘संयोगादेः’ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । ‘दिवादावट्’ । अज्ञास्यत् । ‘आदन्तानां’ । अनेन इट्सकौ भवतः । अन्यत् साधनम् सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्टाम् अज्ञासिषुः । इत्यादिनि ॥

ली श्लेषणे । लीनाति ॥ लीलीङोरात्वं वा ॥ ललौ । लिंलाय लिंल्यतुः । लाता-लेता । अलासीत् । अलैषात् ॥

(च०) ला श्लेषणे । तिवादयः । ‘ना क्रयादेः’ । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । दिवादावट् । अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सुत्रम् । ‘लीलीङोः’ ली-लीङोर्धात्वोर्गुणवृद्धिविषये आत्वं वा भवति । ‘षष्ठी’ अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ललौ । आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । लिंलाय लिंल्यतुः । ‘नुधातोः’ अनेन यत्वम् । लिंल्युः । ‘अत्वतः’ । ललिथ ललाथ । लिंल्यिथ लिंलेथ । इत्यादिनि । लीयात् । आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लास्यति लेष्यति । अलास्यत् अलेष्यत् । ‘आदन्तानां’ अनेन आत्वपक्षे इट्सकौ । अलासीत् अलासिष्टाम् अलासिषुः । आत्वाभावपक्षे । ‘अनिटो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अलैषीत् अलैषाम् अलैषुः ॥ १ ॥

बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् ॥

(च०) बन्ध बन्धने । तिवादयः । ‘नाक्रयादेः’ । ‘नो लोपः’ अनेन नकारस्य लोपः । बध्नानि । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । बबन्ध बबन्धतुः बबन्धुः । बबन्धिथ । ‘अत्वतः’ । ‘तथोर्धः’ ‘झवे जवाः’ । ‘नो लोपः’ । बध्यात् । बबन्ध । इत्यादीनि । बद्धा ‘आदिजबानाम्’ अनेन वस्य भः । ‘खसे चपा०’ भन्त्स्यति ‘दिवादावट्’ । अभन्त्स्यत् । लुङ्लकारे । ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । अभान्त्सीत् । ‘प्रत्ययलोपे०’ अस्यामित्यत्वाच्च भकारः । ‘झसात्’ अनेन सेल्लोपो भवति । ‘तथोर्धः’ अवान्द्वाम् अभान्तुः इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मध्नाति ॥

(च०) मन्थ विलोडने । ‘ना क्रयादेः’ । नोलोपः । मध्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ । अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्तमन्थधातुवत् रूपाणि ।

कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् ।

(च०) कुष् निष्कर्षे । ‘ना क्रयादेः’ । णत्वम् । कुष्णाति कुष्णीतः कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । ‘कुहोश्चुः’ । उपधाया लघोः । चुकोष चुकुषतुः चुकुषुः । चुकोषिथ । कुष्यात् । ‘सिसता०’ । गुणः । कोषिता ।

क्रयादि० आत्मने० २५] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १६७

पत्वम् । कोषिष्यति । ‘दिवादावट्’ । अकोषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेल्लोपः । ‘गुणः’ । अकोषीत् अकोषिष्टाम् अकोषिषुः ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् । अश्नन्तु । अशान । आश । अशिता । आशीत् । इति क्रयादिषु परस्मैपदिनः ॥ २४ ॥

(च०) अश् भोजने । तिवादयः । ‘ना क्रयादेः’ । अश्नाति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे ‘हसादान हौ’ । ‘अतः’ । अशान । लुङ्लकारे । ‘स्वरादेः’ अनेन द्वितीयोऽङगमः । ‘सवर्णे’ आश्रत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ‘अत उपधायाः’ । ‘सवर्णे’ । आश आशतुः आशुः । आशिथ । अश्यात् । ‘सिसता०’ । अशिता । पत्वम् । अशिष्यति । ‘दिवादावट्’ । स्वरादेः । आशिष्यत् । आशीत् आशिष्टाम् आशिषुः इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) ख् भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । ‘खवो वस्य औने’ खौति । खौनीहि इत्यत्र परत्वादौत्वे हसन्तत्वाभावात् हसादान हौ इति न ।

इति प्रसादे क्रयादिषु परस्मैपदिनः ।

क्रयादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २५ ॥

अथात्मनेपदिनः । वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वरे । वरिषीष्ट वरीषीष्ट ॥ संयोगादिऋदन्तवृङ् वृजां सिस्वीरात्मनेपदे इङ्गा वाच्यः ॥ १ ॥ वृषीष्ट उः । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत । इत्यादि ॥ इति क्रयादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २५ ॥ इति नाविकरणाः क्रयादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । वृङ् संभक्तौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्ययाः भवन्ति ‘ना क्रयादेः’ । ई हसे । णत्वम् । वृणीते । ‘नातः’ वृणाते वृणते वृणात वृणीताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सट्शम् । लिट्लकारे । ‘द्विश्र’ । ‘रः’ । ‘ऋरम्’ । वरे वराते वरिरे । क्रयादित्वान्नेट् । ववृषे । इत्यादीनि । वृसीष्ट इति स्थिते । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ । वरिषीष्ट । ईटो ग्रहां० । वरीषीष्ट । ‘संयोगादि०’ अनेन सीष्टादौ । बेट् । ‘उः’ अनेन गुणनिषेधः वृषीष्ट । वरिता-वरीता । वरीष्यते वरिष्यते । अवरिष्यत अवरीष्यत । लुङ्लकारे । अवरिष्ट अवरिषा-नाम् अवरिषत । दीर्घे कृते अवरीष्ट अवरीषताम् अवरीषत । इडभावपक्षे । ‘लोपो ऋज्जसे’ अनेन झसे परे सेल्लोपः । अवृत अवृषाताम् अवृषत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ १ ॥ इति नाविकरणाः क्रयादयो धातवः ॥

(प्र०) वृङ् संभक्ताविति । सम्भक्तिर्भर्जनम् । क्रादेरिति नेट् । ववृषे ‘संयोगादिदन्तः’ अनेन वरिषीष्ट वृषीष्ट ॥ १ ॥

इति प्रसादे क्रयाद्यात्मनेपदिनः ।

ऋकार एव । अपीपृथक् अपीपृथक्ताम् अपीपृथक् । यदा ऋकारो न भवति तदा जौ परे गुणः । अपपर्यव अपपर्यवताम् अपपर्यव ॥ ४ ॥

(प्र०) इतराराम इति । दीर्घोपधे उपधायां कृत इति इर् प्रासः । मृजेर्द्विद्वि-
त्यार् प्रासः । लघूपधत्वे त्वर् प्रासः ॥ ४ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ मितां ह्रस्वः ॥ मितां धातूनां ह्रस्वो भवति ।

जौ परे ॥ ५ ॥ ज्ञपयति ।

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'चुरादेः' । 'अत उपधायाः' । ज्ञाप जि इति जाते ॥ सूत्रम्—'मितां ह्रस्वः' ॥ मितां ह्रस्वः, मितां धातूनां ह्रस्वो भवति जौ परे । मितां धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्यत्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट् लकारे । आम् प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ् लकारे 'जेर्ङ् द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'जेः' । अङि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ५ ॥

(प्र०) मितामिति । म् इत् येषां ते मितस्तेषां । यथादयो मित इत्यादिमितसंज्ञ-
कानां ग्रहणम् ॥ ५ ॥

चिञ् चयने । मित् ॥ चिस्फुरोर्जावात्वं वा ॥ ६ ॥ रातो जौ पुक् ॥ ७ ॥ ऋगतावित्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति जौ परे ॥ चपयति चययति ॥

(च०) चिञ् चयने । अयं धातुर्मित् । 'चुरादेः' । अनेन जिः । सूत्रम्—'चिस्फुरोः' ॥ चिस्फुरोर्धात्वोर्निप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । 'पष्ठी' अनेनायमादेशोऽन्त्यस्य । चा जि इति जाते ॥ सूत्रम्—'रातो जौ पुक्' ॥ रातः जौ पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्निप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । क्तिवादान्ते । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'सधातुः' तिबादयः । 'अपकर्त्तरि' । 'गुणः' । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट् लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयांचकार । चापयामास । चपयाम्बभूव । 'जेः' चप्यात् । 'सिसता०' । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् । लुङ् लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । 'जेर्ङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचपत् अचीचपताम् । आत्वाभावपक्षे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' 'सधातु' अप् । चययति । लिट् लकारे । आम् प्रत्ययः । चययांचकार । 'जेः' । चप्यात् । लुङ् लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । 'जेर्ङ् द्विश्च' 'जेः' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचयत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥ ६-७ ॥

(प्र०) रातो जाविति । आच आश्च रात् तस्य रातः । ऋइत्यनेनोभयोरपि ग्रहणम् । तेन ऋच्छन्तं इत्यतम् वा प्रेरयतीति विग्रहे अर्पयतीति भवति ॥ ७ ॥

अर्च पूजयाम् ॥ अर्चयति ॥ स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः । इति रेकस्य

न द्वित्वम् ॥ ८ ॥ आर्चिचत् ।

(च०) अर्च पूजयाम् । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट् लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्याशौ । 'जेः' । अर्चयात् । लुङ् लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । 'जेर्ङ् द्विश्च' ॥ 'स्वरादेः परः' 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । 'जेः' । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । आर्चिचत् आर्चिचताम् आर्चिचन् ॥

कृत संशब्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो जिप्रत्यये परे ॥ ९ ॥ कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

(च०) कृत संशब्दे । 'चुरादेः' । सूत्रम्—'धातोः' । धातोरुपधाया ऋकारस्य जिप्रत्यये परे ईकारादेशो वाच्यः । 'अवोर्विहसे' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् कीर्तया-
ञ्चकार । लुङ् 'जेर्ङ् द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'दिवादावट्' अचिकीर्तत् अचिकीर्तताम् अचिकीर्तन् ॥ ९ ॥

गण संख्याने । अकारान्तः । अरलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । गणयति ॥ अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ १० ॥ अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् ।

(च०) गण संख्याने । अयमकारान्तः 'चुरादेः' 'यतः' अनेनाकारस्य लोपः । तत्र 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति उपधायामकाराभावात् । गणयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयांचकार । लुङ् 'जेर्ङ् द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' ॥ सूत्रम् 'अल्लोपिनः' ॥ सूत्रम्—'अल्लोपिनः' अल्लोपिनो धातोरङ्कार्यं न भवति । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोर्धात्वोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥ १० ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

(च०) कथ वाक्यप्रबन्धे । अयमप्यकारान्तः । 'चुरादेः' । कथयति कथयांचकार । कथ्यात् 'अल्लोपिनः' अनेनाङ्कार्यं न भवति । 'कुहोश्चुः' । अचकथत् अचकथताम् अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ जिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् ॥ स्वरादेः परः । औननत् ॥

(च०) ऊन परिहाणे । 'चुरादेः' । अकारान्तोऽयम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । 'स्वरादेः' अनेनास्य धातोर्द्वितीयोऽङागमो भवति । औनयत् । लिट् लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । ऊनयांचकार । 'जेः' । ऊन्यात् । 'सिसता०' । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । लुङ् लकारे । ऊनयि दिप् इति स्थिते । 'जेर्ङ् द्विश्च' । अनेन इप्रत्ययो

धातोर्द्वित्वं च भवति । 'स्वरादेः परः' अनेन नकारस्य द्वित्वम् । 'जेः' 'यतः' दिवादावट् ।
'स्वरादेः परः' औननत् औननताम् औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तयत ॥

(च०) अर्थङ् याचने । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । 'चुरादेः' ।
अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति ।
आर्थयत । लिट् लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । अर्थयांचक्रे । आम्प्रत्ययः अनेन अर्थ-
यामास अर्थयांचभूव । इत्यादीनि रूपाणि । 'सिसता०' । अर्थयिषीष्ट । लुङ् लकारे
अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'स्वरादेः परः' अनेन यकारस्य द्वित्वं भवति । 'झपानां०'
अनेन थकारस्य तकारः । 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः०' अनेन द्वितीयोऽडागमः । आर्तयत
आर्तयेताम् आर्तयन्त । इत्यादीनि ॥

संग्रामङ् युद्धे । अससंग्रामत ॥

(च०) संग्रामङ् युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' 'यतः'
अन्यत्साधनं पूर्ववत् । संग्रामयते । संग्रामयेत । संग्रामयताम् । अससंग्रामयत । 'कासा-
दि०' । संग्रामयांचक्रे । 'सिसता०' । संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । लुङ् लकारे 'सस्व-
रादि०' अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् । अससंग्रामत अससंग्रामेताम् अससंग्रामत ।
इत्यादीनि भवन्ति ॥

अन्ध दृष्ट्युपघाते । आन्धयत् ॥

(च०) अन्ध दृष्ट्युपघाते । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' । 'यतः' । 'स धातुः' ।
तिवादयः । अवाद्यः । अन्धयति । अन्धयेत् । अन्धयतु । 'स्वरादेः' । अनेन द्विती-
योऽडागमो भवति । आन्धयत् । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अन्धयांचकार ।
'जेः' । अन्धयात् । 'सिसता०' । अन्धयिता । अन्धयिष्यति । अन्धयिष्यत् । लुङ् ल-
कारे । अम्प्रत्ययः । घकारस्य द्वित्वम् । 'झपानाम्०' 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः' आन्धयत्
आन्धयताम् आन्धयन् । इत्यादीनि ॥

अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्जकत् ॥ इति चुरादिगणः ॥ २६ ॥

(च०) अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । अकारान्तौ । 'चुरादेः०' 'यतः' । अङ्कयति ।
अङ्कयति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अङ्कयांच-
कार । लुङ् लकारे अङ्प्रत्ययः । 'स्वरादेः परः' अनेन ककारस्य द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' 'जेः'
'यतः' 'स्वरादेः' आञ्जकत् आञ्जकताम् आञ्जकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः
कथिताः ॥

(प्र) अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । लक्षणं चिह्नकरणम् ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां
संवेपां पुक्माह । तन्मते कथापयति गणापयतीत्यादि ॥

इति प्रसादे रादयो धातवः ॥ २६ ॥

ज्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

॥ अथ ज्यन्ताः ॥ धातोः प्रेरणे ॥ प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्जिः
प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते ।
अचीकरत् ॥

(च०) अथ ज्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सूत्रम्—'धातोः प्रेरणे' धातोः प्रेरणे द्विपदं
सूत्रम् । म्वादेर्धातोः प्रेरणेऽर्थे कारितेऽर्थे जिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति
कोऽर्थः । प्रयोजकव्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुरुषं यः कारयति
'एतत्कार्यं त्वं कुरु' इति प्रवर्त्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोज्यद्वारेण
रूपेण क्रियासम्बन्धस्तस्मिन् जिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः सः प्रयोजकः ।
एकः करोति तं कुर्वन्तं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृते धातोर्जिः प्रत्ययः । कृ जि इति
जाते जकारो वृद्धयर्थः । उभयपदार्थश्च । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'स धातुः' अने-
नास्मिन्प्रकरणे धातुसंज्ञा सर्वत्र भवति । तिवादयः । 'अप् कर्तरि' गुणः । 'ए अय्'
कारयति । जित्वाद्यमुभयपदी । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्-
लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कार-
याञ्जकार । कारयाञ्जक्रे । कारयामास । कारयाम्वभूव । इत्यादीनि । 'जेः' । कार्यात् ।
'सिसता०' पत्वम् कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लुङ् लकारे । कार-
यि दिप् इति जाते । 'जेरङ् द्विश्च' अनेनाज् धातोर्द्वित्वं च ह्रस्वः । कुहोश्चुः 'अङि
लघौ' 'लघोर्दीर्घः' 'दिवादावट्' । अचीकरत् अचीकरताम् अचीकरन् । आत्मनेपदे ।
अचीकरत् अचीकरेताम् अचीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । ज्यन्ता धातवः सर्वे उभय-
पदिनः । जित्वात् ॥ १ ॥

(प्र०) अथ दशगणीं निरूप्य स्वार्थजिप्रसङ्गात् प्रेरणार्थं जिं दर्शयति—धातो-
रिति । प्रयोजकः प्रेरकः स च चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च कचित् सिद्धः
कचित् फलरूपः, देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षां वासयति संग्रामो
वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । तस्य व्यापारः प्रेरणम् । भृत्यादेर्विच्छेदस्य प्रवर्त्तना प्रेरण-
माहेत्यर्थः । धातोर्जिः प्रत्ययः स्यात् प्रेरणेऽर्थे । ननु यदि धातोः प्रेरणे जिर्भवति लोट् च
तदा जेलोटश्च पर्याय्यता स्यात् । ततश्चेदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति
जिप्रत्ययेनापि प्रयुज्येतेति चेन्न, प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताया प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा जिप्रत्यय-
स्यार्थः । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोट् इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—
'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य यदि प्रैषस्तदा स विषयो णिचः'
अस्यार्थः—कर्त्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ शीप्सायामित्यादेर्लोड् भवति ।
प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा स्यात् जेविषय इति । किञ्च प्रयो-
कृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोड् इत्यर्थः प्रयोज्यप्रयोक्तृकर्त्तृका तु व्यर्थः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तव्ये
प्रेरकः । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तैति दिक् ॥ १ ॥

पाचयति । अपीपचत् ॥

(च०) डुपचप् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । गुणः 'ए अय' पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाञ्चकार । 'जेः' । पाच्यात् । 'सिसता०' । पाचयिता । पत्वम् । पाचयिष्यति । 'दिवाशवद्' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्र' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् अपीपचताम् अपीपचन् । इत्यादीनि ।

भवन्तं प्रेरयति भावयति । भावयते । भावयाञ्चकार ॥ अङ्सयोः ॥
अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ २ ॥
द्विर्निमित्तेऽचि ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ ३ ॥
अबीभवत् ॥

(च०) भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'धातोर्नामिनः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाञ्चकार । भाव्यात् । 'सिसता०' । भावयिता । लुङ्लकारे । भू भू जि अङ् दिप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । इत्त्वः । 'ज्ञपानाम्' । 'अङ्सयोः' अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्त्वम् । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' अबीभवत् अबीभवताम् अबीभवन् । इत्यादीनि ॥ २-३ ॥

मूङ् मोहने । भावयति । अमीमवत् ॥

(च०) मूङ् मोहने । भवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । भावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । भावयाञ्चकार । 'जेः' । भाव्यात् । 'सिसता०' । भावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ॥

यु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

(च०) यु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' यावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । यावयाञ्चकार । 'जेः' । याव्यात् । यावयिता । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । 'अङ्सयोः' अनेन इत्त्वम् । अयीयवत् अयीयवताम् अयीयवन् ।

रु शब्दे । अरीरवत् ॥

(च०) रु शब्दे । 'धातोः प्रेरणे' अन्यत्पूर्ववत् ज्ञेयम् । रावयति । लिट्लकारे । रावयाञ्चकार । 'जेः' । राव्यात् । रावयिता । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं भवति । अरीरवत् अरीरवताम् अरीरवन् । इत्यादीनि ।

लुञ् छेदने । अलीलवत् ॥

(च०) लुञ् छेदने । 'धातोः प्रेरणे' एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् । लावयतु । अलावयत् । लावयाञ्चकार । लाव्यात् । 'सिसता०' । लावयिता । लावयिष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलवत् अलीलवताम् अलीलवन् ।

जु गतौ । अजीजवत् ॥

(च०) जु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । जावयति । लिट्लकारे जावयाञ्चकार । जाव्यात् । [लिट्लकारे साधनं सुगमम् ?] । अजीजवत् अजीजवताम् अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एषां धातूनां लुङ्लकारे द्वित्वनिमित्ते स्वरं स्वरोदेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्बुद्धिः ।

स्ववतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ॥ अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ ४ ॥ असिस्ववत्-असुस्ववत् ।

(च०) सु स्त्रे । एकः स्ववति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । अन्यत् सुगमम् । स्वावयति । लिट्लकारे । आम् प्रत्ययः । स्वावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्र' । 'पूर्वस्य' । 'जेः' अनेन जेलोपो भवति । असुस्वव् अङ् दिप् इति जाते । 'अङि लघौ' ॥ सूत्रम्—'स्ववति०' । स्ववतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्ववत् असिस्ववताम् असिस्ववन् । इत्वाभावपक्षे—असुस्ववत् असुस्ववताम् असुस्ववन् ॥ ४ ॥
अशिश्नवत् अशुश्नवत् ॥

(च०) श्रु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'धातोर्नामिनः' । श्रावयति । श्रावयेत् । श्रावयतु । अश्रावयत् । लिट् । 'कासादि०' । अनेनाम् । श्रावयाञ्चकार । 'जेः' । श्राव्यात् । 'सिसता०' । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लुङ् । 'जेरङ् द्विश्र' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'धातोर्नामिनः' । 'जेः' । 'अङि लघौ' । 'स्ववतिशृणोति०' अनेन पूर्वस्येत्त्वम् । अशिश्नवत् अशिश्नवताम् अशिश्नवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्नवत् अशुश्नवताम् अशुश्नवन् ।

अदिद्रवत्-अदुद्रवत् ।

(च०) डु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'स्ववति०' । अनेन पूर्वस्य वा इत्त्वम् । अदिद्रवत् अदिद्रवताम् अदिद्रवन् । इत्वाभावपक्षे अदुद्रवत् अदुद्रवताम् अदुद्रवन् ।

हनो घत् ॥ हन्तेर्घदादेशो भवति ङिति णप्वर्जिते परतः ॥ ५ ॥

घातयति । अजीघतत् ।

(च०) हन् हिंसागत्योः । घन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' हन् जि इति जाते । 'हनो घत्' हनः घत् । द्विपदम् । हन्तेर्धातोर्घदादेशो भवति णप्वर्जिते ङिति प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । घातयति । घातयेत् । घातयतु । अघातयत् । लिट् । 'कासादि०' । घातयाञ्चकार । 'जेः' । घात्यात् ।

‘सिसता०’ । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्लकारे । घात् जि दिप् इति स्थिते । ‘जेरङ् द्विश्र’ । ‘कुहोश्चु’ । ‘ज्ञपानाम्’ । ‘अङि लघौ’ । ‘लघोर्दीर्घः’ । दिवादावट् । अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥ ५ ॥

(प्र०) हनो घदिति । अत्र नामजिभिन्नजित्परकं जिपदम् । नामजौ तु ब्रह्म घय-तीति दर्शनात् । एवमपि गित्पदमुपदिष्टजित्परम् । आदिष्टजित्प्रत्यये घानिपीष्ट्यादिदर्शनात् ॥ इह च हनो घदादेश इत्यादिष्व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु-हश्च न् चानयोः समाहारो हन् तस्य । घश्च त् चानयोः समाहारो घत् । हनो घ्न इत्यतो हन् इत्यनुवृत्तेः हन्तेर्हस्य घो ङिति तस्य न च तो भवति ङिति । नचेति निषेधादिण् वर्जम् । एतेन हनो घ्न इत्यतो हनोऽनुवृत्तेर्धत्वसिद्धेश्चोभयं व्यर्थमित्युक्तिरपि परास्ता ॥ ५ ॥

शदूल् शातने ॥ शदेः शत् ॥ शदेः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे ॥ ६ ॥ शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशदत् ॥

(च०) शदूल् शातने । शदन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । ‘घातोः प्रेरणे’ ॥ ‘शदेः शत्’ । शदेर्धातोः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे । ‘अत उपधायाः’ । शातयति । लिट् । शातयांचकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् ॥ ६ ॥

रातो जौ पुक् च । डुदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥
(च०) डुदाञ् दाने । ददत् प्रेरयति इति विग्रहे । ‘घातोः प्रेरणे’ । ‘रातो जौ पुक् च’ अनेन युगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । ‘जेरङ् द्विश्र’ । ह्रस्वः । ‘अङि लघौ’ । ‘लघोर्दीर्घः’ । अदीदपत् ।

घापयति अदीधपत् ॥

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधत् प्रेरयति इति विग्रहे । ‘घातोः प्रेरणे’ । ‘रातो जौ पुक् च’ । घापयति । घापयांचकार लुङ् । ‘ज्ञपानाम्—’ अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् । अदीधपत् अदीधपताम् अदीधपन् ।

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ॥ ७ ॥ अर्पयति । स्वरादेः परः । आर्पिपत् ।

(च०) ऋगतौ । ऋच्छन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । ‘घातोः प्रेरणे’ जौ पुक् च ऋप् जि इति जाते सूत्रम् । ‘पुगन्तस्य०’ पुगन्तस्य घातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट् अर्पयांचकार । ‘जेः’ । अर्प्यात् । ‘सिसता०’ । अर्पयिता । लुङ्लकारे । अर्पि दिप् इति स्थिते । ‘जेरङ् द्विश्र’ । ‘स्वरादेः परः’ । ‘नदराः’ अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति । ‘जेः’ ‘दिवादावट्’ ‘स्वरादेः’ ‘सर्वणं०’ आर्पिपत् आर्पिपताम् आर्पिपन् ॥ ७ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति । तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङिपरे ॥ ८ ॥ ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥

(च०) ष्टा गतिनिवृत्तौ । ‘आदेः णः स्तः’ । ‘घातोः प्रेरणे’ तिष्ठन्तं प्रेरयति इति

विग्रहे जिः प्रत्ययः । ‘रातो जौ पुक् च’ । स्थापयति । स्थापयांचकार । ‘जेः’ । स्थाप्यात् । ‘सिसता०’ । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । लुङ्लकारे । स्थाप् जि दिप् इति स्थिते । ‘जेरङ् द्विश्र’ । ‘जेः’ ॥ सूत्रम्—‘तिष्ठतेः’ तिष्ठतेर्धातोर्लुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः द्वित्वं भवति । ‘ज्ञसात् खपाः’ । अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपताम् अतिष्ठिपन् अतिष्ठिपः अतिष्ठिपतम् अतिष्ठिपत इत्यादीनि ॥ ८ ॥

पादेर्युक् ॥ पाशाछाह्वेज्वेजां युगागमो भवति जौ परे ॥ ९ ॥ पाययति ॥ पिवतेरङि पूर्वस्थेकारोपधालोपौ वक्तव्यौ ॥ १० ॥ अपीप्यत् ॥

(च०) पा पाने । पिवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे ‘घातोः प्रेरणे’ अनेन जिप्रत्ययः । पा जि इति जाते । सूत्रम्—‘पादेर्युक्’ पादेः युक् ॥ पाशाछाह्वेज्वेजामेतेषां धातूनां युगागमो भवति जिप्रत्यये परे । पुकोऽपवादः । पाय् जि इति जाते । ‘स धातुः’ अन्यत्साधनं पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । पाययांचकार । ‘जेः’ । पाय्यात् । ‘सिसता०’ । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाय् जि अङ् दिप् । ‘जेः’ अनेन जेलोपो भवति ॥ सूत्रम्—‘पिवतेः०’ । पिवतेर्धातोरेरङि पूर्वस्य ईकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । सुगममिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति उपधालोपश्च । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । इत्यादीनि ॥ ९-१० ॥

शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणामा । शाययति । अशीशयत् ॥

(च०) शो तनूकरणे । ‘सन्ध्यक्षराणामा०’ । शयन्तं प्रेरयति । ‘पादेर्युक्’ । अन्यत्साधनं सुगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययाञ्चकार । ‘जेः’ । शाय्यात् । ‘सिसता०’ । शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् जि दिप् इति जाते । ‘जेरङ् द्विश्र’ ‘अजि लघौ’ । ‘लघोर्दीर्घः’ । ‘दिवादावट्’ । अशीशयत् अशीशयताम् अशीशयन् ॥

छो छेदने । अचीच्छयत् ॥

(च०) छो छेदने । सन्ध्यक्षराणामा० । एकः छयति तमन्यः प्रेरयति । ‘घातोः प्रेरणे’ । ‘पादेर्युक्’ । अनेन युगागमो भवति । छाययति । छाययांचकार । ‘जेः’ । छाय्यात् । ‘सिसता०’ । छाययिता । छाययिष्यति । अच्छाययिष्यत् । लुङ्लकारे । ‘ज्ञपानाम्’ । अनेन छकारस्य चकारः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अचीच्छयत् अचीच्छयताम् अचीच्छयन् ॥

षोऽन्तर्कर्मणि । साययति । असीषयत् ॥

(च०) षो अन्तर्कर्मणि । ‘आदेः णः स्तः’ । ‘सन्ध्यक्षराणामा’ । एकः सयति तमन्यः प्रेरयति । ‘घातोः प्रेरणे’ । ‘पादेर्युक्’ । साययति । साययांचकार । ‘जेः’ । साय्यात् । ‘सिसता०’ । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । लुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम् । असीषयत् असीषयताम् असीषयन् । इत्यादीनि ॥

हेञ् स्पर्धायाम् ॥ ह्यतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः ॥ ११ ॥ कृतसंप्रसारणस्य ह्यतेरङि क्रमादुणवृद्धी वाच्ये ॥ १२ ॥ अजुहावत् अजूहवत् अजूहवताम् ॥

(च०) हेञ् स्पर्धायाम् । एको ह्यति तमन्यः प्रेरयति । 'संध्यक्ष०' । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । ह्याययति । ह्याययांचकार । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'ह्यतेः०' ह्यते-धातोरेङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्यतेधातोरेङि क्रमादुणवृद्धी वाच्ये । 'कुहोश्च' । अनेन हस्य जः । अजुहावत् । अजुहावताम् अजुहावन् गुणे कृते सति । अजुहवत् अजुहवताम् अजुहवन् ॥ ११-१२ ॥

व्येञ् संवरणे । व्याययति । अवीव्ययत् ॥

(च०) व्येञ् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेर्युक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याययति । व्याययांचकार । लुङ्लकारे । व्याय् जि दिप् इति जाते । 'जेरङ् द्विश्च' । 'जेः' । 'पूर्वस्य०' । 'अङि लघौ' । अवीव्ययत् अवीव्ययताम् अवीव्ययन् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । वाययति । अवीवयत् ॥

(च०) वेञ् तन्तुसंताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्यक्ष०' । 'पादेर्युक्' । वाययति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययांचकार । 'जेः' । वाय्यात् । 'सिसता०' । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रे रूपाणां सिद्धिः । अवीवयत् अवीवयताम् अवीवयन् ॥

पातेजौ लुग्वक्तव्यः ॥ युकोऽपवादः ॥ १३ ॥ पालयति । अपीपलत् ॥

(च०) पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पातेः०' । पातेधातोर्लिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्यः । युकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् । अपीपलताम् । अपीपलन् ॥ १३ ॥

रभ रामस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः स्वरे णाद्यपौ वि-

ना नुम्वाच्यः ॥ १४ ॥ रम्भयति । अरम्भत् ॥

(च०) रभ रामस्ये वेगहर्षार्थयोः । सूत्रम्—'रभलभोः०' । रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्यः । 'नश्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रम्भयति । लिङ्लकारे रम्भयांचकार । 'जेः' । रम्भ्यात् । 'सिसता०' रम्भयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अरम्भत् अरम्भताम् । अरम्भन् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

डुलभप् प्राप्तौ । लम्भयति । अललम्भत् ॥

(च०) डुलभप् प्राप्तौ । डुकारपकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'रभलभोः' । अनेन नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । लिङ्लकारे । लम्भयांचकार । 'सिसता' । लम्भ-

व्यन्तप्रक्रिया २७] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

यिता । लुङ्लकारे । अललम्भत् अललम्भताम् अललम्भन् ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीञ्धूजोर्नुक् ॥ अनयोर्नुगागमो भवति जौ परे ॥ १५ ॥

प्रीणयति । अपिप्रीणत् ॥

(च०) प्रीञ् तर्पणे 'धातोः प्रेरणे' । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति ॥ सूत्रम्—'प्रीञ्धूजोर्नुक्' प्रीञ् च धूञ् च प्रीञ्धूजौ तयोः प्रीञ्धूजोः नुक् अनयोः प्रीञ्धूजोर्धा-त्वोर्नुगागमो भवति । डिप्रत्यये परे णत्वं भवति । प्रीणयांचकार लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य ह्रस्वः' । अङि लघौ । अनेनोपधाया ह्रस्वः । अपिप्रीणत् अपिप्रीणताम् अपिप्रीणन् ॥ १५ ॥

धूञ् कम्पने । धूनयति । अदूधुनत् ॥

(ल०) धूञ् कम्पने । 'धातोः प्रेरणे' । प्रीञ्धूजोर्नुक् । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् । धूनयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ्' । 'अङि लघौ' । 'लघौर्दीर्घः' । 'क्षपानाम्०' । अदूधुनत् अदूधुनताम् । अदूधुनन् ।

स्मिङ् ईषद्वसने ॥ स्मयतेरात्यात्वं जौ वाच्यम् ॥ १६ ॥

विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्माययति असिष्मयत् ॥

(च०) स्मिङ् ईषद्वसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'स्मयतेः०' स्मयतेधातोरात्वं वा भवति जिप्रत्यये परे । अनेनात्वं वा । स्मापयते । अत्र धातो जौ पुक् । अनेन पुक् । स्मापयांचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्येकारः । पत्वम् । असिष्मपत असिष्मपेताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धिः । 'ऐभाय्' । विस्माययति । विस्माययाञ्चकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् साधनं सुगमम् ॥ १६ ॥

(प्र०) स्मयतेरिति । एवं सति "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ" इत्यपपाठः । मनुष्यवाचेतिकरणादेव विस्मयात् । अन्यथा शानोऽपि स्यात् । ज्यन्तात् जौ शता वा । विस्मापयते मनुष्यवाक् तथा सिंहो विस्मापयन्निति ॥ १६ ॥

रुहेजौ पो वा वाच्यः ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति रोपयति । अरुरुहत् अरुरुपत् ॥

(च०) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'रुहेः' रुहेधातोर्लिप्रत्यये परे पोवा वाच्यः । 'षष्ठी' अनेनान्तस्यैव । 'उपधायाः' अनेन गुणः । रोपयति रोपया-ञ्कार लुङ्लकारे । अङ्कार्यं भवति । अरुरुपत् अरुरुपताम् अरुरुपन् । पत्वाभावपक्षे । रोहयति रोहयाञ्चकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरुरुहत् अरुरुहताम् अरुरुहन् ॥ १७ ॥

(प्र) रुहेरिति । रूपविमोहने इति दैवादिकस्यापि रोपयतीति सिद्धम् ॥

कूप सामर्थ्ये । कूपो रो लः । कल्पयति ॥ उपधाया ऋवर्णस्या-

क वा वक्तव्यः ॥ इररामपवादः । अचिरकृपत्-अचकल्पत् ॥

(च०) कृपू सामर्थ्ये । 'धातोः प्रेरणे' । गुणो भवति । 'कृपो रो लः' अनेन रकारस्य लः । कल्पयति । कल्पयाञ्चकार । 'जेः' कल्प्यात् । 'सिसता०' । कल्पयिता ॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अवीकृतपत् । विकल्पेन । अत्राङ्कार्ये न भवति अचकल्पताम् अचकल्पन् ॥

वृत्तु वर्तने । वर्तयति । अवीकृतत्-अववर्तत् ॥

(च०) वृत्तु वर्तते । 'धातोः प्रेरणे' । 'उपधाया लघोः' । वर्तयति । वर्तयाञ्चकार । 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति । अवीकृतत् अवीकृतताम् अवीकृतन् । ऋकाराभावपक्षे अङ्कार्यं न भवति । सूत्रप्राप्त्यभावात् । अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन् ॥

मृजृष् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥

(च०) मृजृष् शुद्धौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः । मार्जयति । लिट्-लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । मार्जयाञ्चकार । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । 'उपधायाः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अमीमृजत् अमीमृजताम् अमीमृजन् । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः । अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन् ॥

इडादेर्जौ पुक् च ॥ इङ्क्रीजीनामात्वं भवति औ परे हीवलीरीकू-यीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति औ परे ॥ १९ ॥ इङ् अध्ययने । अध्यापयति । अध्यापित् ॥ अङ्परि औ इङो गाङ् वा वक्तव्यः ॥ २० ॥ अध्यजीगपत् ॥

(च०) इङ् अध्ययने । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'इडादेर्जौ पुक् च' ॥ इडादेः जौ पुक् च । इङ्क्रीजीनां धातूनां डिप्रत्यये परे आत्वं भवति । हीवलीरीकूयीक्ष्मायीनां धातूनां जिप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते तमन्यः प्रेरयति । 'इ यं स्वरं' । अध्यापयति । अध्यापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'अङि लघौ' अनेन पूर्वस्येकारः । अध्यापित् । अध्यापिताम् अध्यापित् ॥ 'अङ्परि' अङ्परि डिप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः । अनेन वा इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'अङि लघौ' । 'लघोदीर्घः' अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन् ॥ १९-२० ॥

डुकीन् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् ॥

(च०) डुकीन् द्रव्यविनिमये । एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति 'धातोः प्रेरणे' 'इडादेर्जौपुक्' अनेनात्वपुको । क्रापयति । लिट् । आम्प्रत्ययः । क्रापयाञ्चकार । 'जेः' क्राप्यात् । 'सिसता०' । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अचिक्रपत् अचिक्रपताम् अचिक्रपन् ॥

जि जये । जापयति । अजीजिपत् ॥

(च०) जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । आत्वपुको । जापयति । लिट्लकारे । जापयाञ्चकार । 'जेः' । जाप्यात् । 'सिसता०' । जापयिता ।

जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोदीर्घः' 'अजीजपत् अजीजपताम् अजीजपन् ॥

ही लज्जायाम् । हेपयति । अजीहिपत् ॥

(च०) ही लज्जायाम् । एको जिहेति । तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुग् भवति । गुणः । हेपयति । हेपयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अजीहिपत् अजीहिपताम् अजीहिपन् ॥

(प्र०) हेपयतीति । उपधाया लघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागाद्धातोरुपधाया नामिनो गुणो भवति ॥ तेन गुरोरपि भवति ॥ दीर्घस्यापि गुणो भवतीत्यर्थः ॥

वली वरणे । वलेपयति । अवीविलिपत् ॥

(च०) वली वरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । वलेपयति । वलेपयाञ्चकार । 'जेः' वलेप्यात् । 'सिसता०' । वलेपयिता । वलेपयिष्यति । अवलेपयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अवीविलिपत् अवीविलिपताम् अवीविलिपन् ॥

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

(च०) रीङ् क्षरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयाञ्चकार । 'जेः' रेप्यात् । रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ॥

क्यूथी दुर्गन्धे ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः ॥ २१ ॥ क्लोपयति । अचुकुपत् ॥

(च०) क्यूथी दुर्गन्धे । ईकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । 'जौ परे' पुगागमः ॥

'यवयोः०' अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्लोपयति । क्लोपयाञ्चकार । 'जेः' क्लोप्यात् । 'सिसता०' । क्लोपयिता । क्लोपयिष्यति । अक्लोपयिष्यत् लुङ्लकारे 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचुकुपत् अचुकुपताम् अचुकुपन् ॥

क्षमायी विधूनने । एकः क्षमायति तमन्यः प्रेरयति क्षमापयति अचिक्षमपत् ॥

(च०) क्षमायी विधूनने । 'धातोः प्रेरणे' । पुगागमः । 'यवयोः' । अनेन यकारस्य लोपः । क्षमापयति । क्षमापयाञ्चकार । क्षमाप्यात् । 'सिसता०' । क्षमापयिता । क्षमापयिष्यति । अक्षमापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' पूर्वस्य । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचिक्षमपत् अचिक्षमपन् ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ लीयतेर्जावात्वं वा ॥ २२ ॥ विलापयति व्यली-लपत् ॥ [लीलोः पुग् वक्तव्यः ॥ २३ ॥ विलेपयति व्यलीलिपत् ॥]

लीलोर्जौ क्रमान्नुग्लुकौ वा ॥ २४ ॥ विलीनयति । व्यलीलिनत् ॥

(च०) लीङ् श्लेषणे । एको लीनाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'लीयतेः०' ॥ लीयतेर्धातोर्जौ परे आत्वं वा भवति । रातो जौ पुक् च । विपूर्वोऽयम् । विलापयति । विलापयाञ्चकार । विलाप्यात् । 'सिसता०' । विलापयिता । लुङ्लकारे ।

व्यलीलपत् व्यलीलपताम् व्यलीलपन् [सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयोर्धात्वोः पुम् वक्तव्यः । तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्व' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । व्यलीलपत् व्यलीलपताम् व्यलीलपन् ॥] सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुङ्लकौ वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् । 'सिसता०' । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वसूत्रैरेतद्रूपाणां सिद्धिः । व्यलीलिनत् व्यलीलिनताम् व्यलीलिनन् ॥ २२-२४ ॥

ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् ॥ लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥

(च०) ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । लापयति । लापयाञ्चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलपत् अलीलपताम् अलीलपन् । लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांचकार । लाल्यात् । 'सिसता०' । लालयिष्यति । लुङ्लकारे 'जेरङ् द्विश्व' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अलीललत् अलीललताम् अलीललन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति ॥

॥ २५ ॥ ढौकृ गतौ । ढौकयति अडुढौकत् ॥

(च०) ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ढौकयति । चतुर्णोऽसुगमानि । ढौकयाञ्चकार । 'जेः' । ढौक्यात् । 'सिसता०' । ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्व' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरेङि प्रत्यये परे 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥ २५ ॥

दुयाचृ याञ्चायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

(च०) दुयाचृ याञ्चायाम् । ऋकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । याचयति । याचयांचकार । 'जेः' याच्यात् । 'सिसता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'न रितः' अन्यत्सुगमम् । साधनं पूर्ववत् । अययाचत् अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

(च०) शासु अनुशिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' शासयति । शासयाञ्चकार । शासयिता । लुङ् । 'न रितः' । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'ण्वुण्'—अनेन आकारस्य लोपः—दरिद्रयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' दरिद्रयाञ्चकार । 'जेः'—दरिद्रयात् । 'सिसता०'—दरिद्रयिष्यति । अददरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे—'न रितः' 'सस्वरादिः' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥

दुष वैकृत्ये ॥ दुषेजौ वा दीर्घो वक्तव्यः ॥ २६ ॥ दूषयति दोषयति । अदूदुषत् ॥

(च०) दुष वैकृत्ये । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'दुषेः०' ॥ दुषेर्धातोर्विप्रत्यये परे वा दीर्घः । दूषयति । दूषयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्व' 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् । दोषाभावपक्षे दोषयति । दोषयाञ्चकार । 'जेः' । दोष्यात् । 'सिसता०'—दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । लुङ्लकारे—पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् ॥ २६ ॥

(प्र०) दूषेरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—'दुषेजौ दीर्घो चित्तविरागे वा' इति । विरागोऽप्रीतता । दूषयति दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दूषयति स्नानसन्ध्यादौ विरक्तं भवति । तत्प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

घट चेष्टायाम् ॥ मितं ह्रस्वः ॥ धातुपाठे मित इत्येवं पाठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे ॥ २७ ॥ घटयति । अजीघटत् ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितं ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे 'कासादि०' । अनेनाम् । घटयांचकार । 'जेः' । घट्यात् । 'सिसता०' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्व' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । झपानाम्० । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् ॥ २७ ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् ॥ एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचलनयोः । एको व्यथति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितं ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिट्लकारे आम्प्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । 'जेः' व्यथ्यात् । 'सिसता०'—व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । लुङ्लकारे—'जेरङ् द्विश्व' । 'पूर्वस्य'—'अङि लघौ' । अवीव्यथत् अवीव्यथताम् अवीव्यथन् ॥

जनीजृषुकसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥ २८ ॥ एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितं ह्रस्वः' । जनयति । लिट्लकारे—'कासादि०' । जनयांचकार । 'जेः'—जन्यात् । 'सिसता०' जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे—'जेरङ् द्विश्व' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादीनि ॥ २८ ॥

जृष् वयोहानौ । ष् इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

(च०) जृष् वयोहानौ । ष् इत् । 'धातोः प्रेरणे' । एको जृणाति तम्० । 'धातोः नांमिनः अनेन वृद्धिः । 'मितं ह्रस्वः' । अन्यत्सुगमम् । जरयांचकार । 'जेः'—जर्यात् ।

‘सिसता०’ जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे—त्रिसुत्रैः कार्यसिद्धिः ।
अजीजरत् अजीजरताम् अजीजरन् ॥

ऋसु हरणदीप्तयोः । ऋसयति । अचिक्कसत् ॥

(च०) ऋसु हरणदीप्तयोः । ‘धातोः प्रेरणे’ । वृद्धिः । ‘मितां ह्रस्वः’ । ऋसयांच-
कार । ‘जेः’ । ऋस्यात् । ‘सिसता०’—ऋसयिता । ऋसयिष्यति । अचिक्कसयिष्यत् । लुङ्-
लकारे—‘जेरङ् द्विश्च’ । ‘अङि लघौ’ । अचिक्कसत् अचिक्कसताम् अचिक्कसन् ॥

रञ्ज रागे ॥ रञ्जेजौ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ २६ ॥

रञ्जयति मृगान् । अरीरजत् ॥

(च०) रञ्ज रागे । एको रञ्जयति तम् । ‘धातोः प्रेरणे’ ॥ सूत्रम्—‘रञ्जेजौ’
रञ्जेधातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति ।
‘अत उपधायाः’ । ‘मितां ह्रस्वः’ । रञ्जयति । रञ्जयाञ्चकार । ‘जेः’—रञ्ज्यात् । ‘सिस-
ता०’ । रञ्जयिता । रञ्जयिष्यति । लुङ्लकारे—त्रिसुत्रैः कार्यसिद्धिः प्रायः । अरीरजत्
अरीरजताम् अरीरजन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रञ्जयति । रञ्ज-
याञ्चकार । अररजत् अररजताम् अररजन् ॥ २९ ॥

(प्र०) रञ्जेरिति । मृगरमणमाखेटः । मृगेति किम्, रञ्जयति पक्षिणः । रमणे
किम्, रञ्जयति मृगान् मृगदानेन । अत्र ‘मृगरमण इति किमर्थम् ? रञ्जयति वस्त्राणी’-
ति भाष्यालोचने तु यथाश्रुतमेव मृगरमणम् । तथा च ‘रञ्जयांचकार विरजाः स मृ-
गान्’ इति भारविप्रयोगः साधुत्वमायाति ॥ २९ ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

(च०) शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तम् । ‘धातोः प्रेरणे’ । ‘मितां ह्रस्वः’ ।
शमयति । शमयांचकार । ‘जेः’ । शम्यात् । ‘सिसता०’ । शमयिता । लुङ्लकारे ।
‘जेरङ् द्विश्च’ । ‘अङि लघौ’ । ‘लघोर्दीर्घः’ । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमन् ॥
दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पूर्वोक्तैरेव
सूत्रैः सिद्धिः ॥

जानतेजौ वा ह्रस्वः ॥ ३० ॥ ज्ञाऽवबोधने । एकः जानाति त-
मन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥

(च०) अवबोधने । ‘धातोः प्रेरणे’ । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ ‘जाना-
तेः’ । जानातेधातोर्ज्ञिप्रत्यये परे वा ह्रस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं पुकं कृत्वा
पश्चात् ह्रस्वो भवति ॥ ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाञ्चकार । ज्ञापयाञ्चकार ।
लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् । त्रिसुत्रैः । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ३० ॥

ज्वलग्लासनाश्च वा मितः ॥ ३१ ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति
ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥

(च०) ज्वल दीप्तौ । ‘धातोः प्रेरणे’ । एको ज्वलति तम् । ‘अत उपधायाः ॥
सूत्रम्—‘ज्वलग्लासनाः’ ॥ ज्वलग्लासना एते धातवो वा मितो भवन्ति । ‘मितां
ह्रस्वः’ । ज्वलयति । मित्त्वाभावे । ज्वालयति । ज्वलयाञ्चकार । ज्वालयांचकार ।
‘जेः’ । ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । ‘सिसता०’ । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्लकारे ।
‘जेरङ् द्विश्च’ । ‘अङि लघौ’ । अजिज्वलत् अजिज्वलताम् अजिज्वलन् ॥ ३१ ॥

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

(च०) ग्लै हर्षक्षये । ‘धातोः प्रेरणे’ । ‘संध्यक्षराणामा०’ । ‘रातो जौ पुक् च’ ।
‘ज्वल०’ । अनेन वा मित्वम् । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयांचकार । ग्लप-
यांचकार । ‘जेः’ । ग्लाप्यात् । ग्लप्यात् । सिसता० । ग्लापयिता । ग्लपयिता ।
लुङ्लकारे । ‘जेरङ् द्विश्च’ । ‘अङि लघौ’ । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् ।
इत्यादीनि ॥

ष्णा शौचे । आदेः णः स्नः । स्नापयति । स्नपयति । असिस्नपत् ॥

(च०) ण्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । ‘धातोः प्रेरणे’ । वा मित्वम् ।
‘रातो जौ पुक् च’ स्नपयति स्नापयति । लिङ्लकारे । ‘कासादि०’ । स्नपयांचकार ।
स्नापयांचकार । लुङ्लकारे । ‘पूर्वस्य’ । ‘अङि लघौ’ । असिस्नपत् असिस्नपताम् असि-
स्नपन् ॥

ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात् जौ परे ॥ ३२ ॥
स्फावयति । अपिस्फवत् ॥

(च०) ओस्फायी वृद्धौ । ओकारेकारावितौ । ‘धातोः प्रेरणे’ ॥ सूत्रम्—स्फा-
यः ॥ स्फायो धातोर्वकारः स्यात् जिप्रत्यये परे । ‘पष्ठी’ अनेनान्त्यस्यैव भवति ।
स्फावयति । लिङ्लकारे—‘कासादि०’—अनेनाम्प्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार । ‘जेः’—
‘स्फाव्यात्’ । ‘सिसता०’ । स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्ल-
कारः । ‘जेरङ् द्विश्च’ ‘ज्ञसात्०’ ‘ज्ञपानाम्०’ । ‘अङि लघौ’ । अपिस्फवत् । अपिस्फ-
वताम् । अपिस्फवत् ॥ ३२ ॥

भियो जौ वा पुगात्वे वाच्ये ॥ ३३ ॥ भीषयति भापयति
भाययति अभीभिषत् अभीभषत् अभीभयत् ॥

(च०) जिभी भये । जिकार इव । एको विभेति तम् । ‘धातोः प्रेरणे’ ॥ सूत्रम्—
‘भियः०’ ॥ भियो धातोर्जिप्रत्यये परे पुगात्वे क्रमाद् भवतः । भीषयति । भीषयांच-
कारः । लुङ्लकारे—‘जेरङ् द्विश्च’ । ‘ज्ञपानाम्०’ । ‘अङि लघौ’ ‘लघोर्दीर्घः’ । अभी-
भिषत् अभीभिषताम् अभीभिषन् । आत्वे कृते । ‘रातो जौ पुक् च’ भापयति । भापयांच-
कार । भाप्यात् । भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे त्रिसुत्रैः पूर्वोक्तैरेव रूप-
सिद्धिः । अभीभपत् अभीभपताम् अभीभपन् । सूत्रे वाग्रहणं कृत्वा भाययति इति रूप-

मिच्छन्ति । भाययांचकार । लङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः । अबीभयत् अबीभयताम्
अबीभयन् ॥ ३३ ॥

(प्र०) भियइति । भयजनकः प्रयोजकश्चेद्भूमियो वाकारः आत्वाभावे पुगागमश्च
स्यात् औ इति चन्द्रिकासम्मतोऽर्थः ॥ ३३ ॥

व्यापारमात्रे निर्वक्तव्यः स च डित् ॥ ३४ ॥ हलं गृह्णा-
तीति हल्यति ॥

इति ज्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

(च०) सूत्रम्—'व्यापारमात्रे निप्रत्ययो वक्तव्यः स च डित्' ॥ हलं
गृह्णाति इति । अत्रानेन जिः प्रत्ययो भवति । डित्वाट्टिलोपः । हल्यति । लिट्लकारे—
हलयांचकार । 'जेः' हल्यात् 'सिसता०' । हल्यति । हल्यिष्यति । अहल्यिष्यत् ।
लुङ्लकारे—'जेरङ्द्विश्च' । 'अहोपिनः०' अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । 'कुहोश्चुः' ।
अजहलत् अजहलताम् अजहलन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति ज्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

(प्र०) व्यापार० इति । क्रियासम्बन्धमात्र इत्यर्थः । मात्रपदेन विशिष्टार्थो
वाच्यते ॥ ३४ ॥

इति प्रसादे ज्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोरिच्छा-
यामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी, द्विश्च ॥ १ ॥ भवितुमि-
च्छति ॥ वुः से ॥ उश्च आश्च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्ताद्वर्णान्ताच्च ग्रह-
गुहोश्च स परे इट् न भवति ॥ २ ॥ नानिटि से ॥ इड् वर्जिते सप्रत्यये
परे गुणो न भवति ॥ ३ ॥ स धातुः । धातुत्वादसिबादि । अदे ॥ बुभूषति ॥

(च०) अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'इच्छायामात्मनः सः' इच्छायां
आत्मनः सः धातोरर्थसम्बन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः
प्रत्ययो भवति । सा चेच्छा स्वसम्बन्धिनी चेत्, धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमि-
च्छति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्' ।
पत्वम् । नन्वत्र 'सिसता०' अनेनेद् कथं न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'वुः से' ॥ उश्च
ऋ च वृ तस्मात् वुः से अर्थं समासो बालबोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् 'ग्रहउपादाने'
'गुहू संवरणे' इत्येताभ्यां परस्य स प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः ॥
नन्वत्र गुणः न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'नानिटि से' ॥ अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं

कृतमस्ति । अनेन गुणनिषेधः । बुभूष इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वात्तिबादयो
भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । लिट्लकारे ।
'कासादि०' अनेनाम् । बुभूषांचकार । 'यादादौ' । 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः ।
बुभूष्यात् । 'सिसता०' । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वा-
विटौ । सेलोपः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूषीत् अबुभूषिष्टाम् अबुभूषिषुः ॥ १-३ ॥

(प्र०) इच्छायामिति । इष्टिरिच्छा । आत्मशब्दोऽत्र स्ववाची न तु चेतनद्रव्य-
वाची आत्मन इत्यस्य व्यर्थतापातात् । इच्छायामात्मकर्तृकत्वाव्यभिचारात् । तच्चे-
द्यमाणमिच्छाकर्तृ सम्बन्धि भवति । 'आद्भुवि कर्मणि' इत्यतः कर्मणीत्यनुवृत्त्यं
पञ्चम्या विपरिणम्य कर्मणो धातोरिति सामानाधिकार्येण व्याख्येयम् । इच्छायां
किम् । कर्तुं याति । आत्मनः किम् । शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुः । स्वसम्बन्धित्वं
चेच्छायाः तेन शिष्याणां स्वसम्बन्धित्वेऽपि न । धातोः किम् । प्रतिष्ठासते इत्यत्र प्र-
सहितस्थाधातोर्माभूत् । तथा सति अङ्द्वित्वयोर्वैषम्यं स्यात् । कर्मणः किम् । गमने-
न इच्छतीति करणान्माभूत् । यत्तु केनचिद्व्याख्यातम् इच्छाचेत् स्वसम्बन्धिनीति ।
शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुस्तित्रातिव्यासेरनिवारत् । तथा हि अत्र पठनस्य धात्वर्थ-
त्वेन तत्सम्बन्धिन्या इच्छायाः सत्त्वात् ॥ १-३ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम्

॥ ४ ॥ ऋत इर् । तरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षति ॥

(च०) तृ प्लवनतरणाः । तरितुमिच्छतीति विग्रहे । 'इच्छायामात्मनः सः' अनेन
सः प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च सूत्रम्—'नाम्यन्तात्' ॥ नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य
कित्त्वं वाच्यम् । 'ऋत इर्' अनेन इर् । पश्चाद्द्वित्वम् । 'ध्वोर्विहसे' । पत्वम् । 'स
धातुः' । तितीर्षति । लिट्लकारे । तितीर्षांचकार । 'सिसता०' । तितीर्षिता । लुङ् ।
अतितीर्षत् अतितीर्षिष्टाम् अतितीर्षिषुः । इत्यादीनि ॥ ४ ॥

डुकृञ् करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दीर्घः ॥ से परे पूर्वस्य
दीर्घो भवति ॥ ५ ॥

(च०) डुकृञ् करणे । स प्रत्ययः । 'नाम्यन्तात्' । 'ऋत इर्' ततः द्वित्वम् ।
'कुहोश्चुः' । 'ध्वोर्विहसे' । 'नैकस्वरात्' । अनेन इणनिषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षी-
चकार । अचिकीर्षीत् अचिकीर्षिष्टाम् अचिकीर्षिषुः । कृत इति तपरकरणात् कृकारस्यैव
इर् क्रियते ॥ ५ ॥ [स विधिः सार्वत्रिको न तेन ह्रस्वस्यापि ऋवर्णस्य इर् भवति ॥]

चिञ् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम् ॥ ६ ॥
चिकीर्षति चिकीर्षति ॥

(च०) चिञ् चयने 'इच्छायाम्' सूत्रम्—'चिनोते०' ॥ चिनोतेधातोः सप्रत्यये
णादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम्—अनेन चस्य कः । ततो द्वित्वम् । सूत्रम्—'से दीर्घः' सप्रत्यये
ते पूर्वस्य दीर्घो भवति । 'नैकस्वरात्' पत्वम् । 'स धातुः' । चिकीर्षति । चिकीर्षांच-

कार । अचिकीष्यात् ॥ कत्वाभावे । से दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीषति ।
चिचीषांचकार । अचिचीषीत् ॥ ६ ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जैर्गिः । जेतुमिच्छति जिगीषति ॥

(च०) जि जये । 'इच्छायाम्' । 'सपरोक्षयोर्जैर्गिः' । अनेन जस्य गः ततः
द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'से दीर्घः' । पत्वम् । 'नैकस्वरात्०' अनेन सूत्रेण सर्वेषां एक-
स्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इङ् न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीषति । जिगीषांच-
कार । 'सिसता०' । जिगीषिता । अजिगीषीत् ॥

यु मिश्रणे । युयूषति ॥

(च०) यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः ।
धातोर्द्वित्वम् । 'से दीर्घः' । युयूषति । युयूषांचकार । 'यतः' । युयूष्यात् । 'सिसता' ।
युयूषिता । युयूषिष्यति । अयुयूषिष्यत् अयुयूषीत् अयुयूषिष्ठाम् अयुयूषिषुः ॥

हुपचप् पाके । यः से । पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥

(च०) हुपचप् पाके । पक्तुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वं 'पूर्व-
स्य' । 'यः से' । 'चोः कु' । 'क्विलात्०' । 'कपसंयोगे०' । 'स धातुः' । पिपक्षति ।
पिपक्षांचकार । 'यतः' । पिपक्ष्यात् । 'सिसता०' । पिपक्षिता । पिपक्षिष्यति । 'दिवा-
दावट्' । अपिपक्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अपिपक्षीत् अपिपक्षिष्ठाम्
अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

पातुमिच्छति पिपासति ॥

(च०) पा पाने । पातुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः
धातोर्द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'यः से' । पिपासति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेन म् प्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । 'यतः' । पिपा-
स्यात् । 'सिसता' । पिपासिता । पिपासिष्यति अपिपासिष्यत् । अपिपासिष्ठाम् अपि-
पासिषुः । एतेषां साधनं तु पूर्ववत् ॥

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥ ७ ॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्य-
यार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन
काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥

(च०) ननु देवदत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पक्तुमिच्छति इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य
किं पाकेन संबन्धः किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्क्यामाह—'गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र
सात्' ॥ सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्य-
यार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धात्वर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन
साधनभूतेन यः पाकलक्षणो धात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्ठेन इच्छति
इति स्यात् । अत्र इषधातोर्लिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधन-
त्वाभावः । किन्तु पाकलक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥ ७ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरुर् ॥

(च०) मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'पोरुर्' । ततो द्वित्वम् ।
पूर्वस्य । 'य्वोर्विहसे' मुमूर्षांचकार । 'यतः' । मुमूर्ष्यात् । 'सिसता०' । मुमूर्षिता ।
मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपो भवति । अमुमूर्षीत् अमु-
मूर्षिष्ठाम् अमुमूर्षिषुः इत्यादि ॥

पृ पालनपूरणयोः । पुपूर्षति ॥

(च०) पृ पालनपूरणयोः । पूरितुमिच्छति । इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' ।
'पोरुर्' । 'य्वोर्विहसे' । पत्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूर्षति । पुपूर्षांचकार ।
अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूर्षीत् अपुपूर्षिष्ठाम् अपुपू-
र्षिषुः । इत्यादीनि ॥

वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः ॥ ८ ॥ वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ।

(च०) वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'वृङ्०' वृङो धातोः स-
प्रत्यये परे उर् वाच्यः । षष्ठी । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशम् । वुवूर्षति । वुवूर्षांचकार । लु-
ङ्लकारे । अवुवूर्षीत् अवुवूर्षिष्ठाम् अवुवूर्षिषुः ॥ ८ ॥

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः ॥ ९ ॥ रुदिर् अ-
श्रुविमोचने । रुदिषति ॥

(च०) रुदिर् अश्रुविमोचने । 'इच्छायाम्०' ॥ सूत्रम्—'रुद् विद्' रुद् विद्
मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यो सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । 'सिसता०' । पत्व-
म् । रुदितुमिच्छति । रुदिषति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । रुदिषांचकार । 'यतः' ।
रुदिष्यात् । 'सिसता०' । रुदिषिता । रुदिषिष्यति । अरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे ।
द्वाविटौ । सेलौपः । अरुदिषीत् अरुदिषिष्ठाम् अरुदिषिषुः । इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) रुद्विदेति । रुदसाहचर्याद्वेत्तरेव ग्रहणम् । रुद्विदमुषाणां त्रयाणामिव-
र्णोपधादिति विकल्पेप्राप्ते ग्रहिस्वपिप्रच्छीनां तु सस्य कित्वाप्राप्तौ वचनम् । कित्त्वस्य
फलं ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । अत्र गुणाभावः सम्प्रसारणञ्च ॥ ९ ॥

विद ज्ञाने । विविदिषति ॥

(च०) विद ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'सिसता०'
पत्वम् विविदिषति । विविदिषांचकार । लुङ्लकारे । अविविदिषीत् ॥

मुष स्तेये । मुमुषिषति ॥

(च०) मुष स्तेये । मोषितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । साधनं पूर्ववत् । मुमु-
षिषति । मुमुषिषांचकार । अमुमुषिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

ग्रह उपादाने । हो ढः । आदिजवानाम् । षटोः कः से । पत्वम् ।
क्षः । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥

(च०) ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । ततः 'ग्रहां क्ति' च । ततो द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' 'ज्ञपानाम्०' 'यः से' । 'हो ङः' । 'आदिजबानाम्०' । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । जिघृक्षति । जिघृक्षांचकार । लुङ्लकारे । अजिघृक्षीत् अजिघृक्षिष्टाम् ॥

सुषुप्सति ॥

(च०) जिघ्रप् शये । 'इच्छायाम्०' । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । पत्वम् । सुषुप्तुमिच्छति । सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्सांचकार । लुङ्लकारे । असुषुप्सीत् असुषुप्सिष्टाम् असुषुप्सिषुः ॥

प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ कृगृधृट्प्रच्छस्मिङ्ज्वशूङ्तीनां स-
स्येङ् वक्तव्यः ॥ १० ॥ पिपृच्छिषति ॥

(च०) प्रच्छ जीप्सायाम् । 'इच्छा' 'कृगृधृट्प्रच्छस्मिङ्' सम्प्रसारणम् । 'यः से' पत्वम् । पिपृच्छिषति । लिट्लकारे । पिपृच्छिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । से-
लोपः । अपिपृच्छिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥ १० ॥

(प्र०) कृगृधृति । अत्र वृङ् वृज् ऋदन्तानामितीदो दीर्घो नेष्टो भाष्यकारेण-
नुक्तत्वात् ॥ १० ॥

करितुमिच्छति चिकरिषति ।

(च०) कृ'विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'रः' 'गुणः' । इट् । प-
त्वम् । 'कुहोश्चुः' 'यः से' । चिकरिषति । चिकरिषांचकार । अचिकरिषीत् ॥

जिगरिषति । जिगलिषति ।

(च०) गृ निगरणे । गरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'रः' । 'कु-
होश्चुः' । 'यः से' । इट् । गुणः । पत्वम् । जिगरिषति । जिगरिषांचकार । 'यतः' ।
जिगरिष्यात् । 'सिसता०' । जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ ।
सेलोपः । अजिगरिषीत् अजिगरिषिष्टाम् अजिगरिषिषुः । 'गिरतेः' अनेन रस्य लः ।
जिगलिषति ॥

दिदरिषति ।

(च०) दृ विदारणे । दरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । सः प्रत्ययः । धातोर्द्वि-
त्वम् । 'रः' । 'यः से' । 'गुणः' । इट् । पत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषांचकार । 'य-
तः' । दिदरिष्यात् । सिसता० दिदरिषिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरि-
षीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

दिधरिषति ।

(च०) धृ धारणे । धर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'ज्ञपा-
नाम्०' । अनेन धस्य दः । दिधरिषति । दिधरिषांचकार । लुङ्लकारे । अदिधरिषीत् ॥

सिस्मयिषति ।

(च०) स्मिङ् ईषद्वसने । स्मयितुमिच्छति । 'सः' । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः ।
सिस्मयिषति । सिस्मयिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । 'दिवादावट्' ।
असिस्मयिषीत् असिस्मयिषिष्टाम् असिस्मयिषिषुः । इत्यादीनि ।

स्वरादेः परः । अज्जिजिषति ।

(च०) अज् व्यक्तिसंक्षणकान्तिगतिषु । अज्जितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'कृ-
गृ' अनेनेट् । पश्चात् । 'स्वरादेः परः' । जस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अज्जिजिषति । चतु-
र्णां सुगमानि । 'कासादि०' अज्जिजिषांचकार । 'यतः' । अज्जिजिष्यात् । 'सिसता०' ।
अज्जिजिषिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । अन्यत्सुगमम् । 'स्वरादेः' । अनेन
द्वितीयोऽडागमो भवति । 'सवर्णे' । अज्जिजिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

आशिशिषते ।

(च०) अशूङ् व्याप्तौ । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'स्वरादेः परः' । अ-
शिशिषति । 'कासादि०' अनेनाम् । अशिशिषांचकार । 'यतः' । अशिशिष्यात् । 'सि-
सता०' । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । 'स्वरादेः' । आशिशिषिष्यत् । लुङ्लका-
रे । द्वाविटौ । सेलोपः । आशिशिषीत् ॥

अरिरिषति ।

(च०) अर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' इट् 'स्वरादेः परः' ईरशब्दस्य द्वित्वम् । प-
त्वम् अरिरिषति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अनेनाम् अरिरिषांचकार । 'यतः' ।
अरिरिष्यात् । 'सिसता०' अरिरिषिष्यति । 'स्वरादेः' आरिरिषिष्यत् । लुङ्लकारे द्वावि-
टौ सेलोपः आरिरिषीत् ॥

अद भक्षणे । 'सिसयोः०' इति घसादेशः । 'सस्तोऽनपि' । अत्तुमि-
च्छति जिघत्सति ॥

(च०) अद भक्षणे । अत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेनास्य सप्रत्ययः ।
'सिसयोः०' । अनेय घसादेशः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'ज्ञपानाम्०' । 'यः से' ।
'सस्तोऽनपि' । अनेन सकारस्य तकारः । जिघत्सति । लिट्लकारे । जिघत्सांचकार ।
'यतः' । जिघत्स्यात् । 'सिसता०' । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् ।
लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्टाम् अजिघत्सिषुः ॥

हन्तीडोः सो णित् ॥ हन्तीडोर्धास्वोः सो णिङ्भवति ॥ ११ ॥ हन
हिंसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । कुहोश्चुः । ज्ञपानां जव-
चपाः । यः से । हनो भे । अत उपधायाः । नश्चापदान्ते ज्ञसे । स धातुः ।
अप् । अदे । हन्तुमिच्छति जिधांसति ॥

(च०) हन हिंसागत्योः ॥ 'हन्तीडोः सो णित्' । हन्तीडोः स णित् । हन्ती-

डोर्धात्वोः स प्रत्ययो णिव भवति । णित्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूले लिखितम् । हन्तुमिच्छति । लिट् लकारे । जिघांसांचकार । लुङ् लकारे । द्वाविटौ सेलौपः । अजिघांसीत् । इत्यादीनि ॥ ११ ॥

(प्र०) हन्तीडोरिति । अत्र हनिडोः से दीर्घ इति केचित् पठन्ति ॥ ११ ॥

इङ् से गम् वाच्यः ॥ १२ ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥

(च०) इङ् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इङ्०' इडो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'कासादि०' । अधिजिगांसांचक्रे । 'सिसता०' । अधिजिगांसिषीष्ट । अधिजिगांसिता । अधिजिगांसिष्यते । 'दिवादावट्' अध्यजिगांसिष्यत् । लुङ् लकारे । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२ ॥

गमेः से इङ् वाच्यः ॥ १३ ॥ गन्तुमिच्छति जिगमिषति ॥

(च०) गम् । गन्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'गमेः०' गमेर्धातोः सप्रत्यये इङ् वाच्यः । अनेनास्येत् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । पत्वम् । जिगमिषति । लिट् लकारे । 'कासादि०' । जिगमिषांचकार । 'यतः' । जिगमिष्यात् । 'सिसता०' । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ सेलौपः । अजिगमिषीत् इत्यादीनि भवन्ति ॥ १३ ॥

इस्से ॥ अपित्दाधारभूभक्षकपदपत्तिमिमामाहमेड् हिंसार्थराधां स्व-
रस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ॥ १४ ॥ दित्सति ।

(च०) दा दाने । दातुमिच्छति 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ॥ 'इस्से' इस् से । अपित् दा धा रभ् लभ् शक् पद् पत् मि मी मा माड् मेड् हिंसार्थराधां धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति अनेनेस् । पूर्वस्य लोपः । 'सस्तोऽनपि' अनेन सस्य तः । दित्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'कासादि०' । दित्सांचकार । 'यतः' । दित्स्यात् । 'सिसता०' । दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

धित्सति ।

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । धित्सति । धित्सांचकार । 'लुङ् लकारे । अधित्सीत् । अधित्सिष्टम् । अधित्सिषुः ॥

स्कौराद्योश्च । खसे चपाः । रिप्सति ।

(च०) रभ् रामस्ये । रब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । 'खसे०' । 'स्कौराद्योश्च' । रिप्सति । 'रिप्सांचकार । लुङ् । अरिप्सीत् ॥

लिप्सति ।

(च०) डुलभप् प्रासौ । लब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'इस्से' । 'स्कौराद्योश्च' । 'खसे०' । लिप्सति । लिट् लकारे ॥ 'कासादि०' । लिप्सांचकार ।

'यतः' । लिप्स्यात् । 'सिसता०' । लिप्सिता । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । अलिप्सीत् । अलिप्सिष्टम् । अलिप्सिषुः । इत्यादीनि ।

शिक्षते ।

(च०) शक्ल शक्तौ । शक्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पत्वम् । 'कष-संयोगे' क्षः । शिक्षते । लिट् लकारे । शिक्षांचकार । 'यतः' । शिक्ष्यात् । 'सिसता०' शिक्षिता । लुङ् लकारे । साधनं सुगमम् । अशिक्षीत् । इत्यादीनि ॥

पतो वेट् ॥ पित्सति पिपतिषति । इट् पक्षे इस्पूर्वलोपो न भवतः ॥ १५ ॥

(च०) पत्ल पतने । पतितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सति । पित्सांचकार । लुङ् लकारे । अपित्सीत् ॥ 'पतः०' पत्ल पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति । 'यः से' । अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इट् पक्षे इस्पूर्वलोपो न भवतः । पिपतिषति । लिट् लकारे । पिपतिषांचकार । लुङ् लकारे । साधनं पूर्ववत् अपिपतिषीत् ॥ १५ ॥

पित्सते ।

(च०) पद गतौ । पत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सते । पित्सांचक्रे । लुङ् लकारे । अपित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति ।

(च०) मोड् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । 'इस्से' । 'सस्तोऽनपि' अनेन सकारस्य तकारः । मित्सति । लिट् लकारे । मित्सांचकार । लुङ् लकारे साधनं सुगमम् । अमित्सिष्टम् ।

माड् माने । मेड् शोधने । मित्सते ।

(च०) माड् माने । मेड् शोधने । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । 'इस्से' । मित्सते । मित्सांचक्रे । 'सिसता०' । अनेनेट् । मित्सिषीष्ट । लुङ् लकारे । अमित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

राध संसिद्धौ । रित्सति ॥

(च०) राध संसिद्धौ । राड्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । अनेनेस्पूर्वलोपो भवतः । 'स्कौराद्योश्च' । 'खसे' । रित्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । रित्सांचकार । लुङ् लकारे । 'दिवादावट्' । अरित्सीत् । इत्यादीनि ॥

आप्नोतेरीः ॥ आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः ॥ १६ ॥ आप्ल व्याप्तौ । ईप्सते ॥

(च०) आप्ल व्याप्तौ । आप्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'स्वरादेः' ॥ 'आप्नोते-रीः' । आप्नोतेर्धातोराकारस्य ईकारो भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च सा० उ० १७

लोपो भवति । ईप्सते । लिट्लकारे । 'कासादि०' ईप्सांचक्रे । लुङ्लकारे । 'दिवादा-
वट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एप्पे' । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषाताम् । ऐप्सिषत ॥ १६ ॥

**अशेरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां संस्थाने वा अनायप्रत्ययो भव-
ति ॥ १७ ॥ अशनायति । अशिशिषति ॥**

(च०) अश भोजने । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'अशेरनायो वा'
अशेः अनायः वा अव्ययम् । अशेर्धातोर्लिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो
भवति । तदा धातोर्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनार्थांचकार । लुङ् । अशना-
यीत् । इत्यादीनि । यदा अनायः प्रत्ययो न भवति तदा इट् । 'स्वरादेः परः' । षत्वम् ।
अशिशिषति । लिट्लकारे । अशिशिषांचकार । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' । आशिशि-
षीत् । इत्यादीनि ॥ १७ ॥

**पततनदरिद्राभ्यः स वा इङ्गाच्यः ॥ १८ ॥ तितनिषति ॥
तितंसति ॥ तनेः से वा दीर्घः ॥ १९ ॥ तितांसति ॥**

(च०) तनु विस्तारे । तनितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययो धातो-
र्द्वित्वं च । 'सिसता०' । 'यः से' षत्वम् । तितनिषति । तितनिषांचकार । अतितनि-
षीत् ॥ सूत्रम्—'पततनदरिद्राभ्यः०' ॥ पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये
वा इङ् वाच्यः । तदा । 'नश्चापदान्ते' । तितंसति । लिट्लकारे । तितंसांचकार ।
'यतः' । तितांस्यात् । 'सिसता०' । तितंसिता । लुङ्लकारे । अतितंसीत् ॥ 'तनेः०' ।
तनेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितांसति । तितांसांचकार ।
'यतः' । तितांस्यात् । लुङ्लकारे । अतितंसीत् । इत्यादीनि ॥ १८-१९ ॥

दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गते । 'दरिद्रातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'यः से' ।
'सिसता०' । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । षत्वम् । 'दिदरिद्रिषति । 'पतः०' । अने-
नास्येद्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । दिदरिद्रासांचकार ।
'यतः' । दिदरिद्रास्यात् । 'सिसता०' । दिदरिद्रासिता । लुङ्लकारे । अदिदरिद्रासीत् ।
इत्यादीनि ॥

**वेडिस्से दीर्घता च ॥ दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इङ् भवति सप्रत्यये
परे ॥ यदा नेट् तदा किम् । अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य
इस् भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लो-
पः ॥ दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति । द्वित्वम् ।
इस् । आदिजवानाम् । खसे चपा शसानाम् । स्कोराद्योश्च वा दीर्घता । धी-
प्सति धिप्सति ॥ २० ॥**

(च०) दम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भितुमिच्छति ॥ सूत्रम्—'वेडिस्से०' ॥

वा इट् इस् से दीर्घता च अव्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने
यानि सुत्राणि तानि मूले उक्तानि दीर्घता वा भवति । धीप्सति । धिप्सति । यदा इट्
तदा दिदम्भिषति । अस्य साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिदम्भिषांचकार । धीप्सां-
चकार । धिप्सांचकार । लुङ् । अदिदम्भिषीत् । अधीप्सीत् । अधिप्सीत् । इत्यादीनि
रूपाणि सुगमानि ॥ २० ॥

**ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्च ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिः
शेषः । यः से । वा इट् । गुणः । ए अय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातुः ।
तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पक्षे ।
जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । जेः ।
स्कोराद्योश्च ज्ञीप्सति ।**

(च०) ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य ज्यन्तात् सः ।
सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । 'जिज्ञापयि-
षांचकार । लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इङ् न भवति तदापि अस्य साधनं
मूले उक्तम् । ज्ञीप्सति । लिट्लकारे । ज्ञीप्सांचकार । 'सिसता०' । ज्ञीप्सिता ।
लुङ् । अज्ञीप्सीत् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति ॥

इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'इच्छायाम्०' । 'ज्यन्तानाम्०' । अन्यत्साधनं तु
मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । लिट्लकारे । जिज्ञपयिषांचकार । लुङ् । अजिज्ञपयि-
षीत् । यदा इङ् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । ज्ञीप्सांचकार ।
लुङ् । अज्ञीप्सीत् । अज्ञीप्सिताम् । अज्ञीप्सिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वा-
त्सर्वाणि न लिखितानि ।

इति सप्रक्रिया समाप्ता ॥ २८ ॥

(प्र०) (सान्तात्सो न स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव) अत्र श्लोकवार्तिकम् । 'शैषिका-
न्मतुवर्थायाच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिष्यते' इति ।
शैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु ईयान्तात्
पुनरीयः । सरूपः किम् । आहिच्छन्ने भवः आहिच्छन्नीयः । अण्यन्तादीयः । तथा
मत्वर्थीयात् मतुवर्थिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति । धनवानस्यास्ति । वत्वन्तान्न वतुः ।
विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इति अनुसम्बध्यते । सरूपः सादृश्यं तत्तु
अर्थद्वारा । तेनेच्छासान्तादिच्छासो न भवति । स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते ।
'अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च' इत्यतश्चकारानुवृत्तैरेतद्वोध्यम् ॥

इति प्रसादे सान्तप्रक्रिया ॥ २८ ॥

यङ्प्रक्रिया ॥ २६ ॥

॥ अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥
हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्व-
म् ॥ १ ॥ यङि ॥ यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ॥ २ ॥
स धातुः । डित्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । बोभूयते ।
बोभूयत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता ।
बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥

(च०) अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च’ ॥
अतिशये हसादेः हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अद्य-
यम् । द्विः हस्प्रत्याहारादेर्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । क्वचिदेकस्वराद्धातोरपि
न दृश्यते । तेन जागृ चकास् इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति इति विग्रहे
अत्र भूधातोरैकस्वरत्वात् हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । डकार
आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति ॥ ‘यङो’ । यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरु-
संबन्धिनो नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । ‘ज्ञपानाम्’ । ‘स धातुः’ । अनेना-
स्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । ‘अप्
कर्तरि’ । ‘अदे’ । बोभूयते बोभूयते बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयेत बोभूयेताम् बोभू-
येरन् । लोट् बोभूयताम् बोभूयेताम् बोभूयन्ताम् । अबोभूयत अबोभूयेताम् अबोभू-
यन्त । लिट् । ‘कासादि०’ । अनेन सूत्रेण सर्वत्राप्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुग-
मम् । बोभूयांचक्रे बोभूयांचक्राते बोभूयांचक्रिरे । ‘सिसता०’ । ‘यतः’ पत्वम् । बोभू-
यिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । ‘दिवादावट्’ । अबोभूयिष्यत । लुङ्लकारे ।
‘भूते सिः’ । ईट् । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभूयिष्ट अबोभूयिषाताम् अबोभूयिषत ।
इत्यादीनि ॥ १-२ ॥

(प्र०) अतिशय इति । अतिशयनमतिशयः । अतिशयो द्विविधः । पौनः पुन्यं
भृशार्थश्च । स चार्थो यङो द्योत्य एव । धातुश्च यङन्त एव न तु यङः प्रकृतिभूतः । अथा-
द्यत इत्याद्यसिद्धेः । अत्र केचित्-कथं यङन्तादात्, डितो धातोरद् विधानात् । अत्र च
यो डित् स न धातुः यो धातुः स च न डित् । किंच डस्य गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन
चरितार्थत्वादात्मनेपदप्रयोजकत्वासम्भवः । अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थं समुदायविशे-
षकं भवतीत्युक्तं । अत्राभिधीयते । सधातुरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन धातोर्द्वित्व-
सत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च डकारप्रश्लेषस्य कर्त्तव्यत्वात् ।

वाभूयत इति । भवतानुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापारः ॥ १-२ ॥
बोभूज्यते ॥ अनपि च हसात् ॥ हसादुत्तरस्य यङो लुभभवति
अनपि विषये ॥ ३ ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे

तन्निमित्ते समाननाभिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ ४ ॥ बोभु-
जांचक्रे ॥

(च०) भुज पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विग्रहे यङ् । द्वित्वम् ।
‘ज्ञपानाम्’ । यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । बोभुज्यते । बोभुज्येत । बोभुज्यताम् ।
गुणः । अबोभुज्यत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम्
प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—‘अनपि च हसात्’ ॥ अनपि च अव्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य
यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति अनपि विषये । अनेन यङो लुक् । अत्र गुणे प्राप्ते ॥ ‘धात्व-
श०’ । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननाभिनां गुणवृद्धी न
वाच्ये । अनेन गुणाभावः । बोभुजांचक्रे । ‘सिसता०’ । पत्वम् । बोभुजिषीष्ट । बोभु-
जिता । बोभुजिष्यते । ‘दिवादावट्’ । अबोभुजिष्यत । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ । इट् ।
पत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभुजिष्ट अबोभुजिषाताम् अबोभुजिषत । इत्यादीनि ॥ ३-४ ॥

(प्र०) हसादिति । हसात् किम् । लोलुयिता । योयूयिता । आदेः परस्य ॥
परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमिति य्लोपः । यत इत्यलोपः । बोभूजांचक्रे ॥

अनपीति । हसात्परस्य यशब्दस्य लोपोऽनपि विषये । हसात् किम्, लोलु-
यिता । आदेः परस्य । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्, इति य्लोपः । यत
इत्यलोपः । बोभुजांचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः ॥ ३-४ ॥

मुह वैचित्ये । मोमुह्यते ॥

(च०) मुह वैचित्ये । ‘अतिशये०’ । द्वित्वम् । ‘गुणः’ । ‘स धातुः’ । मोमुह्यते ।
चतुर्णो सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम् । ‘अनपि च हसात्’ अनेन
यङो लोपः । मोमुहांचक्रे । ‘सिसता०’ । मोमुहिषीष्ट । मोमुहिता । मोमुहिष्यते ।
अमोमुहिष्यत । अमोमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

लिह आस्वादने । लेलिह्यते ॥

(च०) लिह आस्वादने । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् । अतिशयेन लेडि । लेलि-
ह्यते । लिट् । ‘अनपि च हसात्’ । लेलिहांचक्रे । ‘सिसता०’ । लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अले-
लिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयोः । जोह्यते ॥

(च०) हु दानादनयोः । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । ‘कुहोश्चुः’ ।
‘गुणः’ । जोह्यते । लिट् । जोहूयांचक्रे । ‘सिसता०’ । जोहूयिषीष्ट । लुङ् । अजोहू-
यिट् । रूपाणि सुगमानि ॥

विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥

(च०) विद ज्ञाने । अतिशयेन वेत्तीति । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् । अन्यत्सा-
धनं तु पूर्ववत् । वेविद्यते । लिट् । वेविदांचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥

आतः ॥ यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते ॥ ५ ॥

(च०) पच्छ पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्यङ् ॥ सूत्रम्—‘आतः’ ॥ आ अतः । यङि लुकि च पूर्वस्य अकारस्य अकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपा-
पचिष्ट ॥ ५ ॥

(प्र०) आत इति । आ आ अत इति च्छेदः । द्वितीयाकारस्य वैयर्थ्यानुपपत्त्या किञ्चिदिष्टं ज्ञाप्यते, किं तदिष्टम्, अकितपूर्वस्याकारस्याकार इति तेन नरीवृत्यत इति सिद्धम् ॥ ५ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि । पापच्यते ॥

(च०) पापच्यते । अपापचिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

सूचिसूत्रिमूत्रयट्यर्थशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ ६ ॥
सोसूच्यते ।

(च०) सूत्रम्—‘सूचिसूत्रि०’ ॥ सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अति अश् ऊर्णोति
एभ्यो धातुभ्यो यङ्प्रत्ययो वाच्यः । एषामप्राप्तत्वात्सूत्रमिदम् । साधनं तु सुगमम् ।
सोसूच्यते । लिट् । सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ॥ ६ ॥

सोसूच्यते ।

(च०) सोसूच्यते । लिट् । सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ।

मोमूच्यते ॥

(च०) मोमूच्यते । लिट् । ‘कासादि०’ । ‘अनपि च हसात्’ । मोमूचांचक्रे ।
अमोमूचिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतौ । यङ्सहितस्य
द्वित्वम् । अटथ टथ इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः । आतः । इति
पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाटयते । अटाटांचक्रे । अटाटिषीष्ट ॥

(च०) अट गतौ । गत्यर्थाद्वातोः कौटिल्येऽयं यङ् । ‘स्वरादेः परः’ । यङ्सहि-
तस्य द्वित्वम् । अटथ टथ इति स्थिते । ‘पूर्वस्य०’ । ‘आतः’ । कुटिलं अटति । अटा-
टयते । लिट् । अटाटांचक्रे । लुङ् । अटाटिषीष्ट ।

व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते ॥

(च०) कोपि व्रजति । यङ् । ‘आतः’ साधनं सुगमम् । वाव्रज्यते । लिट् । वाव्र-
जांचक्रे । लुङ् । अवाव्रजिष्ट ।

अश भोजने । अशाश्र्यते ॥

(च०) अश भोजने । अतिशयेन अशनातीति । यङ् । द्वित्वम् । ‘आतः’ । अ-
शाश्र्यते । लुङ् । अशाशिष्ट ।

ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोयते । स्वरात्पराः संयोगादयो
नदरा द्विर्न ॥

(च०) ऊर्णुञ् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यङ् । ‘स्वरादेः’ । ‘नदराः’ ।
‘गुणः’ । ‘ये’ । ऊर्णोयते । लिट् । ऊर्णोन्त्यांचक्रे । लुङ् । और्णोन्त्यिष्ट । अत्र ‘स्वरादेः’
अनेन द्वितीयोऽङागमः ॥ ७ ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम्
॥ ८ ॥ अरार्थते ॥

(च०) ऋगतौ । ‘अतिशये०’ । इयति । यङ् ‘गुणोर्ति०’ अनेन गुणः ॥ ‘यका-
रसहितरेफस्य द्वित्वम्०’ । ‘पूर्वस्य’ । ‘आतः’ । आरार्थते । लिट् । अरारांचक्रे ।
लुङ् । ‘स्वरादेः’ । आरारिष्ट ॥ ८ ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव
यङ् ॥ ९ ॥ गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते ।

(च०) सूत्रम्—‘लुप०’ ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हा-
यामेव यङ्प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । साधनं सुगमम् । लिट् । लोलु-
पांचक्रे । लुङ् । अलोलुपिष्ट ॥ ९ ॥

सासद्यते ॥

(च०) पङ्ल विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । ‘आतः’ । सासद्यते । लिट् ।
सासदांचक्रे । लुङ् । असासदिष्ट ॥

जमजपां नुक् ॥ जमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति
यङि लुकि च सति ॥ १० ॥ ‘जप् जम् दह दंश् भञ्च् पश्’ एते जपादयः ॥
जङ्गम्यते ।

(च०) सूत्रम्—‘जमजपां नुक्’ ॥ जमजपाम् नुक् । जमान्तस्य धातोश्च जपा-
दीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति । अनेन नुक् । उकारः
उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । ‘कुहोश्चुः’ । ‘नश्चापदान्ते०’ । जङ्गम्यते । अङ्गसेऽपि
अनुस्वारो भवति नकारस्य आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो
निर्दिश्यते । जङ्गमांचक्रे । अजङ्गमिष्ट ॥ १० ॥

(प्र०) जमजपामिति । ‘जप् जम् दह दंश् भञ्च् पश्’ एते जपादयः । पस
धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । तालव्यान्त इति ;—माधवः ॥ १० ॥

वम्भ्रम्यते ।

(च०) भ्रमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति यङ्प्रत्ययः । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य०’ ।
‘क्षपानाम्०’ । ‘जमजपाम्’ वम्भ्रम्यते । लिट् । वम्भ्रमांचक्रे । लुङ् । अवम्भ्रमिष्ट ।

अक्षसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते ।

(च०) यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'ज-मजपाम्' । अक्षसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अक्षसेऽपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमाञ्चक्रे । अयंयमिष्ट ।

कण शब्दे । चङ्कण्यते ।

(च०) कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'कुहोश्रुः' । 'जमजपाम्' । 'नश्चा०' । चङ्कण्यते । चङ्कणाञ्चक्रे । अचङ्कणिष्ट ।

तन्तन्यते ।

(च०) तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्त-नाञ्चक्रे । अतन्तनिष्ट ।

जप मानसे च । गर्हितं जपतीति जङ्गप्यते ।

(च०) जप मानसे च । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जङ्गप्यते । जङ्गपाञ्च-क्रे । अजङ्गपिष्ट ।

जम गात्रविनामे । गर्हितं जमतीति जङ्गम्यते ।

(च०) जम गात्रविनामे । गर्हितं जमति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । जङ्गम्य-ते जङ्गमाञ्चक्रे । अजङ्गमिष्ट ।

दह भस्मीकरणे । दन्ददह्यते ।

(च०) दह भस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्ददह्यते । दन्द-हाञ्चक्रे । अदन्दहिष्ट ।

नो लोपः । दन्ददश्यते ।

(च०) दंश् दहने । गर्हितं दशति । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । 'जमजापां नुक्' । दन्ददश्यते । दन्ददाञ्चक्रे ।

बम्भज्यते ।

(च०) भञ्जो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । 'जम-जपाम्' । 'क्षपानाम्०' । बम्भज्यते । बम्भजाञ्चक्रे । अबम्भजिष्ट ।

पश्यतीति पम्पश्यते । पश् बाधनग्रन्थनयोः ॥

(च०) अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'जमजपाम्०' पश् बाधनग्रन्थनयोः । पम्पश्यते । पम्पशाञ्चक्रे । अपम्पशिष्ट ॥

चरफलो रुच्चास्य ॥ अनयोर्योङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः ॥११॥ चञ्चूर्यते ।

(च०) चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति यङ् । द्वित्वम् ॥ 'चरफलो रुच्चास्य' ॥

चरफलोः उत् च अव्ययम् अस्य । अनयोर्योर्ध्वोर्ध्वोङि लुकि च पूर्वस्य नुगागमो भवति अनेन नुक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । 'नश्चापदान्ते०' । 'द्योर्विहते' । चञ्चूर्य-ते । चञ्चूराञ्चक्रे । अचञ्चुरिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) चरफलोरिति । पूर्वाद् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यात उत्त्वमित्यर्थः । नुगित्य-नेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद् । जमजपामिति नुगागमोऽनुस्वारं बोधयति । सो-ऽनुस्वारः पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः । तेन वापदान्तस्येत्यनेन वा परसवर्णः । चञ्चूर्यते इति ॥ ११ ॥

फल निष्पत्तौ । पम्फल्यते ॥

(च०) फल निष्पत्तौ । अतिशयेन फलति । यङ् । द्वित्वम् । 'चरफलोः' । 'क्ष-पानां०' । पम्फल्यते । पम्फलाञ्चक्रे । अपम्फलिष्ट ॥

वलयान्तस्य वा नुक् ॥१२॥ मव स्थौल्ये । मम्मव्यते मामव्य-ते ॥ चल कम्पने । चञ्चल्यते-चाचल्यते । दयङ् दाने । दन्ददश्यते दादश्यते ॥

(च०) सूत्रम्—'वलयान्तस्य०' ॥ वलयान्तस्य धातोर्वा नुक् भवति । तत्पक्षे । 'आतः' । मव स्थौल्ये । यङ् । द्वित्वादिकम् । मम्मव्यते । मम्मवाञ्चक्रे । अम्ममविष्ट । नुगभावे । मामव्यते । मामवाञ्चक्रे । अमामविष्ट ॥ चल कम्पने । अतिशयेन चलति । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्' । चञ्चल्यते । चञ्चलाञ्चक्रे । अचञ्चलिष्ट । नुगभावे । 'आतः' । चाचल्यते । चाचलाञ्चक्रे । अचाचलिष्ट ॥ दयङ् दाने । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्' । दन्ददश्यते । दन्ददाञ्चक्रे । अदन्दयिष्ट । नुगभावे । दादश्यते । दादयाञ्चक्रे । अदादयिष्ट ॥ १२ ॥

रीगृदुपधस्य ॥ ऋकारोपधस्य धातोर्योङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥१३॥ कित्वादाकाराभावः ॥ नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः ॥ अत्र णत्वाभावो वाच्यः ॥१४॥ वृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते ॥ ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥

(च०) नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' ॥ सूत्रम्—'रीगृदुपधस्य' रीक् ऋदुपधस्य । ऋकारोपधस्य धातोर्योङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृताञ्चक्रे । अनरीनृतिष्ट ॥ वृत्तु वर्तने । अतिशयेन वर्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'रीगृदुप-धस्य' । वरीवृत्यते । वरीवृताञ्चक्रे । अवरीवृतिष्ट ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । सम्प्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । 'रीगृदुपधस्य' । जरीगृह्यते । जरीगृहाञ्चक्रे । अजरीगृहिष्ट ॥ १३-१४ ॥

ऋत्वतो रीगवाच्यः ॥१५॥ ओत्रश्चू छेदने । वरीवृश्चयते ॥ पच्छ शिप्सायाम् । परीपृच्छयते ॥ कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । ऋल । वरीकल्यते ॥ वशोर्योङि न सम्प्रसारणम् ॥१६॥ वावश्यते ॥

(च०) ओवश्चू छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यङ् । सम्प्रसारणम् ॥ सूत्रम्—
‘ऋत्वतो रीग् वाच्यः’ ॥ ऋत्वतो धातो रीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । वरी-
वृश्चयते । वरीवृश्चाचक्रे । अवरीवृश्चिष्ट ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । यङ् । सम्प्रसारणम् । ततो
द्वित्वम् । ‘रः’ रीक् । परीपृच्छयते । परीपृच्छाचक्रे । अपरीपृच्छिष्ट ॥ कृप् सामर्थ्ये ।
अतिशयेन कल्पयति । यङ् । द्वित्वम् । ‘रः’ । ‘कुहोश्चुः’ । रीक् । ‘कृपो रो लः’ ।
चरीक्लप्यते । चरीक्लपाचक्रे । अचरीक्लपिष्ट ॥ वश् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् ।
सूत्रम्—‘वशेः’ ॥ वशेर्धातोर्थेयङ् सम्प्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ० । ‘आ-
तः’ वावश्यते । वावशाचक्रे । अवावशिष्ट ॥ १५—१६ ॥

पदसंसुध्वंसुभ्रंसुदंशुकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि
च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ॥ १७ ॥ पनीपद्यते । नो लोपः ।
संसु ध्वंसु अधःपतने । सनीस्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते ॥ वञ्चु
वञ्चने । वनीवच्यते । दनीदस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥
(च०) सूत्रम्—‘पद’ ॥ अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वि-
त्वम् । नीगागमः । कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदाचक्रे । अपनीपदिष्ट ॥
संसु ध्वंसु अधःपतने । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्त्रस्यते ।
सनीस्त्रसाचक्रे । असनीस्त्रसिष्ट । ‘झपानाम्’ ० । अनेन धस्य दः । अन्यत्तु पूर्ववत् । द-
नीध्वस्यते । दनीध्वसाचक्रे । अदनीध्वसिष्ट ॥ अंशुधातोर्थेयङ् । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ।
‘झपानाम्’ ० । ‘पद’ अनेन नीगागमः । ‘नो लोपः’ । वनीभ्रस्यते । चतुर्णां सुगमानि ।
लिट् । ‘कासादि’ ० । ‘अनपि च हसात्’ । वनीभ्रसाचक्रे । ‘सिसता’ ० । वनीभ्रसिपीष्ट ।
वनीभ्रसिता । लुङ्लकारे ‘भूते सिः’ । इट् । पत्वम् । णटुत्वम् । अवनीभ्रसिष्ट ॥ वञ्चु
वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । ‘नो लोपः’
इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्लकारे । ‘कासादि’ ० । वनीवचाचक्रे । लुङ्लकारे । सा-
धनं तु पूर्ववत् । अवनीवचिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दंश दशने । अतिशयेन दशति ।
यङ् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । नीगागमः । ‘नो लोपः’ । दनीदस्यते । लिट् । ‘कासादि’ ० ।
दनीदशाचक्रे । लुङ् । अदनीदशिष्ट ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कन्दति ।
नीगागमः । ‘नो लोपः’ । ‘कुहोश्चुः’ । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदाचक्रे । लुङ् ।
अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ । अतिशयेन कसति । यङ् । द्वित्वादिकम् । नीगागमः ।
‘कुहोश्चुः’ । चनीकस्यते । लिट्लकारे । ‘कासादि’ ० अनेनाम् । ‘अनपि च’ ० । चनी-
कसाचक्रे । लुङ् । अचनीकसिष्ट ॥ पत्वृ पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत्सुग-
मम् । नीगागमः । पनीपत्यते । लिट् । ‘कासादि’ ० पनीपताचक्रे । लुङ्लकारे । अप-
नीपतिष्ट ॥ १७ ॥

ऋतो रिः ॥ ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ॥ ततो द्वि-
त्वम् । ये । चेक्रीयते । चेक्रीयचक्रे ॥ जेहीयते ॥ १८ ॥

(च०) डुङ्गु करणे । अतिशयेन करोति । ‘अतिशये’ ० । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—
‘ऋतो रिः’ ॥ ऋतः रिः ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सति । ‘ये’
अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । ‘ह्रस्वः’ । ‘पूर्वस्य’ ० । ‘कुहोश्चुः’ । ‘यङि’ । अनेन गुणः ।
चेक्रीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । ‘कासादि’ ० । चेक्रीयचक्रे । लुङ्लकारे । अचे-
क्रीयष्ट । इत्यादीनि ॥ हृज् हरणे । अतिशयेन हरति । यङ् । द्वित्वादिकम् । पूर्वम् ।
‘ऋतो रिः’ । अन्यत्सुगमम् । जेहीयते लिट्लकारे । ‘कासादि’ ० । जेहीयाचक्रे । लु-
ङ्लकारे । अजेहीयष्ट । इत्यादीनि ॥ १८ ॥

दादेरिः ॥ अपिहाधामाडोहाक्पिवसोस्थानामिकारो भवति किति
ङिति हसे परे । देदीयते । देदीयाचक्रे ॥ ये । देधीयते । मेमीयते । जेगी-
यते । जेहीयते । पेपीयते । सेषीयते सेष्ठीयते ॥ १९ ॥

(च०) दा दाने । अतिशयेन ददाति । ‘अतिशये’ ० अनेन यङ् । सूत्रम्—‘दादे-
रिः’ । दादेः इः अपिहा धा मा गा हाक् पिव सो स्थानाम् एतेषां धातूनां इकारो भवति
किति ङिति हसे परे । ‘पष्ठी’ ० अनेन अन्तस्य भवति । ततो ‘ये’ अनेन दीर्घः । ततो
द्वित्वम् । ‘ह्रस्वः’ । ‘गुणः’ । अन्यत्साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । ‘कासादि’ ० ।
देदीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अदेदीयष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुधाज् धारणपोषणयोः ।
अतिशयेन दधाति । यङ् । ‘दादेरिः’ । अन्यत्सुगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । ‘का-
सादि’ ० । देधीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अदेधीयष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन
माति । यङ् । ‘दादेरिः’ । मेमीयते । लिट् । मेमीयाचक्रे । लुङ् । अमेमीयष्ट । इत्या-
दीनि ॥ गाङ् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । ‘दादेरिः’ । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते ।
लिट् । जेगीयाचक्रे । लुङ् । अजेगीयष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पिबति ।
‘अतिशये’ ० । अनेन यङ् । ‘दादेरिः’ । अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । ‘का-
सादि’ ० । पेपीयाचक्रे । लुङ् । अपेपीयष्ट । इत्यादीनि ॥ पो अन्तकर्मणि । ‘आदेः
ष्णः स्नः’ । अतिशयेन स्यति । यङ् । ‘दादेरिः’ । पत्वम् । सेषीयते । लिट् । ‘का-
सादि’ ० । सेषीयाचक्रे । लुङ्लकारे । असेषीयष्ट । इत्यादीनि ॥ षा गतिनिवृत्तौ ।
‘आदेः ष्णः स्नः’ अतिशयेन तिष्ठति । ‘अतिशये’ ० अनेन यङ् । ‘दादेरिः’ । गुणः ।
पत्वम् । तेषीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि’ ० । अनेनाम् । तेषीयां-
चक्रे । लुङ्लकारे । अतेष्ठीयष्ट । इत्यादीनि ॥ १९ ॥

(प्र०) दादेरिति । डुधाज् दाने । दो अवखण्डने । देङ् पालने । अनयोः सन्ध्य-
क्षराणामित्यात्वे दारूपम् । दापदैपौ विना ॥ १९ ॥

ग्राधमोरीः ॥ अनयोरीकारो भवति यङि ॥ २० ॥ जेघ्रीयते ॥ दे-
घ्मीयते ॥

(च०) ग्रा गन्धोपादाने । अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ॥ सूत्रम्—‘ग्राधमोरीः’ ॥
ग्राध्मो ईः ग्राः ध्मा अनयोर्धात्वोरीकारो भवति यङि सति । ‘पष्ठी’ ० । अनेनान्तस्य ।
ततो द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ । ‘झपानाम्’ ० अन्यत्सुगमम् । जेघ्रीयते । लिट्लकारे ।

‘कासादि०’ । जेघ्रीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ धमा शब्दाग्नि-
संयोगयोः । अतिशयेन धमति । यङ् । ‘ग्राधमोरीः’ । अनेनेकारः । द्वित्वम् । ‘पूर्वत्य०’
अन्यत्सुगमम् । देघमीयते । देघमीयांचक्रे । अदेघमीयिष्ट इत्यादीनि ॥ २० ॥

(प्र०) घ्रेति । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् ॥ २० ॥

हन्तेर्हिसायां घ्री वा वाच्यः ॥ २१ ॥ जेघ्रीयते ॥ जमजपां
नुक् ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ २२ ॥ जघ्न्यते ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । अतिशयेन हन्ति । यङ् ॥ सूत्रम्—‘हन्तेः०’ ॥ हन्ते-
धातोर्हिसायां वा घ्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । जेघनीयां-
चक्रे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे तु । ‘द्विरुक्तस्य०’ । अनेन कुत्व-
म् । ‘जमजपां०’ अनेन नुक् । ‘नश्चापदान्ते’ जघ्न्यते । लिट् । जङ्घनाञ्चक्रे । लुङ्ल-
कारे । अजङ्घनिष्ट । इत्यादीनि ॥ २१-२२ ॥

चायो यङि की वाच्यः ॥ २३ ॥ चायु सन्तानपालनयोः । चे-
कीयते ॥

(च०) चायु सन्तानपालनयोः ॥ सूत्रम्—‘चायः०’ ॥ चायो धातोः की वाच्यः
यङि परे । अनेन कीः । ‘कुहोश्चुः’ । गुणः । चेकीयते । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ ।
चेकीयाञ्चक्रे । ‘सिसता०’ । चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत ।
लुङ्लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ २३ ॥

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः ॥ २४ ॥ कु शब्दे । कोकूयते ।
(च०) कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ॥ सूत्रम्—‘कवतेः०’ ॥
कवतेर्धातोर्यङि परे चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनिषेधः । ‘ये’ गुणः । कोकूयते ।
लिट् । ‘कासादि०’ । कोकूयाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अकोकूयिष्ट । इत्यादीनि ॥ २४ ॥

शीङो यङ् क्ति ये वक्तव्यः ॥ २५ ॥ शाशयते ॥ ढौकृ
गतौ । ढौकृयते ॥ त्रौकृ गतौ । त्रौकृयते ।

इति यङ्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—
‘शीङोः०’ ॥ शीङो धातोर्यङ् क्ति यप्रत्यये परे वक्तव्यः डिदन्तस्य । पश्चात् द्वि-
त्वम् । ‘आतः’ । ‘यतः’ । शाशयते । लिट्लकारे । शाशयांचक्रे । अशाशयिष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति ॥ ढौकृ गतौ । अतिशयेन ढौकति । यङ् । द्वित्वम् । ‘ह्रस्वः’ । ‘गु-
णः’ । ‘झपानाम्’ । ढौकृयते । लिट्लकारे । ढौकृकांचक्रे । लुङ्लकारे । अढौकृकिष्ट ।
इत्यादीनि ॥ त्रौकृ गतौ । अतिशयेन त्रौकति । यङ् । द्वित्वम् । ‘पूर्वत्य’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘गु-
णः’ । त्रौकृयते । लिट्लकारे । त्रौकृकांचक्रे । लुङ्लकारे । अतोत्रौकिष्ट अतोत्रौ-
किपाताम् अतोत्रौकिपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ २५ ॥

इति यङ्प्रक्रिया समाप्ता ॥ २९ ॥

(प्र०) शीङ् इति । डिदन्तादेशः । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वि-
त्वम् ॥ आत इति अलोपः । शाशयते ॥ २६ ॥

यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र ॥ लुगनुवर्तते । अन्यत्रे-
त्यप्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुगभवति ॥ १ ॥

(च०) अथ यङ्लुक्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘वान्यत्र’ ॥ द्विपदं सूत्रम् । लुक्
एतत् पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिकमस्तु सूत्रपाठाज्ज्ञातव्यः । अन्यत्र अचप्रत्यय-
संयोगं विनापि वातिशयाथे विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥ अन्यत्र तु—‘उक्प्र-
त्यये परे यङो लुग् भवति । अन्यत्रापि उक्प्रत्ययाभावेपि यङो लुग् भवतीति’ व्याख्या-
तम् । वाग्रहणात् कचित् यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः ॥ १ ॥

(प्र०) वान्यत्रेति । लुक् इति सूत्रमात्रमनुवर्तते । तेन उक्प्रत्यये यङो लुक्
विधीयते । दंशूक इत्यादौ । अन्यत्र उक् प्रत्ययाभावे यङ्प्रत्ययस्य वा लुक् भवति ।
लुगभावे यङ्प्रत्ययान्तं भवति । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वादित्वादि । धातुत्वाल्लडादयः । परंतोऽन्यदिति परस्मैपदम् । आदनु-
दात्त इत्यनेनात्मनेपदं तु न भवति । येषु स्पन्दशोडादयोऽनुदात्तचित्तेभ्योऽपि
न अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् । उक्तं च ‘स्तिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च, यत्रैकाच्
प्रणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि’ इति । इति निषेधात् एतानि पञ्च कार्याणि यङ् लुकि
न प्रवर्तन्ते । तान्याह—‘स्तिपप्रत्ययनिर्दिष्टं कार्यम् इक्षितपाविति स्तिप् । शपा
अप प्रत्ययेन निर्दिष्टम् । कर्त्तरीत्यप् । अनुबन्धनिर्दिष्टं यङो द्वित्वादि । गगनिर्दि-
ष्टं दिवादेर्य इत्यादि । एकस्वरनिर्दिष्टं नैकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा गदनदेति
सूत्रे स्तिपाशपा च निर्दिष्टत्वाच्चल्लुकि णत्वं न प्रणिजघन्ति प्रणिजागदौति । लिट्पु-
पादेस्तिपाशपानुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टत्वाद् लो न । अजङ्गमीत् । अवर्त्तनीत् । नैक-
स्वरादित्यत्रैकस्वरनिर्दिष्टत्वादिजनिषेधो न वेभेदिता चेच्छेदितेति । अत एव तादयो न
गणेन निर्दिष्टत्वात् । किन्तु अथेव । यङ्लुगन्तमदादिवदिति नव्याः ॥ १ ॥

लुकि सति पिति स्मिं वा ईकरो वक्तव्यः ॥ २ ॥ बोभवीति
बोभोति बोभूतः बोभुवति । यङ्लुगन्तं परस्मैपदं ह्रादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्रादि-
त्वात्पो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु बोभूतात्
बोभूताम् बोभुवतु । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभवा-
चकार । बोभूयात् । बोभविता बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । दादेः पे ।
गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुक् । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभूतुः ।

(च०) भू सत्तायाम् । अस्य धातोर्तिशयाथे विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं
सा० उ० १८

विधिसम्भावनायोः । एते आगमा भवन्ति । चर्क्यात् चरिक्क्यात् चरीक्क्यात् । चर्क्याताम् चरिक्क्याताम् चरीक्क्याताम् । चर्क्युः चरिक्क्युः चरीक्क्युः । चर्क्याः चरिक्क्याः चरीक्क्याः । चर्क्यातम् चरिक्क्यातम् चरीक्क्यातम् । चर्क्यात चरिक्क्यात चरीक्क्यात । चर्क्याम् चरिक्क्याम् चरीक्क्याम् । चर्क्याव चरिक्क्याव चरीक्क्याव । चर्क्याम चरिक्क्याम चरीक्क्याम ॥

लोडल्लकारे—ईडागमे त्रीणि रूपाणि । तद्भावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु चरिक्करीतु चरीक्करीतु । ईडभावे चर्कृतु चरिक्कृतु चरीक्कृतु । तातडादेशे कृते—चर्कृतात् चरिक्कृतात् चरीक्कृतात् । एवं तुपि नव रूपाणि ॥ द्विवचनेऽपि त्रीणि रूपाणि—चर्कृताम् चरिक्कृताम् चरीक्कृताम् ॥ बहुवचने त्रीणि रूपाणि । 'द्वे' अनेन अन्तः अत् । 'ऊ रम्' । चर्कृतु चरिक्कृतु चरीक्कृतु ॥ मध्यमपुरुषे—चर्कृहि चरिक्कृहि चरीक्कृहि । तातडादेशे—चर्कृतात् चरिक्कृतात् चरीक्कृतात् । चर्कृतम् । चरिक्कृतम् चरीक्कृतम् । चर्कृत चरिक्कृत चरीक्कृत ॥ उत्तमपुरुषे पित्वात् गुणः । णत्वम् । चर्कराणि चरिक्कराणि चरीक्कराणि । चर्कराव चरिक्कराव चरीक्कराव । चर्कराम चरिक्कराम चरीक्कराम ॥

एवमाशीः प्रेरणयोः षट्त्रिंशद्रूपाणि । लुङ् । त्रिष्विमागमः । 'दिवादावट्' अचर्करीत् अचरिक्करीत् अचरीक्करीत् । ईडभावे 'दिस्योर्हसात्' 'स्त्वोर्विसर्गः' अचर्कः अचरिक्कः । अचरीक्कः । अचर्कृताम् अचरिक्कृताम् अचरीक्कृताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अचर्कः अचरीक्कः । अचर्करीः अचरिक्करीः अचरीक्करीः । ईडभावे । 'दिस्योर्हसात्' । 'स्त्वोर्विसर्गः' । अचरिक्कः अचरीक्कः । अचर्कृतम् । अचरिक्कृतम् । अचरीक्कृतम् । अचर्कृत अचरिक्कृत अचरीक्कृत । अचर्करम् अचरिक्करम् अचरीक्करम् । अचर्कृव अचरिक्कृव अचरीक्कृव । अचर्कृम अचरिक्कृम अचरीक्कृम ॥

लिट् । 'कासादि०' । चर्करांचकार चरिक्करांचकार । चरीक्करांचकार । इत्यादीनि । चर्करामास चरिक्करामास चरीक्करामास । चर्करांवभूव चरिक्करांवभूव चरीक्करांवभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

चर्क्रियात् चरिक्क्रियात् । चरीक्क्रियात् ॥ 'सिसता०' अनेन इट् । चर्करिता । चरिक्करिता चरीक्करिता इत्यादीनि ॥ चर्करिष्यति चरिक्करिष्यति चरीक्करिष्यति ॥ अचर्करिष्यत् अचरिक्करिष्यत् अचरीक्करिष्यत् ॥ लुङ् । द्वाविधौ । सेलौपः । अचर्करीत् अचरिक्करीत् इत्यादीनि ॥ ४ ॥

वर्धतीति-वरिवृतीति वरीवृतीति । वर्धति-वरिवर्ति-वरीवर्ति । अवर्धतीत्-अवरिवृतीत्-अवरीवृतीत् ॥

रात्सस्य ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ॥ ५ ॥ अवर्धत्-अवरिवर्त्-अवरीवर्त् । अवर्धताम्-अवरिवृताम्-अवरीवृताम् । वर्धताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार ॥

(च०) वृत्तु वृत्ते । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अर्थं धातुर्नदुपपद्यते

तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । 'लुकि सति' अनेन ईडागमः । वर्धतीति वरिवृतीति वरीवृतीति । ईडभावे । वर्धति वरिवर्ति वरीवर्ति । इत्यादीनि ॥ लिङ्—वर्धत्यात् वरिवृत्यात् वरीवृत्यात् । इत्यादीनि ॥ लोट्—वर्धतीतु वरिवृतीतु वरीवृतीतु । तातडादेशे—वर्धतात् वरिवृतात् वरीवृतात् । इत्यादीनि ॥ लङ् । 'द्वे' अनेन गुणनिषेधः । अवर्धतीत् । अवरिवृतीत् । अवरीवृतीत् । ईडभावे—'संयोगान्तस्य०' अनेन तकारस्य लोपे प्राप्ते ॥ 'रात्सस्य' अनेन तन्निषेधः । अवर्धत् । अत्र 'दिस्योः०' अनेन लोपः । अवरिवर्त् । अवरिवृत् । अवर्धताम् । अवरिवृताम् । अवरीवृताम् । इत्यादीनि ॥ लिट् । 'कासादि०' । वर्धताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार । वर्धतामास वरिवर्तामास वरीवर्तामास । वर्धतांभूव वरिवर्तांभूव वरीवर्तांभूव ॥ आशीलिङ् वर्धत्यात् वरिवृत्यात् वरीवृत्यात् ॥ 'सिसता०' । वर्धतिता वरिवर्तिता वरीवर्तिता ॥ वर्धतिष्यति वरिवर्तिष्यति वरीवर्तिष्यति ॥ अवर्धतिष्यत् अवरिवर्तिष्यत् अवरीवर्तिष्यत् लुङ् । अवर्धतीत् अवरिवर्तीत् अवरीवर्तीत् ॥ ५ ॥

वनीवञ्चीति वनीवञ्कि । 'नो लोपः' वनीवक्तः वनीवचति ॥

(च०) वञ्चु वञ्चने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनम् । नीगागमः । 'लुकि सति' अनेन ईट् । वनीवञ्चीति । ईडभावे—'चोः कुः' । वनीवञ्क्ति । 'नो लोपः' । वनीवक्तः । 'द्वे' वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवञ्च्यात् । वनीवञ्चीतु वनीवञ्चकुतु । अवनीवञ्चीत् । अवनीवक् इत्यादीनि ॥ लिट् । वनीवञ्चांचकार । वनीवञ्चामास । वनीवञ्चांवभूव ॥ 'नो लोपः' वनीवञ्च्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवञ्च्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवञ्छिता ॥ वनीवञ्चिष्यति ॥ अवनीवञ्चिष्यत् । अवनीवञ्छित् । अवनीवञ्चिष्यत् । अवनीवञ्चिषुः ।

जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्गतः । गमां स्वरे । जङ्गमति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति ॥ जङ्गमीमि ॥ मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति श्से पदान्ते वमयोश्च ॥ ६ ॥ जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥

(च०) गम्य गतौ । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं कार्यम् । 'कुहोश्चुः' अनेन गस्य जः । 'जमजपां०' अनेन पूर्वस्य नुक् । 'नश्वा०' । 'लुकि सति' अनेन वेट् । जङ्गमीति । ईडभावे—'नश्वा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनुदात्ततनां' अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गतः । गमां 'स्वरे' अनेनोपधालोपः जङ्गमति । इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जङ्गमति ॥ अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि । जङ्गम्यात् ॥ जङ्गमीतु । जङ्गन्तु ॥ अजङ्गमीत् । ईडभावे । 'दिस्योः' । मृत्तम्—'मो नो धातोः' ॥ अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ॥ लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । जङ्गमांचकार । जङ्गमामास । जङ्गमांवभूव । इत्यादीनि ॥ जङ्गम्यात् ॥ 'सिसता०' जङ्गमिता ॥ जङ्गमिष्यति ॥ अजङ्गमिष्यत् । लुड्लकारे । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्यत् । अजङ्गमिषुः ॥ ६ ॥

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ ७ ॥ अङ्घनीति-अङ्घन्ति

जङ्घतः जङ्घन्ति ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहो-
श्चुः' । 'झपानाम्०' ॥ 'द्विरुक्तस्य' 'जमजपाम्०' । 'नश्वा०' । 'लुकि सति' जङ्घनी-
ति । ईडभावे—'नश्वा०' जङ्घन्ति । 'लोपस्त्वनु०' । 'गमां स्वरे' जङ्घन्ति । जङ्घ-
न्यात् । जङ्घनीत् । जङ्घन्तु । इत्यादीनि ॥ अजङ्घनीत् । ईडभावे । अजङ्घन् अज-
ङ्घताम् अजङ्घन्तुः ॥ जङ्घनांचकार । जङ्घनामास । जङ्घनांबभूव ॥ आशिपि वधा-
देशः वध्यात् । जङ्घन्तिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् ॥ वृद्धिनिषेधः । अवधी-
त् । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

जाहेति-जाहाति जाहीतः जाहति । एवं दाधेतीत्यादि । दादेति दा-
दाति दात्तः दादति । दादेतु दादेयात् अदादात् । एवं धेद् । दाधेति दाधा-
ति दाद्धः दाधति । दाधेयात् । अदाधासीत् अदाधात् अदाधत् ॥ धाञ् ।
दाधेति दाधाति धात्तः । पितोस्तु । दादेति । दादीतः । दादीहि । दादा-
यात् । अदादासीत् । जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् ॥ जहाति ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

(च०) ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । 'ह्रस्वः' ।
'झपानाम्०' । 'आतः' । 'लुकि सति' अनेन ईट् । 'अइए' । जाहेति । ईडभावे-जाहा-
ति 'द्वेस्तौ' । अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु । जा-
हातु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् । 'सिसता' । जाहिता । जा-
हिष्यति । अजाहिष्यत् । 'आदन्तानां०' । अजाहासीत् ॥

दा दाने । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' 'आतः' 'लुकि सति' दादेति ।
दादाति । 'दादेः' । दात्तः । दादति । दाद्यात् । दादेतु । अदादेत् । अदादात् । दादा-
ञ्चकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् । 'दादेः पे' ।
अदादात् ॥ एवम् । दाधेति । दाधाति । दाद्धः । दाधति । लिट् । दाधाञ्चकार ।
लुङ् । आदाधासीत् । वा सिलोपः । अदाधात् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्यापि
रूपाणि पूर्ववत् ॥

दैप् शोधने । दादेति । दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु । दादा-
तु । अदादेत् । अदादात् । दादाञ्चकार । दादायात् । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्' ।
अदादासीत् ॥

'जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति' इति केचिदाचार्या वदन्ति । त-
न्मते जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् ।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया समाप्ता ॥ ३० ॥

नामधातुप्रक्रिया ३१] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

(प्र०) जहातेरिति । केषांचिदाचार्याणां मते जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा
भवति । तथाच जहातीति रूपम् ॥ ३ ॥

इति प्रसादे यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ३० ॥

नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नो य ई चास्य ॥ नाम्न इच्छायामर्थे
यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकारः ॥ १ ॥ आत्मनः पुत्रमि-
च्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

(च०) अथ नामधातुप्रक्रिया । सूत्रम्—'नाम्नो य ई चास्य' ॥ नाम्नः यः ईः
च अव्ययम् अस्य । नामशब्दात् इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति तस्य सन्नियोगे
सति अकारस्य ईकारो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विषये । अनेन यः प्रत्ययो
भवति । 'समासप्रत्यययोः' अनेन विभक्तिलोपः । 'स धातुः' अनेन धातुत्वम् । धातु-
त्वात् तिबादयः 'अप् कर्तरि' । 'यतः' पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । पुत्रीयांचकार । पुत्रीययात् । 'सिसता०'
पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् अपुत्रीयतु । इत्यादीनि ॥ १ ॥

(प्र) नाम्न इति । अत्रा'दभुवि' इत्यतः कर्मणीति इच्छायामित्यत इच्छाया-
मिति आत्मन इत्यनुवृत्त्य कर्मणि वर्तमानानाम्नाम्नो यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः करणीयः ।
आत्मशब्दस्तु परव्यावृत्त्यर्थस्वशब्दपर्यायो गृह्यते । इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्रयः
कर्ताक्षिप्तः । सचेदिष्यमाणं वस्तु स्वसम्बन्धित्वेनापेक्षते तदा यप्रत्ययः । आत्मनः स्व-
सम्बन्धित्वं साक्षाद् ग्राह्यम् । तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न यः । सविशेष-
णानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनात् ॥ १ ॥

यादौ प्रत्यये ओकारोकारयोरवावौ वक्तव्यौ ॥ २ ॥ गां
इच्छतीति गव्यति ॥ नावं इच्छतीति नाव्यति ॥ त्वद्यति । युष्मद्यति । अस्म-
द्यति । काम्यश्च ॥ ३ ॥ पुत्रं इच्छति पुत्रकाम्यति ॥ गव्याञ्चकार ॥ य-
कारस्यानपि वा लोपो वाच्यः ॥ ४ ॥ गवांचकार । गव्यात् ।
गव्यिता-गविता । अगव्यात् अगवीत् अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः
अगविषुः ॥ नाव्यात् । नाव्यिता नाविता । अनाव्यात्-अनावीत् ॥ धनीयति ॥

(च०) गामिच्छति । 'नाम्नो य ई चास्य' । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत्
कार्यम् । सूत्रम्—'यादौ०' ॥ यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ ।
अनेन अच् । गव्यति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । गव्यांचकार सूत्रम्—'यकारस्य०' ॥
यकारस्य अनपि विषये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः । गवांचकार । एवमन्येषा-
मपि ॥ नावमिच्छति । यः प्रत्ययः आव् च भवति । नाव्यति । नाव्यांचकार नावांच-

कार । नाव्यात् । नाव्यता । नाविता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अनाव्यात् । अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥ त्वामिच्छति । यः । 'त्वन्मदे०' ॥ अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिट् । त्वद्यांचकार । त्वद्यांचकार यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे—अत्वद्यीत्-अत्वदीत् ॥ मामिच्छति । यः । मत् । मद्यति मद्यांचकार । मद्यांचकार । लुङ्लकारे । अमद्यीत् । अमदीत् ॥ युष्मान् इच्छति युष्मद्यांचकार । युष्मद्यांचकार । लुङ्लकारे । अयुष्मद्यांचकार । अयुष्मदीत् । इत्यादीनि ॥ अस्मान् इच्छति अस्मद्यति । लिट् अस्मद्यांचकार । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितो गोऽङ्गागमः । आस्मद्यीत् । आस्मदीत् । इत्यादीनि ॥ धनमिच्छति इति विग्रहे यः प्रत्ययः अकारस्य ईकारः । धनीयति । धनीयांचकार । धनीय्यात् । 'सिसता०' । धनीयिता । लुङ्लकारे । अधनीयति अधनीयिष्यात् अधनीयिषुः इत्यादीनि ॥ २-४ ॥

(प्र) गामिच्छति गव्यतीत्यत्र "व्योर्लोपश्च वा पदान्ते" इति तु न भवति अपदान्तत्वात् । अनपि सन्निपात परिभाषया यप्रत्यययकारस्यानपि च हसादिति लोपो न । यकारे प्रे वान्तादेशविधानात् । वकारो यस्य लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः ॥ ३ ॥

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ ५ ॥ गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि ॥ ६ ॥ समिध्यता समिधिता ॥

(च०) गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—'हसात्' ॥ हसादुत्तस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य लोपः । 'निमित्ताभावे०' अनेन अलोपाभावः । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । गार्गीयांचकार । गार्गीय्यात् । 'सिसता०' । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्लकारे । अगार्गीयीत् । वाचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत्पूर्ववत् । वाच्यति । वाच्यांचकार । वा यकारलोपः । वाचांचकार । अन्येषां सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे । अवाच्यीत् । अवाचीत् ॥ समिधमिच्छति । समिध्यति । समिध्यांचकार वा यलोपः । समिधांचकार । 'सिसता०' । समिध्यिता । समिधिता । लुङ्लकारे । असमिध्यीत् । असमिधीत् । इत्यादीनि ॥ ५-६ ॥

(प्र) समिधमिच्छति समिध्यति । हसाद्यस्येति आदेः परस्येति यलोपः । यत् इत्यलोपः । तस्य लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया लघोरिति गुणो न । समिध्यिता समिधिता ॥ ९ ॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ ७ ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति ।

(च०) सूत्रम्—'मान्ताव्ययाभ्यां' ॥ मान्तशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति । अतो वाक्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

(प्र) मान्तेति । मान्तमिह नामैव न तु सिवन्तं अन्यथा पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि मान्तत्वात् स्यात् ॥ ७ ॥

करणे च ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥ ८ ॥ कण्डुं करो-

तीति कण्डूयति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरुन् शुश्रूषत इत्यर्थः ॥

(च०) सूत्रम्—'करणे०' ॥ करणे च अव्ययम् ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डुं करोति । अनेन यः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । कण्डूयति । लिट्लकारे । कण्डूयांचकार । लुङ्लकारे । अकण्डूयीत् ॥ नमः करोति । यः प्रत्ययः । नमस्यति । चतुर्णां सुगमानि । नमस्यांचकार । नमस्यात् । नमस्यिता । लुङ्लकारे । अनमस्यीत् । इत्यादीनि ॥ तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपस्यांचकार । अतपस्यीत् । अतपसीत् । यलोपस्य विकल्पः । वरिवस्यत् इत्यर्थः यः प्रत्ययः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । वरिवस्यति । वरिवस्यांचकार । वरिवसांचकार । अवरिवस्यीत् । अवरिवसीत् इत्यादीनि भवन्ति । गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च ॥ ९ ॥ क्षीरस्यति ।

लवणस्यति ॥

(च०) सूत्रम्—'क्षीरलवणयोः' ॥ क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुट् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुट् । अन्यत्तु पूर्ववत् । क्षीरस्यति । क्षीरस्यांचकार । क्षीरसांचकार । लुङ्लकारे । अक्षीरस्यीत् । अक्षीरसीत् । लवणमिच्छति । यः सुट् । लवणस्यति । लवणस्यांचकार । लवणसांचकार । लवणस्यात् 'सिसता०' । लवणस्यिता । लवणसिता । लुङ्लकारे । अलवणस्यीत् । अलवणसीत् । इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) क्षीरलवणयोरिति । तृष्णा उत्कटेच्छा । क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदा अभ्यवहारार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

शब्दादिभ्यो यङ् ॥ १० ॥ ये । शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अत्रायते । मेघायते । कष्टायते ॥

(च०) सूत्रम्—'शब्दादिभ्यः०' ॥ शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थः । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । ङकारो द्विकार्यार्थः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिट्लकारे । शब्दायांचकार । लुङ्लकारे । अशब्दायिष्यत् । इत्यादीनि ॥ कलहं करोति । यङ् । 'ये' कलहायते । कलहायांचकारे । लुङ्लकारे—अकलहायिष्यत् ॥ वैरं करोति । यङ् । 'ये' वैरायते । वैरायांचकारे । 'सिसता०' । वैरायिता । वैरायिष्यते । अवैरायिष्यत् । अवैरायिष्यत् । इत्यादीनि ॥ अभ्रं करोति । यङ् । 'ये' अभ्रायते । अभ्रायांचकारे । 'स्वरादेः' । आभ्रायिष्यत् ॥ मेघं करोति । यङ् । 'ये' मेघायते । मेघायांचकारे । अमेघायिष्यत् ॥ कष्टं करोति । यङ् । 'ये' कष्टायते । कष्टायांचकारे । अकष्टायिष्यत् । इत्यादीनि ॥ १० ॥

(प्र०) शब्दादिभ्य इति । आदिपदेन "शब्दवैरप्रतीपात्र कन्दनीहारदुर्हिनाः कलहः सुदिनं मेघः कोटा अष्टा अटा तथा, सीका मोटा च पोटा च प्लुष्टा शब्दादिरीतिः"—इत्येतानि ग्राह्यानि ॥ १० ॥

ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्धमने यङ् वाच्यः ॥११॥ ऊष्माणमुद्ध-
मति उष्मायते । बाष्पायते ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊष्मबाष्पाभ्यां०' ॥ ऊष्मबाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्धमनेऽर्थे
यङ्प्रत्ययो भवति । ऊष्माणमुद्धमति । यङ् । नकारलोपः । 'ये' । उष्मायते । उष्मा-
यांचक्रे । 'स्वरादेः' । औष्मायिष्ट ॥ बाष्पमुद्धमति । यङ् । 'ये' । बाष्पायते । बाष्पा-
यांचक्रे । अबाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥११॥

जिडित्करणे ॥ नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित्
॥१२॥ जकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्का-
र्थम् । अजघटत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

(च०) सूत्रम्—'जिडित्करणे' ॥ जिः डित् करणे । नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति
करणेऽर्थे स प्रत्ययो डित् भवति च । जकार उभयपदार्थः । डित्वाटिलोपः । घटं करोति
इति विग्रहे—अनेन जिः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयां-
चकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । अग्लोपिनो नाङ्कार्ये इति उक्तत्वात् 'अङि लघौ'
'लघोर्दीर्घः' द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं काय न भवति । 'जेः' । 'ज्ञपानाम्०' । अजघटत् ।
महान्तं करोति । जिः प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । लुङ्लकारे ।
अममहत् ॥ १२ ॥

(प्र०) जिडित्करण इति । इ इत् यस्य स डित् । अतिदेशोऽर्थं न तु संज्ञा ।
तथात्वे तु डिति ढेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु इ इत् यस्य तस्य । कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वात् । अथ कथं वृत्ति विनाऽतिदेशबोधनम् इति चेच्छृणु ।
अडितं डिदित्याह डिद्वदिति गम्यत इति भाष्योक्तेः ॥ १२ ॥

जाविष्ठवत्कार्यम् ॥१३॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेर्नकारस्य रे
भवति औ परे ॥१४॥ पृथुं करोति प्रथयति । अद्रयति । द्रढयति । स्थूलं
करोति स्थवयति । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । द्रवयति ।
अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति
स्थापयति । ऊर्द्धं करोति ऊढयति । जेरङ् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः ।
अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिढत् औजिढत् ॥

(च०) सूत्रम्—'जाविष्ठवत्०' ॥ जिप्रत्यये परे इष्टवत् कार्यं भवति । सूत्रम्—
'पृथ्वादे रः' पृथ्वादेरः । पृथ्वादेर्नकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । जिः । टेलोपः
रः । प्रथयति । प्रथयांचकार । लुङ् । 'जेरङ् द्विश्च' । अप्रथयत् ॥ मृदुं करोति । जिः ।
टिलोपः । रः । अद्रयति । अद्रयांचकार । लुङ् । अम्रदत् ॥ स्थूलं करोति । जिः । स्थूलस्य
स्थव् । स्थवयति । स्थवयांचकार । लुङ् । 'जेरङ्' । 'शसात्' । 'अङि लघौ' । अति-
स्थवत् ॥ दूरं करोति । जिः । दूरस्य द्व् । द्रवयति । द्रवयांचकार । लुङ् सर्वं कार्यं

भवति । अदीदवत् ॥ प्रियं करोति जिः । प्रियस्य प्रादेशः । 'रातो औ पुक् च' । प्राप-
यति । प्रापयांचकार । लुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपन् ॥ गुरुं करोति । जिः ।
गुरोर्गुरादेशः । गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अलोप्ययं धातुः ॥ स्थिरं करोति ।
जिः । स्थिरस्य स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुङ्लकारे । अतिस्थ-
वत् ॥ ऊर्द्धं करोति । जिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ् 'जेरङ्' ।
'स्वरादेः परः' । 'जेः' । स्वरादेः । औडिढत् । अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः ।
औजिढत् ॥ १३—१४ ॥

(प्र०) जाविष्ठवदिति । इष्टे यत्कार्यं दृष्टं सम्भावितं तज्जाम्नो जावतिदि-
श्यते । इष्टे यथा विन्मनुवत्तां लोपो रभावो गुर्वादिर्ग्राद्यादेशटिलोपौ तथा जावपीति
बोध्यम् ॥ १३ ॥

ऊढं करोतीति ऊढयति ॥

वहः कृतक्तौ कृतसंप्रसारे हो ढस्तथोर्ध्वं षट्भुभिना ढि
ढश्च ॥

ऊढिश्च जिडित्करणे स धातुर्जेरङ् स्वरादेर्द्वज औज
ढश्च ॥ २० ॥

औजढत् ॥

(च०) ऊढं करोति । जिः । टेलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ्लकारे ।
श्लोकक्रमेण साधनं कार्यम् । औजढत् । औजढताम् । औजढन् । इत्यादीनि ।

कर्तुर्यङ् ॥ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥ श्येन
इव आचरतीति श्येनायते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥

(च०) सूत्रम्—'कर्तुर्यङ्' ॥ कर्तुः—यङ् ॥ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भव-
ति । ङकार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण यङ् । 'ये'
अन्यत्पूर्ववत् । श्येनायते । श्येनायांचक्रे । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते ॥
पण्डित इव आचरति । यङ् । 'ये' । पण्डितायते । पण्डितायांचक्रे । लुङ् । अपण्डि-
तायिष्ट ॥ १५ ॥

यङि सलोपो वाच्यः ॥१६॥ पयसस्तु विभाषया ॥१७॥
अप्सरायते ओजायते पयायते—पयस्यते ॥ सुमनायते ॥

(च०) अत्सरा इव आचरति यङ् ॥ सूत्रम्—'यङि०' ॥ यङि परे सकारस्य
लोपो वाच्यः । द्वितीयपयसशब्दस्य विकल्पेन भवति । 'ये' । अप्सरायते । अप्सरायां-
चक्रे । 'स्वरादेः' । आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरति । यङ् । सकारलोपः । 'ये' । पया-
यते । वाग्रहणात् पयस्यते । पयायांचक्रे । पयस्यांचक्रे । यलोपो वा । पयसांचक्रे । अप-
यायिष्ट । अपयस्यिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि ॥ सुमना इव आचरति । यङ् सलोपः ।

‘त्रे’ । अन्यत् पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । ‘कासादि०’ । सुमनायांचक्रे । लुङ् । असु-
मनायिष्ट ॥ १६-१७ ॥

**नाम्न आचारे क्विप् वाच्यः ॥ १८ ॥ कृष्ण इव आचरति कृष्ण-
ति । क्विपो लोपः ॥ १९ ॥**

(च०) सूत्रम्—‘नाम्नः०’ ॥ पश्चात् आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण
इव आचरतीति क्विप् प्रत्ययः ॥ ‘क्विपो लोपः’ । क्विप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । ‘स
धातुः’ । पश्चात् लोपः कार्यः । ‘अप्कर्तरि’ । कृष्णति । लिट् । ‘कासादि०’ । कृष्णां-
चकार । कृष्ण्यात् । ‘सिसता०’ । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ॥ १८-१९ ॥

**आचार उपमानात् ॥ कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति
आचरेऽर्थं ॥ २० ॥ अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासा-
दीयति कुट्याम् ॥**

(च०) सूत्रम्—‘आचार उपमानात्’ ॥ आचारे उपमानात् । कर्माधारयोर-
पमानात् आचारेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति अनेन यः
प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ प्र-
साद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः ।
लिट् । प्रासादीयांचकार । लुङ् । अप्रासादीयीत् ॥ २० ॥

(प्र०) पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । पुत्रविषयक यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं
शिष्याभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूले वर्तमानकालिक एकगुर्वभिन्नाश्रयके
व्यापारः । प्रासादयति कुट्याम् । प्रासादाभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं कु-
ट्याभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल एकाभिन्नाश्रयो वर्तमानकालिको व्यापारः ॥

**भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः ॥ २१ ॥ अभृशो भृशो
भवतीति भृशायते । श्यामायते । इत्यादि ॥**

(च०) सूत्रम्—‘भृशादिभ्यः०’ ॥ भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभूततद्भावे यङ्प्रत्य-
यो वाच्यः । अभृशो भृशो भवतीति । यङ् ‘ये’ भृशायते । लिट् । भृशायांचक्रे । लुङ्
अभृशायिष्ट ॥ अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् । ‘ये’ श्यामायते । लिट् । श्यामायांचक्रे ।
लुङ् । अश्यामायिष्ट ॥ २१ ॥

(प्र०) भृशादिभ्य इति । इत्यादीति । अशश्वच्छश्वदभवति शश्वायते ।
क्विपि । भृशादिभ्यः क्विप् स्यादभूततद्भावेऽर्थे । भृशति । चि्वरपि । भृशीभवति ।
भृश्यभूत् ॥

**अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च ॥ २२ ॥
अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ्
॥ २३ ॥ सुखं ज्ञापयति सुखायते ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥**

(च०) सूत्रम्—‘अश्ववृषयोः०’ ॥ अश्ववृषयोः शब्दयोः मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो
भवति । सुगागमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति ।
अश्वस्यांचकार । आश्वसीत् । वृषमात्मन इच्छतीति । यः सुक् । वृषस्यति गौः ।
पुरुष इव आचरतीति । यः सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ॥ सूत्रम्—‘सुखादिभ्यः०’ ॥
सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । यङ् । ‘ये’
सुखायते । सुखायांचके । अशुखायिष्ट । इत्यादीनि ॥ २२-२३ ॥

इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३१ ॥

(प्र०) अश्ववृषयोरिति । अश्ववृषभेच्छा यदा मैथुनार्थां न त्वारोहणाद्यर्थां तदैव
मुगित्यर्थः । अन्ये तु “इति रामो वृषस्यन्तीम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् परित्यक्तप्रकृतार्थां
मैथुनेच्छैवार्थः—इत्याहुः । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकीति केषांपि स्वरसतः संगच्छ-
ते । वृषोऽत्र शुक्रलः पुरुषः । तथा च—“शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः” इत्यमरः ।
कामुकी वृषेण जन्धुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति प्रसादे नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

आत्मनेपदप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

**अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ निविशादेः ॥ नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशदे-
र्धातोरात्मनेपदं भवति ॥ १ ॥ निविशते ॥**

(च०) अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘निविशादेः’ ॥ निपूर्वो विश्
आदिर्यस्य स निविशादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि
आत्मनेपदं भवति । विश् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते
इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते । ‘तुदादेरः’ अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥

(प्र०) निविशादेरिति । अत्रादिशब्दः प्रकारे । “निविशते यदि शूकशिखापदे”
इति श्रीहर्षः । नि किं ? प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषार्थां नेरुपसर्ग-
स्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधुनिवशन्ति ३ मराः । कथं तर्हि इत्युक्त्वा मैथिली भर्तृरङ्गे
निविशती भयात्” इति । अत्र तु अङ्गानि निवशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे
त्वङ्के निविशतीति पाठेऽप्यदोष इति वाच्यम् । युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्येऽपि
त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुत्तरीत्या साधुत्वापत्तेः । वा लिप्साया-
मित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ १ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ २ ॥ विजयते । पराजयते ॥

(च०) सूत्रम्—‘विपराभ्याम्०’ ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातो-
रात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥ २ ॥

(प्र०) विपराभ्यामिति । अत्र विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य
सा० उ० १६

ग्रहणम् । तेन 'पराजयति सेना' इत्यत्र आबन्तेन उत्कृष्टा इत्यर्थकेन पराशब्देन योगो न । पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य सम्भवेऽपि परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् इति कैयटः ॥ २ ॥

समो गमादिभ्यः ॥ ३ ॥ सङ्गच्छते ॥

(च०) सूत्रम्—'समः०' ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

गमः परौ सिस्थौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ॥४॥
लोपस्त्वनुदात्तनाम् । संगसीष्ट सङ्गसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्जसे । समगतं समगं-
स्त ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियमूर्तिभाषेषु । समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ स्मृ शब्दोपता-
पयोः । संस्वरते । संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट । समियृते । संशृणुते । संविचे संवि-
दाते ॥ वितोरन्तो वा रुट् आति ॥५॥ संविद्वते संविदते । संपश्यते ।
'गम् ऋच्छ पृच्छ स्मृ ऋ श्रु विद वृश्' एते गमादयः ॥

(च०) सूत्रम्—'गमः०' ॥ गमधातोः परौ सिस्थौ वा कितौ वाच्यौ आत्मने-
पदे । तस्मादाशिपि नकारस्य लोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगसीष्ट । लुङ् । 'लोपो
ह्रस्वाज्जसे' । अनेन सकारस्य वा लोपः । समगत । समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि ।
आदिशब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संशृणुते । समियृते । इत्यादीनि । स्मृ शब्दो-
पतापयोः । संस्वरते । अस्येङ्विकल्पः । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । संस्वृषीष्ट । संस्वरि-
षीष्ट ॥ संविचे । 'अन्तो वा रुट् आत्मनेपदे' । संविद्वते । संविदते । गमादयो मूले
उक्ताः ॥ ४-५ ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ आङपूर्वाद्दातेरात्मनेपदं भवति
मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ ६ ॥ आदत्ते ॥ 'मुखं व्याददाति' अत्र न ॥

(च०) सूत्रम्—'आङो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आङः दः अनास्यविहरणे ॥ आस्य-
स्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन्
अनास्यविहरणे । आङपूर्वात् ददातेर्धातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ।
आदत्ते ॥ मुखप्रसारणे तु 'मुखं व्याददाति' अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ ६ ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥७॥
क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ शब्दे तु
न ॥ ८ ॥ संक्रीडति चक्रम् ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' ॥ क्रीडः अनुसंपरिभ्यः । च अव्ययम् ।
अनुसंपरिभ्य उपसर्गोभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे

आत्मनेपदप्रक्रिया ३२] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं
भवति 'संक्रीडति चक्रम्' अत्र न भवति ॥ ७-८ ॥

समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ ९ ॥
सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

(च०) सूत्रम्—'समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ सम् अव् प्र
उप वि एभ्य उपसर्गोभ्यः एषा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते ।
अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ॥ ९ ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ॥ १० ॥
आयच्छते । आहते ॥ अकर्मकयोरात्माङ्कर्मकयोर्वा ॥ ११ ॥
आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा पराशिरः आयच्छति । शत्रु-
माहन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'आङो यमहनः०' ॥ आङः यमहनः ॥ आङ्परयोर्यमहनोर्धा-
त्वोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते ॥ 'अकर्मकयोः०' अकर्मकयोरात्माङ्कर्म-
कयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति । आयच्छते पाणिम् । आहते स्वशिरः । अन्यथा
पराशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ॥ १०-११ ॥

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वा वाच्यः ॥ १२ ॥ 'लोपस्त्वनु'-
आहत ॥ हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आति वा ॥ १३ ॥
अवधिष्ट ॥

(च०) सूत्रम्—'हन्ते०' ॥ हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । 'लोपस्त्वनु०'
अनेन नकारलोपः । आहत । 'हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति' ।
अवधिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२-१३ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्कर्मकस्य वा
तपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १४ ॥ उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं
विषपत्यर्कः ॥

(च०) सूत्रम्—'उद्विभ्यां तपः' ॥ उद्विभ्यां तपः । उक् वि एताभ्यामुपसर्गा-
भ्यां तपतेरकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं
वितपत्यर्कः । अत्र न भवति ॥ १४ ॥

उदश्चरस्त्यागे ॥ उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ॥ १५ ॥
धर्ममुच्चरते त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम् । मन्त्रमुच्चरति ॥

(च०) सूत्रम्—'उदश्चरस्त्यागे' ॥ उदः चरः त्यागे । उदुपसर्गपूर्वस्य चरते-

धातोस्त्यागोऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्र-
मुच्चरति ॥ १५ ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्ता-
दात्मनेपदं भवति ॥ १६ ॥ अश्वेन संचरते ॥

(च०) सूत्रम्—‘समस्तृतीयायुक्ताच्च’ ॥ समः तृतीयायुक्तात् । सम्पूर्वाच्चरधा-
तोस्तृतीयान्तोपपद्युक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आ-
त्मनेपदम् । सञ्चरते अश्वेन । अश्वेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा सञ्चरति अश्वः ।
अत्र न भवति ॥ १६ ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीजः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ १७ ॥
विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

(च०) सूत्रम्—‘व्यवपरिभ्यः’ ॥ व्यवपरिभ्यः क्रीजः । द्विपदम् ॥ वि अव
परि एभ्य उपसर्गोभ्यः ङक्रीञ्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अव-
क्रीणीते परिक्रीणीते ॥ १७ ॥

शप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपेतरात्मनेपदं भवति ॥ १८ ॥
वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं
करोतीत्यर्थः ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शपं ददातीत्यर्थः ॥

(च०) शप उपालम्भे आक्रोशे च ॥ ‘शप उपा’ वाचा शरीरस्पर्शनमुपा-
लम्भः । विष्णोः (विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेवदिति कथयति ॥
उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शपं ददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । शत्रुं शपति ।
आक्रोशति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(प्र०) शपउपालम्भ इति । उपालम्भः शपथः । स च त्वत्पादौ स्पृशामि
नतन्मया कृतमित्येवं वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपत इति । त्वत्पादौ
स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । “सख्यः
शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रं विवक्षितं न तु शपथ-
मात्रमप्यदोषः ॥ १८ ॥

ज्ञाश्रुस्मृद्दृशां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं
भवति ॥ १९ ॥ यः से । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ॥

(च०) सूत्रम्—‘ज्ञाश्रुस्मृद्दृशां सान्तानामात्’ ॥ सप्रत्ययान्तानामेतेषां धातू-
नां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । ‘यः से’ इत्यादि ।
जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते । इत्यादीत्युदाहरणानि ॥ १९ ॥

अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं
वाच्यम् ॥ २० ॥ गां जानीते ॥

आत्मनेपदप्रक्रिया ३२] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । २२१

(च०) सूत्रम्—‘अनुपसर्गात्’ ॥ अनुपसर्गात् जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रि-
याफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीत इत्युदाहरणम् ॥ २० ॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये
हिंसार्थान् गत्यर्थान्पठजरूपहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो
धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥ २१ ॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः ।
श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्त ।
विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यति-
पठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्य-
तिलुनन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—‘कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्’ ॥ कर्मव्यतिहारे कर्मणो
व्यतिहारः विनिमयः पराभवो वा कर्मव्यतिहारः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसा-
देः आत् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजरूपहसान्
विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्पर-
मेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भव-
ति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि ।
अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्य-
तिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति सूत्रे निषेधात् । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं
व्यतिलुनन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥ २१ ॥

(प्र०) कर्मव्यतिहार इति । व्यतिभवत इति । अन्यस्य योग्यं भवनमन्य-
तरः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजान इति यथा ।
अत्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षाभावे त्वेक-
वचनमपि । तेन कर्मव्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनं न सम्भवतीति न शङ्कनीयम् ॥ २१ ॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ २२ ॥ भुङ्क्ते ओदनम् ।
भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

(च०) सूत्रम्—‘भुजो भोजने’ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे
आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं
नृपः । आत्रात्मनेपदं न भवति ॥ २२ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३२ ॥

(प्र०) भुजो भोजन इति । उपभोगस्यापि भोजनाभत्वात् ‘बृद्धो जनो दुःख-
शतानि भुङ्क्ते’ इत्यत्रात्मनेपदं सङ्गच्छते । अत्र भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्ष-
णम् । तेन “बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्” इत्यत्रात्मसात्करणमर्थः । आत्म-
सात्करणस्यापि भोजनाभत्वात् । ‘भुजकौटिल्ये’ इति तुदादेस्तु पमेव । तेन विभुजति
पाणिमित्यदोषः ॥ २२ ॥

भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया ॥ यक् चतुर्षु ॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ १ ॥ ककरो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ आद् भुवि कर्मणि ॥ अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ २ ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूयधास्-
शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम्—

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

(च०) अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—‘यक् चतुर्षु’ ॥ यक् चतुर्षु । धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिवादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह—‘आद् भुवि कर्मणि’ ॥ आद् भुवि कर्मणि । अकर्मकेभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ॥ अकर्मका लज्जासत्तायवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक् प्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ॥
‘कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृक्लिङ्क्षणम् ॥
कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्यायान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥
भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यथात्मनेपदम् ॥
अथाकर्मकान् धातूनाह—ये कर्मेति । ये धातवः कर्मवाञ्छारहितां क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो ‘लज्जासत्ता०’ अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येऽपि ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ ॥ १-२ ॥

(प्र०) आद्भुवीति । भवनं भूः तस्यां भुवि । शुद्धे धात्वर्थे साध्यरूपभावो घञर्थस्तु सिद्धरूपो भाव इति विशेषः । तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णाति । अतो द्विवचनादि । साध्यरूपस्य तु असत्त्वरूपत्वान्न संख्याद्यन्वयः । उक्तं च—‘क्रियाया सिद्धतावरूपा साध्यावरूपा च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधम्’ ॥ इति । कर्म तु पारिभाषिकमेव । पुनर्भावग्रहणात् । फलाश्रयः कर्म । फलस्य च धातुवाच्यत्वादाश्रयमाध्यामाख्यातार्थः । अथ सकर्मकादपि भावे-

स्यादिति चेन्न द्विश्चेत्यतश्चेत्यनुवर्तते सचावधारणार्थः । सकर्मकात्कर्मण्येव न भावे कर्त्तव्येऽपि न स्यादिति चेच्छृणु । मध्ये अपवादस्यायेन भावस्यैव वाधनात् ॥ २ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । अभूवे ॥

(च०) ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति ॥ भू सत्तायाम् । ते आद्यः प्रत्यया भवन्ति । ‘यक् चतुर्षु’ । अनेन यक्प्रत्ययो भवति । [भूयते भूयेते भूयन्ते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति भूयेतं भूयेयाताम् भूयेरन् । भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम् । ‘दिवादावट्’ अभूयत अभूयेताम् अभूयन्त ।] (?) भावता भूयते । इत्युदाहरणम् । लि लकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । अभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्तानां हन्ग्रहृशां च भावकर्मणोः सिसतासी-
स्यपामिड् वा इण्वद्वक्तव्यः ॥ ३ ॥ वाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिड् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन्ग्रहृशोरनिटो वा इट् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिड् स च वा णित् । णित्त्वाद्बुद्धिः । भाविषीष्ट । णित्त्वाभावे । भविषीष्ट । भाविता भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत अभविष्यत ॥

(च०) सूत्रम्—‘स्वरान्तानां०’ ॥ स्वरान्तानां धातूनां हन्ग्रहृशां च धातूनां भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामीड् वा इण्वद्वक्तव्यः ॥ वाग्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिड् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इड् भवति स नित्यं णिड् भवति । अन्यद् व्याख्यानं मूले कृतम् । तत्सुगाममेव । लिङ् । अनेन इट् । स णिड् वा भवति । णित्त्वाद् बुद्धिः ‘धातोर्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । भाविषीष्ट । णिड् भावपक्षे । ‘गुणः’ । ‘ओ अव्’ । भविषीष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । भाविता भावितारौ भावितारः । णित्त्वाभावपक्षे । गुणः । भविता भवितारौ भवितारः । भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते इत्यादीनि । ‘दिवादावट्’ । अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविष्यन्त । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । लुङ्लकारे ॥ ३ ॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ सेरपवादः । णो वृद्ध्यर्थः ॥ लोपः ॥ इण्संयोगे तनो लोपो भवति ॥ ५ ॥ अभावि ॥

(च०) सूत्रम्—‘इण् तन्यकर्तरि’ ॥ इण् तनि अकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे अकर्तरि भावे लोपः कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति । ‘भूते सिः’ अस्यापवादोऽयम् । णित्त्वाद् बुद्धिः ‘धातोर्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । णकारस्तु वृद्ध्यर्थः ॥ सूत्रम्—‘लापः’ इणः संयोगे सति तनः प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन तनो लोपः । ‘दिवादावट्’ । अभावि । अभावि-

पाताम् अभविषाताम् अभविषत अभविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि उगमाः ।
न्येव अनेनैव प्रकरणे साध्यानि विकल्पेन । णित्वाद् वृद्धिविकल्पः ॥ ४-९ ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

विहाराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।

विशिष्टनिष्ठि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम्—
अन्वभविषाताम् । अन्वभाविषत—अन्वभविषत ॥

(च०) अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गबलात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च
उपसर्गेणेति—उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहर-
णानि उत्तरार्धे सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थं बाधते । कश्चिदु-
पसर्गो धातोरर्थमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिष्टनिष्ठि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा
गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अर्थं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः ।
उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥

(प्र०) अकर्मकोऽपीति । यो यदा कर्मक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रि-
यासुत्थापयति तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति । तत्परत्वञ्च तस्योपसर्गेण द्योत्यत इत्य-
नुपसर्गवशादित्युक्तं । न तु सोपसर्ग एव सकर्मकः । उपसर्गस्तु द्योतक एव । सकर्म-
काकर्मकधातुलक्षणमाह—“फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मभेदे
सकर्मकाऽऽदाहृतः ॥” तथाच—फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्ववत्, फल-
समानाधिकरणव्यापारबोधकत्वमकर्मकत्वम्, इति ।

शीङोऽयङ् किति ङिति ये वक्तव्यः ॥ ६ ॥ शय्यते । शिश्ये ।
शायिषीष्ट । शयिषीष्ट । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिषाताम्—अन्वशायि-
षाताम् अन्वशायिषत अन्वशायिषत ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षु' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते ॥
सूत्रम्—‘शीङोऽयङ्’ ॥ शीङः अयङ् ॥ शीङ्धातोः यकि परे सति अयङादेशो भवति
ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार उच्चारणार्थः । शय्यते शृङ्गेण । केचि-
दाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु शीङः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः—‘क-
चित्स्वरवद्यकारः’—अनेन यकारस्य स्वरवत्त्वात् एअय् । शय्यते शय्यते शय्यन्ते । शय्यते
शय्येयाताम् शय्येरन् । शय्यताम् शय्येताम् शय्यन्ताम् । 'दिवादावट्' । अशय्यत अ-
शय्येताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्कारे । 'द्विश्च' । 'नुधातोः'
'ह्रस्वः' अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिश्ये शिष्याते शिष्यरे । इत्यादीनि । 'स्वरा-

न्ता०' अनेनेट् इटो वा णित्त्वम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'ऐ आय्' । शायिषीष्ट ।
णित्त्वाभावपक्षे—गुणः । 'ए अय्' शयिषीष्ट । एवं सर्वत्र वा णित्त्वं ज्ञेयमस्य धातोः ।
शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । 'दिवादावट्' । [आशायिष्यत ।
अशायिष्यत ॥ लुङ्कारे—'इण् तन्यकर्तरि' । अनेन इण् वृद्धिः । अशायि अशायिषाताम्
अशायिषाताम् अशायिषत अशायिषत ।] (?) यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्वशायि ।
इत्यादीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवद-
त्तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥ चक्रे । कारिषीष्ट ।
कृषीष्ट । कारिता-कर्ता । कारिष्यते कारिष्यते । अकारिष्यत-अकरिष्यत ।
अकारि अकारिषाताम्-अकृषाताम् । अकारिषत-अकृषत ॥

(च०) सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मका
ज्ञेयाः करोत्यादयः । हुक्कृञ् करणे । अस्य धातोः 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'अयकि०'
अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्कारे । 'द्विश्च' ।
'कुहोश्चुः' । 'करम्' चक्रे चक्राते चक्रिरे । इत्यादीनि । 'स्वरन्ता०' अनेन इट् ।
अयं धातुरनिट् तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । इटो णित्त्वात् 'धातोर्नामिनः'
अनेन वृद्धिः । कारिषीष्ट । इडभावे—'नुः' गुणनिषेधः । पत्वम् । कृषीष्ट । कारिता
कारितारौ कारितारः । इडभावे—'गुणः' । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कारिष्यते करिष्येते
कारिष्यन्ते । णित्त्वाभावपक्षे । 'हन्तः स्यपः' अनेन इट् । गुणः । करिष्यते करिष्येते
करिष्यन्ते । अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । णित्त्वाभावपक्षे—अकरिष्यत
अकरिष्येताम् अकरिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्कारे—'इण् तन्यकर्त-
रि' । 'धातोर्नामिनः' । 'लोपः' अनेन तनो लोपः । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् ।
अकारिषत अकृषत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुखी क्रियसे । रागैस्त्वं दुःखी क्रियसे ।
विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥

चिञ् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिषीष्ट-चेषीष्ट । चायिता-चेता ।
चायिष्यते-चेष्यते । अचायिष्यत-अचेष्यत । अचायिषाताम्-अचेषाताम् ॥

(च) चिञ् चयने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् प्रत्ययः । 'ये' । अनेन दीर्घः । चीयते
चीयते चीयन्ते । चीयत चीयेयाताम् चीयेरन् । चीयताम् चीयेताम् चीयन्ताम् । 'दिवा-
दावट्' अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त । लिट् । 'द्विश्च' । 'नुधातोः' । चिच्ये चिच्यते
चिच्येरे । 'स्वरान्ता०' । अनेन इट् । णित्त्वाद् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' अनेन । 'ऐ
आय्' । चायिषीष्ट । इडभावपक्षे गुणः । चेषीष्ट । चायिता चेता । चायिष्यते चायिष्येते
चायिष्यन्ते । 'इडभावपक्षे । चेष्यते चेष्येते चेष्यन्ते । 'दिवादावट्' । अचायिष्यत
अचायिष्येताम् अचायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अचेष्यन्त । लुङ्कारे । इण् । वृद्धिः ।

तनो लोपः । 'दिवादावट्' । अचायि अचायिषाताम् । इडभावपक्षे । अचेषाताम् । अचायिषत अचेषत । इत्यादीनि ॥

दादेरिः । दीयते । ददे ददाते ददिरे ॥ आतो युक् ॥ आकारान्ता-
द्धातोर्गुणागमो भवति जिति गिति च परे ॥७॥ दायिषीष्ट-दासीष्ट । दायिता
दाता । दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्थामित्वम्' ।
अदिषाताम् ॥

(च०) दा दाने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् । 'दादेरिः' । 'ये' अनेन दीर्घः ।
दीयते दीयेते दीयन्ते । दीयेत दीयेयाताम् दीयेरन् । दीयताम् दीयेताम् दीयन्ताम् ।
'दिवादावट्' अदीयत अदीयेताम् अदीयन्त । लिट् । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'आतो-
ऽनपि' । ददे दतारे ददिरे । दा सीष्ट इति स्थिते । 'स्वरान्तानाम्०' अनेन इट् इटो
गित्वम् ॥ सूत्रम्—(आतो युक्) आतः युक् ॥ आकारान्ताद्धातोर्गुणागमो भवति
जिति गिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । दायि-
षीष्ट ॥ इडभावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितारः । इडभावपक्षे । दाता
दातारौ दातारः । दायिष्यते दास्यते । 'दिवादावट्' । अदायिष्यत अदायिष्येताम्
अदायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अदास्यत अदास्येताम् अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् ।
तनो लोपः । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्थाम्०' अनेन इडभावपक्षे इकारः ।
अदिषाताम् । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

धीयते । अधायि अधायिषाताम्-अधिषाताम् ॥

(च०) धुधाञ् धारणपोषणयोः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'दादेरिः' अनेनाकारस्य
इकारः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि
भवन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' । 'आतोऽनपि' अनेनाकारलो-
पः । दधे दधाते दधिरे । 'स्वरान्तानाम्०' । इटो गित्वम् । 'आतो युक्' । पत्वम् ।
धायिषीष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । 'दिवादावट्' ।
अधायिष्यत अधास्यत । लुङ्लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि अधायिषा-
ताम् । इडभावपक्षे । 'दाधास्थाम्०' अधिषाताम् । अधायिषत अधिषत । इत्यादीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

(च०) घा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् 'दादेरिः' । 'ये' । स्थीयते । स्थीयेत ।
स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्लकारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ तस्थुः । स्वरा-
न्तानाम् । 'आतो युक्' स्थायिषीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता ।
स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थास्यत । लुङ्लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः
अस्थायि अस्थायिषाताम् । इडभावे । 'दाधास्थाम्०' अनेनेत्वम् । अस्थिषाताम् ।
इत्यादीनि ॥

स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन ॥

(च०) टुब् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । 'ये' । स्तूयते स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तू-
यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे तुष्टुवाते
तुष्टुविर । 'स्वरान्तानाम्०' । अनेनेट् । इटो गित्वम् । वृद्धिः । स्ताविषीष्ट । इडभा-
वपक्षे । गुणः । पत्वम् । स्तोषीष्ट । स्ताविष्यते स्तोष्यते । अस्ताविष्यत अस्तोष्यत ।
लुङ् लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि अस्ताविषाताम् । इडभावपक्षे ।
अस्तोषाताम् । इत्यादीनि ॥

हन्यते । हनो हने । जघ्ने । घानिषीष्ट-हंसीष्ट ॥ हन्तेः स्याशीर्या-
दाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः आति वा ॥ ८ ॥ वधिषीष्ट । घानिता-
हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते अधानिष्यत-अहनिष्यत । अधानि अधानिषाता-
म् ॥ हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ॥ ९ ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम्
अहसातां अधानिषत-अहसत । अवधि अवधिषाताम् ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यक् । हन्यते हन्येत हन्यताम् । अहन्यत । लिट्ल-
कारे । द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'गमां स्वरे' 'हनो हने' । जघ्ने जघ्नाते जघ्निरे इत्यादीनि ।
'स्वरान्तानाम्०' । 'हनो हने' घानिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'नश्वा०' । हंसीष्ट ॥ सूत्रम्—
हन्ते० ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा भवति । 'जनिवध्वोः' ।
अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिषीष्ट । घानिता । 'नश्वा०' । हन्ता । घानिष्यते । 'हनृतः' ।
हनिष्यते । अधानिष्यत । लुङ्लकारे । इण् । 'हनो हने' । 'अत उपधायाः' । अधानि ।
अत्र—हनो घत् । अनेन घादेशो न भवति । तत्र सूत्रे इणि निषेधः । अधानिषाताम् ॥
सूत्रम्—'हन०' ॥ हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । 'लोपः' अनेन वकार-
लोपः अहसाताम् । अधानिषत अहसत । इत्यादीनि । 'हन्तेः' अनेन वा वधादेशः वृद्धि-
निषेधः । अवधि अवधिषाताम् अवधिषत । अवधिषाः । इत्यादीनि । रूपाणि वन्ति ॥ ८-९ ॥

'ग्रहां किञ्जति च' गृह्यते । जगृहे । ग्राहिषीष्ट । 'ईटो ग्रहाम्' ग्रही-
षीष्ट । ग्राहिता ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत-अग्रहीष्यत ।
अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । ददृशे । दर्शिषीष्ट-दृक्षीष्ट ।
दर्शिता द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । अदर्शि अदर्शिषातां-अदृक्षाताम् ॥ डुप-
चप् पाके । पच्यते । पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि
अपक्षाताम् ॥

(च०) ग्रह उपादाने । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'ग्रहां किञ्जति च' अनेन
सप्रसारणम् । गृह्यते । गृह्येत । गृह्यताम् । 'दिवादावट्' । अगृह्यत । लिट्लकारे ।
सप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । इत्यादीनि ।
'स्वरान्तानाम्०' अनेन ट् इटो गित्वम् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । ग्राहिषीष्ट ।
'ग्रहाम्' अनेन इट् ईकारो भवति । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घो न भवति ।

अनिष्टत्वात् । ग्रहीता । ग्रहीष्यते ग्रहीष्यते । 'दिवादावट्' अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत ।
इत्यादीनि ॥ लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अग्राहि अग्राहिपाताम् अग्रही-
पाताम् । अग्राहिपत अग्रहीपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दशिर प्रेक्षणे । 'यक् चतुर्षु'
अनेन यक् । दृश्यते दृश्यते दृश्यन्ते । इत्यादीनि । दृश्येत दृश्येताम् अदृश्यत । इत्या-
दीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । दृश्ये दृश्यते द शिरे । 'स्वरान्तानाम्' अनेन
इद् । इटो णित्त्वम् । णित्त्वाद्बुद्धेरप्राप्तत्वाद् गुणः । दर्शिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'लशप्' ।
अनेन पत्वम् । 'पठोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे' । 'सिस्थोः' अनेन गुणनिषेधः ।
दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इडभावे पत्वम् । 'गुणः' । 'शरो जसे' द्रष्टा ।
दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । 'दिवादावट्' अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।
लुङ्लकारे । इण् । गुणः । तनो लोपः । अदर्शि अदर्शिपाताम् । इडभावपक्षे ।
'सिस्थोः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिपत अदृक्षत । इत्यादीनि
भवन्ति ॥ हुपचप् पाके । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् ।
'दिवादावट्' । अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानीति । लिट्लकारे ।
'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । पेचे पेचाते पेचिरे ।
इत्यादीनि । 'चोः कुः' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । पक्षीष्ट । 'चोः कुः' । पक्ता पक्ता-
पक्ताः । पक्ष्यते अपक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । तनो
लोपः । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

तनोतेनो वा ॥ तनोतेनकारस्य वा आकारो भवति यकि परे ॥ १० ॥
तायते तन्यते । तेने । अतानि । अतानिषाता-अतनिषाताम् ॥

(च०) तनु विस्तारे । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् ॥ सूत्रम्—'तनोतेनो वा' ॥
तनोतेः नः वा अव्ययम् । तनोतेधातोर्देकारस्य वा आकारो भवति यक्प्रत्यये परे सति ।
'सर्वणं' तायते । तायेत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत ।
तन्यताम् । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' ।
'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेने तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्त-
नाम्' । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इद् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः'
अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' ।
अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । ततो
लोपः । 'दिवादावट्' । अतानि अतानिषाताम् अतनिषाताम् । अतानिपत अतनिपत ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ १० ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकित्वात् वभञ्जे । भङ्क्षीष्ट ।
भङ्गा । भङ्क्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः ॥ ११ ॥
अभाञ्जि अभाञ्जि ॥

(च०) भञ्जो आमर्दने । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य

लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । 'दिवादावट्' । अभज्यत । लिट्लकारे । अकि-
त्वात्कारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यम् । 'ज्ञापानाम्' । 'पूर्वस्य' । वभञ्जे
वभञ्जते वभञ्जिरे । इत्यादीनि । भञ्जिषीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । 'खसे' पत्वम् ।
'कपसंयोगे क्षः' । भङ्क्षीष्ट । 'चोः कुः' । 'खसे' । भङ्गा । भङ्क्षते । 'दिवादावट्' अभ-
ङ्क्ष्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् ॥ सूत्रम्—'भञ्जे' ॥ भञ्जेधातोरिणि वा
नकारस्य लोपो वाच्यः अनेन वा नकारस्य लोपः । 'अत उपधायाः' । तनो लोपः ।
अभाञ्जि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्गाताम् अभङ्गत । इत्यादीनि ॥ ११ ॥

शम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः ।
शम्यते मोहो हरिणा । शमयाचके ॥ ज्यन्तानां मितामिणि णिदिटि
च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ १२ ॥ अशमि अशामि
अशमिषाता-अशमिषाताम् । णिद्विदिडभावपक्षे अशमयिषाताम् ॥

(च०) शम उपशमे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः ।
'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'जेः' अनेन जिलोपः । शम्यते
मोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । 'दिवादावट्' अशम्यत । 'कासादि' अनेन आम् ।
अन्यत्साधनं पूर्ववत् । शमयाचके ॥ सूत्रम्—'ज्यन्तानां' ॥ ज्यन्तानां मितां धातूनां
इणि णिद्विदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्विदिटि जेलोपो वाच्यः । अनेन जेलोपः । वा
वृद्धिः । शमिषीष्ट । वृद्धयभावपक्षे । शमिषीष्ट । शमिता शमिता । शमिष्यते शमि-
ष्यते । अशमिष्यत अशमिष्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् । जेलोपः ।
वा वृद्धिः । अशामि अशमि । अशमिषाताम् । अशमिषत अशमिषत । इत्यादीनि
रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥ १२ ॥

(प्र०) ज्यन्तानामिति । कथं तर्हि—'हरेर्वदक्रामि पदैककेन खम्' इति नैपथ-
राग्ये श्रीहर्षः, उच्यते, 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति प्राकृते जिस्तत
एव बोध्यः ॥ १२ ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्थते स्मर्यते ॥

(च०) ऋ गतौ । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन
गुणः । अर्थते । अर्थेत । अर्थताम् । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः ।
'सर्वणं' । आर्थेत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति लिट्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर
आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिषीष्ट ऋषीष्ट । आरिता अता । आरिष्यते आरिष्यत ।
लुङ्लकारे । आरि आरिषाताम् । इत्यादीनि । एवं स्मृ स्मरणे । यक् । 'गुणोर्ति' ।
अनेन गुणः । स्मर्यते । स्मर्येत । स्मर्यताम् अस्मर्यत । लिट्लकारे । स्मरे । स्मारि-
षीष्ट स्मृषीष्ट । स्मारिता । इत्यादीनि ॥ लुङ्लकारे । अस्मारि । अस्मारिषाताम्
अस्मृषाताम् । इत्यादीनि ।

नित्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥
गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥
अस्य व्याख्या—अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि ।
गोपी मदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी
हास्यमकार्यत । एनां भावोऽकार्यत ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वने-
चरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ्यते पन्थाः पथिकेन
पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । कटाश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः
बोभूयते । अनपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि । इत्या-
दि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

(च०) अथ दुष्टादीनामुदाहरणानि आह—मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्य-
दप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र
वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि
प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवे-
कः ॥ यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं
याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छ्यते पन्थानं
पथिकेन पान्थः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्य-
ते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'कृ' धातोर्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्यताम् । अचिकी-
र्ष्यत । लिट् लकारे—चिकीर्षीचक्रे । चिकीर्षीषीष्ट । अचिकीर्षि कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन ॥
यङन्तात् भूधातोर्यक् । 'यक्' चतुर्षु अनेन । 'यतः' अनेनाकारलोपः । बोभूयते ।
बोभूयते । बोभूयताम् । 'दिवादावट्' । अबोभूयत । बोभूयांचक्रे । इत्यादीनि ।
लुङ्लकारे । अबोभूयिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्यक् । पापच्यते । पापच्यते । पापच्यताम् ।
अपापच्यत । 'अनपि च हसात्' अनेन अनपि विषये यङो लोपः । पापचांचक्रे । पाप-
चिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि
भवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३३ ॥

(प्र०) प्रधानमिति । मतान्तरे तु—साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकफलशालित्वेन मुख्य-
कर्मव्यवहारः । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन तु गौणव्यवहारः ॥ ३३ ॥

लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ हठपौनःपुन्ययोर्लोणमध्यमपुरु-
षैकवचनान्तता निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अती-
ते काले ॥ १ ॥

पुरामवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराज्ञानाः ।

विगृह्य चके नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥ २ ॥

(च०) अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् 'हठपौनःपुन्ययोः' हठात्का-
रेऽर्थे पौनःपुन्यार्थे च धातोर्लोणमध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो हिः निपात्यते सर्वकाले
सर्वपुरुषविषये अतीते काले । अस्योदाहरणानि । पुरीमवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि
ज्ञेयानि । तत्र परोक्षे काले लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोका-
र्थः सुगमोऽस्ति ॥ १ ॥

(प्र०) हठपौनःपुन्ययोरिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । तद्धमोर्विषये वा क्रियास-
मभिव्याहारे द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च ॥ "अनेकक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य
हिस्वौतद्धमोर्विषये वा" । समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिबादयः । याहि याहीति
याति । एवं यातः यान्ति । यासि याथः याथ । यात यातेति यूयं याथ । यामि यावः
यामः । याहि याहीति यास्यति । अधीष्वाधीष्वेत्यधोते । एवमन्यत्रापि । ध्वविषये
प्राग्वत् । पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे ॥ सकृत् पिव, धानाः खादेत्यभ्यवह-
रति । पिबत खादत खादतेभ्यवहरथ । अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते ।
भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे इति ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्त-
व्या ॥ २ ॥ आहस्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

(च०) सूत्रम्—'वर्तमानार्थायाः०' ॥ वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स्म
इत्यस्य योगे भूतार्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम्—आह स्म हारीतः । अत्र वर्तमाने-
ऽपि स्मयोगेन भूतार्थता ॥ द्वितीयमुदाहरणम् यजति स्म युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्तमाने
स्मयोगेन भूतार्थता भवति ॥ २ ॥

वैचित्र्यापहवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः ॥ ३ ॥ सुतो-
ऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ॥

(च०) सूत्रम्—'वैचित्र्यापहवयोः०' ॥ वैचित्र्यापहवयोरल्पकालेऽपि णादिर्व-
क्तव्यः । अस्योदाहरणम् । वैचित्ये सुतोऽहं किल विललाप । अपह्वे नाहं कलिङ्गं जगा-
म । इत्युदाहरणम् ॥ ३ ॥

(प्र०) वैचित्येति । अत्र यद्यपि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातरूपस्य कर्तुरात्मनः
प्रत्यक्षतैव तथापि मद्स्वप्नादिभिश्च विक्षिप्ते चित्ते कश्चित् स्वगतमेव न वेत्ति पश्चादन्त्ये-
न्यः श्रुत्वा प्रयुक्तं सुतोऽहमिति । अपह्वोऽपलापः । कलिङ्गो नाम देशविशेषः । तस्य
"अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमहति" इत्यु-
क्त्या निषिद्धत्वेन जुगुप्सितत्वेन च तत्र त्वया चिरं स्थितमित्युक्तः कश्चित् गमनमेव
निषेधतीत्यत्रापहवः ॥ यदा तु गमनमेवायुक्तं तदेवापलपति तदा लडेवापहवाभावात् ॥ ३ ॥

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट् ॥ ४ ॥

पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

(च०) सूत्रम्—‘यावत्पुरानिपातयोः’ ॥ यावत् पुरा अनयोनिपातयोयोगे भविष्यदर्थे तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । लट्लकारश्च । अत्योदाहरणम् पुरा करोति करिष्यतीत्यर्थः । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लट् ॥ ५ ॥ स्मरसि मित्र यदुपक-
रिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) सूत्रम्—‘स्मृत्यर्थधातुयोगे’ ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेपि लट्लकारो भवति । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः ॥ ५ ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३४ ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातस्यापनैरलम् ॥ २९ ॥

इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वत-
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) अथ आख्यातोपसंहारमाह—धातूनामिति । यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि कविकल्पद्रुमादौ चतुःपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि धातुसंख्या प्रतिपादिता तथापि प्रयोगा-
णां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽर्थाः यथा दिव-
क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्नकान्तिगतिषु इत्यादि । एवमेकैको धातु-
रनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तथा ‘ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च’ इत्यनेकार्थत्वम् । तथा
उपसर्गयोगादप्यनेकार्थत्वम् तत उक्तं धातूनामनन्तत्वात् । नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्ता-
स्तेषां भावोऽनन्तत्वं तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नाना-
वहुप्रकारेण अर्थो येषां ते नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात् । चकारात्सर्वथा सर्व-
प्रकारेण सम्पूर्णतयाभिधानं कथनं शब्दशास्त्रं अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यम् ।
यदि बृहस्पतिः स्वयं वक्ता इन्द्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न
गच्छति । ‘लोकाच्छेषस्य सिद्धिः’ इति सर्वे वैयाकरणैरुक्तत्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानु-
सारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या मया वक्तुं न शक्यते इति कारणादाख्यातस्य व्याक-
रणनवाधिकारस्य ख्यापनैः कथनैरलं पर्यापूर्यतामिति यावत् ॥

इति सारस्वतव्याकरणे द्वितीया वृत्तिः सपूर्णा ॥

(प्र०) स्मृत्यर्थेति । स्मृत्यर्थ इत्युक्तेर्बुध्यसे चेत्यसे इत्यादि योगेऽपि भवति ।
एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात् ॥ स्मरसीति । अत्र पश्य मृगो धावति इति
वाक्यवद् वाक्यार्थस्य कर्मता बोध्या ॥ ५ ॥

इति प्रसादे लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

इति श्री यास्कनवकिशोरकररिपूरते प्रसादोत्तरार्द्धे
आख्यातप्रक्रिया समाप्ता ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।

जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ कृत्कर्तरि च ॥ वक्ष्यमाणाः प्र-
त्ययाः कृतसंज्ञास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ १ ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि ।
स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥
शुद्धो धात्वर्थो भावः ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विषं
मुङ्गे देवदत्तः । अन्नं मुङ्क्ते देवदत्तः ॥

(च०) अथेत्याख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्थप्रत्ययानां
‘कृत्’ इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृतसं-
ज्ञाः प्रत्यया अन्ते येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धा-
तवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भवादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः
शब्दाः साध्यन्ते ॥ सूत्रम्—‘कृत् कर्तरि०’ ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् कर्तरि ‘हसेपः’
करोताति कर्ता तस्मिन् ‘डौ’ इति अर् ‘स्वर०’ ॥ अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृतसंज्ञाः
कृन्नामानो ज्ञेयाः । अत्र ‘जातावेकवचनम्’ इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृत्प्र-
त्ययः प्रायः कर्तरि कर्तृकावेव भवति । चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरिति ॥ १ ॥

(प्र०) कृदिति । उत्सर्गतः कर्तरीति बोध्यम् ॥ १ ॥

तृवुणौ ॥ धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २ ॥ डुपचप् पाके । पच्
तृ इति स्थिते । चोः कुः । पक्तृ इति स्थिते । ‘कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिप-
दिकसंज्ञा’ इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ।
स्तुरार । सेरा । पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्कारः । पक्कारम् । पुंलिङ्गे पक्ता ।
स्त्रियां पक्त्री । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तृणि इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे ।
करोतीति कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृड् प्राणत्यागे । म्रियते इति
मर्ता । डुभृञ् धारणपोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ॥

(च०) सूत्रम्—‘तृवुणौ’ ॥ तृश्च वुण् च तृवुणौ ‘स्वर०’ । धातोर्ग्रे तृवुणौ इत्ये-
तौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । वुण् इत्यत्र णकारो वृद्धयर्थः । उदाहरणम् । डुपचप्
पाके । पच् तृप्रत्ययः । ‘चोः कुः’ । ‘स्वर०’ । पक्तृ इति जातम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति
नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने ‘स्तुरार’ । यदादेशस्तद्वहति इति न्यायात् ‘सेरा’ । स च
डिक् डित्त्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीन०’ । पक्ता । ‘स्तुरार’ । ‘स्वर०’ पक्तारौ पक्कारः ।
एवं कृ—तृप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘राद्यपो द्विः’ । कर्तृशब्दात्प्रथमैकवचने ‘स्तुरार’ । ‘सेरा’ ।
‘स्वर०’ । कर्ता कर्तारौ । एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचती-

ति पक्ता । करोतीति कर्ता । हस्तीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्थाता, माता, गन्ता, वक्ता, संक्ता इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्ग-पक्त्री, 'त्रण् ईप्' इतीप् । 'ऋ रम्' ॥ नपुंसकलिङ्गे-पक्त् पक्वणी पक्वणि । इत्यादि ॥ २ ॥
(प्र०) धातोरिति ॥ अधिकारादिदलब्धमित्याशयः ॥ पचतीति वाक्ये पक्तेति ॥

कृतः ॥ सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ॥ ३ ॥
कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् ॥ सत्तायाम् । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ ।
एधतेऽसौ एधिता ॥

(च०) सूत्रम्—'कृतः' ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् 'स्वर०' 'स्त्रोर्वि०' । एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वसुप्रत्याहार आदौ यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्येडागमः नत्वन्त्यस्य । उदाहरणम् भू वृत् प्रत्ययः । 'कृतः' इति इडागमः । 'गुणः' । 'ओ-अद्' । 'स्वर०' भवितुशब्दात्प्रथमैकवचने कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ । एध वृत् । 'कृतः एधिता ॥ ३ ॥

गुप् रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोरिड्वा भवति ॥ ४ ॥
गोपायति गोपिता-गोपायिता-गोप्ता ॥ पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता-से-
द्धा ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति
एधिता-एध्वा ॥ लुभ्विमोहने ॥ लुभ् गाच्छे । लुभ्यतीति लोभिता । इडभाव-
पक्षे-तथोर्धः । ज्ञेव जवाः । लुभ्यतीति लोब्धा ॥ रिष् बन्धने । रेपतीति वा
रिष्यतीति रेपिता-रेष्टा ॥ रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता-रोष्टा ॥ पह् मर्षणे ।
आदेः णः स्नः । होढः । तथोर्धः । ण्डुभिः ण्डुः । ढि ढो लोपः । सहिवहो-
रोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊव ऊकारः इव यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदि-
तः पञ्चम्येकवचनम् 'स्वर०' 'स्त्रोर्वि०' वा 'अव्ययम्' । 'हवे' । 'उओ' ऊदितो धातोः ।
गुप् रक्षणे पिधू माङ्गल्ये इत्यादेर्वा इडागमः वसुप्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदाहरणम् ।
गुप् रक्षणे । गुप् । 'तृवुणौ' इति तृप्रत्ययः 'उपधाया लघोः' 'ऊदितो वा' इति इडागमः ।
'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'स्तुरार' । 'सेरा' । द्वित्वाटिलोपः 'स्वर०' गोपि-
ता-गोप्ता । गोपायतीति-गोपिता । गोप्ता । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । पिध् 'आदे णः
स्त्रः' सिध् तृप्रत्ययः 'उपधायाः लघोः' । 'ऊदितो वा' इत्येकत्रेडागमः द्वितीये 'तथोर्धः' ।
तृस्थाने धृ । 'ज्ञेव जवाः' । 'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'सेरा' । 'स्तुरार'
टिलोपः । 'स्वर०' । सेधिता । सेद्धा । वाशब्दादेव इषु इच्छायामित्यस्य-एष्टा एपिता ॥
पह् मर्षणे सहने च । 'आदेः णः स्नः' सहते इति सोढा । तृप्रत्ययः । 'हो ढः' ।
'तथोर्धः' । 'ण्डुभिः ण्डुः' । 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' । 'सहिवहोरोद०' सहिवहोः पह् मर्षणे
वह् प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः सम्बन्धिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति ढकारलोपे सति ।

तेन दुःसहं सह्यं भारवाद् इत्यादौ ओकारो न भवति । अनेन स इत्यस्य सो । सोढृ
शब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुरार' । 'सेरा' । इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वह प्रापणे । वह-
तीति वोढा ॥ ४ ॥

युवो(व्वो)रनाकौ ॥ यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः
यथासंख्येन ॥५॥ णित्वाट्टद्धिः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति
पाचकः पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः ।
एवं याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः ।
लुनाति वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । श्रुञ्
श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् । यौति
वा यावयतीति यावकः । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते
वा जनयतीति जनकः । 'जनिवध्यर्णेन वृद्धिः' । वध हिंसायाम् । वधकः ।
'मितां ह्रस्वः' घटते वा घटयतीति घटकः ॥ 'आनो युक्' ॥ आकारा-
न्तस्य धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥६॥ डुदान् दाने । ददाति
वा दत्तेऽसौ दायकः । दैप् शोधने । 'सन्धपक्षराणामा' । दायतीति दायकः ॥
वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः
॥७॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रेता ।
नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः । राद्यपो
द्धिः । नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः । नर्तकी । खनकः खनकी ॥ रञ्जेर्न-
लोपो वा ॥८॥ रञ्जकः-रजकः रजकी । युवारनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य
नेति वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ॥

(च०) सूत्रम्—'युवोरनाकौ' ॥ युश्च वुश्च युवू तयोः पञ्चीद्विवचनान्तम् 'उवम्' ।
'स्वरहीन०' । 'स्त्रोर्विसर्गः' । अनाकौ । अनश्च अकश्च प्रथमाद्विवचनान्तम् 'ओऔऔ' ।
पश्चात् 'नामिनो रः' । 'स्वर०' । द्विपदम् । यु वु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक
इत्यादेशौ भवतः यु इत्यस्य अनः वु इत्यस्य अकः । उदाहरणम् । पच् । 'तृवुणौ' इति
इण् । णकारो वृद्धयर्थः । 'अत उपधायाः' इति 'युवोरनाकौ' इति वु इत्यस्य अकादेशः ।
'स्वर०' । पचतीति पाचकः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' । एवं पठ् पठति पाठयति वा
पाठकः ॥ डुकृञ् करणे । वुण् प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' । कार वु इत्यस्य अक ।
'स्वर०' । करोति कारयति वा कारकः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्विसर्गः' ॥ एवं भू वुण् ।
कारस्य औकारो वृद्धिः । 'औ आव्' अक । 'स्वरहीन०' । भवतीति भावकः ॥ एवं
श्रु श्रवणे । लुनातीति लावकः ॥ यु मिश्रणे । यौतीति यावकः ॥ श्रु श्रवणे । शृणो-

तीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् । तद्धितसम्बन्धियुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णयुः । शंयुः ॥ ५-८ ॥

(प्र०) युधोरिति । युश्च बुधेति समाहारः । नुम्त्वनित्यत्वान्न ॥ ५ ॥

नाम्युपधात्कः ॥ (१) नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥ ९ ॥ ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिन-
तीति छिदः ॥ भिदिर् विदारणे । भिनतीति भिदः ॥ दुह प्रपूरणे । द्रव-
द्रव्यभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुषा ॥ दुहः
के वा घो वाच्यः ॥ १० ॥ तेन कामदुहा । दुहः दुवः ॥ तुद् व्यथने । तुद-
तीति तुदः ॥ विद् ज्ञाने । वेचीति विदः ॥ द्विष् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः ॥
पुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति सुरः ॥ शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं
कर्याणम् ॥

(च०) सूत्रम्—‘नाम्युपधात्कः’ ॥ नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात्
पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘उसिरत्’ । ‘सवर्णे’ । कः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि’ ।
नामी अवर्णवर्जः स्वर इकारादिः स उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो
गुणप्रतिषेधार्थः ॥ क्षिप् प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाम्युपधात् कप्रत्ययः । ‘स्वरहीन’ । ‘सोर्वि’
क्षिपः । क्षिपति प्रेरयतीति क्षिपः ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिनतीति भिदः ॥ छिदिर्
द्वैधीकरणे । छिनतीति छिदः ॥ ९-१० ॥

(प्र०) नाम्युपधादिति । कप्रत्ययमाह-प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति
तद्धितं विना ॥ ९ ॥

जानातेश्च ॥ जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति ॥ ११ ॥ जानातेश्चेति
चकारात्कृद्गृद्धृद्विब्रुवामपि कः प्रत्ययो भवति ॥ कृ विश्लेषे । ऋत इर ।
किरतीति किरः ॥ धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति
वा प्रीणीतेऽसौ प्रियः ‘नु धातोः’ गृ निगरणे । गिरतीति गिरः । ‘गिरतेरस्य
वा लः स्वरे वाच्यः ॥ गिले परेऽगिलस्य ॥ गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य
मुम् वक्तव्यः ॥ १२ ॥ तिभिं गिलतीति तिभिं गिलः । अगिलस्येति किम् । गिल
गिलः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ‘नु धातोः’ ॥ ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशब्द-

(१) (मनो०)—

तथा च पाणिनीये-लशकवत्तद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥ तद्धि-
तवर्जमिति किम् । ‘सिध्मादेलः’ सिध्मालः । ‘लोमपामपिच्छादिभ्यः शनेलाः’ इति
‘लोमादिभ्यः शप्रत्यये लोमशः गिरिशः, इत्यादि ।

कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति
ते गृहा दाराः ॥

(च०) सूत्रम्—‘जानातेश्च’ इति ज्ञा अवबोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो
भवति । ज्ञा । अकित्वात् ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वर०’ । ‘सोर्वि०’ । जाना-
तीति ज्ञः । चकारात्कृप्रियोरपि कप्रत्ययः । किरः । प्रियः ॥ ११ ॥

(प्र०) सूत्रम्—‘कृत इर’ । प्रियः । प्रीङ् कप्रत्ययः । ‘नु धातोः’ इति इय् ॥

पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि ॥ पचादेर्नन्दिग्रहादेश्च अ, यु,
णिनि, इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन ॥ १३ ॥ पचतीति पचः । वक्तीति
वचः । वेचीति वेदः । वपतीति वपः ॥ चरिचलिपतिहनिवदीनां
वा द्वित्वं पूर्वस्याऽगागमश्च ॥ १० ॥ अप्रत्यये परे । हसादिः
शेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चराचरः-चरः । चल चलने ।
चलतीति चलाचलः-चलः । पल्ल पतने । पततीति पतापतः-पतः ।
वदतीति वदावद । वदः ॥ हन्तेर्धनश्च ॥ ११ ॥ हन्तीति घनाघनः-हनः ।
चकाराद् घन शब्दे । घनतीति घनाघनः घनः । इत्यादि ॥ णद अव्यक्ते
शब्दे । नदतीति नदः ॥ प्लुङ् गतौ । प्लवतेऽसौ प्लवः । चरतेऽसौ चरः ॥
क्षमूप् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । पचादिषु देवद् नदद् इति । टकारानुबन्ध-
त्वादीप् । दीव्यतीति देवी ॥ पिवु तन्तुसन्ताने । पेवृ सेवने । सेवतेऽसौ
सेवः । सीव्यतीति सेवः ॥ व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति
व्रणः ॥ अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः ॥ दक्षिर् प्रेक्षणे । पश्यतीति दर्शः ।
सृष्ट गतौ । सर्पतीति सर्पः । भृञ् भरणे । भरते वा भरतीति भरः ।
डभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्ति वा बिभृतेऽसौ भरः । सहतेसौ सहः ।
पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्ययो निरुपपदस्यैव ज्ञातव्यः ॥ इति पचादिः ॥

(च०) सूत्रम्—‘पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि’ ॥ पचिश्च दन्दिश्च ग्रहश्च पचिनन्दिग्रहं
यादिर्यस्य स पचिनन्दिग्रहादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘डिति’ ‘हस्य’ इत्यलोपः ।
‘सोर्वि०’ । अयुणिनि । अश्च युश्च णिनिश्च अयुणिनि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकात्-य-
नलुक्’ । पश्चात् ‘नामिनो रः’ । ‘स्वरहीन’ । वृत्तिः कण्ठ्या । पचादेः अप्रत्ययः ।
नन्दादेर्युः प्रत्ययः ० । ग्रहादेणिनिः प्रत्ययः । णकारो वृद्धयर्थः । इकार उच्चारणार्थः ।
नाहरणम् । पच् अप्रत्ययः । ‘स्वर०’ । ‘सोर्वि०’ । पचः । एवं वदतीति वदः ॥ दिवु
शब्दा० । दिव् दीव्यतीति देवः । अप्रत्ययः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वरही०’ ‘सोर्वि०’ ॥
पिव् सेवायाम् । ‘आदेः णः सः’ । सिव् सेवते इति सेवः । पच वद देव सेव चप

नन्द भद्र प्लव चर जर सर क्षर वेद सेध कोप वर्त्त व्रण सर्ष भरः स्वप इत्यादिपचादयः ॥
(प्र०) पचिग्रहादेरिति ॥ द्वन्द्वान्तेऽश्रूयमाणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः ।
अथ युश्च णिनिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । एते च गणा न धातुपाठे पठ्यन्ते किन्तु नन्दन-
रमः इत्येवमादिषु नामगणेऽप्येवोदाहृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ १३ ॥

अथ नन्दादिर्निरूप्यते ॥ दुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दति वा
नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ॥ रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ
रमणः ॥ वाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः ॥ वासु
शब्दे । वासयतीति वासनः ॥ मितां ह्रस्वः ॥ मदी हर्षे । माद्यतीति वा मद-
यतीति मदनः ॥ दुष वैकृत्यै ॥ दुषेजौ कृति च दीर्घौ वक्तव्यः
॥ १५ ॥ दूषयतीति दूषणः । राध् साध् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधय-
तीति राधनः साधनः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥
रोर्युण् ॥ रु शब्द इत्येतस्माद्धातोर्युण् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥ रौति वा
रावयतीति रावणः ॥ रु शब्दात् युरपि वक्तव्यः ॥ १७ ॥ तेन रवणः ॥
ऋकारान्ताच्च ॥ १८ ॥ युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति
कारकः । कारणः ॥ शुभ शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभनः ॥ रुच
दीप्तौ । रोचयतीति रोचनः । विभीषयतीति विभीषणः ॥ णश्च अदर्शन ।
चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति योधनः । एते व्यन्ताः ।
सहतेऽसौ सहनः तपतीति तपनः ॥ ज्वल ज्वलने । ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति
ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः । दाम्यतीति दमनः । जल्प-
तीति जल्पनः ॥ तृप् प्रीणने । तृप्यतीति तर्पणः । रमणः । दृप् संदर्पे ।
दृप्यतीति दर्पणः ॥ क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि अह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक-
न्दयतीति संक्रन्दनः । कृप् निष्कर्षे । कृष आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः ॥
अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः ।
मर्दयतीति मर्दनः ॥ घृष संघर्षणे । संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः ।
पवतेऽसौ पवन ॥ षूद क्षरणे । षूद निवर्हणे । सूदी हिंसायाम् । मधुं सूद-
यतीति मधुसूदनः । लुनातीति लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्य-
तीति शत्रुदमनः ॥ इति नन्दादिः ॥

(च०) दुनदि समृद्धौ । णट् । 'आदेः णः स्तः' 'पचिनन्दि०' इति युप्रत्ययः ।

'इदितः' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'युवोरनाकौ' अन । 'स्वरहीनं०' नन्दयति-
वर्धयति कुलमिति नन्दनशब्दात्प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' नन्दनः । रम् । युवोरनाकौ' इति
युप्रत्ययस्य अनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'प्लुर्नोणोऽनन्ते' रमते इति रमणः । नन्दनः वासनः
मदनः दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः अर्दनः यवनः लवणः मधुसूदनः
विचक्षणः इत्यादिनन्दादयः । 'रोर्युण्' रु शब्दे इत्यस्य धातोः युण्प्रत्ययो भवति । ण-
कारो वृद्धयर्थः । रु युप्रत्ययः । णित्वात् 'धातोर्नामिनः' रौ । 'युवोरनाकौ' अन । 'औ
आव्' 'स्वरहीनं०' 'प्लुर्नो०' 'स्त्रोर्वि०' । रौति रावयतीति वा रावणः । युरपि तेन
रवणः ॥ १५-१८ ॥

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते ॥ ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ । 'हस पः से-
लौपः' णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति ग्राही । उत्साही ॥ आस्
उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदासी ॥ दास्य दाने । उत्पूर्वः । उदासी ॥ भास्य
दीप्तौ । उद्भासतेऽसौ उद्भासी ॥ आतो युक् । छो छेदने । छयतीति छायी ।
तिष्ठतीति स्थायी ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री ।
मृद मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमर्दी ।
निस्तौतीति निस्तावी । निशृणोतीति निश्रावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति
निरक्षी । वस् निवासे । निवसतीति निवासी ॥ डुवप् बीजसन्ताने । निव-
पतीति निवापी ॥ शो तनुकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ नञ्पूर्वेभ्यः
कृहणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च ॥ १६ ॥ न करोति वा कुरुतेऽसौ
नकारी । इनां शौ सौ । न हरतीत्यहारी ॥ णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी ।
न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्यवादी ॥ रघ हिंसायाम् । णिनिश्चेति
चकारादपावपरिबिभ्यो णिनिः । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिर आवरणे ।
अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचरतीति विचारी ।
विशेषेण रौतीति विरावी ॥ इति ग्रहादयः ॥

(च०) ग्रह उपादाने । गृह्णातीति ग्राही । ग्रहादित्वात् णिनिप्रत्ययः । इन् । 'अत
नवायाः' ग्रा । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' इति दीर्घः । 'हसेपः सेलौपः'
नाशो नो०' रु शब्दे । रु विपूर्वः । विशेषेण रौतीति विरावी । णिनिप्रत्ययः । णित्वात्
धातोर्नामिनः । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' दण्डिन्शब्दवत् । उदासी उद्भासी स्थायी यायी
संमर्दी वादी परिभावी निश्रावी निवासी इत्यादिग्रहादयः ॥ १९ ॥

अथ दशादिर्निरूप्यते ॥ दशादेः शः ॥ दश हन् धेद् ध्मा प्रा पा
षा विद् एभ्यः शप्रत्ययो भवति ॥ २० ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्य-
सा० उ० २१

द्वौ वारौ जायतेऽसौ द्विजः । गृहैर्दारैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ॥ गिरिशः ।
शीङ् स्वप्ने ॥ पादैः पिवतीति पादपः ॥ दु गतौ । शुचं द्रवतीति शूद्रः ॥
शुचः शूद्रे ॥ शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—‘नाम्नि च’ ॥ नाम्नीति नामन् शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अलोपः
स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ नाम्नि नाममात्रे कर्मादिनिघमर-
हिते प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति कर्तरि चकाराद्भावेऽपि । यथा । आखूनां मृषिकाणा-
मुत्थानमाखूत्थम् । छा । ‘आदेः णः स्तः’ उत्पूर्वः । ‘उदः स्थादेः’ इति सलोपः ।
‘खत्ते चपा०’ आखुपूर्वः । ‘सवणे दीर्घः’ डप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘अतोऽम्’
इत्यादौ उदाहरणम् ॥ पा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां शुण्डासुखाभ्यां पिवतीति द्विपः ।
डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ ॥ एवं द्विवारं द्वाभ्यां जन्मसंस्का-
राभ्याम् एकं जन्मतो द्वितीयं दीक्षासंस्काराच्च जायते उत्पद्यत इति द्विजः । जनी प्रादु-
भावे । जनेर्जा आदेशः । डप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ । छा गतिनिवृत्तौ । छा ।
‘आदेः णः स्तः’ स्था पत्य सः । निमित्ताभावे० इति ठस्य थः । गृहपूर्वः । गृहे
तिष्ठतीति गृहस्थः । डप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ दु गतौ । शुचपूर्वः । शुचं
शोकं द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः । डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘शुचः शूद्रे’
शुचशब्दस्य द्वे इति डप्रत्ययान्तद्रुधातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति । अनेन
शुचः शू ॥ २५-२६ ॥

उरसः सलोपो मुम्बा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्य-
यान्ते गमौ मुमागमश्च वा ॥ २७ ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः उरङ्गः सर्पः ॥

(च०) ‘उरसः सलोपो मुम्बा’ ॥ उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य
लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमो भवति । अनेन गम् उरस्पूर्वः । उरसा हृदयेन
गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । ‘नाम्नि च’ इति डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’
‘उरसं०’ इति सलोपः । एकत्र मुमागमः ‘नश्चापदान्ते’ ॥ २७ ॥

विहायसो विहश्च ॥ विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारा-
न्मुम्बा डान्ते गमौ ॥ २८ ॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः-विहङ्गः ॥
भुजस्य च मुम्बा डप्रत्ययान्ते गमौ ॥ २९ ॥ भुजो वक्रार्थे ॥
भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरस-
स्तुरादेशः । मुम्बेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः । तुरस्य मुम्बा डान्ते
गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥

(च०) एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः
विहङ्गः । गम् विहायस्पूर्वः ॥ ‘विहायसो विहश्च’ विहायस्शब्दस्य विहादेशः मुमागमः ।

डप्रत्ययः ॥ चकारात् भुजं कुलिलं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगः भुजङ्गः । भुवगः
भुवङ्गः । तुरगः तुरङ्गः । इत्याद्यपि ॥ २८-२९ ॥

अटौ ॥ नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ ३० ॥

अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः? श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः ॥
धृञ् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरुषु
देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईवर्थः । ण्विप्रतः स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी ।
सेनाचरी । भिक्षाचरी दीक्षाचरी ॥ अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु
चरादेरेव भवति ॥ शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यश-
स्करी विद्या ॥ स्र गतौ । पुरःसरतीति पुरः सरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ॥
पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः ॥
उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्भेरमः हस्ती ॥ जप
जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः ॥ ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्ति-
ग्रहः । लाङ्गलग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः ।
धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शं पूर्वः
कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति शङ्करः । शंवदः । भारंवहः । अत्र
कर्मणि अपि वक्तव्यः । भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—‘अटौ’ ॥ अश्च टश्च अटौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ओ औ औ’
नाम्नि कार्ये च वाच्यमाने अकारटकारप्रत्ययौ यथायोरयं भवतः टप्रत्यये । टकार ईवर्थः ।
पचिनन्दीति पचादीनां निरूपपदानामप्रत्यय उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानां अप्रत्यय
इति न पौनरुक्त्यम् । उदाहरणम् । हृञ् हरणे । हृ अस्थिपूर्वः । ‘अप्रत्ययः’ । ‘गुणः’
‘स्वरहीनं०’ अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः श्वा कुक्कुरः ॥ एवं कवचं संनाहं हरतीति कव-
चहरः कुमारः इन्द्रो वा ॥ घ धनुषपूर्वः । ‘दोषां०’ इति पत्यरः । ‘राद्यपो द्विः’ ‘झवे
जवा’ जलतुम्बिकान्यायेन० । धनुर्धरतीति धनुर्धरः कुमा रः इत्यादयोऽप्रत्ययान्ताः ॥
चर गतिभक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्रीचेत् कुरुचरी ।
अप्रत्ययः । अ ‘स्वरहीनं०’ एकत्र प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’ ॥ द्वितीये टित्त्वात् ‘टिप्रतः’
इतीप् । ‘यस्य लोपः’ प्रथमैकवचने ‘हसेपः सेलोपः’ नदीशब्दवत् ॥ ३० ॥

इखास्त्रि ॥ धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्याया भवन्ति ॥ ३१ ॥

शकृत्स्तम्बात्कृजः फले रजोमलाद्रग्रहो हजः ।

दृतिनाथाद्देववातादापः कर्तरि वाच्य इः ॥ ३ ॥

वत्सव्रीहोरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः को वत्सः ॥

स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः को ब्रीहिः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः । मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः । आप्लव व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातं आप्नोतीति वातापिः ।

(च०) सूत्रम्—'इखखि' ॥ इश्च खश्च खिश्च इखखि प्रथमाबहुवचनान्तं सांकेतिकम् । यद्वा प्रथमैकवचनान्तं नपुंसके । धातोर्नाम्नि कार्यं च सति इ, ख, खि, एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । उदाहरणम् । कृ स्तम्बपूर्वः । स्तम्बं करोतीति विग्रहे इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'खोर्वि०' स्तम्बकरिः ब्रीहिः शालिः । एवं शकृत्करिर्वत्सः । आप्लव व्याप्तौ । आप् देवपूर्वः । देवानाप्नोतीति देवापिः । इप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' एवं वातापिः । फलग्रहिः । नाथहरिः ॥ ३१ ॥

खकारः 'खिति पदस्ये'ति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ खिति पदस्य ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ॥३२॥ तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषामन्यम् अहः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः प्रियवशाद्भदः ।

ऋतिमेघभयात्कृजः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥ ३ ॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषंकषः । करीषं शुष्कगोमयमित्यमरः । कूलं कषतीति कूलंकषः । सर्वं कषतीति सर्वंकषः । अभ्रं कषतीति अभ्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ऋतिं करोतीति ऋतिकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे 'कार्ये अण्' । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः भद्रकारः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् ।

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥ ४ ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृजोधातोस्तु खिर्भवेत् ।

आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाच्यमादयः ॥ ५ ॥

आशितेन भूयते इति आशितम्भवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भवः ओदनः ॥ तुरं गच्छतीति तुरङ्गमः । भुजङ्गमः । विहङ्गमः । सुतङ्गमः । उरङ्गमः । हृदयङ्गमः । जनङ्गमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः ॥ दुभृज् धारणपोषणयोः । आत्मानं विम-

तीति आत्मभरिः । कुक्षिभरिः । उदरभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् ॥ अतः परं वाच्यमादीन् कथयति । वाच्यमादयो निपात्याः । वाचं यच्छतीति वाच्यमः । अत्र अकारो निपात्यते ॥ इ विदारणे । पुरं दाहयतीति पुरंदरः ॥ तप सन्तापे । द्विषं तापयतीति द्विषंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वसहः । किंश्च विभर्तीति विश्वभरः ॥ भगं दारयतीति भगंदरः ॥ तू प्लवनतरणयोः । रथं तरतीति रथंतरः ॥ वृज् वरणे । पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिवरा ॥ जिजये । धनं जयतीति धनंजयः ॥ धृज् धारणे । वसुनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुधरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुं सहः । अरिं दाम्यतीति आरदमः । शत्रुंतपः । एते वाच्यमादयः ॥

(च) सूत्रम् । 'खिति पदस्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'इस्य' खिति खकारेत्प्रत्यये परे पूर्वपदस्य मुमागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः ॥ कृ क्षेमपूर्वः । क्षेमंकरातीति क्षेमंकरः । 'इखखि' इति खप्रत्ययः । अत्र खकारो मुमागमार्थः । 'खिति पदस्य' इति पूर्वपदस्य मुमागमः । 'मोऽनुस्वारः' 'गुणः' 'स्वरहीनं०' एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । कूलंकषः । अभ्रंलिहः । वाच्यमः । पुरंदरः । भयंकरः । परंतपः । सर्वसहः । इत्यादि ॥ दुभृज् । भृ आत्मन्पूर्वः । आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः । खिप्रत्ययः । 'आत्मो नो०' 'खिति पदस्य' 'मोऽनुस्वारः' 'स्वरहीनं०' प्रथमकवचने 'खोर्विसर्गः' एवम् उदरभरिः । कुक्षिभरिः इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ॥ ३१ ॥

एजां खश्च ॥ एज कम्पने इत्यादीनां खश्च प्रत्ययो भवति ॥३३॥ खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वर्त्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे इति शिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

व्यन्तैर्जेर्मन्यतेर्मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ।

नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ६ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितमन् । धेत् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जधयः । कूलंधयः । आस्यंधयः । पुष्पंधयः । ध्माधेष्टोस्तुल्योपपदत्वं ज्ञेयम् ॥ ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । नाडीं धयति नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः ॥ ३४ ॥ मुष्टिंधयः । मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणि-

धमः । करंधयः । करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति
नासिकन्धयः । नासिकन्धमः ॥

धमा खारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ।

अरुर्विधुतिलातुद् स्यादसूर्योगाद्यशित्पिः ॥ ७ ॥

ललाटतो बहाभ्राहिलह् मितमाननखात्पचिः ।

वातादजिरिया मद् जहातिः शर्धतिस्तथा ॥ ८ ॥

खारी धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । घटिंधमः ॥ रुजो भञ्जे । वह
प्रापणे । उपूर्वः । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहतीति कूलमुद्रुहः ॥
अरुः किम् ? । मर्मस्थानम् । अरुस्तुदतीति अरुस्तुदः । विधुंतुदः । तिलं-
तुदः ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यपश्याः । के ? राजदाराः ।
उग्रंपश्यः । ललाटंतपः ॥ लिह आस्वादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अग्रं-
लिहः ॥ मितं पचतीति मितंपचः । प्रस्थंपचः । पानंपचः । नखंपचः ॥ अज
गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः ॥ मदी गर्वप्लवनयोः । इरया माद्य-
तीति इरमदः ॥ ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धजहा माषाः ॥ इति
खशप्रत्ययः ॥

(च०) सूत्रम् । 'एजां खश' एजां पृष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'मोऽनुस्वा०' खश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेलोपः' 'एज् कम्पने' इत्यादीनां खश्
प्रत्ययो भवति खकारो सुमागमार्थः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः । एज् जनपूर्वः । जनं
लोकेमजयति कम्पयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' जिप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' ततः । 'एजां
खश' इति खश । अ । 'खिति पदस्य' इति पूर्वस्य मुम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्वत्त्वात्
'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'एअय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' जनमे-
जयः ॥ मन जाने मन् पण्डितपूर्वः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितमन्यः ।
खशप्रत्ययः । शित्त्वात् 'दिवादेशः' खित्त्वान्मुमागमः । 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुभगमन्यः
इत्यादि ॥ ३३-३४ ॥

(प्र०) एजामिति ॥ बहुवचनमाद्यर्थम् ॥ ३३ ॥

ख्युद् करणे ॥ धातोः करणेऽर्थे ख्युद् प्रत्ययो भवति ॥ ३५ ॥
अभूततद्भावे ॥ आढ्यसुभगस्थूलपालितनग्रांधप्रियेषु कृत्रः
ख्युद् वाच्यः ॥ ३६ ॥ अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यकरणं
द्युतम् । सुभगकरणम् ॥ स्थूलकरणं किम् ? । दधि ॥ पालितकरणं किम् ? ।
शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अनेनेति नग्नकरणं द्युतम् ॥ अ-

न्धकरणं किम् ? । सूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति
प्रियकरणं मैत्रम् ॥ दार्वाहनोऽण् वक्तव्यः ॥ ३७ ॥ तकारस्य च टः ॥
घाटादेशो वक्तव्यः ॥ ३८ ॥ उवम् । दारु आहन्तीति दार्वाघाटः ॥
चारौ वा ॥ ३९ ॥ चारु आहन्तीति चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्माणि-
सम्पूर्वाच्च ॥ ४० ॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ जायापत्यो-
ष्टक् ॥ ४१ ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥
जयां हन्तीति जायाघ्नः ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्य-
कर्तृके च ॥ ४२ ॥ जायाघ्नः तिलकालकः । कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी
पादरेखा ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्येते ॥ ४३ ॥ राजघ
उपसंख्यानम् ॥ ४४ ॥

(च०) सूत्रम्—'ख्युद् करणे' ख्युद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेलोपः' करणे
सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते तस्मिन्नर्थे धातोः
ख्युद्प्रत्ययो भवति । खकारो सुमागमार्थः । टकार ईवर्थः । कृ नमपूर्वः । आनघो नग्नः
क्रियते अनेन इति विग्रहे ख्युद्प्रत्ययः । यु । 'खिति पदस्य' इति खित्त्वान्मुम् । 'समा-
सप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे सुमागमः । 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशः । 'स्वरहीनं०'
'नपुंसकान्तम् । नग्नकरणं द्युतम् । एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति
स्थूलकरणं दधि । कृ स्थूलपूर्वः ॥ ३६ ॥

(प्र०) लक्षणवतीति ॥ मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्यास्ति स लक्षणवान्
तस्मिन् कर्तरि सति; इत्यर्थः ॥

भजां विण् ॥ ४५ ॥ भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति । णका-
रो वृद्धर्थः ॥ वेः ॥ वेलोपो भवति ॥ ४६ ॥ भज सेवायाम् । अर्धं भज-
तीति अर्धभाक् । चोः कुः सुखभाक् । दुःखभाक् ॥ वह प्रापणे । भारं
हतीति भारवाद् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ बाहो
॥ बाहो वाकारस्यौकारो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ भारौहः भारौ-
हः भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः । इत्यादि ॥ सह मर्षणे । हो ढः । वाव-
ने । सहादेः सादिः इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां वेगं
हतीति सौ तुरासाद् । साहेः षः सोऽदि । तुरासाहौ तुरासाहः ॥ पृच्छ-
धिण् ॥ ४७ ॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । अम्बूनि वहतीति अम्बुवा-
शसादौ तु अम्बूह ॥ अन उः ॥ अनकारादुत्तरस्य बाहो वाकारस्य
स्यात् शसादौ स्वरे परे ॥ ४८ ॥ शालिवाद् शाख्युहः ॥

(च०) सूत्रम्—‘भजां वि’ ॥ भजां षष्ठीबहुवचनान्तम् । ‘स्वर०’ ‘मोऽनुस्वारः’ विण् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रस्वः’ भजामिति । भजादीनां भज, वह, पह, शम्, इत्यादीनां धातूनां विण्प्रत्ययो भवति कर्तृकौ विषये । णकारो वृद्धयर्थः ॥ भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्वः । अर्धं भजतीत्यर्थमाक् । विण्प्रत्ययः । वि । गित्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अर्धभाज् वि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘वेः’ ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘सोर्वि०’ बेरिति विप्रत्ययस्य लोपो भवति । इत्यनेन विलोपः । प्रथमैकवचने ‘चोः’ ‘ह्रस्वः’ सेल्लोपः । ‘वावसाने’ अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । खोलिङ्गेष्वेवम् । नपुंसके तु अर्धभाक् अर्धभाजी अर्धभाजि इत्यादि ॥ ४५ ॥

वह भारपूर्वः । भारं वहतीति विग्रहे विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचने ‘हो ङः’ ‘ह्रस्वः’ सेल्लोपः । ‘वावसाने’ ङस्य ङः । भार्वाद् भारवाङ् । मधुलिङ्गशब्दवत्प्रक्रिया । शसादौ स्वरे तु विशेषः ॥ ‘वाहो वौ’ शसादौ स्वरे । वाह इति विण्प्रत्ययान्तस्य वहधातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृतस्वस्य औकारो भवति वा इत्यस्य यान्तस्य वहधातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृतस्वस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ ‘औ औ औ’ भारोहः । भारोहा भारवाङ्भ्यां ‘हो ङः’ ‘झवे जवाः’ ‘स्वरहीन०’ भारवाङ्भिरित्यादि । पह मर्षणे । ‘आदेः णः स्रः’ सह विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेल्लोपः । प्रथमैकवचने ‘हो ङः’ ‘साहेः षः सो ङि’ साहः षष्ठ्येकवचनान्तम् । षः प्रथमैकवचनान्तम् । सः षष्ठ्येकवचनान्तम् । डि सप्तम्येकवचनान्तम् । सहधातोः सकारस्य पकारो भवति ङकाः रेपरे रसे पदान्ते च । अनेन सस्य षः । ‘ह्रस्वः’ से० ‘वावसाने’ तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुरापाट् इन्द्रः । तुरापाटौ तुरासाहः । भकारादौ सुपि च तुरापाट्भ्यां तुरापाट्भिः इत्यादिस्वरूपाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् इत्युदाहरणं पठन्ति । तदत्र न युज्यते । अग्रे क्तिप्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् इह तु भ्रमात् पठन्ति ॥ ४८ ॥

(प्र०) भजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् । अत आह भजसहवहामात् ॥ ४५ ॥

शमेरपि विण् वक्तव्यः ॥ ४९ ॥ मो नो धातोः । शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥

(च०) शम उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेल्लोपः । प्रथमैकवचने । ‘मो नो धातोः’ धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते च । इति मस्य नः । ‘ह्रस्वः’ सेल्लोपः । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिच्चः ॥ अभूततद्भावेऽप्ये कृ भू अस् इत्येतेषु नाम्नश्चिच्चप्रत्ययो भवति ॥ ५० ॥ सम्पद्यकर्तरीति वक्तव्यम् ॥ ५१ ॥ तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारश्च दीर्घः इति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः ॥

(च०) अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिच्चः ॥ न प्राक् भूतमभूतं तत्त्वं तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावे तस्मिन्नर्थे अतथाभावस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरेण योगे नाम्नश्चिच्चप्रत्ययो भवति । चकारश्च ‘चवौ दीर्घः’ इति सूत्रविशेषणार्थः ॥ ५० ॥

चवौ दीर्घ ई चास्य ॥ चवौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥ ५२ ॥ अमिथुनं मिथुनं सम्पद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम् । किम् ? पाणिग्रहणम् । च्यन्तत्वादव्ययम् अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । असहायः सम्पद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात् । अकृष्णः कृष्णः यथा सम्पद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा सम्पद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्ति स्यात् । सम्पद्यकर्तारि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक् कचित् इति विभक्तेरलुक् ॥

(च०) ‘चवौ दीर्घ ई चास्य’ चवौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः आकारस्य च । यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति । उदाहरणम् । कृ मिथुनपूर्वः । अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे । ‘भावे युट् यु । ‘अभूततद्भावे०’ । अनेन मिथुनस्याग्रे च्विः । ‘चवौ दीर्घ ई चास्य’ इति अकारस्य ईकारः । ‘युवोरनाकौ’ ‘गुणः’ ‘स्वरहीन०’ वेल्लोपः । ‘रुनौ णो०’ भावत्वाच्चपुंसकलिङ्गत्वम् कुलशब्दवत् । एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति मिथुनीस्यात् । भू शुक्लपूर्वः । अशुक्लस्य शुक्लभवनं शुक्लीभावः । घञ् । ‘घञ् भावे’ अ । ङित्वावृद्धिः । ‘औ आव्’ ‘स्वरहीन०’ च्विः । अकारस्य ई । ‘वेल्लोपः’ अत्र भूयोत्र च्विः । ‘सोर्वि०’ अस् भुवि । विधिसंभावनयोः यात् । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदादेर्लुक्’ ‘नमसोऽस्य’ इत्यलोपः । सहायपूर्वः । असहायः सहायः स्यादिति विग्रहे च्विप्रत्ययः ई चास्य । ‘वेः’ इति लोपः । सहायी स्यात् क्रियापदम् । अत्र अस्योगे च्विः । कृ हेतुपूर्वः । अहेतुर्हेतुतया कृतं हेतुकृतम् । ‘क्तवत्’ तप्रत्ययः । च्विप्रत्ययः । ‘चवौ दीर्घः’ इति दीर्घः । उकारस्य उकारः । नपुंसकान्तम् ॥ ५२ ॥

चवौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति चवौ प्रत्यये परे ॥ ५३ ॥ द्वौ नञौ प्रकृतार्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः, न उन्मनाः, अनुन्मनाः, अनुन्मनाः उन्मनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः । विगतं मनो यस्याऽसौ विमनाः, न विमनाः अविमनाः, अविमना विमनाः सम्पद्यमानः तथा भाव इति विमनीभावः । न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः, न अमनाः अनमनाः अनमनाः अमनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः । तथा सुमनीभावः । सुचेनीभावः । महीकरोति । अरुक्करोति । चक्षूकरोति ॥

(च०) ‘चवौ सलोपश्च’ च्विप्रत्यये परे अरुस्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सकारस्य लोपो भवति । सलोपे कृते च पूर्वस्य दीर्घः । अकारस्य ईकारः । स्थिरस्य मनसः अमन-

स्त्वेन भवनममनीभावः । अलकरोति । चक्षुकरोति । चेतीकरोति । विरहीकरोति । भू ।
अमनसपूर्वः । 'घणभावे' अ । चिप्रत्यये कृते । 'चवौ सलोपश्च' इति सलोपे कृते अका-
रस्य ईकारः ॥ एवमपरिखा परिखा कृता । परिखीकृता । क्तप्रत्ययः । परिखापूर्वः चिप्र-
त्ययः । 'ई चास्य' इति अवर्णस्य ईकारः । 'वेः' इति विलोपः ॥ ५३ ॥

डाच् कचिद्वक्तव्यः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कचित् डाच् प्रत्ययो
भवति ॥ ५४ ॥ अदुःखं दुःखं सम्पद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा
भद्राकरोति ॥

(च०) प्रथमैकवचने 'खोर्विसर्गः' कचित्प्रयोगान्तरे चवर्थे नाशो डाच्प्रत्ययो भव-
ति । डकारश्लोपार्थः । चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करोतीति दुःखा-
करोति । इति सिद्धमेव । करोति दुःखिनपूर्वः । डाच् । टिलोपः । 'स्वरहीनं' ॥ एवं
सुखाकरोति । सपत्राकरोति । प्रियाकरोति । मुण्डने भद्राकरणम् ॥ ५४ ॥

आतो मनिष्कनिव्वनिपः ॥ प्रादौ नाग्नि च प्रयुज्यमाने आ-
कारान्ताद्धातोर्मनिप् कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ५५ ॥ सुष्ठु
ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे चपा झलानाम् । अश्वे तिष्ठ-
तीति अश्वस्थामा ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो मनिव्वनिपः' ॥ आतः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं'
'खोर्विसर्गः' मनिप् च कनिप् च वनिप् च मनिष्कनिव्वनिपः । प्रथमैकवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं' 'खोर्विसर्गः' आकारान्ताद्धातोः मनिप्, कनिप्, वनिप्, एते त्रयः प्रत्ययाः
कर्तरि । पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । कनिप् इत्यत्र ककारः कित्कार्यार्थः ।
हुदाज् दाने । दा सुपूर्वः । सुष्ठु ददातीति सुदामा । सनिष्प्रत्ययः । सुदामन्शब्दात् प्रथ-
मैकवचने । 'नोपधायाः' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो लोप०' राजन्शब्दवत्साधना ॥ ५५ ॥

स्थामी ॥ इश्च ईश्च ई । दासोमास्था ह्रस्व इकारो भवति ॥ ५६ ॥
दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ किति हसे परे, न क्यपि किपि वा कनिष्प-
त्ययः । सुष्ठु पिबतीति सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृतं पिबतीति
घृतपीवा । घनदिवा । मलसिवा । मार्गस्थिवा । घनधीवा । सुगीवा । दोष-
हीवा ॥ कनिप् कचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ५७ ॥ सुष्ठु करोतीति
सुकर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र किप् । प्राणितीति
प्राण् प्राणौ प्राणः । हे प्राण् ॥ अनः ॥ पदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य
णत्वं स्यात् ॥ ५८ ॥ अघौ इति विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीयः । इण् गतौ । ह-
स्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ॥ ५९ ॥

प्रातरेतीति प्रातरित्वा ॥ वनिपि अमस्याऽत्वं वाच्यम् ॥ ६० ॥ जनी
प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योऽपि वनिप् । ओण् अपनयने ।
ओणतीति अवावा अवावानौ ॥ ईपि चनो नस्य रो वाच्यः ॥ ६१ ॥
न्रण ईप् । ओणति । सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा पारं पश्यतीति
सा पारदृश्वरी । केवलेभ्योऽपि कनिप् । पुञ् अभिषवे । पूङ् प्राणिगर्भविमो-
चने । सुनोतीति सुत्वा । तुक् ॥ धेद् पाने । धयतीति धीवा ॥ गै शब्दे ।
गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥

(च०) सूत्रम्—'स्थामी' ॥ स्थां पष्ठ्यबहुवचनान्तम् । 'आतो धातोर्लोपः' 'स्व-
रहीनं' 'मोऽनुस्वारः' ई प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । अथवा स्थां पष्ठ्यबहुवचना-
न्तम् । इ प्रथमैकवचनान्तम् ई प्रथमैकवचनान्तम् त्रिपदम् । 'अव्ययाद्वि०' इश्च ईश्च
ई । स्था, पा पाने, गा, मा, हा, इत्यादीनामीकारो भवति किप्रत्ययव्यतिरिक्ते कृति
परे स्थादीनामाकारस्य इकारः ईकारश्च भवति । कचित्प्रयोगानुसारेण ह्रस्व इकारः ।
यथा स्थितं सहितं मितं प्रमितम् । दो अवखण्डने । दितम् । पोऽन्तकर्मणि । अवसि-
तम् । छो छेदने । छितम् । निशितमित्यादि । कचिद्दीर्घः । पा पाने । पा सुपूर्वः ।
सुष्ठु पिबतीति विग्रहे । 'आतो मनिप्' इत्यादिना कनिष्प्रत्ययः । कित्वादाकारस्य
इकारः । पा इत्यस्य पी सुपीवन् । प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः सेलोपः' 'नाम्नो-
नो' सुपीवा इति कनिवन्तम् । हुदाज् । दा भूरिपूर्वः । भूरि प्रचुरं स्वर्णं वा ददा-
तीति भूरिदावा वनिप् कित्वाभावात् 'स्थामी' इतीकारो न । राजन्शब्दप्रक्रिया ५६-६१
(प्र०) स्थामिति ॥ एषामित्त्वं स्यात्प्रादौ किति ॥ ५६ ॥
'विश्वदृश्वनयना वयम्' इत्यत्र विश्वं पश्यन्तीति विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते वि-
श्वदृश्वनयना इति वर्तमानेन विग्रहेऽपि न क्षतिः ॥

किप् ॥ उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः किप् प्रत्ययो भवति
॥ ६२ ॥ किपः सर्वापहारित्वाल्लोपः । कपावितौ ॥ वेः ॥

(च०) सूत्रम् । 'किप्' प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' एकपदम् । सर्वधातुभ्यः
किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः तुग्विधानार्थश्च । अन्ये तु प्रत्यया उदाहर-
णानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः । किप्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः ।
कर्मन्पूर्वः । कर्म करोतीति विग्रहे किप्रत्ययः ॥ ६२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति
अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः ॥ सर्व
पश्यतीति सर्वदृक् । दिशाम् इति कुत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति
दिशक् ॥ वचिप्रच्छयायतस्तुकटपुङ्जुश्रीणां दीर्घः सम्प्र-

सारणाभावश्च वक्तव्यः ॥६३॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते
अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ शीप्सायाम् । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् । छश-
षराजादेः षः ॥ छ्वाः शड् वाचणो किति छिति झसे परेऽनु-
नासिके कौ च ॥६४॥ तेन तत्त्वप्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥ पृ-
ञ् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥ मुङ् गतौ । कट् प्रवतेऽसौ कट-
प्रूः ॥ जु गतौ । जवतेसौ जूः । सुण्ड् श्रयतीति सुश्रीः । वा सुण्ड् श्रीय-
स्यासौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

स्यासा सुश्राः । त्रयस्य प्रत्ययः ।
(च०) सूत्रम्—‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । ह्रस्वस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् ।
‘ह्रस्वस्य’ पिति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः
सेल्लो’ पिति कृति परे ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरस्तुगागमः ।
क्विपः सर्वापहारी लोपः इति क्विपूलोपः । प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः सेल्लोपः’ कर्मन्नित्यत्र ‘ना-
म्नो नो’ कर्मकृत् । एवमग्निं चिनोतीत्यग्निचित् । चिञ् चयने ॥ देवान् स्तोतीति देव-
स्तुत् । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टु । ‘आदेः णः स्नः’ ‘निमित्ताभावे’ इति टस्य तः । देव-
पूर्वः । क्विप्रत्ययः । तुगागमः । क्विपः सर्वापहारी लोपः ॥ पा पाने । सोमपूर्वः ।
क्विप्रत्ययः । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः । प्रथमैकवचने ‘सो-
र्विं’ ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । सर्वपूर्वः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । क्विप्रत्ययः । क्विपः सर्वाप-
हारी लोपः । ‘दिशाम्’ इति शस्य कः । प्रथमैकवचने । ‘ह्रसेपः से’ सर्वदृक् सर्वदृशौ
इत्यादि ॥ श्रिञ्धातुः सेवायाम् । श्रिः सुपूर्वः । सुष्ठु श्रयतीति विग्रहे क्विप् ॥ ‘वचिप्र-
च्छयाय’ इति । प्रच्छ, वच, स्तु, कट्प्रु, जु, श्रोणां दीर्घता भवति चकारात् प्रच्छः
संप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । क्विपूलोपः । सुश्रीशब्दात्प्रथमैकवचने । ‘सो-
र्विं’ ॥ प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । क्विप्रत्ययः । ‘प्रच्छदे’ । इति दीर्घः । ‘संयोगान्तस्य लो-
पः’ ‘छशपराजादेः षः’ ‘पो डः’ ‘ह्रसेपः से’ ‘वावसाने’ तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्व-
प्राड् तत्त्वप्राच्छौ (शौ) तत्त्वप्राच्छः (शः) ॥ ६३-६४ ॥

प्राङ् तत्त्वप्राच्छौ (शौ) तत्त्वप्राच्छः (शः) ॥ ६३-६४ ॥
 नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वपद-
 स्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥ ६५ ॥ गह बन्धने । आदेः णः
 स्तनः । नहो धः । उप समीपे नह्यतीति उदानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीवृ-
 त् ॥ व्यध ताडने । ग्रहां क्ङितीति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ वृष-
 वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरूक् ॥
 नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥ ६५ ॥ गह बन्धने । आदेः णः स्तनः । नहो धः । उप समीपे नह्यतीति उदानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् ॥ व्यध ताडने । ग्रहां क्ङितीति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ वृषवृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरूक् ॥

(च०) णह बन्धने । नह उपपूर्वः । उपनह्यते पादयोरित्युपानत् । किप् प्रत्ययः ।
किपि परे नेहर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या । किप्परे इति पाठे किप् परा
यस्मात् स किवप्परः ईदृशे नहिधातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । प्रथमैकवचने
'नहो धः' हस्य धः । 'वावसाने' उपानत् उपानद् उपानहौ इत्यादि हसान्तस्त्रीलिङ्गे ॥

चकारात् प्रावृट् । प्रवर्षतीति प्रावृट् । मर्मावित् । नीहृक् इत्यादावपि दीर्घता ॥ नहेरि-
त्युपलक्षणात् नहि वृषि वृत्ति व्यधि सहि तनयः गृह्यन्ते ॥ ६५ ॥

गम्यम्नम्हन्तनादीनां क्विपि जमस्य लोपो वाच्यः
 क्यपि वा ॥ ६६ ॥ तुक् । परितः तनोतीति परितत् ॥ कटं चिकीर्ष-
 तीति कटचिकीः । चिकीर्षतेः क्विप् । यतः इत्यकारलोपः । दोषाम् इति षस्य
 रेफः । रिलोपो दीर्घश्च इति मध्यमरेफस्य लोपः नतु संयोगान्तस्य लोपः ।
 रसे पदान्ते चेति चकाराद् ॥ रात्सस्य । श्लोर्विसर्गः । कटचिकीर्षौ कटचिकी-
 र्षः ॥ बह प्रापणे । यजां यवराणाम् । अनो बहतीति अनङ्वान् ॥ क्वि-
 न्ते बह्यनसो डान्तादेशो वाच्यः ॥ ६७ ॥ अनङ्वाहौ अनङ्वा-
 हः ॥ राजृ दीप्तौ । मो राजि समः कौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् ॥ ध्वै
 चिन्तायाम् ॥ ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या
 ॥ ६८ ॥ सुष्टु ध्यायतीति सुवीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि
 क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् ॥ ६९ ॥ हसादिः शेषामावः ॥ द्योततेः
 क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं वाच्यम् ॥ ७० ॥ द्योतते-
 ऽसौ द्युत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत् ॥ जुहोतेर्दी-
 र्घश्च । जुहोत्यनया सा जुहः ॥

(च०) कृ कटपूर्वः । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे । 'इच्छायां०' इति सप्रत्ययः । 'से दीर्घः' 'ऋत इर्' किर् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' रलोपः । 'कुहोश्चुः' विकिर् । 'ध्वोर्विहसे' इति दीर्घः । 'क्रिञात्पः सः०' कटं चिकीर्ष अग्रे क्प् । 'यतः' इति सप्रत्ययस्य अकारस्य लोपः क्पिपः सर्वापहारी लोपः । 'दोपां रः' 'रिलोपो दीर्घश्च 'सोर्वि०' एवं साधयन्ति ॥ ध्यैचिन्तायाम् । ध्यै सुपूर्वः । सुष्टु ध्यायति इति सुधीः क्प्प्रत्ययः । ध्यायते ध्यै चिन्तायामित्यस्य धातोः क्पिपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य(?) दीर्घ ईकारः । ध्यै इत्यस्य धी । क्पिलोपः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' सुश्रीशब्दवत् ।

दृशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ॥ ७१ ॥ दृशोर्धातोः सर्वादिषु
 टक्सकौ प्रत्ययौ भवत उपमाने कार्ये सति ॥ चकारात् किप् वक्तव्यः ॥
 आ सर्वादेः ॥ एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति ॥ ७२ ॥
 दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छशषराजादेः षः । षढोः
 कः से । किलात् । अन्यादृक्षः अन्यादृक् । स इव दृश्यतोऽसौ तादृशः—
 तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृक्षः यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृशः—
 एतादृक्षः एतादृक् ॥

(च) सूत्रम्—'दृशेष्टकसकौ चापमाने कार्ये' ॥ दृशेरिति दृशिशब्दस्य पञ्च-
म्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'सोर्वि०' टक् च लक् च टक्सकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' 'दुभिः दुः' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०'
उपमाने सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् ।
दृशेष्टातोः टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् तृतीयरूपे क्तिप्रत्ययो भवति कार्ये कर्मोक्तौ
उपमाने वाच्ये सति । दृश् अन्यपूर्वः । अन्य इव दृश्यत इति विग्रहे एकत्र टक् प्रत्ययः ।
टकारानुबन्धः 'ध्रुवतः' इति कार्यार्थः ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ सूत्रम्—'आ सर्वादेः' ॥
आ प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । सर्वादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' एतेषु
टक् सकृ क्विप् सप्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः सर्वादिगणस्य पूर्वपदस्य ढेरात्वं भवति । 'स्व-
रही०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' अन्यादृशः । द्वितीये सकृप्रत्ययः । ढेरात्वम् । 'दिशाम्'
इति शस्य कः । 'क्लितात्पः सः०' 'कपसंयोगे क्षः' प्रथमैकवचने । 'सोर्विसर्गः' अन्या-
दृक्षः । तृतीयरूपे क्तिप्रत्ययः । ढेरात्वम् । क्विप्लोपः । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' 'हसेपः'
सेलीपः' अन्यादृक् । टित्वादीप् । अन्यादृशी ॥ एवं स इव दृश्यते इति तादृशः तादृक्षः
तादृक् । तदपूर्वः । 'आ सर्वादेः' ॥ ७१-७२ ॥

(प्र०) आसर्वादेरिति ॥ एवं चोपमाने कर्मोपपदनिमित्तकटक्सकृक् पिपु परेषु
सर्वादेष्टात्वं नान्यत्रेत्यर्थः । तेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृगित्यत्र न उपमानाभावात् ॥ ७२ ॥

किमिदमः कीश् ॥ किमशब्दस्य इदमशब्दस्य च कीश् ईश्
इत्येतावादेशौ भवतः टगादिषु प्रत्ययेषु परेषु ॥ ७३ ॥ शकारः सर्वादेशार्थः ।
क इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः-
ईदृक्षः ईदृक् । ईदृशी वार्ता । सर्वादित्वादेष्टात्वम् ॥ **भवदादिषु दृशेष्ट-**
कारादयः पूर्वस्य टेर्दीर्घता च चक्षुष्या ॥ ७४ ॥ भवानिव दृश्य-
तेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानश-
ब्दस्य सो वाच्यः । समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ॥ **अद-**
सोऽम् आदेशः ॥ अदस्यशब्दस्य टगादिषु सस्य अम् आदेशो भवति
किति परे ॥ ७५ ॥ असाविव दृश्यतेऽसौ अमृदृशः-अमृदृक्षः-अमृदृक्-ग् ॥
प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्ये-
तावादेशौ भवतः ॥ ७६ ॥ त्वमिव दृश्यतेऽसौ त्वादृशः-त्वादृक्षः-त्वा-
दृक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः-मादृक्-ग् । यूयमिव दृश्यतेऽसौ
युष्मादृशः-युष्मादृक्षः-युष्मादृक् । वयमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः-अस्मादृक्षः-
अस्मादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी । यादृशी । एतादृशी । त्वादृशी ।
मादृशी । अन्यादृशी । युष्मादृशी । अस्मादृशी । भवादृशी इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'किमिदमः कीश्' ॥ किं च इदं च किमिदम् तस्य षष्ठ्येकवच-
नान्तम् । 'सोर्वि०' । की च ई च की कीपूर्वः शः शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि युज्यते ।
कीश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' ॥ केचित्तु 'किमिदमः कीशीश' एवं सूत्रं पठन्ति ।
एतेषु प्रत्ययेषु परेषु धातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः
यथासंख्येन । किम् शब्दस्य कीश् । इदम् शब्दस्य ईश् शकारः सर्वादेशार्थः । दृश् किम्-
पूर्वः । क्रमेण टक्सकृक्तिप्रत्ययाः । क इव दृश्यत इति विग्रहे किमः की आदेशः ।
कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् । शेषं प्राग्वत् ॥ एवम् इदम् पूर्वः । इदमः ई आदेशः । अयमिव
दृश्यते ईदृक्षः ईदृक् ॥ ७३ ॥

भवदादिषु प्राक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानार्थे दृशेष्टातोः टक्सकृक्तिप्रत्यया भवन्ति ।
पूर्वपदस्य ढेरात्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृशः । भवादृक्षः । भवादृक् । अह-
मिव दृश्यते इति मादृशः मादृक्षः मादृक् । दृश् अस्मत्पूर्वः । 'त्वन्मदेकत्वे' इति महादेशे
सौ कृते पश्चाद्देशाकारः । एवं त्वमिव दृश्यत इति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् चकारात् समान
इत्यस्य स आदेशः । समान इव दृश्यत इति सदृशः सदृक्षः सदृक् । वयमिव दृश्यत इत्य-
स्मादृशः अस्मादृक्षः अस्मादृक् । यूयमिव दृश्यत इति युष्मादृशः ॥ ७४ ॥

णिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति
॥ ७७ ॥ **करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः ॥ ७८ ॥** इनां शौ सौ ।
अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाशीत् इति अग्निष्टोमयाजी । वा
अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अश्राद्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः
अश्राद्धभोजी । अर्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णं भुङ्क्ते इत्ये-
वंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी ॥ हनो घत् ॥ **हन्तेर्निन्दायां**
णिनिर्वाच्यः ॥ ७९ ॥ पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पितृघाती ।
दण्डिन् शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ **कर्तुर्युपमाने णिनिर्वाच्यः ॥ ८० ॥**
अत्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छ-
तीति हंसगामी । स्त्री चत्त हंसगामिनी ईप् ॥

(च०) सूत्रम्—'णिनिरतीते' ॥ णिनिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । अतीते
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' । धातोरतीते गतकाले
णिनिप्रत्ययो भवति । शीले स्वभावेऽर्थे । णिनिरित्यत्र णकारो वृद्धयर्थः । इकारः प्रत्यय-
भेदज्ञापनार्थः ॥ उदाहरणम् । यज् अग्निष्टोममिष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी ।
णिनिप्रत्ययः इन् । णित्वाद्बुद्धिः । 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो०'
दण्डिन् शब्दवत्प्रक्रिया ॥ ७७ ॥

(प्र०) अग्निष्टोमेनेति । नन्वग्निष्टोमस्य कर्मनामधेयत्वेनाभेदात् कथं
करणत्वमस्येति चेत्, सत्यम्, अभ्यासोऽपि फलोत्पादनायां करणं सम्भवतीत्यकारे स-
नाहितत्वाद्ग्नितोमः फलभावनायां करणं भवत्येव ।

क्विप्क्वनिवडाः ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् कनिप् डा इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥८१॥ **क्विप्** ॥ वृत्र ब्रह्म भूण एतत्पूर्व-कादेव हन्तेः क्विप् स्यात् ॥८२॥ अतीते काले एव । वृत्र हतवानिति वृत्र-हा । ब्रह्महा । भूणहा । अन्यत्र शत्रुधातीत्यत्र णिनिः । शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुधाती । सुष्ठु करोति स्माऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति स्माऽसौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति स्माऽसौ अग्नि-चित् । इत्येते क्विन्ताः ॥ कनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्यते स्माऽसौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युध्यते स्माऽसौ सह-युध्वा सहकृत्वा ॥ पुञ् प्राणिप्रसवे । कनिव् तुक् । किन्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्माऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति यज्वा । पारमद्रा-क्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते कनिबन्ताः ॥

(च०) सूत्रम्—**क्विप्क्वनिवडाः** ॥ प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' । 'सो-र्वि०' । वृत्तिः सुगमा । हन् हिंसागत्योः । हन् वृत्रासुरं हतवानिति विग्रहे क्विप्प्रत्ययः । क्विप् सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से' 'नाम्नो नो०' वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं ब्रह्महा । पूर्वे क्विप्प्रत्ययो वनिप्प्रत्ययश्च वर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यमित्यादि । यज् वनिप्प्रत्ययः । वन् । 'स्वर०' यज्वन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो०' इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥८१॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ **सप्तम्यां जनेर्ङः** ॥ सप्तम्यां जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥८३॥ सरसि जायते तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क-चित् । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः ॥ परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति स्माऽसौ सर्वगः ॥ गै शब्दे । साम गीतवान् गायति स्माऽसौ सामगः ॥ इति उप्रत्ययान्ताः ॥ इति कर्त्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । उप्रत्ययः । अ । डित्वाटिलोपः । 'स्व-रहीनं०' सरसि जातं सरसिजम् । 'अलुक् कचित्' इति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके कुलश-ब्दवत् । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा सर्वपूर्वः । उप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गम्ल गतौ गम् सामनपूर्वः । सामवेदं गतवान् ज्ञातवान् । गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति उप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'नाम्नो नो०' सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥२॥

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ **क्तक्वतू** ॥ धातोरतीते काले क्तक्वतू प्रत्ययौ भवतः ॥८४॥ भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव ॥ कृतो घटः । कृतवान् घटम् । उकावितौ । उर्तुमर्थः ॥ णा शौचे । स्नायते स्म तत् स्नातं त्वया । आगम्यते स्म तत् आगतम् । स्थीयते स्म तत् स्थितं देवद-त्तेन । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

क्रियते स्माऽसौ कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति स्माऽसा कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । त्रितो नुम् नुमागमः ॥

(च०) अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—**क्तक्वतू** ॥ कश्च क्तवतुश्च क्तक्वतू प्रथ-माद्दिनचनान्तम् । 'औ यू' 'सवर्णे०' ॥ धातोरतीते क्तक्वतू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि च भवति, क्तवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । अकारि इति कृतः । कृ क्त त्ययः । त । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' कृतः घटः कारुकेण । अत्र कर्मणि क्तः ॥ कृ । क्तवतुः । उकारो नुम्निधानार्थः तवत् प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' अत्वसोः सौ दीर्घः । 'हसेपः सेलोपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ चकार इति कृतवान् । 'क्ङितः' । शीचेत् कृतवती । अत्र कर्तरि क्तवतुः ॥ ८४ ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति ॥ ८५ ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ लोपस्त्वनुदात्तनाम् । गच्छति स्म इति गतः ॥ स्थामी । तिष्ठति स्म इति स्थितः । कृतः । अटति स्म इति अटितः ॥ शम दम उपशमे ॥ **अमान्तस्य क्ङिति झसे दीर्घः** ॥ अमान्तस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे किपि वा ॥८६॥ शाम्यति स्म इति शान्तः । दाम्यति स्म इति दान्तः ॥ दुवम् उद्भि-रणे । वमति स्म इति वान्तः ॥

(च०) सूत्रम्—**गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः** ॥ गतिरर्थो यस्य सः ग-त्यर्थः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' न त्रिद्यते कर्म यस्येत्यक-मस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' मध्ये । 'चपा अये०' 'स्वरहीनं' च प्रथ-मैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'स्वरहीनं' कर्तरीति कर्तृशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ गम् क्तः । त । 'लोपस्त्वनुदात्तनाम्' इति मलोपः । विदत्तेन आगतमत्र भावे क्तः । नपुंसकलिङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गता

च ॥ घा 'आदेः णः स्नः' स्यात् कप्रत्ययः । 'स्थामी' इति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ॥ गत्यर्थो धातुः 'अट गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च लज्जासत्तादिः । एवं द्विविधा-
दपि धातोः कर्तरि कप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट् कप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडाग-
मः । अटितशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' अत्र गत्यर्थत्वात् कप्रत्ययः ॥ घा स्यात् कः ।
'स्थामी' इति इकारः । स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् कः ॥ शम् दम् उपशमे । शम्
कप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' शान्तः । एवं दम् धातोः दान्तः ॥ डवम् ।
वान्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः ॥ मदेर्न दीर्घता, तेन मत्तः इति रूपम् ॥ ८५-८६ ॥
(प्र०) गत्यर्थदिति । एभ्यो भावकर्मकर्तृषु कः प्रत्ययः स्यात् ॥

यस्य कचिद्विकल्पेनेट तस्य निष्ठायां नेड् वाच्यः ॥ ८७ ॥
गुप्तः गुप्तवान् ॥ शिल्पशीङ्स्थाभासुश्रिवसृजनरुहजीर्यतीनां
सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः ॥ ८८ ॥
रमामाश्लिष्यति स्मेति आश्लिष्टः हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः ॥ शेषमधि-
शिश्ये इति अधिशयितः । कोऽ विष्णुः । शेषमधिशयितो विष्णुः । स्वर्गम-
धितष्टावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमधिष्ठितः ॥ अधिशिङ्स्थासां कर्म ॥ उपासांचक्रे
इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासितः ॥ आश्रयति स्म इति
आश्रितः ॥ एकादशीमुपोवास इति उपोषितः वा हरिदिनमुपोवास इति
उपोषितः ॥ वसिष्ठुधोरिड् ॥ आभ्यां नित्यमिड् स्यात् ॥ ८९ ॥ घसादेः
षः ॥ राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युतः तमनुजातः ॥ वृषमारुरोह इति
आरूढः शिवः ॥ जृषू वयोहानौ । 'ऋत इर्' । 'सोर्वि हसे' जगत् अनु-
जजार इति अनुजीर्णोऽच्युतः । जगदजीर्णो वासुदेवः ॥ रः ॥ रेफादुत्तरस्थ-
कस्य नो भवति । णत्वम् ॥ ९० ॥ पक्षे तेन रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥

(च०) 'वसिष्ठुधोरिड्' इति । यद्यपि वसिष्ठुधौ एतौ द्वौ धातु अनुदात्तौ
अनिटौ कथितौ तथापि तयोरिडागमः । वस निवासे । कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसि-
ष्ठुधोरिड्' इतीडागमः । 'घसादेः षः' । अवात्सीदीति उषितः ॥ एवं क्षुण् बुभुक्षायाम् ।
क्षुधितः । जिह्वप् शये । 'आदेः णः स्नः' स्वप् कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । सुप्तम् ॥ ९१ ॥
(प्र०) आश्लिष्ट इति । सकर्मकत्वाद्प्राप्तौ वचनम् ।

क्तो वा सेट् ॥ उकारोपधान्मृषश्च परः सेट् क्तः प्रत्ययः किद्वा
भवति ॥ ९१ ॥ दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स्म तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण
दिद्युते स्माऽसौ प्रद्युतितः । प्रकर्षेण द्युतं प्राप्तः वा प्रद्योतते स्माऽसौ प्रद्यो-
तितः ॥ मृष क्षान्तौ संपूर्वः । सम्यक् ममृषे तत् समृषितं-संमर्षितम् ॥ उभयं

प्राप्तः उद्यते स्माऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्तः रोदितः वा रोदिति स्माऽसौ
रोदितः रुदितः ॥ मुष्यते स्माऽसौ मोषितः-मुषितः ॥ ग्रहां किङ्कति च ।
गृह्यते स्माऽसौ गृहीतः ॥ नुद्यते स्म इति नोदितः-नुदितः । वेदितः
विदितः ॥ शीङ्स्विदिमिदिस्विदिधृषुषुडः क्षेमार्थे ॥ एभ्यः
परौ सेटौ क्तवत् प्रत्ययौ कितौ न भवतः ॥ ९२ ॥ पूडो वा क्तः सेट् ॥
पूडः परस्य कप्रत्ययस्येड्वा भवति ॥ ९३ ॥ पूङ् शोधने । पुषुवेऽसौ पवितः
पूतः ॥ शिश्येऽसौ शयितः ॥

(च०) सूत्रम्—'क्तो वा सेट्' ॥ क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । वा
प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'हवे' 'उ ओ' सेट् । सह इटा वर्तमानः सेट् प्रथमैक-
वचनान्तम् । 'हसेपः सेलौपः' ॥ इट्सहितः कप्रत्ययो भवति कित्वे सत्यपि विकल्पेन
कित्वं कल्पनीयम् । किच्वाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत्
दीप्तौ । द्युत् प्रपूर्वः । कर्तरि क्तः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्वाभावः तत्र गुणः ।
'उपधाया लघोः' कित्वपक्षे गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ।
रु रोदितः रुदितः ॥ मुष स्तेये । मोषितः । मुषितः । एवं नोदितः । नुदितः वेदितः
विदितः ॥ ग्रह । 'क्तवत्' इति कप्रत्ययः । 'ग्रहां किङ्कति च' इति संप्रसारणम् । 'कृतः'
इतीडागमः । 'ईटो ग्रहाम्' इति इकारस्य ईकारः । 'स्वरहीनो' प्रथमैकवचने
'सोर्वि०' गृहीतः ॥ ९१-९२ ॥

वृत्तः ॥ उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिश्चिश्च धातोः परस्य कित्
प्रत्ययस्य वसादेः इट् न भवति ॥ ९४ ॥ बभूवेत्यसौ वा भवति स्म इति
भूतः ॥ एण् स्तुतौ नौति स्म इति नुतः ॥ वृज् वरणे । ववार इति वृतः ॥
श्रयते स्म इति श्रितः ॥ श्रयतेः सम्प्रसारणस्य दीर्घः ॥ ९५ ॥
आशिश्चिदिति शूतः ॥

(च०) सूत्रम्—'वृत्तः' ॥ पष्ठयेकवचनान्तम् । एकपदम् । 'वुः से' इति सूत्रात्
इत्यनुवर्तते । कापि 'वृश्चिन् कितः' इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् लृवर्णान्तात् श्रिञ्
सेवायाम् इत्यस्माच्च धातोः परस्य कितः ककारेतः प्रत्यस्य इडागमो न भवति ।
'गु गत्यर्थोदकर्मका०' इति कप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥ वृज् वरणे । कप्र-
त्ययः । 'प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥ श्रिञ् सेवायाम् । श्रि कप्रत्ययः ॥ अभावि इति
भूतः । अवारि वियते सा इति वृतः । अश्रायि इति श्रितः । अत्र रूपत्रयेऽपि उवर्णा-
न्तात् श्रिञ्च धातोरिति वचनात् 'कृतः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवम्
भूतः ॥ ९४-९५ ॥

(प्र०) वृत्त इति । क्वचिद् कित इति । तत्र वुः सेरित्यतो वुरित्यस्यानुवृत्तेर्
इत्यस्य लाभः ॥ ९४ ॥

आदीदितः ॥ आदितः इदितश्च परस्य क्तस्येद् न भवति ॥९६॥
 ज्ञातां तक् (क्त) वर्तमानेऽपि ॥ जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां
 च वर्तमानेऽपि तक् (क्त) प्रत्ययो भवति ॥ ९७ ॥ अपिशब्दात् भावकर्मणो-
 रपि ॥ दस्तस्य नो दश्च ॥ दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति ॥९८॥
 चकारादकारस्य नकारो भवति ॥ जिमिदा स्नेहे ॥ आदितः कर्मणि
 निष्ठा कर्तरि च वाच्या ॥९९॥ मिद्यते तत् मित्रं । मित्रमन्त्रं तैलेन
 वर्तते ॥ भावे कर्तरि चादितः क्तस्येद् वा वाच्यः ॥१००॥ मि-
 देर्गुणः ॥१०१॥ मेद्यतऽसौ मेदितः । मिद्यते तत् मेदितम् । हाद आहा-
 दने ॥ निष्ठायां ह्रस्वो वाच्यः ॥१०२॥ हादतेऽसौ हन्तः ॥ जि-
 ष्विदा गात्रप्रक्षरणे हादने च । आयासने प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्नः । प्रस्वे-
 दितः । स्वेदितं तेन ॥ जिष्विदा संचूर्णने । ष्विद्यतेऽसौ ष्विण्णः ।
 ष्विद्यते तत् ष्वेदितं तेन ॥ जिष्विषा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । धृष्णोतीति
 धर्षितः धृष्टः ॥ मन्यतेऽसौ मतः ॥ बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्धः ॥
 पूज अर्चयाम् । पूजतीति पूजितः सः । जीतां तक् वर्तमानेऽपि इत्यपिश-
 ब्दात् शार्चेच्छार्थशीलादेस्तक् । ज्ञा अवबोधने । अर्च पूजयाम् । इषु
 इच्छायाम् । शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ॥ ज्ञातः । अर्चितः ।
 इष्यतेऽसौ एषितः । शल्यतेऽसौ शीलितः ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥
 वर्तमानार्थस्य क्तस्य यागे षष्ठी स्यात् ॥१०३॥ तेन राज्ञां पूजितः । पूज
 पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः ॥ दस्तस्य नो दश्चेति चकारान्मदेनेति
 वाच्यम् । तेन माद्यतीति मत्तः । मदी हर्षे ॥

(च०) सूत्रम्—‘आदीदितः’ ॥ आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदीदित्
 तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च
 धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ ‘जीतां तक्’ जि इत् येषां ते जीत-
 स्तेषां धातूनां वर्तमानकालेऽर्थे अपिशब्दादतीतेऽप्यर्थे तक् (क्त) प्रत्ययो भवति । जिमि-
 दाधातुः स्नेहने व्रक्षणे । जिकार आत्मनेपदार्थः । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘द-
 स्तस्य नो दश्च’ ॥ दः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विं’ । दः षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्व-
 रहीनं’ ‘स्रोर्विं’ ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययां’ ॥ दकारान्ताद्धातोः परस्य
 कितेस्तकारस्य नकारो भवति धातुसम्बन्धिनो दकारस्यापि नकारः । इति तत्संबन्धि-
 नस्तस्य नः, दस्य च नः । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ नपुंसकान्तम् । अन्ते

तैलेन भिन्नं स्निग्धं वर्तते इत्युदाहरणम् ॥ एवं जिष्विदाधातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्वेदने । ष्विद् ।
 ‘आदेः ञ्णः स्तः’ सिवद् व्यनुबन्धनत्वात्तक् । ‘आदीदितः’ इति आकारानुबन्धत्वादि-
 णिनपेधः । ‘दस्तस्य नो’ इति दकारतकारयोर्नकारः ॥ प्रपूर्वः । आयासने खेदेन प्रस्विन्नः ॥
 जिष्विदा ॥ जिष्विदा ॥ क्षुदिर् संचूर्णने । संचूर्णने पेपणं । क्षुद् तक् प्रत्ययः । दकार-
 तकारयोर्नकारः । ‘घृन्तो’ णोऽनन्ते’ ‘अवकुप्वन्तरेऽपि’ इति धातोर्नस्य णत्वे ‘घृमिः घृः’
 इत्युत्तरनकारस्य णकारः । ‘स्वरहीनं’ क्षुण्णः । चूर्णित इत्यर्थः ॥ मदी हर्षे । इत्यस्य तु
 दकारतकारयोर्नकारो न तेन मत्त इति रूपम् ॥ ९६-१०३ ॥

(प्र०) आदीदिति आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात् । कृत
 इति प्राप्त्यापवादः ॥ ९६ ॥

जितामिति । जिरिद्येषां ते जातस्तपाम् ॥ ९७ ॥

अदो जघुः ॥ अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे
 वयपि च ॥१०४॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ क्तक्तवत् निष्ठा ॥ एतौ
 प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥१०५॥ तथोर्धः । श्वे जवाः । अद् भक्षणे ।
 अद्यते स्म तत् जग्धम् । किं ? अन्नम् ॥ रः ॥ दु विदारणे । कृ हिंसाया-
 म् । कृ विक्षेपे । ऋत इर् । योर्विहसे विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः । जृष्
 जृष् वयोहानौ । षकारः षिद्धिदामङ् इत्यस्य विशेषणार्थः । जायते स्म तत्
 जीर्णम् किं ! शरीरम् । गीर्यते स्म तत् गीर्णम् । पुरी पूर्तौ । पूर्यते स्माऽसौ
 पूर्णः ॥ ‘रः’ इति सूत्रं न पिपर्तेः ॥ पोरुर् पिपर्ति स्म इति पूर्तः ॥

(च०) सूत्रम्—‘अदो जघुः’ ॥ इति । अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो
 भवति । तकारादौ किति परे । अद् क्तप्रत्ययः । जघ् आदेशः । ‘तथोर्धः’ ‘श्वे जवाः’
 वस्य गः । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसोरस्य’, ‘मोऽनुस्वरः’ जग्धम् ।
 अन्नम् ॥ सूत्रम्—‘रः’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ रेफात् रकारात्प-
 रस्य कितः तकास्य नकारो भवति । उदाहरणम् । कृन् विक्षेपे विकरणे हिंसायां वा कृ
 क्तप्रत्ययः । त । ‘ऋत इर्’ ‘रः’ इति सूत्रेण तस्य नः । ‘योर्विहसे’ इति दीर्घः ‘घृन्तो’
 णो’ ‘राद्यपो द्विः’, ‘जलतुम्बिका’ विकीर्णम् । प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ ॥ जृष् धातुश्च
 वयोहानौ वार्धक्ये । षकारः पित्कारार्थः । जृ क्तप्रत्ययः । ‘ऋत इर्’ रकारान्तत्वात् ‘रः’
 इति सूत्रेण तस्य नः । ‘योर्विहसे’ ‘घृन्तो’ णो’ ‘राद्यपो द्विः’ जलतुम्बिका’ जीर्णं शरी-
 रम् । एवं जृष्जीर्णं शरीरम् ॥

(प्र०) र इति । कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र वृद्धेरसिद्धत्वाच्च स्वरात्तो वेत्यतो
 षेत्यस्यानुवृत्त्ये व्यवस्थया कचिन्न कचिद्वेति बोध्यम् । तेन पूर्वं इत्यादौ न ॥

लवाद्योदितः ॥ लवादरोदितश्च धातोः कितस्तो नो भवति ॥१०६॥
 लुम् छेदने । ल्यते स्मासौ ल्यनः ॥ ज्या वयोहानौ । ग्रहां किङ्कति च ।

जानाति स्मासौ जीनः ॥ भुजो कौटिल्ये । चोः कुः । भुज्यते स्माऽसौ
भुमः । ओहाक् त्यागे । स्थामी । हीयते स्मासौ हीनः ॥ षूङ् दूङ् दीङ्
धीङ् रीङ् मीङ् दीङ् लीङ् व्रीङ् एते नव आदितः । षूङ् प्राणिप्रसवे ।
सूयते स्मासौ सूनः ॥ दूङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्मासौ दूनः ॥
डीङ् विहायसा गतौ ॥ डीङ् इङ्भावः ॥ १०७ ॥ डीयते स्मासौ डी-
नः ॥ धीङ् धारणे । धीङ् सामर्थ्ये । धीयते स्मासौ धीनः ॥ रीङ् क्षरणे ।
रीङ् स्रवणे । रीयते स्मासौ रीणः ॥ मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् ।
मीयते स्माऽसौ मीनः ॥ दीङ् क्षये । दीयते स्मासौ दीनः ॥ लीङ् आश्ले-
षणे । लीङ् विलपने । लायते स्मासौ लीनः । व्रीङ् वरणे । व्रीयते स्मासौ
व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ प्याय पी ॥ प्यायः पी आ-
देशो भवति निष्ठायाम् ॥ १०८ ॥ प्यायते स्मासौ पीनः ॥ क्षि क्षये ॥
क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः ॥ १०९ ॥ दीर्घादेव
क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ ११० ॥ क्षीयते स्मासौ क्षीणः ।
क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो मया ॥
यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ १११ ॥ द्रा-
स्नप्ने । द्रायते स्मासौ द्राणः ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । ग्लायते स्मासौ ग्लानः ।
ग्लानः ॥ हि गतौ । हीयते स्मासौ हितः ॥

ग्लानः ॥ इह गतो । हायित स्मात्ता दितः ।
(च०) सूत्रम्—‘लवाद्योदितः’ ॥ लृ आदिर्न्यस्य स लवादिः ओकार इत् यत्न्य
स ओदित् । लवादिश्च ओदित् च लवाद्योदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहो नो’
‘सोर्वि०’ लवादयो धातुपाठोक्ताः । ओदितश्च । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । ओ-
प्यायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥
लृञ् छेदने । लृ । ‘क्तवत्’ त । ‘लवाद्योदितः’ इति तस्य नः । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’
लृत् ॥ क्षि क्षये । क्षि क्तप्रत्ययः । ‘शमां दीर्घः’ केचित्तु ष्यादेर्दीर्घता च । ‘लवाद्योदितः’
इति तस्य नः । ‘ग्लानो णो०’ ‘सोर्विसर्गः’ क्षीणः ॥ ग्लै हर्षक्षये ग्लै क्तप्रत्ययः ।
‘संध्यक्षराणामा’ ग्लै इत्यस्य ग्ला । ‘लवाद्योदितः’ इति तस्य नः । ‘सोर्वि०’ ग्लानः ।
एवं ग्लै गात्रविनामे । ग्लानः ॥ ओहाक् त्यागे । हा क्तप्रत्ययः । ‘स्थामी’ ‘लवाद्योदितः’
इति तस्य नः । हानः ॥ ओप्यायी धातुः वृद्धौ । ‘प्यायः पी’ ओप्यायी इत्यस्य घातोः
पी इत्यादेशो भवति इति प्यायीस्थाने पी । ‘लवाद्योदितः’ इति तस्य नः । पीनः । एवं
दीनः लीनः दूनः ॥ १०६-१११ ॥

दीनः लीनः दूनः ॥ १०६-१११ ॥
(प्र०) ल्वाद्यादित इति । ल्वा आदिर्यस्य स ल्वादिः । ओदिद्यस्य स ओदिक् ।
ल्वादिश्च ओदिच्च ल्वादित् तस्मात् ॥ १०६ ॥

त्रैङ् पालने ॥ त्राणाद्या वा ॥ त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते ॥ ११२ ॥
 त्रायते स्मासौ त्राणः त्रातः ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति स्मासौ घ्राणः
 घ्रातः ॥ ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्मासौ ह्रीतः ह्रीणः ॥ नुद् प्रेरणे । नुद्यते
 स्मासौ नुन्नः-नुत्तः ॥ विदिर् विचारणे । विद्यते स्मासौ-विन्नः वित्तः ॥

वेत्ति रूपं विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे ।

विद्यते विद सत्तायां विदूळ लाभे च विन्दति ॥ १० ॥

उन्दी क्लेदे । उद्यते स्मासौ उन्नः-उत्तः ॥ वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति
स्म वा निर्वायते स्मासौ निर्वाणः-निर्वातः ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते स्मासौ
विन्नः-वित्तः । एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥

(च०) त्राणाद्याः शब्दाः अतीते कालेऽर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते ॥ त्रै
रक्षणे इत्यस्य त्राणः त्रातः । इति रूपद्वयम् । त्रै कप्रत्ययः । 'संध्यक्षराणामा' त्रातः ।
पक्षे कप्रत्ययेन सहैव त्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ही लज्जायाम् इत्यस्य हीणः हीतः ॥
वाधातुः गतिगन्धनयोः । निरूप्वः । निर्वाणः । एवं घ्राणः घ्रातः ॥ वित्तं विन्नम् ।
उत्तः उन्नः । नुत्तः नुन्नः ॥ ११२ ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतेः सुट् ॥ सं परि उप एभ्यः परस्य करोते-
र्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुट् आगमो भवति ॥ ११३ ॥ टित्त्वा-
दादौ । संस्कियते स्मासौ संस्कृतः । परिष्क्रियते स्मासौ परिष्कृतः । उप-
स्कियते स्मासौ उपस्कृतः । यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते स्मासौ संकृतः ।
परिक्रियते स्मासौ परिकृतः । उपकृतः ॥ भावे घञ् । संस्कियते स्मासौ
संस्कारः । अलंक्रियते स्मासौ अलंकारः ॥ विद ज्ञाने । विद्यते स्मासौ वि-
दितः । जातः खातः ॥

(च०) 'संपर्यपेभ्यः०' ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य कयोतेधातोर्भू पणे अलं-
करणार्थं सुडागमो भवति टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । कृ क्रमेण संपरिउपपूर्वः ।
कप्रत्ययः । सर्वत्र सुडागमः स्वरहीनं०, संस्कृतः परिष्कृतः उपस्कृत अलंकृत इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

दो दत्ति ॥ दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे ॥११४॥ दीयते
स्मासौ दत्तः । ददाति स्म इति दत्तवान् । व्रितो नुम् ॥

(च०) सूत्रम्—‘दो दत्ति’ ॥ दः पठयेकवचनान्तम् । ‘आतो धतोः’ इत्याका-
लोपः । ‘खरहीनं’ ‘खोर्विं’ । दत् । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः । ति सप्तम्येकवच-
नान्तम् ‘स्वरहीनं’ हुदाब् दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो
भवति । दा क दत् आदेशः ‘स्वरहीनं’ ‘खोर्विं’ दत्तः । क्वत्तुप्रत्यये दत्त्वान्
भवच्छब्दवत् ॥ ११४ ॥

(प्र०) दो दत्ति इति ॥ ददातेर्दथादेशः स्यात् किति तकारे । दाप् लवने अस्य तु न व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । थान्तोऽयमादेशः । किञ्च यदि तान्त आदेशस्तदा विदत्तमित्यादौ आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यन्तोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् ॥ यदि दान्तस्तदा दस्तस्येति नत्वं स्यात् । यदि धान्तस्तदा तथोर्ध्व इति तस्य धः स्यात् । थान्ते तु 'खसे चपा' इति तस्य तः ॥ ११४ ॥

स्वरात्तो वा ॥ स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ॥ ११५ ॥ प्रकर्षेण दीयते स्मासौ प्रतः प्रदत्तः । अवदीयते स्मासौ अव-
दत्तः अवत्तः ॥ **नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥ ११६ ॥** ददा-
तेस्तो वाच्यः ॥ ११७ ॥ नितरां दीयते स्म तत् नीत्तं निदत्तम् । पर्या-
समन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परिदत्तम् ॥ **दधातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः**
॥ ११८ ॥ धीयते स्मासौ हितः । दधाति स्मासौ हितवान् ॥ **जहातेश्च**
किति ॥ जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ॥ ११९ ॥ तेन
पूर्वं हित्वा । धीयते स्मासौ हितः । अहासीदिति हितवान् ॥ **ध्याख्यापृ-**
मूर्च्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः ॥ १२० ॥ ध्यै चिन्तायाम् ।
ध्यायते स्मासौ ध्यातः ॥ ख्यायते स्मासौ ख्यातः ॥ पृ
पालने । पूर्यते स्मासौ पूरतः । पोरुर् । खोर्विहसे ॥ मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥
राह्योपशब्दोः ॥ रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति किति तकारे परे ॥ १२१ ॥
मूर्च्छते स्मासौ मूर्च्छतः ॥ मदी हर्षे । मद्यते स्म इति मत्तः ॥ यज देवपूजा-
सङ्गतिकरणदानेषु । यजेः क्तः । पत्वम् । णट्वम् । सम्प्रसारणम् । इज्यते
स्म तत् इष्टं इष्टवान् ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वरात्तो वा' ॥ स्वरात्पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डक्षित्' 'सवर्णे' ।
तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'खोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ सस्वरादुप-
सर्गात्परस्य दाधातोः न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ
किति परे । दा प्रपूर्वः । एकत्र त एकत्र दत् क्तप्रत्ययः । प्रत्तम् प्रदत्तम् । एवम् अवपूर्वः ।
अवत्तम् अवदत्तं चेति रूपद्वयम् । प्रादाथि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवपूजा-
संगतिकरणदानेषु । यज् क्तप्रत्ययः । 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् । यकारस्य इ-
कारः । 'छशपराजादेः पः' इति पत्वम् । 'ष्टुभिः ष्टुः' इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥ १२१ ॥

(प्र०) स्वरात्त इति ॥ स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गोपलक्षकम् ॥ तेन देवदत्त इत्यादौ
न ॥ ११९ ॥

दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उत्तम् ॥ वह प्रापणे । हो

ढः । तथोर्ध्वः । ढि ढो लोपो दीर्घश्च । उद्यते स्मासौ ऊढः । भारः ऊढोऽन-
डुहा पङ्क्तुः ॥ वेज् तन्तुसन्ताने । ऊयते स्मासौ उतः ॥ व्येज् संवरणे ।
संवीयते स्मासौ संवीतः ॥ हेज् स्पर्धायां । हेज् आह्वाने । हेज् कौटिल्ये ।
संप्रसारणं दीर्घः । आह्वयते स्मासौ आहूतः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । संप्र-
सारणम् । उद्यते स्मासौ उदितः ॥ वच परिभाषणे । उच्यते स्मासौ उक्तः ॥
वसिष्ठुधोरिद् । वस् निवासे । उप्यते स्मासौ उषितः । घसादेः षः । शुध
बुमुक्षायाम् । क्षुध्यते स्मासौ क्षुधितः ॥ जिष्वप् शये । सुप्यते स्मासौ
सुप्तः । ओत्रश्च छेदने ॥ **वेटो निष्ठायां इट् न ॥ १२२ ॥** स्कोरा-
द्योश्च संप्रसारणम् । स्वाद्योदितः इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः । प्रवृश्च्यते
स्मासौ प्रवृक्चणः ॥ **जनेर्जा निष्ठायाम् ॥** जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति
निष्ठायां परतः ॥ १२३ ॥ जन जनने । जन्यते स्मासौ जातः ॥ **खनेरात्वं**
निष्ठायाम् ॥ १२४ ॥ खन खनने । खन्यते स्मासौ खातः ॥

(च०) दुवप् बीजसन्ताने ॥ अत्रादिवपने इत्यर्थः । टुकारः 'द्वितो थुक्' इति
कार्यार्थः । वप् क्तवतुप्रत्ययः । 'यजां यवराणां' इति वस्य उः । 'स्वरहीनं' प्रथमैक-
वचने । 'अतोऽम्' उत्तं बीजम् । अवापि इत्यर्थः ॥ वह प्रापणे । वह क्तप्रत्ययः । 'यजां
यवराणां' इति वस्य उः । 'हो ढः' तथोर्ध्वः । 'ष्टुः भिष्टुः' । 'ढि ढो लोपः', ढलोपः—उकारस्य
उकारः । प्रथमैकवचने 'खोर्वि०' ऊढः । अनुडुहा वृषभेण पङ्क्तुः खजः पुमानूढः ॥ व्येज्-
संवरणे । व्ये संपूर्वः । क्तप्रत्ययः । कित्वात् । 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् । सस्व-
रस्य संप्रसारणं दीर्घे च दीर्घः इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः ॥ हेज् आह्वाने । आङ् पूर्वः
क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । हे इत्यस्य हू । प्रथमैकवचने 'खोर्वि०' आहूतः । आहूतवान् ।
आह्वयते स्म इत्याहूतः । आहुहाव इत्याहूतवान् ॥ वदव्यक्तायां वाचि । वद क्तप्रत्ययः ।
'कृतः' इतीडागमः । कित्वात्संप्रसारणम् । वस्य उः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' उपितम् ॥
वच् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'चोः कुः' उक्तः ॥

'जनेर्जा' जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेशः । क्तप्रत्ययः जातः ॥ एवं खन इत्य-
स्य खा आदेशः । खातः ॥

पचो वः ॥ पचेः परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ॥ १२५ ॥
पच्यते स्मासौ वा पाकक्रियया निर्वृत्तः पकः । पचति स्मासौ पकवान् ॥
क्षायो मः ॥ क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ॥ १२६ ॥ क्षै
क्षये । सन्ध्यक्षराणामा । क्षायते स्मासौ क्षामः ॥ **शुषेः कः ॥** शुषः परस्य
क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ १२७ ॥ शुष् शोषणे । शुष्यते स्मासौ

शुष्कः ॥ स्फायः स्फीः ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ १२८ ॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते स्मासौ स्फीतः । धेत् पाने । धीयते स्म तत् धीतम् स्थामी । गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स्म तत् दितम् । पोऽन्त-
कर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स्म तत् मितम् ॥
सेति निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः ॥ १२९ ॥ चोर्यते स्मासौ चोरितः ।
याच्यते स्मासौ योचितः ॥ क्तवत् निष्ठासंज्ञौ ॥

इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥

(च०) 'पचो वः' पचेर्धातोरोत्तेऽर्थे वप्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थे । यद्वा क्तप्रत्यय-
स्यैव व इत्यादेशो भवति 'चोः कुः' ॥ 'शुपेः कः' शुप शोषणे इत्यस्य क्तप्रत्ययः शुष्कः ॥
'स्फायः स्फी' स्फायेर्धातोः क्तप्रत्ययो भवति क्तप्रत्यये परे स्फीआदेशो भवति । स्फायी
वृद्धौ । स्फाय् क्तप्रत्ययः । स्फी आदेशः स्फीतः ॥ क्षे क्षये । 'संध्यक्षराणामा' 'क्षायो मः'
क्षायतेर्मप्रत्ययः । क्षामः ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ १२९ ॥

(प्र०) पचो व इति ॥ पचते परस्य क्तवत्योस्तस्य वः स्यात् । वल्यासिद्धत्वा-
च्चोः कुरिति कः । पकः ॥ १२९ ॥

कस्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुकानौ णवेवत् ॥ धातोः कसुकानौ
प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णवेवत् परस्मैपदात्मनेपदे
भवतः ॥ १२६ ॥ णवादित्वाद्धिर्वचनं न तु णपो णित्वाद्धिरित्याशयः ॥
यथा च णप् परस्मैपदे तथा कसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । क-
कारो गुणप्रतिषेधार्थः । तकारो नुम्बिधानार्थः ॥ डुकृन् करणे । चकार इति
चक्रवान् । त्रितो नुम् । हे चक्रवन् चक्र्वासौ चक्र्वासः । चक्र्वासम् चक्र-
र्वासौ । वसोर्व उः । चक्रुषः । चक्रुषा । वसां रसे । चक्रवद्भ्याम् चक्रव-
द्धिः । इत्यादि । चक्रे इति चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चक्रुषी । नपुंसके चक्रवद्
चक्रुषी चक्र्वासि ॥ मिदिर् विदारणे । विभेद इति विभिद्वान् विभिद्वासौ
विभिद्वासः । विभिद्वासम् । विभिद्वासौ । वसोर्व उः । विभिदुषः । विभिदु-
षा । वसां रसे । विभिद्वद्भ्याम् । विभिद्वद्धिः । इत्यादि । विभिदे इति वि-
भिदानः ॥ भञ्जो आमर्दने । बभञ्जे इति बभञ्जवान् । बभञ्जे इति बभञ्जा-

नः । जागृ निद्राक्षये । जजागार इति जजागृवान्-जजागृवान् । इत्यपि भव-
ति ॥ जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः ॥ १२७ ॥ तेन जजागरुषः ॥
कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेरेव कसोरिद्धा-
च्यः नान्येषाम् ॥ १२८ ॥ बभूव इति बभूवान् ॥ ऋ गतौ । आर इति
आरिवान् ॥ पपौ इति पपिवान् ॥ अद भक्षणे । आद इति आदिवान् ॥
तस्थौ इति तस्थिवान् ॥ बभौ इति बभिवान् ॥ ययौ इति ययिवान् । या
प्रापणे । दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेद् । ददरिद्रौ इति ददरिद्रिवान् ॥
वण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा
॥ १२९ ॥ ददरिद्रुषः ॥ डुदाञ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुषः ॥ घस्ल
अदने । जघास इति जक्षिवान् । कुहोश्चुः । झपानां जवचपाः । गर्मां स्वरे ।
खसे चपा झसानाम् । किलात् वस्योत्वे कृते इडभावः । जक्षुषः ॥ गम्-
धन्विद्विद्गृह्णां कसोर्वेद् ॥ १३० ॥ गम्ल् गतौ । जगाम इति
जगिवान्-जगन्वान् । मो नो धातोः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं
वक्तव्यम् ॥ १३१ ॥ जघान इति जगिवान्-जघन्वान् ॥ विद ज्ञाने । विवेद
इति विविदिवान् विविद्वान् ॥ विश् प्रवेशेन । विवेश इति विविशिवान्-विवि-
श्वान् । दृशिर् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददृशिवान्-ददृश्वान् ॥ इण् गतौ ॥
इण दीर्घता क्वसौ वक्तव्या ॥ १३२ ॥ इयाय इति ईयिवान् ।
उपेयाय इति उपेयिवान् । लोपः पचां कित्ये । पपाच इति पेचिवान् ॥

(च०) सूत्रम्—'कसुकानौ णवेवत्' ॥ कसुश्च कानश्च कसुकानौ प्रथमाद्विवच-
नान्तम् । 'ओ औ औ' । णप् च ए च णवे णवेभ्यां तुल्यौ वर्तते इति णवेवत् प्रथमैकव-
चनान्तम् ॥ धातोरतीते काले कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौ च णवेवद् भवतः । यथा आ-
ख्याते परस्मैपदीनां धातूनां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदीनां कसुः । यथा चा-
त्मनेपदीनाम् ए आते तथात्र कानः । उभयपदीनामुभावपि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः
प्रथमपुरुषः ॥ अन्यत्र पुरुषत्रयमपि । ककारो गुणनिषेधार्थः । कसोः उकारो नुम्बिधानार्थः ।
णवादित्वाद्विवचनं न तु वृद्धिः । उदाहरणम् ॥ विद ज्ञाने । 'कसुकानौ०', इति परस्मैप-
दित्वात् कसुप्रत्ययः । वस् । णवादित्वात् द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' । नामसं-
ज्ञायां स्याद्विभक्तिः विविद्वस् इति स्थिते । उकारानुबन्धत्वात् 'त्रितो नुम्' इति
नुमागमः । 'न्यसंहतो०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । विवि-
द्वान् विविद्वासौ विविद्वासः । विविद्वासं विविद्वासौ । शसादौ स्वरे तु विशेषः 'वसोर्व
उः' 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं' विविदुषः विविदुषा । भकारादौ 'वसां रसे' विविद्वद्भ्या-

मित्यादि । विभेद इति विविद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । कषुप्रत्ययः । द्वित्वम् । झपानां जवचपाः भस्य वः । शेषं पूर्ववत् । विभेद इति विभिद्वान् ॥ कृ कषुप्रत्ययः । वसु ण्वादिवाव द्वित्वम् । 'रः' इति पूर्वभ्रकारस्य अकारः । 'कुहोश्चुः' ॥ चक्रवसुशब्दात् प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'न्सम्महतः' इति दीर्घः । 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' चक्रवान् चकार इत्यर्थः । शसादौ स्वरे तु वस्य उत्वे कृते 'ऋरम्' 'स्वरहीनं' 'क्लितात्पः सः' चक्रुषः चक्रुषा इत्यादि । आत्मनेपदे कानप्रत्ययः । आन । द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' 'स्वरहीनं' 'ऋर्नोणो' प्रथमैकवचने 'सोर्वि' चक्राणः चक्रे इत्यर्थः । देववत् ॥ पद्विदारणे । 'आदेः णः स्तः' सद् आङ्पूर्वः । क्वसुप्रत्ययः । द्वित्वम् पूर्वस्य 'हसादि' इति दलोपः । 'लोपः पचां कित्ये चास्य' इति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य एकारः । 'कृतं' इतीडागमः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने नुमादिकं प्रारवत् । आसेदिवान् आसेदिवासौ इत्यादि । शसादौ 'वसोर्वडः' 'निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः' इति वचनात् इये लोपः । 'स्वरहीनं' 'क्विलात्पः सः' आसेदुषः । आसेदुषा आसेदिव-
ज्यामित्यदि । एवमन्येऽप्युह्याः । क्वसुप्रत्यये । घसु एकस्वरम् । ऋ इण् आकारान्तानामि-
ट् वक्तव्यः । जक्षिवान् पेचिवान् उपेगीवान् ददिवान् विद् हन् गम् दशां वा इट् । इड-
भावे गम्धातोर्मकरस्य नकारः । यद्वा 'क्वचिदपदन्तेऽपि पदान्तता' इति 'मो नो धातोः'
विविद्वान् विविदिवान् जघन्वान् जगन्वान् जग्मिवान् ददृशिवान् ददृश्वान् । वाशब्दो
व्यवस्थार्थः । विविश्वान् विविशिवान् ॥ १२६-१३२ ॥

(प्र०) णवेवदिति । यथा परस्मैपदिभ्यो णप् तथा कसुः । यथाऽऽत्मनेपदिभ्य-
ए तथा कानः ॥ १२६ ॥

शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ क्रियापदे गम्यमाने सति
धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मने-
पदयोर्भवतः ॥ १३३ ॥ अदे । पचतीति पचन् आस्ते ॥ **ऋकारानुबन्ध-**
स्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या ॥ १३४ ॥ पठ-
तीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् ।
पिबतीति पिबन् ॥ **मुगानेतः ॥** अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ॥ १३५ ॥
पचतेऽसौ पचमानः पिबति वा पठति ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । य-
जतेऽसौ यजमानः स्तौति ॥ मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमानः ॥ मनु अवबो-
धने । तनादेरुप् । मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः ।
डित्यदुः । कुरुतेऽसौ कुर्वाणः । क्रियतेऽसौ क्रियमाणः ॥ **उपसर्गस्थ-**
निमित्तात् नकारस्य णो वाच्यः ॥ १३६ ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमा-
णः ॥ **आसेरान ई ॥** आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो

भवति । आस् उपवेशने । आस्तेऽसौ आसीनः ॥ १३७ ॥

(च०) सूत्रम्-शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ शतृश्च शानश्च शतृशानौ प्रथ-
माद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' तिप्तेवत् 'अव्यया' क्रियायां सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'आम् डे' 'ङितां यट्' 'सवर्णे' ॥ क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शतृशानौ
प्रत्ययौ भवतः तौ तिप्तेवत् भवतः । परस्मैपदिनां शतृ । आत्मनेपदिनां च शानच् ।
उभयपदिनामुभावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुम्विधानार्थः पच् शतृप्र-
त्ययः । अत् । चतुर्वच्चात् 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अदे' अलोपः । 'स्वर' प्रथमैक-
वचने 'त्रितो नुम्' 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' पचन् आस्ते ॥ एवं पठ व्यक्तायां
वाचि । पठन् तिष्ठति । 'नः सकृते' । 'नश्चापदान्ते' पठति ॥ गै शब्दे । शतृ-
प्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं' 'अदे' 'त्रितो नुम्' 'हसेपः'
'संयोगान्तस्य' गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ॥ सूत्रम्-**मुगानेतः** ॥ सुक्
प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' आने सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' अतः षष्ठ्येक-
वचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'सोर्वि' अकारस्य शानप्रत्ययसम्बन्धिनि आकारे परे
मुगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ डुपचप् पाके । पच्
उभयपदिवात् शानप्रत्ययः । आन । 'शिति चतुर्वच्' इति । 'अप् कर्तरि' 'मुगानेतः'
इति मुगागमः । कित्वात् पच् अग्रे म् । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'सोर्वि' पचमानः
पानीयं पिबति ॥ एवं यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजमानः सन् पूजां कुर्वन् सन्
स्तौति ॥ मन ज्ञाने । शानप्रत्ययः । 'तनादेरुप्' उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'उवम्'
'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'सोर्वि' मन्वानः मनुत एति मन्वानः ॥ आस उपवेशने ।
आस् । 'शतृशानौ तिप्ते' इति शानप्रत्ययः 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' ॥ 'आसेरान ई'
आसेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'सोर्वि' आनः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्व-
रहीनं' । 'सोर्वि' ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । चतुःपदं सूत्रम् । 'आस
उपवेशने' इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन अकारस्य ईकारो भवति । 'स्व-
रहीनं' आसीनः ॥ १३३-१३७ ॥

(प्र०) शतृशानाविति । परस्मैपदिभ्यः शतृ आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयेपदि-
भ्यस्तुभयम् । पचन्निति । विक्लित्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयश्चैत्रः ॥ १३३ ॥

वादीपोः शतुः ॥ अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति
ईकारे ईपि च परे ॥ १३८ ॥ तुद व्यथने । तुदतीति तुदन् तुदन्तौ तुदन्तः ।
खीलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती तुदती तुदन्त्यौ-तुदस्यौ तुदन्त्यः-तुदत्यः । नपुं-
सके तुदतीति तुदत् तुदन्ती-तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्-**वादीपोः शतुः** ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् आत् षष्ठ्येकवच-
नान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे' इश्च ईप् च ईपौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं'
पश्चात् 'चपा अवे जवाः' शतुः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः । 'स्वरहीनं'

चतुःपदम् । अवर्णान्तात्परस्य शतुः शतुप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके 'ईमौ' इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे ॥ तुद व्यथने । तुद शतुप्रत्ययः । अत् । 'तुदादेरः' 'स्वरहीनं' 'अदे' 'स्वरहीनं' तुदत् । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् द्विवचने तुदत् औ इति स्थिते । 'ईमौ' औस्थाने ई । 'वा दिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' 'नश्चापदान्ते' 'स्वरहीनं' तुदन्ती पक्षे तुदती व्याकुले ॥ तुदन्ति पुनरपि तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् 'ध्रितः' इतीप् । 'वादिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदन्त्यः तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ॥ १३८ ।

(प्र०) वादीपोरिति ॥ ननु तुदती इत्यत्र शित्तिचतुर्वदित्यनेन कृतस्य तुदादेरित्यप्रत्ययस्य अदे इत्यनेनान्तरङ्गत्वालोपे कृतेऽवर्णात्परत्वाभावान्नुम् न स्यात् । उच्यते । प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वमस्त्येव । न चैवं घ्नन्तीत्यादावतिप्रसङ्गः, लुकि न तन्निमित्तिमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ १३८ ॥

अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्रत्यययप्रत्ययसम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः ॥ १३९ ॥ भवति ईति भवन् भवन्ती भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्तौ स्त्री । नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती भवन्ति । दिवु क्रीडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुंसके ॥ दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री नपुंसके पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् । श्लिष्यन्ती स्त्री । श्लिष्यत् नपुंसके ॥ जयतीति जयन् जयन्ती स्त्री । नपुंसके जयत् ॥ **वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुमप्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा ॥ १४० ॥** ददातीति ददत्-दधत् ददती दधती । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति-जाग्रति ॥

(च०) सूत्रम्—'अप्ययोरान्नित्यम्' ॥ अप् च यश्च अप्यौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय' 'स्वरहीनं' 'सोर्वि०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'उसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वर०' नित्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'जमे जमा वा' 'स्वरहीनं' ॥ 'अप् कर्तरि' इति अप्रत्ययः । 'दिवादेर्यः' इति यप्रत्ययः । एतयोः सम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतुप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपि च परे । मकारः स्थाननियमार्थः । भू शतुप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः'

'औ अच्' 'स्वरहीनं' 'अदे' 'स्वरहीनं' 'ध्रितः' इतीप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । भवन्ती ॥ एवं पचन्ती ॥ दिव् । 'दिवादेर्यः' शतुप्रत्ययः । 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः 'अदे' 'स्वरहीनं' 'ध्रितः' 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । दीव्यन्ती दृश्यते ॥ एवं श्लिष आलिङ्गने श्लिष्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह—'द्विरुक्तानां' जक्ष भक्ष हसनयोः यक्ष जागृ दरिद्रा चकास् शास् इत्यादीनां च सम्बन्धिनः शतुप्रत्ययस्य 'व्रितो नुम्' तस्य निषेधो वक्तव्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—दा शतुप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'ह्रादेर्द्विश्च' अप्लुक् द्वित्वं च । 'ह्रस्वः' 'दादेः' इत्यालोपः । 'स्वर०' द्विरुक्तानुमन्निषेधः । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ददत् ददती ददतः इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गे—ददती ददत्यौ ददत्यः । नपुंसके ददत् ददती ददन्ति । द्विरुक्तानां नपुंसके वा नुम् तेन ददति ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धा शतुप्रत्ययः 'अप् कर्तरि' 'ह्रादेर्द्विश्च' अपो लुक् द्वित्वं 'ह्रस्वः' 'झपानां जवचपाः' पूर्वस्य धस्य दः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'द्विरुक्तानां' इति नुमन्निषेधः । दधत् दधती दधतः ॥ एवं बिभ्रत् डुभृज् भृ शतुप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'ह्रादेर्द्विश्च' 'रः' 'झपानां जवचपाः' भृज्नां लुकि 'ऋरम्' 'स्वरहीनं' ॥ जिभो भये । भी अत् अप् 'ह्रादेर्द्विश्च' 'झपानां' 'ह्रस्वः' 'नुधातोः' । अनेकस्वरस्य ॥ इति यकाः । विभ्रयत् ॥ एवं जुह्वत् विदधत् इत्यादयोऽन्येपि ह्रादितुल्या यङ्लुगन्ताश्च ज्ञातव्याः ॥ जक्षभक्ष हसनयोः । यक्षशतुप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'स्वरहीनं' यक्षादित्वान्नुम् निषेधः । 'हसेपः०' जक्षत् जक्षती जक्षतः ॥ जागृनिद्राक्षये । जागृ अत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'ऋरम्' 'स्वरही' '०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' जाग्रत् जाग्रतौ जाग्रतः ॥ १३९-१४० ॥

(प्र०) अप्ययोरिति ॥ ननु अप्ययोरित्यत्र 'चपा अवे' इति जवत्वं वक्तुं युक्तम्, उच्यते, ज्ञापनार्थमेवं निदृष्टं ॥ प्रत्यये परतः कचित् पदत्वं नेति । तेन तद्धित्वानित्यादि सिद्धम् ॥ १३९ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः ॥ १४१ ॥ दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रन्ती दरिद्रति दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति-चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥ दादेः । ददत् ददती ददन्ति-ददति । दधत् । इत्यादि ॥ **विदेर्वा वसुः ॥** विदेर्धातोः शतुविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥ १४२ ॥ वेत्तीति विद्वान्-विदन् ॥ भविष्यदर्थे तिप्तेवत् शतुशानौ भवतः ॥ १४३ ॥ अत्र भवत्तत्र भवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्येते ॥ १४४ ॥ अत्र भवन्तो भट्टमिश्राः । पूज्या इत्यर्थः । तत्र भवद्भिर्भगवतादैर्भणितम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रा अत् । 'अदादेर्लुक्' 'ददित्वातेरालोपो वक्तव्यः' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं' 'हसेपः०' दरिद्रत् ॥ चकास् दोसौ । चकास् शतुप्रत्ययः । 'अदादेर्लुक्' 'स्वरहीनं' चकासत् ॥ शास् अनुपूर्वः । शतु अनुशासत् । एषु 'द्विरुक्तानां'

जक्षादीनां० इति नुमनिषेधः । इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये जक्षाणः दरिद्राणः विभ्राणः विदधानः ॥ सूत्रम्—'विदेर्वा वसुः' ॥ विदेः षष्ठ्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वसुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—विद एकत्र वसुप्रत्ययः । विद्वस् हसान्तपुलिङ्गवत्प्रक्रिया । 'वितो नुम्' 'न्सम्महतो०' 'संयोगान्तस्य०' विद्वान् विद्वसौ इत्यादि । द्वितीये तु शतृप्रत्यये कृतेभवच्छब्दवत्प्रक्रिया । विद्वन् विद्वन्तौ इत्यादि ॥ अहं पूजायाम् शतृप्रत्ययः । अत् । अप् । 'अदेः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'वितो नुम्' 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हृतेपः०' अहं-तीत्यहन् । अन्नभवत् तन्नभवत् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थे पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । शतृप्रत्ययं विनापीत्यर्थः । "पूज्ये तन्नभवान्नभवांश्च भगवानपि" इत्यभिधानवचनात् उकारानुबन्धत्वात् 'वितो नुम्' 'अत्वसोः सौ' इति भवति । अन्नभवान् अन्नभवन्तौ अन्नभवन्तः इत्यादि । अन्नभवन्तः पूज्या एते भट्टमिश्राः । एवं तन्नभवान् तन्नभवन्तौ तन्नभवन्तः । तन्नभवद्भिः पूज्यैः भगवत्पादैर्युष्माभिः भणितं कथितम् । शतृप्रत्ययरहितावेतौ निपातौ ॥ १४१-१४४ ॥

शीले तुन् ॥ धातोस्तुन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥ १४५ ॥
नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचारिता ॥ णीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशीलः नेता । धर्ता । म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता । बिभर्तीत्येवंशीलः भर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति कस्वादि-प्रक्रिया ॥

(च०) सूत्रम्—'शीले तुन्' ॥ शीले सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' तुन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हृतेपः०' ॥ शीले स्वभावार्थे धातौ तुन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदाज्ञापनार्थः । कृ तुन्प्रत्ययः । 'गुणः' । जलतुम्बिकान्यायेन० । प्रथमैकवचने 'स्तु-रार' 'सेरा' द्वित्वाङ्लोपः । 'स्वरहीनं०' करणशीलः कर्ता ॥ अश्वम् । हज् हरणे । हरणशीलो हर्ता । भरणशीलो भर्ता । इति कस्वादिप्रक्रिया ॥ १४६ ॥

(प्र०) शीलेतुन्निति । शीले स्वभावेऽर्थे धातोस्तुन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदाज्ञापनार्थः ॥ १४६ ॥

शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ इष्णुस्तुक्नुः ॥ धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्तु व्तु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ १४६ ॥ कृञ् अलंपूर्वः ॥ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् अस् उन्मत् रुच् अप-त्रप् वृत्तु वृधु सह चर भू आज् ज्यन्त एभ्य इष्णुः ॥ १४७ ॥ अलङ्करोतीत्येवंशीलः अलङ्कारिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः

प्रजनिष्णुः । उत्पत्तीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः ॥ पल्ल पतने । उत्पत्तीत्येवं-शीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ॥ अस् अदने । असतीत्येवंशीलः असिष्णुः ॥ उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः ॥ रुच दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णुः ॥ त्रपूष् लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्ति-ष्णुः ॥ वृधुच् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः ॥ सहति सहते वेत्येवं-शीलः सहिष्णुः ॥ चरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः । भविष्णुः ॥ आज्ञ दीप्तौ । प्राजते इति प्राजिष्णुः ॥ इष्णुप्रत्यये परे ज्यन्तानां जितोपा-भावो वाच्यः ॥ १४८ ॥ कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः ॥ एते इष्णु-प्रत्ययान्ताः ॥

(च०) सूत्रम्—'इष्णुस्तुक्नु' ॥ इष्णुश्च स्तुश्च क्तुश्च इष्णुस्तुक्नु प्रथमैकवचनान्त-म् । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' शीलेऽर्थे इष्णु स्तु क्तु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् ज्यन्त आज्, भू, सह, रुच्, वर, वृधु, वृत्, प्रजन्, अपत्रप्, अलंकृञ्, निराकृञ्, उन्मद्, उत्पच्' उत्पत्, एभ्यः इष्णुः । उदाहरणानि । कृ अलंपूर्वः । अलंकृणशीलोऽलंकरिष्णुः इष्णुप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' निराङ्पूर्वः । निराकरिष्णुः निराकर्तुं शीलमस्येति नि-राकरिष्णुः । भातुशब्दवत् । अस् अदने । असिष्णुः उन्मदिष्णुः इत्यादि ॥ १४९ ॥

(प्र०) इष्टियति । ज्यन्तप्राजभूसहचरवृधवृत्प्रजन्स्यपत्रपालंकृञ्निराकृणुत्प-तोन्मद् इष्णुः ॥ १४६ ॥

गला जि स्था भू म्ला चि पच् यज् परिमृज् एभ्यः
स्तुः ॥ १४९ ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्तुः । जयतीत्येवंशी-लः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः ॥ जिभ्वोः स्तौ गुणाभावो न इद् ॥ १५० ॥ क्षेत्त तथा ॥ १५१ ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्तुः । क्षि-क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः पक्षुः । मृजूष् शुद्धौ ॥ मृजेर्गुणानिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ॥ १५२ ॥ परिमार्ष्टीत्येवं-शीलः परिमार्क्षुः ॥

(च०) स्था, म्ला, ग्ला, पच्, परिमृज्, जि, भू, एभ्यः स्तुः जिभ्वोर्गुणः इडभा-वः । जि जये स्तुप्रत्ययः । 'क्विलात्प०' 'कृनीणो०' नस्य णः । जिष्णुः एवं भूष्णुः स्थास्तुः ग्लास्तुः पक्षुः मार्क्षुः ॥

विष् त्रस् गृध्र धृष् क्षिप् एभ्यः क्तुः ॥ १५३ ॥ विष्ट-यातौ । वेवेष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्यती-

त्येवंशीलः त्रस्तुः । गृध्र अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः । गृध्रतीत्येवंशीलः गृध्रः । जिघृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृष्णातीत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिप्नुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥

(च०) क्षिप्, त्रस्, गृध्र, विष्, एभ्यः क्तुः । विष्लब्ध्यासौ वेवेष्टि जगदिति एवंशीलो विष्णुः । क्तुप्रत्ययः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । गृध्रातुः अभिकाङ्क्षायां वाच्छायायाम् । गृध्र क्तुप्रत्ययः । गर्धनशीलो गृध्रः क्षिप्नुः त्रस्तुः ॥

पाकोकण ॥ धातोः शीलेऽर्थे पाक उ उकण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१५४॥ जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृङ् एभ्यः पाकः प्रत्ययो भवति ॥१५५॥ जल्प व्यक्त्या वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ॥ भिक्ष याञ्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः ॥ कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः ॥ लुण्ट चौर्ये । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृङ् सम्भक्तौ । वृङ् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वारणीत इत्येवंशीलः वराकः । व ईवर्थः । वराकी ॥

(च०) 'पाकोकणः' ॥ पाकश्च उश्च उकण् च पाकोकणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । स्वरहीनं 'स्त्रोर्वि०' शीले स्वभावायं पाकः उः उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । भिक्ष जल्प, कुट्ट, लुण्ट, वृङ्, वर एभ्यः पाकः पकार ईवर्थः । वर निवारणे । वर पाकप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' वराकः । स्त्री चेत् वराकी 'द्वितः' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं' वारयतीति वराकः । भिक्ष याचनायाम् । भिक्ष पाकप्रत्ययः । आकः । 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि०' भिक्षाकः ॥ जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः लुण्टाकः ॥ १५५ ॥

सान्ताशंसु भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति ॥ १५६ ॥
सान्ताशंसयोश्च ॥ सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति ॥१५७॥ वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः सः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । ऋत इर । खोर्विहसे । कुहोश्चुः । चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः शंसुस्तुतौ । शंसु कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥

(च०) सान्ताशंसुभिक्ष एभ्यः उप्रत्ययो भवति । भिक्ष उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' भिक्षुः । 'सान्ताशंसयोश्च' इच्छार्थे सप्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वात् 'शंसुस्तुतौ' इत्यस्माद्धातोः शीलार्थं विनापि उप्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः ।

'इच्छायामात्मनः सः' द्वित्वं पूर्वस्य 'हसादिः शेषः' 'यः से' अकारस्य इकारः । 'चोः कुः' 'क्लितात्पः सः०' 'कपसंयोगे क्षः' विवक्षुरिति सिद्धम् । शंसु उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' आशंसुः ॥ ग्रहउपादाने । ग्रह इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विश्व' पूर्वस्य 'हसादिः०' 'कुहोश्चुः' 'यः से' 'ग्रहां क्विति' इति संप्रसारणम् । 'हो ङः' 'आदिजबानां०' इति गस्य घः । 'घटोः कः से' 'क्लितात्पः सः' 'कपसंयोगे०' उप्रत्ययः । 'यतः' इत्यलोपः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' जिघृक्षुः । ग्रहीतुमिच्छुर्जिघृक्षुः ॥ पा पाने । सप्रत्ययः । द्वित्वं 'हस्वः' 'यः से' उप्रत्ययः । 'स्त्रोर्वि०' पिपासुः ॥ १५६-१५७ ॥

लष पत भिक्ष पद स्था भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति ॥१५८॥ लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः लाषुकः । पततीत्येवंशीलः पातुकः ॥ भिक्ष याञ्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः ॥ पद गतौ । णित्वाद्बुद्धिः । पद्यतीत्येवंशीलः । पादुकः ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः ॥ वृष वृष्टौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः ॥ हन्तीत्येवंशीलः धातुकः ॥ कम् कान्तौ । कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः ॥ गम् गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः ॥ शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः ॥ शृवन्धोराः ॥ शृवन्धोर्धातोरारुः प्रत्ययो भवति ॥१५९॥ शरारुः । वन्दारुः । स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः ॥१६०॥ स्पृह ईप्सायाम् । ईप्सा ईच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः ॥ आम्लौ जिलोपाभावो वाच्यः ॥१६१॥ स्पृहयतीत्येवंशीलः स्पृहयालुः । गृहयतीत्येवंशीलः गृहयालुः । पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवंशीलः शयालुः ॥

(च०) कम्, भिक्ष, भू, स्था, हन्, गम्, लप्, शस्, पत्, पद्, एभ्यः उकण् । कम् धातुः कान्तौ अभिलाषे । कामयतीति कामुकः । कम् उकण्प्रत्ययः । यकारो बुद्धयर्थः । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि०' एवं भैक्षकः ॥ भू सत्तायाम् । भू उकण्प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'औ आव्' 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि०' भावुकः ॥ स्थायुकः । 'आतो युक्' ॥ 'हनो घत्' धातुकः । अभिलाषुकः । वार्षुकः । पातुकः । पादुकः । अगामुकः इत्यादि ॥ १५८-१६१ ॥

(प्र०) शरारुरिति । "शरारुर्धातुको हिंसो वन्दारुर्भवादेक" इत्यमरः ॥१५८॥
नमादे रः ॥ नम्, कपि, स्मिङ्, नञ्पूर्वो जम्, कम्, हिंस, दीप्, एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६२॥ णमु प्रहृत्वे शब्दे च ।
सा० उ० २४

नमतीत्येवंशीलः नम्रः ॥ कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्पः ॥ स्मिङ्
ईषद्वसते । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ ।
दिवादिः । न जस्यतीत्येवंशीलं अजस्रम् ॥ कामयते इत्येवंशीलः कम्पः ॥
हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येवं
शीलः दीपः ॥

(च०) 'नमादे रः' ॥ नम् आदिर्यस्यासौ नमादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् ।
'ङिति' 'इत्य' 'स्त्राविं०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोविं०' मध्ये । 'नामिनो रः' 'रिलोपो
दीर्घश्च' ॥ नम् कम् स्मिङ् अजस् कम् दीप् हिंस् एभ्यो रप्रत्ययः । णम् प्रह्वीभावे ।
'आदे' णः स्तः नम् रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोविं०' नमशीलो नम्रः ॥ एवं कसु
कान्तौ कम्पः । स्मेरः अजस्रम् कम्पः दीपः हिंस्रः ॥ १६१ ॥

घसादेः कमरः ॥ घस् स्र अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे ॥ १६३ ॥ घस्लृ अदने । घसतीत्येवंशीलः घस्मरः ॥ स्र गतौ ।
स्र सरणे । स्र हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः समरः ॥ अद् भक्षणे । अची-
त्येवंशीलः अन्नरः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरड्वाच्यः
शीलेऽर्थे ॥ १६४ ॥ भिनचीत्येवंशीलः । भिदुरः ॥ विद् ज्ञाने । वेतीत्येवं-
शीलः विदुरः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनचीत्येवंशीलः छिदुरः ॥ भासा-
देर्घुरः ॥ भास् भञ्ज भिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ १६५ ॥
घकारो घित्कार्यार्थः ॥ भासु दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भासुरः ॥

(च०) सूत्रम्—'घसादेः कमरः' ॥ घस् आदिर्यस्यासौ घसादिः तस्य षष्ठ्येक-
वचनान्तम् । कमरः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोविं०' घसादेर्धातोः आदेशश्च कमरप्रत्ययो
भवति शीलार्थे । ककारो गुणनिषेधार्थः । घस्लृ अदने घस् कमरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०'
'स्त्रोविं०' ॥ स्र गतौ । सरप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोविं०' समरः ॥ अद् भक्षणे अद्
मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' अन्नरः ॥ 'भासादेर्घुरः' भास दीप्तौ भञ्ज विमिदा स्नेहने
एभ्यो घातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भास् उरप्रत्ययः ।
'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्त्रोविं०' भासनशीलो भासुरः । भञ्जो आदमने भञ्ज
'भाषादेः' इति उरप्रत्ययः ॥ १६३-१६५ ॥

(प्र०) भासादेरिति ॥ आदिपदात् भञ्जादेर्ग्रहणम् । भञ्जुर इति । भञ्जः कर्म-
कर्त्तरि । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः । छिदुर इति कर्मकर्त्तरितीति कश्चित् । भाष्ये तु
न तथा । एवमाद्योऽपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्त्तरि । तथा च माये—'प्रियतमाय वपुर्गुल्मत्स-
रच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः' इति ॥ १६५ ॥

चजोः कर्गौ घिति ॥ धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः

घिति प्रत्यये परे ॥ १६६ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्तीत्येवंशीलः भञ्जुरः ।
जिमिदा गात्रविक्षेपे । मेघते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥

(च०) 'चजोः कर्गौ घिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने
'स्त्रोविं०' भङ्गुरः स्वयमेव भज्यत इत्येवंशीलो भङ्गुरः । 'स्रुदुः स्रुदुरः । 'छिदिमिदि-
विदां कुरुः' ककारो गुणनिषेधार्थः । छिदुरः भिदुरः विदुरः । एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः ॥ १६६ ॥

यङ ऊकः ॥ यज् जप् दश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्र-
त्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ १६७ ॥ यङो लुक् । तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विव-
चनम् ॥ १६८ ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा
इज्यते इत्येवंशीलः ॥ जप व्यक्तायां वाचि । जमजपां नुक् । जङ्गपूकः ॥
दंश दंशने । दंशशूकः ॥ वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः ॥

(च०) सूत्रम्—'यङ ऊकः' ॥ 'यङः' षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'स्त्रोविं०' ऊकः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोविं०' अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययाद्धातोः शीलार्थे
ऊकः प्रत्ययो भवति । यज् जप् जागृ वद् दंशिभ्य इति वक्तव्यम् । वक्तव्यस्य प्रयोगा-
नुसरणार्थत्वात् । अयङन्तस्यापि जागर्तेः ऊकः प्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—यङो लुक् ॥
यङः षष्ठ्येकवचनान्तम् । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' तस्य ऊकस्य संनियोगे यङ्-
प्रत्ययस्य लुक् भवति । उदाहरणम् । यज देवपूजा० । यज् । अतिशयेन यजतीत्येवंशीलो
यायजूकः । 'अतिशयेन हसादेर्द्वि' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः०' 'आतः' इत्यकारस्य
अकारः । यायज्य इति स्थिते ऊकप्रत्ययः । 'यङो लुक्' इति यङो लुक् । 'स्वरहीनं०'
'स्त्रोविं०' ॥ दंश दंशने । दश् अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विग्रहे यङ्प्रत्ययः । 'नो
लोपः' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' । 'जमजपां नुक्' 'नश्चापदान्ते०' उकप्र-
त्ययः । 'लुक्' इति यङो लुक् । दंशशूकः सर्पः ॥ जप व्यक्तायां वाचि । जङ्गपूकः ।
वावदूकः ॥ १६७-१६८ ॥

जागर्तेरुको वाच्यः ॥ १६९ ॥ जागर्तीत्येवंशीलः जागरूकः ॥
इण् नशजिसृगमिभ्यः कवरप् वाच्यः ॥ १७० ॥ इण् गतौ । इत्व-
स्य पिति । एतीत्येवंशील इत्वरः ॥ णश्च अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः नश्च-
रः । जयतीत्येवंशीलः जित्वरः ॥ सरतीत्येवंशीलः सत्वरः ॥ गत्वरो
निपात्यते शीलेऽर्थे ॥ १७१ ॥ गच्छतीत्येवंशीलः गत्वरः ॥ भिषः
क्रुकुको वक्तव्यौ ॥ १७२ ॥ विभेतीत्येवंशीलः भीरुः । भीरुकः ॥ इषे-
रुदृश्च ॥ इषेरुः प्रत्ययो भवति छान्तोदेशश्च ॥ १७३ ॥ इच्छतीति
इच्छुः ॥ वरः ॥ स्था इश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे ॥ १७४ ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः ॥

(च०) अयदन्तस्यापि जागतः उक्तप्रत्ययो भवति । जागरुकः ॥ यायेर्यदन्ताद्वरप्र-
त्ययः । तत्संनियोगे यङो लुक् । अतिशयेन कुटिलं वा यायीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि ॥

आहृतः किर्द्विश्च भूते ॥ आकारान्तादकारान्ताद्भातोर्जननिमिग-
मिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिबद्धातोश्च द्विर्वचनं
भवति ॥ १७५ ॥ आतोऽनपि

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरदुभुतम् ।

याजकान् वत्रिराजहिः पौण्डरीके महाद्विजम् ॥ १ ॥

तदा जजिर्महाश्वर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

(च०) सूत्रम्—‘आहृतः किर्द्विश्च भूते’ ॥ आच क्र च आहृत् तस्मात् पञ्चम्ये-
कवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ किः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विं’ ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः’
सुः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया’ ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्विं’ ॥ भूते
सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ आकारान्ता दादयः, ऋकारान्ता डुकृञ्करणे ह्रस्व-
रणे इत्यादयः तेभ्यो धातुभ्यः शीले स्वभावाथे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो
गुणनिषेधार्थः । तत्संनियोगे धातोर्द्विर्वचनम् ॥ पा पाने । पा किप्रत्ययः । इ द्वित्वम् ।
‘पूर्वस्य’ ‘ह्रस्वः’ ‘आतोऽनपि’ इत्यकारलोपः । प्रथमैकवचने ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’
पपिः । एवं हुदाञ् दाने । ददिः ॥ डुकृञ्करणे । कृ किप्रत्ययः । इ । ‘द्विश्च’ । ‘रः’
इति पूर्वऋकारस्य अकारः ‘कुहोश्चुः’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ चक्रिः ॥ एवं वृज् वरणे
वत्रिः । ह्रज् हरणे ह आङ्पूर्वः । कि प्रत्ययः । इ द्वित्वम् । ‘रः’ ‘कुहोश्चुः’ हस्य झः ।
‘झपानां जवचपाः’ झस्य जः । ‘करम्’ ‘स्वरहीनं’ आजहिः । श्लोकश्चात्र—

‘रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरदुभुतम् ।

याजकान् वत्रिराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥

तदा जजिर्महाश्वर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

व्याख्या । रामः पौण्डरीके नाम्नि यज्ञे सोमममृतं पपिः पीतवान् । पपौ इत्येवं-
शीलः पपिः । पुनः गाः धेनुः ददि दत्तवान् । पुनः अद्भुतमाश्वर्यं चक्रिः कृतवान् । पुनः
याजकान् यज्ञकर्तृन् वत्रिः ववारेत्येवंशीलः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान् आजहिः
आवृत्तवान् आजहारेत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपधालोपिनामपि
किप्रत्ययः । गम् जग्मिः । हन् जजिः । जन् जजिः । सहिवहिलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः
किः । सासहिः वावहिः चाचलिः पापतिरित्यादि ॥ इति शीलार्थप्रक्रिया ॥ १७६ ॥

(प्र०) राम इति । रामो यज्ञे सोमं पपाविति पपिः । अक्तादाविति वर्जनाच्च

कर्मणि षष्ठी । रामो यज्ञे गाः सुरभीः ददाविति ददिः । रामो यज्ञे अद्भुतमाश्वर्यं
चकारेति चक्रिः । रामो यज्ञे याजकान् यज्ञकर्तृन् वत्रे इति वत्रिः । रामः पौण्डरीकनाम्नि
यज्ञे महान्तश्च ते द्विजाश्च महाद्विजास्तान् आजहारेति आजहिः ॥

इति प्रसादे कृदन्तप्रक्रियायां कर्त्र्यादिशीलार्थप्रक्रिया ॥

उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥ सदोणादयः ॥ सर्वस्मिन्काले उणादयः
प्रत्यया भवन्ति ॥ १ ॥ कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशुङ्
एभ्यः उण् प्रत्ययो भवति ॥ २ ॥ णकारो वृद्धर्थः करोतीति कारुः
कारुकः ॥ वा गतिगन्धनयोः । आतो युक् । वातीति वायुः ॥ पा पाने ।
पातीति पायुः ॥ जयति अनेनेति जायुः ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मि कौटिल्ये ।
मिनोतीति मायुः ॥ स्वदि आस्वादाने । स्वयते इति स्वादुः । साध्यतीति
साधुः । अश्नोतीति आयुः ॥ सि तनि गमि मसि सचि अवि हि
धा क्रुशि एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति ॥ ३ ॥ षिञ् बन्धने । सिनो-
तीति सेतुः । अव रक्षणे । अवतेर्वकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः ॥ हि
गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः ॥ दधातीति धातुः ॥ क्रुश आह्वाने । क्रुशि
रोदने च । क्रुशू आक्रोशे । छशपराजादेः षः । ण्टुमिः ण्टुः । क्रोशतीति
क्रोष्टा ॥

(च०) अथोणादिप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—‘सदोणादयः’ ॥ सदा सप्तम्येकवचना-
न्तम् । ‘अव्यया’ उण् आदियेषां ते उणादयः प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘ए ओ जसि’ ‘ए
अय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ पश्चात् ‘उ ओ’ ॥ सर्वस्मिन् भूतभविष्यद्वर्तमानकाले उणा-
दयः प्रत्यया भवन्ति । उण् आदियेषां ते उणादयः । उदाहरणम्—करोतीति कारुः । कृ
उण्प्रत्ययः । णित्वाद्बुद्धिः । कृस्थाने कार् ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ कारुः ॥ वा गतिगन्ध-
नयोः । वा अयं धातुर्गतौ गन्धने च । वा उण्प्रत्ययः । ‘आतो युक्’ ‘स्वरहीनं’
‘स्रोर्विं’ वातीति वायुः ॥ पा पिबतीति पायुः ॥ मिनोति हिनस्त्वोति मायुः । गोपूर्व-
कत्वे गोमायुः ॥ क्रुश आह्वाने । क्रुश उणादयः इत्यादिशब्दात् तुप्रत्ययः । ‘उपधाया
लघोः’ गुणः ‘छशपराजादेः षः’ ‘ण्टुमिः ण्टुः’ ‘स्वरहीनं’ क्रोशति आह्वयति पूत्करोतीति
वा क्रोष्टा शृगालः । साधना स्वरान्तपुंलिङ्गे कथिता ॥ जायते जन्यते वा जन्तुः । जन्
तु प्रत्ययः कायति अभिलपतीति कन्तुः ॥ १-३ ॥

(प्र०) उण् प्रत्ययमाह—सदोणादय इति । करोतीति कारः शिल्पी कारकश्च ।
तत्राद्ये योगरुद्धिः द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव यौगिके तु धात्वर्थे प्रति

कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—“राववस्य ततः कार्यं कारुर्नरपुंगवः । सर्ववा-
नरसेनानामाश्वगमनमादिशत्” ॥ इति । “विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशि-
ल्पिनोः” इति मेदिनी । कारुशिल्पिनि कारके इति धरणी । पायुरिति । ‘गुदं त्वपानं
पायुनी’ इत्यमरः । पातीति विग्रहे रक्षकोऽपि पायुः । जयति अभिभवति रोगान् इति
जायुः । औपधम् । ‘भेषजौपधभेषज्यान्यगदो जायुः’ इत्यमरः । मायुरिति । ‘मायुः
पितृं कफः श्लेष्मा’ इत्यमरः । स्वादुरिति । साधुरिति । एतौ विशेष्यनिर्गौ । आशु-
रिति । आशुर्गौहिः पटलः स्यात् । शीघ्राथोऽप्ययम् । सेतुरिति । ‘सेतुरालौ छियां
पुमान्’ इत्यमरः । ‘सेतुर्तलो कुमारके’ इति मेदिनी । ओतुरिति । “ओतुर्विडालो
माजरीरो” इत्यमरः । क्रोष्टा शृगालः ॥

अवतेर्मुक् ॥ अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ अवतीति अव
रक्ष पालने । कित्वात्सम्प्रसारणमुकारः ॥ ओम् ओमौ ओमः ॥ अतिवृ-
हिभ्यां मनिण् ॥ ५ ॥ अत सातत्यगमने । सततं अततीति आत्मा वा
अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा ॥

(च०) अव रक्ष पालने । अवधातुः रक्षधातुश्च द्वावपि पालने । अव मुक्प्रत्ययः
कित्वात्सम्प्रसारणम् । कित्त्वकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि वकारस्य संप्रसारणं भवति
वस्य उः । ‘उ ओ’ ‘मोनुस्वारः’ ओम् । अवतीति ओम् । जनपूर्वः जनान् अवतीति
जौनम् । विश्वमवतीति विश्वौम् । जनौ जनौमौ जनौमः जनौममित्यादि । यद्वा । अव-
तीति ओम् । अवयमेतत् । अतधातुः सातत्यगमने । निरन्तरगमन इत्यर्थः । अतति
सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । अत मनिण्प्रत्ययः इकार उच्चारणार्थः ।
णकारो वृद्धयर्थः । मन् ‘अत उपधायाः’ ‘स्वरहीनं’ आत्मन् प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’
इति दीर्घः । ‘हृसेपः’ । ‘नाम्नो नो’ ॥ ४-५ ॥

वृहि वृद्धौ ॥ मन्युपधाया ऋ रः ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया
ऋकारस्य रेफो भवति ॥ ६ ॥ वृंहतीति ब्रह्मा ॥ घृष्टपदो मः ॥ ७ ॥
घ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा घ्रियते इति घर्मः ॥ घृ धारणे । घरतीति
वा घ्रियतेऽसौ घर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्यम् ॥ ऋ स्तु सू हृ ङ् मृ
क्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी श्यैङ् पद् एभ्यो मः प्र-
त्ययो भवति ॥ ८ ॥ ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति
स्तोमः ॥ पूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हर्मः ॥ जुहोतीति होमः ॥ घ्रियते
इति मर्मः ॥ क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः ॥ दुक्षु क्षब्दे । क्षौतीति
क्षोमः ॥ भातीति भामः ॥ मातीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ वातीति
वामः ॥ जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षमः । रायतीति रामः ॥ नेमः ॥ श्यैङ्

दीप्तौ । श्यायतीति श्यामः ॥ पद्यः ॥ भीध्वोर्वा मक् ॥ ९ ॥ बिभेत्य-
स्मादिति भीमः । धूयतेऽसौ धूमः ॥ ध्वादेशलिक् ॥ ध्वादेशतोऽलिक्
प्रत्ययो भवति ॥ १० ॥ धूनोति वा धूयतेऽसौ धूलिः । अगि लघि रधि
गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गते सा अङ्गुलिः ॥

(च०) वृहि वृद्धौ । वृह् वृह् । वृंहति वेति ब्रह्म । मन्प्रत्ययः । ‘मन्युप-
धाया ऋरः’ मनि परे उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रो भवति । वृहृत्यस्य ब्र । ब्रह्मन्निति
सिद्धम् । प्रथमैकवचने ‘नपुंसकां’ ‘नाम्नो नो’ पुंलिङ्गे ब्रह्मा स्वयं ब्रह्मत्वात् अन्येषां
वृंहणत्वाद्यापकत्वाद्वा ब्रह्मा । आगमजमनित्यमिति न्यायात् ‘इदितो’ इति सुम् न ॥
घृन् धारणे घ मप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘राद्यपो द्विः’ जलतुम्बिकां । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि’
धारणात् घर्मः ॥ ‘ध्वादेशलिकः’ ध्वादेशतोऽलिकप्रत्ययो भवति किञ्च । धून् कम्पने ।
धू उलिप्रत्ययः ‘सवर्णे’ धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि रगि लगि गत्यर्थाः ।
अग् उलिप्रत्ययः । ‘इदितो’ इति सुमागमः । ‘नश्वापदान्ते’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने
‘सोर्वि’ अङ्गुलिः ॥ ६-१० ॥

(प्र०) ब्रह्मेति । ‘ब्रह्म तत्त्वतपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि, ऋत्विग्योगभिदो-
र्विप्रे’ इति मेदिनी । ‘वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः ।

भविष्यदर्थे णिनिः ॥ ११ ॥ आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यतीति
भावी शसादेः करणे ऋक् ॥ शसादेशतोऽर्थे ऋक् प्रत्ययो भवति
॥ १२ ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमनो ॥ १३ ॥ शम् हिंसायाम् । शंसति वा शस्यते
अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे ।
अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अने-
नेति नेत्रम् । दाप् लवने । दायते अनेनेति दात्रम् ॥ [(१) युवहागिभ्यो
निः ॥ १४ ॥ एभ्यो धातुभ्यो निःप्रत्ययो भवति ॥ यु मिश्रणे । यौतीति
योनिः । वहतीति वहिः । अङ्गतेऽसौ अग्निः ॥ इदिचदिशकिरुदिभ्यो
रः ॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥ इदि परमैश्वर्ये । चदि आह्लादने
दीप्तौ च ॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्रः । शक्नोतीति शक्रः ।
रोदितीति रुद्रः ॥ पुष्पादेरः ॥ पुष्पादेशतोऽर्थे प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥ पुष्प
विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत् फलम् । मूल
व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् ॥ रध सामर्थ्ये ॥ उप्रत्ययः ॥ १७ ॥ रधते
शास्त्राणां शत्रूणां च अन्ते गच्छति प्राप्नोतीति रधुः ॥

(१) अस्य व्याख्यानसमये पृष्ठायां विद्यते ॥

(च०) गम्ल गतौ । गम् । अङ्पूर्वः । 'भविष्यदर्थे णिनिः' इति णिनिप्रत्ययः । णित्वाद्बुद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'इनां शौ सौ' 'हसे पः०' 'नाम्नो नो०' आगमिष्यतीत्यागमी । भू णिन् बुद्धिः । 'औ आव्' भविष्यतीति भावी ॥ ११-१४ ॥

(प्र०) अन्नमिति । 'अन्नं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । वह्निरिति । वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् इति मेदिनी । योनिरिति । 'योनित्स्त्रीपुंसयोश्च स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी । अग्निरिति । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः' इत्यमरः । इन्द्र इति । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोः ।' इति विश्वः । चन्द्र इति । 'हिंमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । मूलमिति । मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः इत्यमरः । रघुरिति । रघुर्नृपभेदः 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित् चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्' इति रघुवंशे ।

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भास् दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भास्वरः । पिस्र गतौ । पिस्रतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कस् गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ॥

(च०) ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । ईश् वरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' एवं तिष्ठतीति स्थावरः । घा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ण्णः स्तः' स्था वरप्रत्ययः । 'स्रोर्वि०' भास्वरः । 'इण्णश्जि०' इति कर्प् । पिच्चात्तुक् । जयतीत्येवंशीलो जित्वरः । एतीत्येवंशील इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ॥

गमेर्द्धोः ॥ गमेर्धातोर्द्धोः प्रत्ययो भवति ॥ १८ ॥ गच्छतीति गौः ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ १९ ॥ ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः । नुद प्रेरणे ॥ दृष्ट्यै स्तै शब्दसङ्गतयोः ॥ स्थायतेर्ड्ड् ॥ २० ॥ डित्वाद्धिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः टित्वादीप् । स्थायति समूहं करोति सा स्त्री ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ लक्षतेरी मुट् च ॥ २१ ॥ लक्षतेर्धातोरेः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च ॥ लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥

(च०) 'गमेर्द्धोः' । गम् डोप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'ओरौ' 'स्रोर्वि०' गच्छतीति गौः ॥ 'नुदिग्लैभ्यां डौ' नुदति नुद्यते वा नौः । ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः ॥

(प्र०) गौरिति । 'गौर्नांऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । 'नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिहृगवाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जने नेत्रदिग्वाणसुवाग्वारिषु गौर्मता' इत्यमरः । नौरिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । ग्लौरिति । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । स्त्रीति । 'स्त्रीयोषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । लक्ष्मीरिति । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्धयौषधौ च पद्मायाम्' इति मेदिनी । 'आशीराश्वहिर्दंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरुपकोशः ।

कृ० प्र० ३५ उ० ५] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

राजादेः कन् ॥ राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति ॥ २२ ॥ राज् धन्व यु द्यु प्रतिदिव् वृष् तक्ष दंश पाचि षप् अशुङ् नु मह एते राजादयः ॥ राज् दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ॥ धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा ॥ यु मिश्रणे । यौतीति युवा ॥ द्यु गतौ । द्योतीति द्युवा ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ॥ वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषा ॥ तक्षू तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा ॥ दंशन्तीति दश ॥ पाचि विस्तारे ॥ पाचि संङ्ख्याने । इदित् । जम्शसोर्लूक् । पञ्चन्तीति पञ्च ॥ षप् सम्बन्धे । षप् गणने । अशुङ् व्याप्तौ ॥ षपेरशोः किति तुग् वक्तव्यः ॥ २३ ॥ सपन्ति ते सप्त । अशुवते इति अष्ट ॥ गु स्तुतौ ॥ अस्य गुणः ॥ नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ अस्य धान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे ॥ २४ ॥ मद्यते इति मधवा । इति राजादयः ॥ इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः ॥ २५ ॥ सर्वधातुभ्यः इस् मन् त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

(च०) 'राजादेः०' ॥ राज् दीप्तौ इत्यादेर्धातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते इति राजा । राज् अन्रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'नोपधायाः' 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ युमिश्रणे । यु अन्रप्रत्ययः । 'नुधातोः' इत्युक् । 'स्वरहीनं०' यौतीति युवा ॥

(प्र०) राजेति । 'राजा प्रभौ वृषे चन्द्रे पक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इत्यमरः । धन्वेति । 'धन्वा तु मरुदेशे ना स्त्रीषे चापे शरेऽपि च' इति मेदिनी । युवेति । युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनीति मेदिनी ॥

वचादेरम् ॥ वचादेर्धातोर्म् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ॥ २६ ॥ उच्यते इति वचः । मद्यते इति मधः । पीड् पाने । पीयते तत् पयः ॥ पिवतेरसि ॥ पिवतेर्धातोर्मुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ॥ २७ ॥ पीयते इति पयः ॥ तिज् निशाने क्षमार्या च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः ॥ रज्ज रागे । असि नलोपो वाच्यः ॥ २८ ॥ रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति रक्षः ॥ अर्चिरुचिशुचिः ॥ सुपिच्छादिभृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति ॥ २९ ॥ अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः । शोचिः । हूयते इति हविः । पिपि ॥ छादेरिस्मन्त्रघञ्किप्सु ह्रस्वो वाच्यः ॥ ३० ॥ छद वरणे । चुरादिः । छादयतीति छदिः ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणोति छर्दिः ॥ सर्वधातुभ्यश्चमगौ ॥ तनु विस्तारे । तनोतीति तत् तन्त्रम् ॥

मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः ॥ यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः ॥ छदि संवरणे । व्यन्तः । छादयतीति छन्नम् ॥ क्रियते तत्कर्म ॥ वृज् आच्छादने वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छन्नम् ॥ धनार्ति-चक्षिष्पृवपितपिजनिषजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति ॥ ३१ ॥ धन शब्दे । धनतीति धनुः ॥ ऋ गतौ । गुणः । अरुः ॥ चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति परुः । वपतीति वपुः । तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अवतृस्तृज्जन्त्रिकण्ठिभ्यः ईः ॥ ३२ ॥ अवतीति अवीः । तरतीति तरीः स्तृज् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कण्ठ अवधारणे । कण्ठयतीति कण्ठीः ॥

(च०) 'वचादेरस्' ॥ वच् अस्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नपुंसकोत्स्य-मोर्लुक्' 'होर्वि' वचः वचसी वचांसि । एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यते इति वचः । मद्यत इति महः ॥ क्रादीनामिः । कु शब्दे । इप्रत्ययः । कौतीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति हरिः । 'मनेरुच्च' मन ज्ञाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वमिति मुनिः ॥ मुहो खः मुरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः ॥ 'पुरः कुपन्' पृ पालनपूर्णयोः इत्यस्य कुपन् प्रत्ययः । पृ उपप्रत्ययः । 'पोरु' पिपतिं पूर्यते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्यः सः । मीयत इति मासः । ददात्यात्मानं दासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः । मातीति माया । जन्यते अपत्यमिति जाया । जनेर्जादेशः । 'दधातेयं तुट्' दधाति सत्त्वानीति धान्यम् ॥ पतिचण्डिभ्यामालच् । वृद्धिः पतत्यस्मिन्निति पातालम् । चडि कोपेऽतश्चण्डालः ॥ खर्जादिभ्यः ऊः । खर्जं व्यथने । खर्जूः ॥ वेधेर्धश्च । वहति गृहभारं वधूः । अवितृतन्त्रिभ्यः ईः । अवीः तरीः तन्त्रीः ॥ ऊतियूतिजृतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपात्याः । अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे । यूतिः । हन्यते अनयेति हेतिः । कीर्तनं । कृत संशब्दे ॥ शृवन्चो राहः । शृ हिंसायाम् । हिंसनशीलः शराहः । वन्दनशीलो वन्दारः । वद आरुप्रत्ययः । 'इदितो०' इति तुम् 'स्वरहीनं०' ॥ भृजादिभ्यो यण् । हुभृज् यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । जलतुम्बिका० । अ्रियते इति भार्या । एवं ऋ गतौ । आर्या स्त्रीत्वादाप् ॥ 'युवहृअगिभ्यो नि' योनिः वह्निः अग्निः ॥ 'इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः' । इन्द्रः शक्रः । रुद्रः इत्यादि ॥ २६-३२ ॥

(प्र) पय इति । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । अचिरिति । 'ज्वाला-मासोनेपुल्याचिः' इत्यमरः । रोचिरिति । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । हविर्धृतम् ।

सौकर्यं केलिनः ॥ ३३ ॥ सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा भेतुं

सुकरं भिदेलिमं । किं ? काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः के ? तण्डुलाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु सङ्ख्या न गम्यते ।

प्रयोगमनुसृत्याद्वा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

(च०) 'सौकर्यं केलिमः' ॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिर् विदारणे । सुखेन भिद्यत इति विग्रहे एलिमप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अतोऽस्' भिदेलिमं काष्ठम् । पच् एलिमप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' 'आवतः स्त्रियाम्' प्रथमाबहुवचने अस् । 'सव-र्णं०' 'स्त्रावि०' सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः आढकी धान्यविशेषः ॥ ऊपसं-हारमाह-उणादयः प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः संभवति तत्र तं प्रयोगमनाश्रित्याश्रित्य वा प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इत्युणादयः ॥ ५ ॥

(प्र०) सौकर्यं इति । धातोः कर्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् ॥ ३३ ॥

इति पूर्वकृदन्ते प्रसादटीकायामुणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

तुम् तदर्थ्यां भविष्यति ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थ्यां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥ १ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यतीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतु ईहते । स्थातुं ईहते ॥ तुमर्थे तुण् वक्तव्यः ॥ २ ॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ॥

(च०) 'तुम् तदर्थ्यां भविष्यति' ॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम् । स एवार्थो यस्याः सा तदर्थ्या तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम्डे' 'डितां यट्' 'स्वर०' भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति यस्याग्रे तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थ एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्सम्बन्धार्थवा-चिकायां तत्प्रयोजनायां क्रियायां वाच्यमानायां सत्याम् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुज् तुम्प्रत्ययः । 'बोः कुः' 'उपधाया लघोः' 'खते चपा झसानाम्' 'स्वरहीनं०' । तुम्प्रत्ययान्तोऽव्ययम् । । भोक्तुं व्रजति अत्र भुजधात्वथप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयु-

ज्यते ॥ पठ् तुम्प्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । 'स्वरहीनं' पठ्नुमीष्टे समर्थो भवति ॥
ष्णा शौचे । 'आदेः ण्न स्नः' स्ना तुम्प्रत्ययः स्नातुमीहते वाञ्छति ॥ १ ॥

(प्र०) तुमतदर्थायामिति । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थं धातोर्भावे
तुम् प्रत्ययः स्यात् । तच्छब्देन क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्याम् । भोक्तुं
व्रजतीति । भविष्यद्रूपं यद्भोजनं तत्प्रयोजकं देवदत्तकर्तृकं व्रजनमित्यर्थः ॥ १ ॥

कालसमयवेलासु तुम् ॥ ३ ॥ भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति
अध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ घञ् भावे ॥ धातोर्भावे
घञ् प्रत्ययो भवति ॥४॥ चजोः कगौ घिति ॥ पच्यते तत् पचनं पाकः ॥
त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजनं त्यागः ॥ भज्यते तत् भजनं भागः ॥
इज्यते तत् यजनं यागः ॥ विभज्यते तत् विभजनं विभागः ॥ युजिर् योगे ।
अनुयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः ॥ अनुच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः ॥ इण्
गतौ नन्दादित्वाद्युः । ततोऽनादेशः । गुणः । वृद्धिः । अयनं आयः ॥
भूयते तत् भवनं भावः ॥ आतो युक् । दीयते तत् दानं दायः । पानं
पायः ॥ भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वक्तव्यः ॥५॥ रज्यते
अनेनेति रञ्जनं वा रागः ॥ भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः ॥ रभ राम-
स्ये ॥ रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः ॥६॥ आर-
म्भः ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । परितः अञ्चतीति पर्यङ्कः ॥

(च०) 'कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः' ॥ भोक्तुं कालः भोक्तुं वेला
भोक्तुं समयः ॥ 'घञ् भावे' ॥ घञ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' धातोर्भावे कर्मरहितेऽ-
र्थं केवलधात्वर्थ एव घञ् प्रत्ययो भवति । जकारो वृद्धयर्थः । घकारो घित्कार्यार्थः । डुप-
चप् पाके । घञ् प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' पाच् अ इति स्थिते । 'चजोः कगौ' चश्च ज्
च चजौ तयोः पृष्टीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि' कश्च गश्च कगौ प्रथमाद्विवचना-
न्तम् । 'ओ औ औ' घ इत् यस्य स घित् तस्मिन् घिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रोर्वि-
घिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि-
पचनं पाकः ॥ त्यज हानौ त्यज् घञ्प्रत्ययः । आवृद्धिः । 'चजोः कगौ घिति' इति जस्य-
गः । 'स्वरहीनं' त्यजनं त्यागः ॥ भज सेवायाम् । विपूर्वः । घञ् । 'चजोः कगौ'
वृद्धिः । 'स्वरहीनं' विभजनं विभागः ॥ इण् गतौ इ घञ् । ऐ वृद्धिः । 'ऐ आय'
'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' ॥ अयनम् आयः । अय गतौ । अयनमायः । ये ग-
त्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । एवं भवनं भावः हुदाज् दाने । दा घञ्प्रत्ययः । 'आतो युक्' स्वर-
हीनं प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' दानं दायः ॥ एवं विस्तरणं विस्तारः ॥ ६ ॥

(प्र०) कालेति । प्रेरणग्रहणमत्रानुवर्त्तते । तेन 'भूतानि कालः पचतीति वाचा'

इत्यत्र न ॥ भावे इति ॥ भवनं भावः क्रिया सामान्यं न तु भवत्यर्थमात्रम् । उक्तं च ।
'क्रियाया सिद्धता वस्था साध्यावस्था च कीर्त्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति
घञ्विधिः' ॥ सिद्धत्वं नाम क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतां वच्छेदकलपत्वम् । इति वैया-
करणभूषणे कौण्डभट्टपादाः ॥३-४॥

संज्ञायामकर्तरि च ॥ धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च
घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ ७ ॥ कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति
प्रत्याहारः दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रि-
यते अनेनेति विकारः ॥ मृजुष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः ॥
लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः ॥ आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः ।
उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥

(च०) सूत्रम्—'संज्ञायामकर्तरि च' ॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम्
ले' 'डितां यद्' 'सवर्णे दीर्घः' न कर्ता अकर्ता तस्मिन् अकर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'डौ' इति अर् । 'स्वरहीनं' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अच्य०' ॥ संज्ञायां विषये कस्या-
पि नास्ति वाच्ये सति कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थं कर्मार्थं च घञ्प्रत्ययो भवति । अनुव-
न्धादिः प्राग्वत् । उदाहरणम्—ह प्रत्याङ्पूर्वः प्रतिकार्यमाह्रियत आनीयत इति प्रत्या-
हारः । घञ्प्रत्ययः वृद्धिः 'स्वरहीनं' 'स्त्रोर्वि' ॥ एवं विक्रियते विकारः । दीयत इति
दायः ॥ वस्यते अस्मिन्निति वासः ॥ ७ ॥

स्वरादः ॥ इउऋवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यः अः प्रत्ययो भवति भावादौ
॥ ८ ॥ घञोऽपवादः । सञ्जीयतेऽसौ सञ्जयः । चयनं चयः । जीयते इति
जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नवनं
नवः । लवनं लवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः ॥ कृ विक्षेपे । कीर्यते इति
करः । गरः ॥ नृ विक्षेपे । न्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥ षिञ्
बन्धने । विशेषेण सीयते बध्यते अनेनेति विषयः ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वरा०' ॥ स्वर० पञ्चम्येकवचनम् । डसिरत् । 'सवर्णे' अ प्रथ-
मैकवचनान्तम् । 'स्त्रो' 'चपा अवे जवाः' 'स्वर' ॥ वृत्तिः सुगमा । चिञ् चयने चि
अप्रत्ययः । 'गुणः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' चयनं चयः । अत्र भावे
सम्पूर्वः । सञ्जीयत इति सञ्जयः अत्र कर्मणि ॥ पुञ् स्तुतौ । 'आदेः ण्नः स्नः' स्तु ।
'स्वरादः' इति अप्रत्ययः गुणः 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' स्तवनं
स्तवः ॥ एवं भवनं भवः । अनुभवनमनुभवः ॥ पु स्तुतौ । नवनं नवः ॥ णीञ् प्रापणे
'आदेः ण्नः स्नः' नी उत्पूर्वः । उत्प्रावत्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणमुन्नयः अप्रत्ययः गुणः
'ए अय्' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्त्रो' ॥ नृ विक्षेपे न्रियते विक्षिप्यते कर्मादिभिः अथ

कामादिभिः इति नरः । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोविं' ॥ ८ ॥

मदामः ॥ मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृवर्जिते ॥६॥
मदी हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरु-
षोऽनया सा प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः ॥ शमु दमु उपशमे । शम्य-
तेऽसौ शमः । दमनं दमः ॥ श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । अमः ॥ यमु
उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ
जङ्गमः ॥ हिसि हिंसायाम् ॥ सिंहे वर्णविपर्ययश्च ॥१०॥ चकारादः
प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः ॥

(च०) सूत्रम्—'मदामः' ॥ मदां षष्ठी बहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनु-
स्वारः' । अः प्रथमैकवचनान्तम् । मदादीनां धातूनामप्रत्ययो भवति भावे कर्मणि च ।
मदी हर्षे मद् । अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोविं' मदनं मदः अत्र भावे । एवं प्रमद्यते
प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते अनयेति प्रमदा स्त्रीत्वादाप् । अत्र कर्मणि । पणधातुः व्यवहारे स्तु-
तौ च । पण् अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' पणः । शम दम उपशमे । शमः दमः । यम उप-
रमे । यमः विस्तरः । दीव्यते विश्वमनेनेति देवः । पिङ् बन्धने । 'आदेः णः स्तः' सि
विपूर्वः । विशेषेण सिनीते बध्नाति पुरुषमीश्वरोऽनेनेति विषयः । अप्रत्ययः 'गुणः'
'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' प्रथमैकवचने 'स्रोविं' ॥ हिंसतेर्धातोः अप्रत्ययो भवति वर्ण-
विपर्ययश्च भवति । 'सिंहे वर्णविपर्ययः' इति प्रागुक्तत्वात् । हिंस् हिंसायाम् । हिंस्
हिनस्तीति सिंहः । अप्रत्ययः वर्णविपर्ययः । हस्य स्थाने सः । सस्य स्थाने सः । सस्य
स्थाने ह इति । 'स्वरहीनं' 'स्रोविं' ॥ ९-१० ॥

(प्र०) मदाम इति । अथ कथं विश्राम इति । अपाणिनीयमिति दीक्षितः ।
'विश्रामं लभतामिदं च शीथिलज्यावद्धमस्मद्धनुः' इत्यादौ तु विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाप्यु-
पपत्तेः । विश्रामभूरिति त्वन्यायमेवेति वामनादयः । वस्तुतस्तत्रापि प्रमादशब्दवत्स-
माधानम् ॥ ९ ॥

मूर्तौ घनः ॥ मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो
भवति भावादौ हन्तेर्धनादेशश्च ॥११॥ दधिकाठिन्यं हन्यते इति दधिघनः ।
परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः । हनो वधादेशश्चाप्रत्य-
यः ॥ १२ ॥ हन्यते इति वधः ॥

(च०) सूत्रम्—'मूर्तौ घनः' ॥ मूर्ताविति मूर्तिशब्दस्य सप्तम्यैकवचनम् ।
'डेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं' । घनः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोविं' ॥ मूर्तौ कोऽर्थः
काठिन्येऽर्थं पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽर्थं स्तोकार्थं वा ज्ञानविशेषे वा आभिधेये वाच्ये सति
हन्तेर्धातोः अप्रत्ययो भवति हन्तेश्च घनादेशः । हन् एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये सम्बन्धपूर्वः

अप्रत्ययः । घनादेशः । 'अदे' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोविं' कठिनं दधि दधिघनः ।
परिच्छिन्नमेतावत्स्तोत्रं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

द्वितोऽथुः ॥ द्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥१३॥ दुवेष्ट
कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः ॥ दुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्द-
थुः ॥ दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वेपथुः ॥ दुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते
अनेनेति क्षेपथुः । दुभोश्चि गतिवृद्धौ । श्वयथुः । दुक्षु शब्दे । क्षुयते
इति क्षेपथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥

(च०) सूत्रम्—'द्वितोऽथुः' ॥ दु इद्यस्य स टिवत् तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोविं' अथुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविं' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ'
'एदोतोऽतः' ॥ दु इद्यस्य स तथा धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । दुवेष्ट कम्पने ।
वेप् अथुप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोविं' वेपथुः ॥ एवं क्षिप प्रेरणे । क्षेप-
थुः ॥ दुनदि समृद्धौ । नन्द्यथुः दवथुः ॥ दुक्षु शब्दे । क्षवथुः ॥ दु ओश्चि गतिवृद्धौ ।
श्वयथुः ॥ दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥ १३ ॥

द्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ द्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन
धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥१४॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभा-
रेण सम्भृतं वा निवृत्तं सम्भृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निवृत्तं पक्त्रिमं फलम् ।
याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं ? विप्रधनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'द्वितस्त्रिमक्' ॥ 'द्वितः' पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं'
'स्रोविं' त्रिमक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हृत्तेपः' तत्कृते सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥
दु इत् अनुबन्धो यस्य स द्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन सा-
धनभूतेन कृते निष्पादितेऽर्थे वस्तुनि वाच्ये सति । कृ । क्रियया कारणेन निर्वृत्तो निष्पन्न
इति कृत्रिमः अस्वाभाविको घटः । अत्र कृधातोरर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपो
ऽर्थः पदार्थस्तस्मिन् वाच्ये सति त्रिमक् प्रत्ययः । ककारो गुणनिषेधार्थः प्रथमैकवचने
'स्रोविं' ॥ एवं डभृज् धारणपोषणयोः । सम्पूर्वः त्रिमक्प्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'अतो-
ऽम्' संभारेण जनसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् ॥ दुपचप् पाके । पच् त्रिमक्प्रत्ययः ।
'चोः कुः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं पक्त्रिमं फल-
म् । एवं पक्त्रिमः ओदनः ॥ १४ ॥

(प्र०) तत्कृत इति । तेन धात्वर्थेन कृतस्तत्कृतस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

नट्की ॥ धातोर्नट्की इत्येतौ भवतः भावादौ ॥१५॥ यज् याच
यत् विच्छः प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥
स्तौः श्चुभिः श्चुः । असम्प्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा
याच्चा । यती प्रयत्ने यत्यते तत् यतनं यतनः ॥

(च०) सूत्रम्—'नट्की' ॥ नट् च किञ्च नट्की प्रथमाद्विवचनान्तम् 'औ यु' 'सवर्णे' धातोर्नट् कि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छि विच्छ याच् यज् एभ्यो नट् । यती धातुः प्रयत्ने । यत् नट् प्रत्ययः 'स्वर०' 'स्रोर्वि०' यत्नः ॥ १५-१६ ॥

(प्र०) नट्कीति । यज्ञ इति । यजनं यज्ञः 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' इत्यत्र तु इज्यत यज्ञो विष्णुरिति कर्मणि ॥ १५ ॥

छः इने ॥ छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ ॥ १७ ॥ शकारादेशः संप्रसारणबाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छयते इति विश्नः । प्रच्छ शीप्सायाम् । पृच्छयतेऽसौ प्रश्नः । रक्षयतेऽसौ रक्षणः । सुप्यते इति स्वप्नः ॥ उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः ॥ उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति ॥ १८ ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः । आदिः । विधिः । आधीयते तत् आधानं आधिः आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं सधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः ॥ उदकस्य ॥ उदकशब्दस्य उदादेशो भवति अधिकरणे ॥ १९ ॥ पयोधिः । अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ॥

(च०) प्रच्छः शीप्सायाम् ॥ प्रच्छ नट् प्रत्ययः । प्रश्नः ॥ सू०—'छः इने' ॥ प्रच्छ धातोर्न परे छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणभावश्च । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' पृच्छनं प्रश्नः । याचनं याच्ना । यज देवपूजा । यजनं यज्ञः । नट्प्रत्ययः । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'जजोर्ज्ञः' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्वप्नं स्वप्नः । टकार इवर्थस्तेन द्रवतीति द्रोणी । राजा धीयते यस्यामिति राजधानी ॥ दुधाज् धारणपोषणयोः । धा विपूर्वः । किप्रत्ययः । ककारः कित्कार्यार्थः । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' विधानं विधिः । एवं निधिः आविसंधिः अम्भो निधीयते यत्र सः अम्भोनिधिः । आदीयत इति आदिः । ग्रन्थिः । ग्रन्थि ग्रन्थने । ग्रथ् किप्रत्ययः । 'इदित०' 'नश्चापदान्ते' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ग्रन्थिः । विधि, निधि, संधि, आधि, समाधि अम्भोनिधि, [ग्रन्थि] एते सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुल्लिङ्गे हरिश्च ब्रह्मसाध्याः ॥ १९ ॥

भावे युट् ॥ धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति ॥ २० ॥ युवोरनाकौ । ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलंकारे । भूष्यते तत् भूषणम् ह्रियते तत् हरणम् । ह्रियते तत् हवनम् उह्यते तत् वहनम् ॥ भाष व्यक्तार्था वाचि । भाष्यते तद्भा-

षणम् ॥ दुष वैचित्ये तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ॥ उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च ॥ उदुपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ २१ ॥ उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तभ्यते तत् उत्तम्भनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'भावे युट्' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । हसेपः ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । युट्प्रत्ययान्ता नपुंसकलिङ्गे भवन्ति । कृ युट् प्रत्ययः । यु 'युवोरनाकौ' 'गुणः' 'हृन्तो' 'गो' क्रियते इति कारणम् ॥ दु दानादनयोः । ह्रियते इति हवनम् ॥ दुष वैकृत्ये । दूषयत इति दूषणम् । 'दुषेर्ग्रन्थस्तस्य कृति च कचित्' इति दीर्घः ॥ दुधाज् दानम् ॥ एवं भाषणमुदाहरणम् इति ॥ उद उपसर्गपूर्वात् स्थाधातोर्युट्प्रत्ययो सलोपश्च भवति । धा गतिनिवृत्तौ 'आदेः णः स्तः' स्था उत्पूर्वः । यु 'युवोरनाकौ' 'उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च' इति सकारस्य लोपः । 'खसे चपा झसानाम्' उत्थानम् । एवं स्तम्भ निरोधे । उत्तम्भनम् उत्थितिः ॥ २१ ॥

साधनाधारयोर्युट् ॥ साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति ॥ २२ ॥ पच्यते अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थास्यां सा पचनी स्थाली ॥

(च०) सूत्रम्—'साधनाधारयोः' ॥ साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' साध्यते येन कृत्वा तत्साधनं करणं यत्र आधेये साध्यते स आधारः एतयोः अर्थे युट्प्रत्ययो भवति । पच 'युवारनाकौ' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः । अत्र साधने युट् । पच्यते अस्यामिति पचनी स्थाली युट् टित्त्वादीप् । आधारे युट् । एवमन्येऽप्युह्या ॥ २२ ॥

ईषद्दुःसुषु खल्यू ॥ ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ॥ २३ ॥ लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ खकारो गुणविधानार्थः सुमागमार्थश्च ॥ ईषत्सु अकृच्छार्थौ । दुःकृच्छार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषदाढ्यः क्रियते अनेनेति ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईषत् । पीयते असौ ईषत्यानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । युधि संप्रहारे । दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः । ईषच्छासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥

इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

(च०) सूत्रम्—ईषद्दुःसुषु खल्यू ॥ ईषच्च दुश्च सुश्च ईषद्दुःसुषुः तेषु सप्त-

मीबहुवचनान्तम् । 'क्विला०' खल् च युश्च खल् य् थमाद्विवचनान्तम् । 'आ यू' 'स्वर्ण०' ॥ ईषदादिषु ईषव दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु धातोः खल् यु एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकारः 'खितिपदस्य' इति सुमागमार्थः । लकारः 'इखलि' इति खप्रत्ययाद्भेद-ज्ञापनार्थः । भू ईषव दुःसु पूर्वः । खल्प्रत्ययः । अ 'ओ अव' 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' ईषद्भव-तोति ईषद्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुखेन भवतीति सुभवः । एवं करोतेः । ईषत्क्रियते इति ईषत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः सुजयः । दुर्लभः सुलभः । युधधातुः संप्रहारे संग्रामे । युध् दुर् पूर्वः । युप्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' दुर्योधनः दुःखेन युज्यते अनेनेति दुर्योधनः एवं सुयोधनः ॥ २३ ॥ इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

(प्र०) खल्विति । लकारः इखलीत्यत्रोक्तात् खप्रत्ययाद्भेद ज्ञापनार्थः । खकारो सुमागमार्थः ॥ २३ ॥

कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादि भाव-कर्मणोरेव ॥ तव्यानीयौ ॥ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवत भावादौ ॥ १ ॥ एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्ह एधितव्यं एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैकत्वादैकव-चनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्ह भवितव्यं भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्ह कर्तव्यं करणीयम् । आरयते वा आसितुमर्ह आसितव्यं आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्ह प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । इटो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् । वृज् संभक्तौ । त्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् । वृज् वरणे त्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् ।

(च०) सूत्रम्—'तव्यानीयौ' ॥ तव्यश्च अनियश्च तव्यानीयौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओओ औ' ॥ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः । अकर्तरि कर्मादिकारके भावे च ॥ भू तव्यप्रत्ययः 'कृतः' इतीडागमः । 'स्वरहीन०' 'अतोऽम्' भवनं भवितव्यम् । अत्र भावे तव्यप्रत्ययः ॥ आस उपवेशने । अनियप्रत्ययः । 'स्वरहीन०' 'अतोऽम्' ॥ कृ एकत्र तव्य-प्रत्ययः । एकत्र अनियप्रत्ययः । स्वरान्तत्वान्नेट् । 'स्वरहीन०' कर्तव्यं वरणीयम् । अत्र कर्मणि । क्रियते इति कर्तव्यं करणीयम् ॥ ग्रह तव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । ग्रहि तव्य इति स्थिते । सूत्रम् 'इटो ग्रहाम्' ॥ ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इटः पष्ठ्यैकवचनान्तं 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' । ग्रहां पष्ठीबहुवचनान्तं 'स्वर०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ग्रहादीनां ग्रह वृज् वृड् इत्यादीनामिटः ईकरो भवति नतु णवादौ । तेन जप्रहियेत्यादौ न अनेन इकारस्य ईकारः । ग्रहीतव्यम् ॥ वृज् धातुः संभक्तौ संसेवायाम् । तव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । 'गुणः' 'स्वरहीन०' 'अतोऽम्' 'इटो ग्रहाम्' वरीतव्यम् ॥ १ ॥

(प्र०) तव्यानीयाविति । 'कृत्याः पञ्च समाख्याताः क्यच्चयणौ भावकर्मणोः । तव्यानीयौ स्वराद्यश्च केलिमः कर्मकर्तरि' ॥ १ ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २ ॥ चीयते वा चेतुमर्ह चेत्यम् । नेयम् । जेयम् मीयते तत् मेयम् ॥ असरूपोऽपवादः प्रत्यायोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् ॥ ३ ॥ चीयते वा चेतुमर्ह चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्ह चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दिस्सति वा दिस्स्यते इति दिस्स्यम् ॥ क्षय्यज्ययौ श-क्यार्थे निपात्येते ॥ ४ ॥ क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षयं पापं जेयं मनः । क्षय्यज्ययौ चेति चकारादज्यमिति निपात्येते । न जीर्यतीत्यज्यं संगतम् ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वराद्यः' ॥ स्वरात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'डिसिरत्' 'स्वर्ण०' यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सो०' 'चपा अवे जवाः' 'स्वरहीन०' सिद्धम् । उदाहरणम् । चिज् चयने । यप्रत्यये 'गुणः' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' चेत्यम् । एवं णीज् प्रापणे । 'आदेः णः स्तः' नीयप्रत्ययः । 'गुणः' नेयम् । क्रय्यज्ययौ एतौ द्वौ शक्यार्थे निपात्येते । क्रेतुं योग्यं शक्यं वा क्रय्यम् । जेतुं योग्यं शक्यं वा जय्यम् । एतौ निपा-त्येते । केचित्तु क्षय्यज्ययौ निपात्यौ तन्मते क्षि क्षये । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यम् । पक्षे क्षेयं जेयम् ॥ २-३-४ ॥

(प्र०) स्वराद्य इति । 'यद्भव्यं तद्भव्यं तद्भव्ययति' इत्यत्र औरावश्यक इति ध्यण् । अत्र स्वरग्रहणं चिन्त्यम् । धातोर्द्विविधत्वेनैव हसान्ताद्ध्यणो विधानेन परि-शेषात् स्वरान्तलाभात् । यदि तु यत् इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदा भूतपूर्वस्वरान्ता-दपि य इत्येतदर्थं स्वरग्रहणम् । तेन दिस्स्यमित्यादौ यः । वस्तुतस्तत्स्वर स्वरग्रहणे प्रयो-जनाभावादध्ययपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ईच्छातः ॥ अकारान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः ॥ ५ ॥ दीयते वा दातुमर्ह देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमर्ह पेयम् धीयते तत् धेयम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ईच्छातः' ॥ ईत् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च-प्रथमैकव-चनान्तम् । 'अव्यया०' । अतः पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । अकारस्य चेकारः । डुदाज् । 'ईच्छातः' इति यप्रत्ययः । आकारस्य ईकारः । 'गुणः' 'स्वरहीन०' 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' । देयं दीयत इति देयम् । एवं गेयं पेयं गै 'संध्यक्षराणामा' ॥ खनेश्च । खनेर्धातोः यप्रत्ययः । टेक्षेकारः । खन खने । यप्र-त्ययः । खन इत्यस्य खि । 'गुणः' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' लेयम् ॥ ५ ॥

पुशकात् ॥ पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ६ ॥

शप् उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । डुलभम् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यम् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् शक् सह गद् मद् चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् इन् शल् रुच् एते शकादयः । षह मर्षणे । सोढुं शक्यं शक्यते सख्यते वा सोढुमर्हं सख्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् ॥ तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं तक्यम् ॥ शसु हिंसायाम् । शंसितुमर्हं शस्यम् ॥ चते माने । चते कान्तौ ॥ चत्यते इति चत्यम् ॥ यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् ॥ हनो वधादेशो ये ॥ ७ ॥ हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्ल शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—‘पुशकात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘हसिरत्’ ‘सवर्णे०’ पवर्गांन्तात् पक्वभम इत्येतदन्तात् शकादेश्च धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति भावादौ । यम् मैथुने । यम् यभ्यते इति यभ्यं कलत्रम् । पवर्गांन्तत्वात् यप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ एवं लभ्यं जप्यं नम्यम् इत्यादयः पवर्गांन्ताः । शक्ल शक्तौ । शक् यप्रत्ययः । शक्यम् । मह पूजायाम् । मह् यप्रत्ययः ‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ मद्यम् । एवं षह मर्षणे सख्यम् ॥ ६-७ ॥

ऋहसात् घ्यण् ॥ ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ८ ॥ घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं कार्यम् । वृज् वरणे । त्रियते तत् वार्यम् धार्यम् चार्यम् । हम् हसने । हा-स्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् । हनो घत् । हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ धिति ॥ पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच परिभाषणे ॥ वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम् ॥ ९ ॥ तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यज्ञया-च्वचरुचप्रवचार्च्यज्पूजर्गर्ज्भुजां घ्यणि कुत्वाभावः ॥ १० ॥ याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्ज् शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते तत् भो-ज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् । भजितुं योग्यं भाज्यम् ॥

(च०) ‘ऋहसान्तात् घ्यण्’ ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसा-न्तस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘हसिरत्’ ‘सवर्णे०’ घ्यण् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ ऋवर्णान्तात् हसान्ताच्च धातोः घ्यण्प्रत्ययः स्यात् भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः ।

णकारो वृद्ध्यर्थः । कृ घ्यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीन०’ ‘राद्यपो०’ जलतुम्बिका० । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ । कारणाय अहं क्रियते वा तत्कार्यम् । वृज् वरणे । वार्यम् ॥ वच् परिभाषणे । वचनाय योग्यं वाच्यम् । वच बन्धने । वध् घ्यण्प्रत्ययः । य वृद्धिः । ‘स्वरहीन०’ बन्धनाय योग्यं वध्यम् । हस हसने । घ्यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ हास्यम् । डुपचप् पाके । पच् घ्यण्प्रत्ययः । य ‘वजोः कगौ०’ इति चस्य कः । वृद्धिः पाक्यम् । एवं वाक्यम् उच्यते इति वाक्यम् । घित्वात्कारोऽपि भवति । अपिशब्दात् कुत्रचित् ‘वजोः कगौ०’ इति भवति । कुत्रचिन्न भवति । कुत्रचिद्विकल्पः । तेन वाच्यं वाक्यं भोज्यं भोग्यम् । इत्यादौ विकल्पः । त्याज्यं पूज्यं रुच्यम् अर्च्यम् इत्यादौ न । प्रयोगानुसारेण कुत्वाभावो ज्ञेयः ॥ अमापूर्वस्य वसतेर्ध्वण् णित्वाद् वृद्धि-र्वक्तव्या । अकर्तरि घ्यण् च । अमा सह वसतश्चन्द्राकीं अस्यामिति अमावास्या अमा-वस्या इति विकल्पेन वृद्धिः ॥ ८-१० ॥

य एते भावकार्योर्विहितास्तव्यादयस्तेऽहविधौ च वक्तव्याः । ‘शरो झसे दृशाम् ।’ दर्शनाहो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः । दृश्यः ॥ इङ् अध्ययने । स्वाध्या-योऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः ॥ श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः । श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् ॥ मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः । मा-ननीयः ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः ॥ मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः । सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः । बुभूषणीयः ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—य एते इति ॥ एते पूर्वोक्तास्तव्यादयः तव्य, अनौय, य, घ्यण् एते प्रत्यया भावकार्ययोः भावोक्तौ कर्मोक्तौ विहिताः कृताः ते अहं योग्यत्वादि-विधौ च कर्तव्यार्थोपदेशे च वक्तव्याः । कर्तव्या इत्यर्थः । दृशिर प्रेक्षणे । दर्शनाहो द्रष्ट-व्यः । तव्यप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘शरो झसे दृशाम्’ इति द्रा । ‘दृशपरजादेः पः’ ‘दुभिः पुः’ दृश् अनौयप्रत्ययः । ‘गुणः’ जलतुम्बिका० । दर्शनीयः । पुनः दृश् । ‘ऋहसात्’ इति घ्यण् प्रत्ययः । ‘स्वरहीन०’ दृश्यः ॥ इङ् अध्ययने । ई अधिपूर्वः । अध्येतुं विधेयोऽहो वा अध्येतव्यः तव्यप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘इयं स्वरे’ ‘स्वरहीन०’ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ एवं श्रु श्रवणे । श्रोतुं योग्यः । श्रूयते वा इति श्रोतव्यः ॥ मन ज्ञाने । मन्तव्यः ॥ ध्यै ‘सन्ध्यक्षराणामा’ ध्यातव्यः । ‘सप्रत्ययान्तादपि०’ इच्छार्थसप्रत्ययान्ताद्वातोरपि तव्या-दयः प्रत्यया भवन्ति । ध्यै नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे इच्छार्थं सप्रत्ययः । ‘द्विश्च’ ‘पूर्वस्य’ ‘हसादिः शेषः’ ‘ह्रस्वः’ ‘यः से’ इति पूर्वाकारस्य हकारः । ‘झपानां जवचपाः’ धस्य दः । ततः सप्रत्ययान्तात्तव्यप्रत्ययाः । ‘कृतः’ इती डागमः । ‘यतः’ इत्यकारलोपः । निपूर्वः । निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवबोधने ज्ञा । सप्रत्ययः । द्वित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः । विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ॥

ओरावश्यके घ्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥११॥ ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् ॥ धातोरोकारौकारयो-
निमित्तं वा सम्बन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् ॥१२॥ समासे अवश्य-
मादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धञोः ॥ १ ॥

लृञ् छेदने । लृयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अव-
श्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतु-
मनाः । सम्यक्प्रकारेण हितं सहितं संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । युद्धञोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुप्तेत् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांसपाकः ॥

(च०) 'ओरावश्यके घ्यण्' ॥ ओः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य'
'स्त्रोर्वि०' आवश्यके सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ उवर्णान्ताद्धातोः आवश्यके-
ऽर्थे घ्यण्प्रत्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण्प्रत्ययः । य णकारो वृद्धर्थः । भो अवश्य-
पूर्वः । 'ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्' ओश्च औश्च ओदौत् तस्मात् । ओकारौकाराभ्यां
परो यप्रत्ययस्य यकारः स्वरवत् ज्ञेयः । स्वरवत्त्वात् 'औ आव' 'स्वरहीनं०' अवश्य-
भाव्यम् । एवं लृञ् छेदने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपार्थमाह—समासे सति अवस्था-
दोनाम् अवश्यं, तुम्, सम्, मासानां मलोपमिच्छन्ति । मश्च अश्च मः । इति समास-
स्तेन मकारलोपः । यद्वा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र—लुप्तेदिति । कृत्ये
प्रत्यये परे अवश्यंशब्दस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अन्तं मकारं लुप्तेत् । व्याख्या । तड्य,
अनीय, य, घ्यण्, क्यप्, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसोः शब्दयोः
परयोः तुम्शब्दस्यान्तं मकारं लुप्तेत् । तुमिति षष्ठ्यन्तमव्ययम् ॥ हिततत एतयोः
पायोः सतोः सममित्यस्य मकारं वा लुप्तेत् ॥ युट्प्रत्ययसहिते घञ्प्रत्ययसहिते च पचि-
धातौ परे मांसशब्दस्य अन्तं मकारं वा लुप्तेत् विकल्पेन ॥ कृत्यसंज्ञायां संमतिमाह—
तव्या० । पाणिनीयानां मते तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यत्र तव्य-
प्रत्ययपरत्वात् अवश्यंशब्दस्य मकारलोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं विश्व-
येन लवितुं योग्योऽवश्यलाव्यः ॥ तथा भुज तुम्प्रत्ययः । 'उपधाया लघोः' गुणः । 'चोः'
कुः' 'स्वरहीनं०' भोक्तुं कामोऽभिलाषो यस्य सः भोक्तुकामः ॥ तथा श्रु श्रवणे । तुम्
प्रत्ययः । 'गुणः' श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः सतोः तुमो
मकारलोपः ॥ ओहाङ् गतौ । सम्पूर्वः । 'क्तवत्' इति क्तप्रत्ययः । 'स्थामि' इकारः
संहितम् । 'समो वा' इति विकल्पेन समो मकारलोपः संहितम् । तनु विस्तारे । क्त
प्रत्ययः । 'लोपस्त्वनुदात्तं०' सम्पूर्वः । सन्ततं सततम् । अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन

समो मकारलोपः ॥ पच् युट्प्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' 'स्वरहीनं०' 'मांसपूर्वः' । युट्प्रत्यय-
सहिते पचिधाता परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपचनं मांसपचनम् । पुनः
पच् 'घञ् भावे' इति घञ् प्रत्ययः । अ वृद्धिः । 'चजोः कर्गौ घिति' 'स्वरहीनं०' पाक
मांसपूर्वः । अत्र घञ्प्रत्ययसहिते पचि धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः ।
मांसपकः मांस्पाकः इति रूपद्वयम् ॥ केचित्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथान्त्यस्याकारस्य
लोपमिच्छन्ति । यथा मांस्पाकः ॥ इति ॥ ११—१२ ॥

(प्र०) आदौतोरिति । द्योतितार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यना-
दरादित्यत आह—अवश्यलाव्यमिति ।

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भाव-
कार्ययोः ॥१३॥ कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं
निकृत्यम् । वृद्धयम् । वृत्त्यते तत् वृत्यम् ॥ कृपिचृत्योर्न क्यप् ॥१४॥
कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पितुं योग्यं कल्प्यम् । चृत दीतौ । चर्त्यम् ॥
मृजो वा क्यप् ॥१५॥ मृज्यं मार्ग्यम् ॥ ह्रस्वाच्च क्यप् ॥ ह्रस्वा-
न्ताद्धातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१६॥ तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् ।
क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृजः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च
॥१७॥ कृत्या क्रिया ॥ छिदनेकाच्चरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव व-
क्तव्यः ॥१८॥ गुप्गुहोः क्यप् ॥१९॥ गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितुं
योग्यं गुह्यम् ॥ वदेः क्यप् भावादौ ॥ वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति
भावादौ ॥ २० ॥ मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा
ब्रह्मोद्या ॥ गृहेः क्यप् ॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥२१॥ भुवो भावे क्यप् ॥
नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयं
गतः । ब्रह्मणा भूयेत तत् ब्रह्मभूयं गतः । नाम्नि किम् । भवितव्यं भव्यम् ॥
(१) स्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायते ड्ड् ॥२३॥ छित्वाट्टिलोपः । संयो-
गान्तस्य लोपः । छित्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्श-
नाङ्कनयोः ॥ लक्ष्मेरी मुद् च ॥२४॥ लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य
मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमाननया सा लक्ष्मीः ॥

(च०) सूत्रम्—'ऋदुपधात्क्यप्' ॥ ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधस्त-
स्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः'
ऋकारोपधात् 'वृत्तु वर्तने' इत्यादेर्धातोः क्यप्रत्ययो भवति भावादौ । ककारो गुणनिषे-
धार्थः । कृती छेदने । कृत् क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' निःपूर्वः ।

(१) पाठोऽयमुणादिप्रक्रियायाः ।

निःकृत्यं नितरां कृत्यते निःकृत्यम् ॥ वृत्तु वर्तने । वृत्त्यं नृत्यम् । 'ह्रस्वाच्च' क्यप्प्रत्ययो भवति । पित्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः । हुक्ञ् कृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' कृत्यं स्तुत्यम् । 'भुवो भावे क्यप्' भूधातोर्भावे शब्दप्रवृत्ति-निमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति । कित्वाद्गुणो न । क्यप्प्रत्ययः । ब्रह्मपूर्वः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावः । ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् ॥ २२ ॥ ['स्त्यायते' इत् स्त्यायतेर्धातोः स्त्रीत्वे वाच्ये इट्प्रत्ययो भवति । उकारद्विलो-पार्थः । इत्ये स्तये शब्दसंघातयोः । शब्दार्थे समूहार्थे च स्तय इट्प्रत्ययः । डित्वाद्द्विलोपः । 'संयोगान्तस्य' इति यलोपः । 'स्वरहीनं' 'द्विव्रतः' इतीप् । प्रथमैकवचने 'ह्रस्वः' स्त्री 'लक्ष्मी' मुद् च' लक्षधातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुडागमः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । लक्ष ईप्रत्ययः । मुद् । टित्वादादौ । 'स्वरहीनं' 'सोर्वि' लक्ष्यते इति लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात्सेलोपो न ॥ २४]

इण् स्तु वृ ह भृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ॥ २५ ॥ तुक्, ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । हङ् आदेर । इत्यः । भृत्यः । शासेरिः शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ खन् एत्वं क्यपि वाच्यम् ॥ २६ ॥ खन्यते इति खेयम् ॥ भिद्योद्धयौ नदे नि-पात्येते ॥ २७ ॥ भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्ज उत्सर्गे । उज्जति जल-मिति उज्जः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्जिता ॥ कृवृष्योर्वा क्यप् ॥ २८ ॥ क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः ॥ २९ ॥ रारो ज्ञसे दशाम् । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । द्रष्टुं अहः दर्शनीयः दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ॥ ३० ॥ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः बुभू-षणीयः । तव्यानीयौ क्यब्ध्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता ध्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।

तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

(प्र०) भिद्योद्धयाविति । बत्वं निपात्यम् ।

स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ॥ ८ ॥

अथ स्त्र्यधिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यप् ॥ यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ यज् व्रज् समज् निषद् निपत् मन-नम् विद् पुञ् शीङ् भृज् इण् कृ-इषु परिसृप परिचर अटाट्य आस् चर् जागृ हन् एते यजादयः ॥ कित्वात्सम्प्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्री-त्वादाप् ॥ व्रज्यते सा व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिबिका ॥ प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या ॥ षद् विशरणगत्यवसाद-नेषु । निषद्यते सा निषद्या ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यते सा विद्या । सुत्या ॥ शीङोऽयङ् किङिति ये वक्त-व्यः ॥ २ ॥ शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ कुजो यक् वा वाच्यः ॥ ३ ॥ 'अयकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ इषेयछान्तादेशो यलोपश्च ॥ ४ ॥ इष्यते सा इच्छा ॥ सरतेर्गुणः ॥ ५ ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या ॥ जागर्तेर्गुणः ॥ ६ ॥ जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ हन्तेस्तः ॥ हन्ते-र्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ॥ ७ ॥ ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां यजां भावे' ॥ स्त्रियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां षष्ठी-बहुवचनान्तं भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन् शीङ् व्रज् विद् आस् मन चर् भृ अटाट्यानिपद् निपत् इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककारः संप्रसा-रणार्थः । यजनमिज्या क्यप्प्रत्ययः । 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् यस्य इः । 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वात् 'आवतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे' प्रथमैकवचने 'आपः' । अज गतौ क्षेपणे च । अज् संपूर्वः । 'स्वरहीनं' क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वादाप् । समज्या परि-पत् । हन् ब्रह्मपूर्वः । क्यप् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति तुशब्दात् झसाभावेऽपि नका-त्य लोपः 'ह्रस्वस्य पिति' 'स्वरहीनं' ब्रह्महत्या । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ् शय्या व्रज् व्रज्या विद् विद्या षद् निपद्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाट्या । 'कुजो वा' रिज् । कृत्या क्रिया ॥ १-७ ॥

(प्र०) स्त्रियामिति । बहुवचनमाद्यर्थमत आह—यज् इत्यादि ।

स्त्रियां भावे क्तिः ॥ धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति ॥ ८ ॥

क्रियते सा कृतिः । बुध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पच्यते तत् पञ्चनं पङ्क्तिः । सम्प्रसारणम् । उद्यते सा ऊढिः । संविद्यते संविद्धिः ॥

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां भावे क्तिः' ॥ धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुणनिषेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । हुपचप् पाके पक्तिः । पचि विस्तारे । पच् क्तिप्रत्ययः । ति । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं' 'इदितः' इति नुम् । 'नश्चापदान्ते' 'स्त्रोर्वि' पञ्चनं पक्तिः श्रेणिरित्यर्थः । वह प्रापणे क्तिप्रत्ययः । 'हो डः' 'तयोर्धः' 'ष्टुभि-ष्टुः' 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् । वस्य उः । 'दि ङो लोपो दीर्घश्च' इति ङलोपः उकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' ऊढिः । विद् संपूर्वः । क्तिप्रत्ययः । 'खसे चपा झसानाम्' इति दस्य तः । 'स्वरहीनं' संवित्तिः ॥

(प्र०) क्तिरिति । धातो स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् घञोऽपवादः ॥ ८ ॥

शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥ ९ ॥ शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । अमु चलने । अम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः । प्रभूतिः । भवनं भूतिः । शुध शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥

(च०) शम् क्तिप्रत्ययः ॥ 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते' 'स्त्रोर्वि' शान्तिः भ्रान्तिः । ग्लै 'संध्यक्षराणाम्' ग्ला क्तिप्रत्ययः । 'लवाद्योदितः' तस्य नः । ग्लानिः । म्लै म्लानिः । भू क्तिप्रत्ययः । भूतिः । अनुपूर्वः । अनुभवनमनुभूतिः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' ॥ गमनं गतिः । नमनं नतिः । 'लोपस्त्वनुदात्तानां' इति मलोपः ॥

ईशशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेङ्गुणश्च ॥ ईशशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति ॥ १० ॥ ईष्टेऽसौ ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतिः । ही गतौ । हीयते इति हीतिः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच सम्पचनकौटिल्यप्रतिष्ठभाविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । स्निह् आस्कन्दने । उपस्निहितिः । निपतितिः । विशेषेण प्रियते सा विधृतिः ॥ ग्लाम्लाड्याहाक्त्वरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति ॥ ११ ॥ ग्लायते सा ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । जित्वरा सम्भ्रमे ॥ त्वरतेर्वस्य उत्त्वं वाच्यम् ॥ १२ ॥ त्वर्यते सा तूर्णिः ॥ कृत्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति ॥ १३ ॥ ऋत इर । कीर्यते सा कीर्णिः । छनिः । धूनिः । पूर्णिः ॥ सम्पदादेः क्तिप् वा वाच्यः ॥ १४ ॥ सम्पत् सम्पत्तिः ॥

(च०) शीङो गुणाभावो वक्तव्यः । 'ईशशीङोर्वरक्तिप्रत्यये नेङ्

गुणश्च' ॥ संशीतिः । बुध् अवगमने । बुध् तिप्रत्ययः 'तयोर्धः' 'अवे जवाः' 'स्वरहीनं' बुद्धिः ॥ अनुभूतिरित्यादौ 'कृतः' इतीडांगमे प्राप्ते तन्निषेधार्थं 'हिवक्त्योनेट्' इति सूत्रं पठन्ति केचित् । हकारवकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटो निषेधः । ग्रहादेस्तु क्तिप्रत्यये इटो न निषेधः । गृहीतिः भणितिरित्यादिः ॥ १०-१४ ॥

कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ १५ ॥ डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृञ् धारणे । विपूर्वः । विशेषेण धरतीति विधृतिः ॥

(च०) 'कर्तरि क्तिश्च' ॥ कर्त्रर्थेपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तन् क्ति संपूर्वः । 'लोपस्त्वनुदात्तं' संतनोति कुलमिति संततिः ॥ एवं कृ क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानं पुरुषः । धृञ् धारणे विपूर्वः । तिप्रत्ययः । विधृतिः ॥ पच् तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि' पत्तिः ॥ १५ ॥

षिङ्गिदामङ् ॥ षितो धातोर्भिदादेशश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ १६ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा ॥ जृप् वयोहानौ ॥ जरादौ डानुषन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति ॥ १७ ॥ जीर्यत्यनया सा जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्जापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते । इच्छा । इषादेरङ्गर्थे युट् ॥ १८ ॥ एषणमिति एषणा । मिद्यते अनया सा मिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ॥ गुह्र संवरणे । गुहा ॥ मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासङ्गमेषु । मेध्यते इति मेधा ॥ कृपा । पीड बाधायाम् । पीडा ॥ बाध पीडायाम् । बाधा ॥ क्षपा रात्रिः ॥

(च०) सूत्रम्—'षिङ्गिदामङ्' ॥ पिच्च भिदश्च षिङ्गिदस्तेषां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' अङ् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः' पितः पकारेतो धातोः भिदादेशश्च धातो स्त्रीलिङ्गे अङ्प्रत्ययो भवति भावादौ । डकारो गुणनिषेधार्थः । हुपचप् पाके । पित्त्वात् अङ्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वादाप् । पचनं पचा । मृज्ज् शुद्धौ मृजा । अङ् । 'स्वरहीनं' आप् । मार्जनं मृजा ॥ एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जरा इत्यत्र 'ङकारानुषन्धरहितोऽप्रत्ययो वक्तव्यः' तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केचित्तु 'नोक्तमनित्यम्' इति न्यायेन गुणं कुर्वन्ति । जृप् वयोहानौ । जृ अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वादाप् । जरा । साधना स्वरान्तस्त्रीलिङ्गे प्रतिपादिताऽस्ति ॥ १६-१८ ॥

(प्र०) षिद्भिदामात । कथं तर्हि—'मधुसुरभिमुखाऽजगन्धलङ्घ्ये' इति माघः । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संवित्' इत्यमरश्च । पित्त्वादिहाङ्प्रत्यय उचितः, सत्यम् । 'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलङ्घ्ये' इति भाष्यप्रयोगाद् बाहुलकात् क्तिप्रत्ययोऽपि बोध्यः ॥ १६ ॥

गुरोर्हसात् ॥ गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति

भावादौ न किः ॥ १९ ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहते सा ईहा ॥ ऊह्यते सा ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एध्यते सा ऐषा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसात्किम् । नीतिः ॥ लिख् लिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । लिख्यते तद्रेखणं रेखा ॥ गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ॥ घेष्ट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा ॥ डुधान् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ क्तिरापादिभ्यः ॥ २० ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ॥

(च०) सूत्रम्—‘गुरोर्हसात्’ ॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्त्व’ इत्यलोपः । ‘स्त्रोर्वि०’ हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङसिरत्’ ‘सवर्णे०’ पश्चात् ‘नामिनोरः’ गुरुमतो गुरुपधात् हसान्ताद्धातोः अप् कर्तरि भावेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—एष वृद्धौ । एध् । गुरुपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः । स्त्रीत्वाद्वाप् । प्रथमैकवचने ‘आपः’ एधा ॥ ईहा ईह वाञ्छायाम् ॥ ऊह वितर्कः । ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ईक्षा ॥ एवं रेखा लेखा ॥

(प्र०) गुरोरिति । हसेन धातोर्विशेषणात् तदन्तलाभ इत्याह—हसन्तादिति । तथा च तादृशसमुदायो न गुरुर्भवेदिति । इति गुरुपदं तल्लक्षकमित्याशयेनाह—गुरुमत इति । प्रशंसार्थरूप इत्यादिनिर्देशाद्विपर्ययोऽपि नाशंक्यः ॥ १९ ॥

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २१ ॥ चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनोया । लोल्यते सा लोलया । अटाट्या । कण्डून् गात्रविषर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा ॥

(च०) सूत्रम्—‘प्रत्ययान्तात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङसिरत्’ ‘सवर्णे०’ सादयः प्रत्यया अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तस्मादपि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कृ । ‘इच्छायामात्मनः सः’ ‘कृत इर्’ ‘द्विश्च’ ‘पूर्वस्य’ ‘हसादिः शेषः’ ‘कुहोश्चुः’ ‘य्वोर्विहते’ इति दीर्घः । क्रिडात्पः सः० जलतुम्बिका० चिकीर्ष इति जातम् । ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः’ स्त्रियाम् । ‘आपः’ कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुभूषा । ‘पुत्र नाम्नो य ई वास्य’ इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीयत इति जातम् । ‘स धातुः’ ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति सूत्रेण अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः’ स्त्रियाम् प्रथमैकवचने ‘आपः’ आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि ॥ २१ ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तादिति । कण्डूयते । कण्डूयादियगन्तात् केवला किरिति । कण्डूतिः ।

कृ० प० ३५ स्त्री० ८] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता ।

इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्षितपौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २२ ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ॥ उपन्त आस्रग्रन्थार्थश्रन्थ-गट्विद्वदिहाविभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः ॥ २३ ॥ डुकृञ् करणे । युवोरनाकौ । कारणा । आसना । उपासनमिति उपासना । अर्थ याञ्चा-प्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रन्थते तद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा ॥ इज् अजादिभ्यः ॥ २४ ॥ अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ २५ ॥ भावादौ ॥ कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्यः इः । कविः । रविः ॥

इति स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

(च०) सूत्रम्—‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे’ ॥ इक् च शित् च इक्षितपौ प्रथमा-द्विवचनान्तम् । धातुनिर्देशे सप्तम्येकवचनान्तम् । धातोर्निर्देशे धातोर्नामग्रहणे नामोच्चारणेऽर्थे इक् शित् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । शितपः शकारः चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् पच् एकत्र इप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्त्रोर्वि०’ पचिः पच्धातुरित्यर्थः । द्वितीये शित्प्रत्ययः । शित्वात् ‘अप्कर्तरि’ ‘स्वरहीनं०’ पचतिः ॥ एवं पठिः पठतिः । गमिः गच्छतिः । करोतिः ॥ २२ ॥

इति स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥

(प्र०) इक्षितपाविति । निर्देशोऽनुकरणम् । बाहुल्यत्वात् कचिन्न गुण्यः इत्यादौ । ज्यन्ता० इति । धट्चलने भ्वादिः । चुरादिस्तु ज्यन्तादेव सिद्धिः । विद्वल्ला-भार्थः । दाने तुविचेतनादिष्विति चुरादिज्यन्तस्यैव । इपेस्तु गत्यर्थस्याभीक्ष्णार्थस्य च न त्विच्छार्थस्य ॥ २२ ॥

इज्जा० इति । जित्वाद्वृद्धिः । आजिरिति । वीभावस्तुन बाहुलकात् ॥

इगिति । कित्त्वान्न गुणः । कृपिरिति । कृतइर् गिरिः ॥ २५ ॥

इति प्रसादे स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ।

क्त्वाप्रत्ययाधिकारः ॥ ९ ॥

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले क्त्वा ॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ १ ॥ देवदत्तः स्नात्वा मुक्ते । मुक्त्वा व्रजति ॥

(मनो०)—समानकर्तृकइति । इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं किमप्ये-

(च०) 'पूर्वकाले क्त्वा' ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ धातोः समानकर्तृके एककर्तृके धातोः क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—ष्णा शौचे । 'आदेः णः स्नः' स्ना क्त्वाप्रत्ययः त्वा इति । 'अव्यया०' 'क्त्वाद्यन्तं च' इत्यव्ययसंज्ञा । स्नात्वा भुङ्क्ते अत्र स्नानभोजनक्रियाद्वयमध्ये स्नानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः भुज् पालनाभ्यवहारयोः । भुज् क्त्वाप्रत्ययः । त्वा 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' भुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनाद्यं व्रजनक्रियामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा । 'दो दत्ति' इति सूत्रेण दत्त आदेशः ॥ लात्वा शयित्वा सुप्त्वा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । गश् अदर्शने । नष्ट्वा हित्वा जग्ध्वा इत्यादि ॥ १ ॥

(प्र०) पूर्वकाले । धातोरिति । पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने यस्माद्धातोः क्त्वा विधीयते तत्क्रिया कर्ता यस्य धातोः कर्ता तस्मिन् प्रयुज्यमाने क्त्वाप्रत्ययो भवति—इत्यर्थः । स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेक एव कर्ता । स्नानक्रियायाः पूर्वभावित्वेन स्नाधातोः क्त्वा । यद्यपि शक्तिः कारकं सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृकत्वमुक्तम् । एवमेककर्तृकाणामपि नत्वा स्तुत्वा व्रजति । न तु चात्र सर्वपूर्वाया एव भविष्यति । यथामीषां विप्राणां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वं पूर्वं एव आनीयते । अत्राहु—आख्यातवाच्याः क्रियायाः प्राधान्यम् । तेन तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् परस्परं सम्बन्धः । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किन्तु सर्वं एव प्रभुमिति यथा तथा स्तुतेरिह व्रज्यपक्षं पौर्वकाल्यमिति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति । आसित्वा भोक्तुमिति न भवति अनभिधानात् किन्त्वसित्वा भुङ्क्ते इत्येव ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् कित् ॥ सेट् क्त्वा कित् भवति ॥ २ ॥ वर्तित्वा । शयित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च ॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्वलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ ३ ॥ विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा ॥ लिखित्वा । द्युति-त्वा । व्युपधातिकम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ मृड्मृद्गुध्गुह्कुष्क्लिश्वद्वस्-मुष्ग्रहिभ्यः ॥ ४ ॥ सेट् किद् भवति । मृड सुखने । मृडित्वा । मृद

सम्भवतीत्याशयेनाह—धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्ठीसप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् विद्यमानादित्यर्थः । एवञ्च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहिव्योक्तिकेति फलितम् ।

कृ० प्र० ३५ क्त्वा० ९] सप्रसादचन्द्रकीर्ति—मनोरमोपेता ।

क्षोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे । गुधित्वा । गुह रोगे । गुह संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिश् विबाधने । क्लिशित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उषित्वा । मुषित्वा । गृही-त्वा ॥ नोपधात्थफान्ताद्धा कित् ॥ ५ ॥ नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति ॥ ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः । ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा ॥ गुम्फ् ग्रन्थने । गुफित्वा-गुम्फित्वा । इत्यादि ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा ॥ ६ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं वि-नापि क्त्वा प्रत्ययो भवति ॥ अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु उक्त्वा न वक्तव्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—'न क्त्वा सेट्०' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । कित् प्रथमैक० । इट्सहितः क्त्वाप्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञो भवति । कित्वपक्षे गुणनिषेधः । कित्वाभावे गुणः । विद ज्ञाने । क्त्वाप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्वान्न गुणः । द्वित्वे कित्वाभावे 'उपधाया लवोः' इति गुणः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' विदित्वा वेदित्वा । द्युतित्वा वर्तित्वा ॥ 'अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा' अलं खलु एतयोः पूर्वपदयोः पूर्वकालं विनापि निषेधार्थं धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज् क्त्वाप्रत्ययः । 'चोः कुः' 'खसे चपा०' अलं पूर्वः । 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' । अलं भुक्त्वा भोजनेन अलं । भोजनं मा कुर्वित्यर्थः ॥ वच् परिभाषणे । वच् क्त्वाप्रत्ययः । 'यजो यवराणां०' इति संप्रसारणम् । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' खलुपूर्वः । 'सवर्णं०' खलुक्त्वा वचनेन अलं मावदेत्यर्थः ॥ २-६ ॥

उदितः क्त्वा वेट् ॥ उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥ ७ ॥ एषित्वा-इष्ट्वा । अमु चलने । अमित्वा आन्त्वा । अदो जघुः । जग्ध्वा ॥

(च०) सूत्रम्—'उदितः क्त्वा वेट्' ॥ उदितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वर-हीनं०' 'चोर्वि०' । क्त्वा पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ उच् उकारः इद्यस्य स उदित् तस्मात् उदितः । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमो भवति । इषु इच्छायाम् । इष् क्त्वाप्रत्ययः । उदितः क्त्वा वेट् इत्येकत्र इडागमः । 'स्वरहीनं०' 'इपधाया लवोः' इति गुणः । इषाभावे कित्वान्न गुणः । 'ष्टुभिः ष्टुः' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' एषित्वा इष्ट्वा ॥ ७ ॥

समासे क्यप् ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ ८ ॥ इस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ डुभृज् धारणपोषणयोः ।

सं भृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण काय-
वाङ्मनोभिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्वं इत्येके । अकृत्वा जरपति ।
अकृत्वा गच्छति ॥

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।

अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥ १ ॥

(च०) सूत्रम्—‘समासे०’ ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । क्यप् प्रथमै-
कवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ ॥ समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो
भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सति
उदाहरणम् ङुभृज् भृ क्यप्प्रत्ययः । ‘ह्रस्वस्य पिति’ संपूर्वः । ‘स्वर०’ ‘अव्य०’ संभृत्य
मिलित्वा हां सम्भृक् प्रकारेण भृत्वा करोति ॥ अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र सम्भारक-
रणक्रिययोः एव एव कर्ता । ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ णम्
प्रह्वीभावे । ‘आदेः णः स्रः’ नम् प्रपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । ‘प्रादेश्च तथा तौ०’ इति नस्य
णः । ‘स्वरहीन०’ प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप् ।
देवदत्तः प्रणम्य गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रियायोः एव एव कर्ता यत्र स एव
प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम् । ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥
अनञ्पूर्वं इति । नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो नभवति इत्येकं वदन्ति । यथा कृ नञ्पूर्वः ।
कृत्वाप्रत्ययः । ‘ना’ इति सूत्रेण नस्य आकारादेशः । अकृत्वा गच्छति । अत्र नञ्पूर्वक-
त्वात् क्यप्प्रत्ययो नायातः । किंतु कृत्वाप्रत्यय एवायातः ॥ ७ ॥

क्यपि जेर्गुणश्च ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥ ९ ॥
परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य ॥ अलघुपूर्वस्य
न । तेन जेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्य । सम्प्रधारयित्वा इति सम्प्रधार्य । विचार्य
करोति । आप्लु व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य । प्राप्य ॥ दादीनां
क्यपि कृत्वाभावो वाच्यः ॥ १० ॥ क्यपि ‘स्थामी’ इति ईकारो न
भवति ॥ दो अवखण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे
स्थित्वा इति उपस्थाय ॥ पिबतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥
जमस्य क्यपि वा लोपः ॥ ११ ॥ प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य ।
आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य ॥ विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे
क्यप् ॥ १२ ॥ विधाय । प्रहाय ॥ तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते ॥ १३ ॥
नेत्रे निमील्य हसति । मील सम्मीलने । मील सङ्गमे उभयपदी । अक्षिणी

कृ० प्र० ३५ क्त्वा० ९] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-भनोरमोपेता । ३०६

संमीलित्वा इति अक्षिणी सम्मील्य हसति । चक्षुषी सम्मील्य हसति । मुखं
व्यादत्त्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥

(च०) ‘क्यपि जेर्गुणश्च’ ॥ क्यप्प्रत्यये परे जिप्रत्ययस्य गुणो भवति । णम्
परिपूर्वः । ‘धातोः प्रेरणे’ जिप्रत्ययः । ‘प्रत्ययान्तात्’ इति समासे क्यप्प्रत्ययः ।
परिणमय्य इति स्थिते । ‘क्यपि जेर्गुणः’ क्वचित्स्वरवचकारः ‘स्वरहीन०’ ‘अव्यया०’
परिणमय्य भुङ्क्ते परितो सामस्त्येन नमयित्वा परिणमय्य पूर्वभुक्तं परिपाकं प्राप्य भुङ्क्ते
इत्यर्थः । एवम् उन्नमय्य आकलय्य ॥ ‘तत्कालेऽपि’ द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेऽपि क्य-
प्प्रत्ययो भवति । मील मीलने मील संपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । ‘स्वरहीन०’ । प्रथमैकवचने
‘अव्यया०’ नेत्रे संमील्य हसति समकालमेव संमीलति हसति च । अत्र नेत्रसंमीलनहसन-
योः समकालीनत्वात्पूर्वकालं विनापि तत्कालेऽपि क्यप्प्रत्ययः ॥ ङुदाज् दाने । विआङ्-
पूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । ‘इ यं स्वरे’ वि आङ्पूर्वको दाधातुः मुखप्रसारणार्थं । तेन मुखं
व्यादाय प्रसार्य स्वपिति । अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्नयोः युगपत्कालीनत्वात् समानकाले
क्यप्प्रत्ययः । क्वचिद्विन्नकर्तृकेऽपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते—‘मत्प्रसूतिमनाराध्याऽप्रेति त्वां
शशाप सा’ इति । ‘अवधार्यकार्यगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसम्’ इत्यादि ॥ ९-१३ ॥

पौनःपुन्ये णम् पदं द्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु
पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति । णमन्तस्य पदस्य द्विवचनं
भवति ॥ १४ ॥ आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदरे
वीप्सायां द्विर्भावः ॥ भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा
इति स्मारं स्मारं नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थे कृजो णम्
॥ १५ ॥ कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृजो णम् प्रत्ययो
भवति ॥ कथंकारं इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः ॥
समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषाम-
नुप्रयोगश्च ॥ १६ ॥ समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृही-
त्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—‘पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च’ ॥ पुनःपुनर्भवतीति पौनः पुन्यं
तस्मिन् । सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । णम् ‘हसेपः०’ । पदं प्रथमैकवचनान्तम् ।
अतोऽम् । द्विः प्रथमैक० । ‘अव्यया०’ । च प्रथमैक० । ‘अव्यया०’ ॥ पौनःपुन्ये वारं-
वारं धातोः पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति
समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु । पा पाने । पा णम्प्रत्ययः । अम् । ‘आतो
कृ०’ ‘स्वरहीन०’ ‘मोऽनुस्वारः’ द्वित्वम् । प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ पायं पायं गच्छति ।
पीत्वा पीत्वा गच्छतीत्यर्थः एवं कारंकारं स्मारंस्मारम् । द्विश्वेपि चकारात्—समूलघातं
हन्ति जीवग्राहं गृह्णाति केशग्राहं युध्यति इत्यादावपि णम्कथनात् एषु पूर्वपक्षे सम्

स्वार्थं कथमादीनामेवार्थं कृञ् धातोर्णमप्रत्ययो भवति । णित्वाद्वृद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णमप्रत्ययः । अम् । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'अव्यया' कथंकारं कथमित्यर्थः इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(प्र०) पौनः पुन्ये इति । पौनः पुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोर्णम् स्याच्चकारात् क्त्वा णमन्तस्य द्वित्वञ्च । णमन्तस्य नामत्वात्स्यादौ पदत्वम् ।

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥१७॥ क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहङ्कारः । ओंकारः । टकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

(च०) 'वर्णात्कारः' ॥ वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अग्रे कारप्रत्ययो भवति । क अग्रे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अङ्कार इकारः । अत्र बहुलमित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ लृ हयवरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णमिन्ननिर्देशे यथा । अः कृष्णः इः कामः को ब्रह्मा खमाकाशमित्यादौ न ॥ १७ ॥

(प्र०) वर्णात् कार इति । प्रयोगस्थवर्णवाचिनः कारप्रत्ययः । अतः—'अः केशवे विरिञ्चे वा' इत्यादौ प्रयोगस्थवर्णप्रतिपादकत्वाभावात् कारप्रत्ययो नेति केन चिदुक्तम्, तत्र युक्तम्, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्यादौ हसस्वरसमुदायस्योच्चार्यमाणत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिर्देश इत्यनुवर्त्य वर्णमात्रानुकरण इत्यर्थे अकारस्योच्चारणार्थत्वाद् वर्णमात्रस्यैवानुकार्यत्वात् लघुभाष्ये तु न एव नकार इत्यादौ समुदायात् कारप्रत्ययाभावेन करोतेरुच्चारणार्थत्वात् कर्णं कार इति व्युत्पत्यैव सिद्धैव-मकारादिसिद्धौ वर्णात् कार इति वार्तिकं व्यर्थमित्युक्तम् । यत्तु अकारकरणं न सिद्धयेत् । करोतेः पौनरुक्त्यादित्येतदर्थं वार्तिकमिति कृष्णपण्डितेनोक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम् । अकार-णमित्यत्र घञन्तकरोतेरुच्चारणार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात् ॥ १७ ॥

रादिफो वा ॥१८॥ र इति वर्णः रेफः-रकारः ॥

रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।

रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिप्रेक्षया ॥ ३ ॥

(च०) 'रादिफो वा' ॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अग्रे इफप्रत्ययः । 'अ इ ए' रेफशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्त्रोविं' । पक्षे, कारप्रत्ययः ॥ रकार इति प्रयोगे संमतिमाह—रकारादीनीति श्लोकः । हे पार्वति रकारादीनि रकार आदियेषां तानि नामानि शृण्वतः ततो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं नैर्मल्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति । कथा । रामनामाभिप्रेक्षया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कश्चिद्रामनामाप्यु-च्चरेदित्याशङ्क्या इत्याकाङ्क्षया ॥ १८ ॥

क० प्र० ३५ क्त्वा० ९] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता । ३११

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्या-करणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणासिद्धिर्भवति यथा मात-रादेः । इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥

(च०) अथोपसंहारसूत्रमाह—'लोकाच्छेषस्य' ॥ लोकात् पञ्चम्येकवचना-न्तम् । 'डसिरत्' 'सवर्णं' । शेषस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'डस्त्व' । सिद्धिः प्रथमै-कवचनान्तम् । 'स्त्रोविं' उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य । अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिर्लोकाज्ज्ञेया ॥

शास्त्रान्ते च मङ्गलाचरणं युज्यते अतो मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मङ्गलमप्याचरितम् ॥ १९ ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ४ ॥

(च०) अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह—स्वरूपान्त इति । स मस्करी मस्करो वंशदण्डोऽस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभामृज्जीं चक्रे कृतवान् । कथंभूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणामुचिता योग्या तां । स कः । यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूपनामवाचकः शब्दः सार्थकः । अनुभूतिर्ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः । सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिकः इमां प्रक्रियां शुभामृज्जीं सरलां चक्रे । शुभामित्यनेन स्वकपोलकल्प-नानिरासः कृतः ॥

आवताद्वो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां
कृदन्तप्रक्रियायां क्त्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

(च०) अथ पाठकश्रोतृणामभीष्टसिद्धये इष्टदेवताशिपमाह—अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरः वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखः चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्थः एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च भागवतेऽष्टादशाध्याये षष्ठस्कन्धे । 'वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृत्त-रङ्गविग्रहः । प्रत्याददे वा कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते विदधे हिताय ।' सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्तिं भद्राश्वखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः । कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः । पुनः कथंभूतः ? ईश्वरः ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः ? सुरा-सुरनराकारमधुपापीतपत्कजः । के पानीये जाते कजे, पादावेव कजे कमले पत्कजे, सुराश्च अक्षराश्च नराश्च त एव आकारा येषामीदृशा ये मधुपाः भ्रमरास्तैरापीते अत्यादरे-णावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः ॥

इति कृतप्रक्रिया ॥

श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचिता

सारस्वतव्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

(प्र०) लोकाच्छेषस्येति । शेषस्योक्तादन्यस्य शब्दस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोका-दनादिवृद्धशब्दप्रयोगात् ज्ञातव्येत्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलवाचकत्वादन्ते प्रयुक्तः । आदिमध्यावसानेषु मङ्गलमाचरणीयमित्युक्तेः ॥ १९ ॥

सारस्वतस्योत्तरार्द्धे प्रसादाख्या व्यपूयर्थत ।

व्याख्या नवकिशोरेण यास्केन करशर्मणा ॥

इति—यास्क—श्रीनवकिशोरकरविरचिता सारस्वत-

व्याकरणस्योत्तरार्द्धे प्रसादटीका समाप्ता ॥

● लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ● ३६ ॥

लिङ्गराजं नमस्कृत्य मत्वा पूर्वमुनेर्वचः ।

सारस्वतप्रक्रियायां कुर्वे लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

● चक्रधरा ●

ग्रन्थे विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निवघ्नानि—लिङ्गराजमिति । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गं शिवमूर्तिविशेषः । लिङ्गि गतावस्माद् घञ् । लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि शिवमूर्तिविशेषे च मोहनेऽपि नपुंसकमिति मेदिनी । तस्मिन् राजेति लिङ्गराजः, उत्तमशिवमूर्तिविशेषः, तन्नामकशिवो वा । राजाहःसखिभ्यष्ट इति टप्रत्ययः । तं नमो नर्ति कृत्वेति नमस्कृत्य, कृजः 'समासे क्यप्' इति समासे क्यप् । इस्वस्येति तुक् । वाचस्पत्यादित्वाद्विसर्गस्य सः । पूर्वमुनेः पाणिनेर्वचः सूत्रात्मकं वचनं मत्वा बुद्ध्वा । मन ज्ञाने पूर्वकाले क्त्वा । सारस्वतप्रक्रियामस्मिन् ग्रन्थे लिङ्गानां स्त्रीपुंसादीनामनुशासनं तदभिधं प्रकरणं कुर्वे ॥ कुरुक्षुरोरिति न दीर्घः अहमिति कर्तृपद-मध्याहार्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गानुशासनं प्रकुर्वाणो ग्रन्थकर्ता सूत्रमारचयति—अथेति । अथशब्दोऽधिकार-द्योतकः । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैर्येन तदनुशासनम् । लिङ्गानाम-नुशासनं लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ २ ॥

(चक्र०) अधिकारसूत्र इति । उभयारधिकारसूत्रत्वेऽपि 'लिङ्गानुशासनमि'त्या-शास्त्रसमाप्तेः, स्त्रीति 'ताराधारा—' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रोर्थं विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठम्, तत्रार्थं विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित् सर्वलिङ्ग-प्रतिपादकता, कस्यचिद् एकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद् द्विलिङ्गप्रतिपादकता चेति ॥ २ ॥

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृननान्दरः ॥ ऋकारान्ताः पञ्चैते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ३ ॥

(चक्र०) ऋकारान्ता इति । स्त्रीति पदमेव सूत्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधान-निर्देशेन स्त्रीत्वपरम्, तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्पञ्चैति लब्धम् ॥ यद्यपि शब्दानाम-र्थानां चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुज्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव सम्भवति, नत्वस्मदादीनामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघूपायेनास्म-दादीनां ज्ञानं संभवेत्ततोऽयमारम्भः ॥ ३ ॥

अन्यूप्रत्ययान्तः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥ अवनिः । वधूः ॥ ४ ॥

(चक्र०) अन्यूप्रत्ययान्तः । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥

अवनिः । 'अत्योदिरनिः' इत्यनिः । वधूः । 'वहो धश्च' । इत्यूः ॥ ४ ॥

अशनिभरणपरणयः स्त्रीपुंसयोः ॥ अशान्यादयः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति ॥ पूर्वस्यापवादः । इयमयं वा अशनिः ॥ ५ ॥

(चक्र०) अशनिभर ॥ पूर्वसुत्रापवादोऽयम् ॥ ५ ॥

मिन्यन्तः ॥ मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमिः ॥ ६ ॥

(चक्र०) मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिनित्यनुवर्त्य विहितो 'भु-
वकिच्चेति' मिक् । ग्लानिः । 'वहादेर्निः' इति निः ॥ ६ ॥

वहिवृष्णयग्रयः पुंसि ॥ वह्यादयः पुंसि स्युः । पूर्वसुत्रापवा-
दः । निप्रत्ययान्ता अप्येते पुंसि स्युः ॥ ७ ॥

(चक्र०) वह्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वहिवृष्णि ।
वृष्णिः । 'खादेर्निः कित्' इति निः । अग्निः । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निः । वह्निः । 'वहा-
देर्निः' इति निः ॥ ७ ॥

श्रोणियोन्यूर्मयः स्त्रीपुंसयोः ॥ इयमयं वा श्रोणिः, योनिः, ऊर्मिः ॥ ८ ॥

(चक्र०) श्रेणियोन्यूर्मयः । श्रोणिः । योनिः । 'वहादेर्निः' इति निः । ऊर्मिः ।
'अत्तेरुचै' इति मिः ॥ ८ ॥

कत्यन्तः ॥ क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादिः ॥ ९ ॥

(चक्र०) कत्यन्तः । क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । क्तिरिति क्तिः ॥ ९ ॥

ईश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मीः ॥ १० ॥

(चक्र०) ईश्च । अत्र ईकारः प्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मीः । 'लक्ष्मे-
सुट्च' इति सूत्रे 'अवितृस्तुतन्निभ्यः ईः' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या ईप्रत्ययः । एवमव्या-
दिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीनारी रजस्वला, तरोर्नास्तरी धूमः,
तन्त्रीवीणादेर्युगः ॥ १० ॥

ऊदावन्तौ ॥ ऊदन्त आवन्तश्च स्त्रियां भवतः ॥ कुरुः । विद्या ।

(चक्र०) ऊदावन्तौ । 'उत ऊः' इत्यूः । आबृहणेन डावादीनामपि ग्रहणम् ।
कुरुः । विद्या ॥ ११ ॥

एवन्तमेकाक्षरम् ॥ इप्रत्ययान्तमेकाक्षरमुप्रत्ययान्तमेकाक्षरञ्च
स्त्रियां स्यात् ॥ श्रीः । मूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(चक्र०) एवन्तमेकाक्षरम् । 'ईकारोऽत्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यात् । श्रीः ।
मूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

विंशत्यादयो नवत्यन्ताः ॥ आनवतेर्विंशत्यादयः स्त्रियां
स्युः ॥ इयं विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः,
अशीतिः, नवतिः ॥ १३ ॥

लि० स्यधिकारप्रक्रिया ३६-१] चक्रधराख्यव्याख्योपेता

(चक्र०) विंशत्यादिरानवतेरिति । विंशत्यादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥ १३ ॥

दुन्दुभिरक्षेषु ॥ अक्षेषु बोधनीयेषु दुन्दुभिः स्त्रियां स्यात् । इयं
दुन्दुभिः । अन्यत्रायं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(चक्र०) दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु यो दुन्दुभिः शब्दः प्रयुज्यते सः
स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिः शब्दः प्रयुज्यते सः
स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिः ॥ १५ ॥

(चक्र०) नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिः शब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां
स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं
तर्हि—समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिमिरिति भारविः । उच्यते ।
दृढभक्तिरित्यादाविव कौमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्ष-
त्रिययोः पुमान्, द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्, स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ॥ रभ-
सोऽप्याह । मुख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां
कस्तूरिकामद इति । एवमेवविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १५ ॥

तान्तः ॥ तप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता,
देव एव देवता, जनानां समूहो जनता ॥ १६ ॥

(चक्र०) तान्तः । 'भावे तत्वयणः' इति सूत्रविहितत (ल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां
स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ स्पष्टम् ।
भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामिनी । सरिन्नदी । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ १७ ॥

(चक्र०) भूमिविद्युदिति । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नशक्तपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

यादो नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः । यादः शब्दः सरिद्धाव-
कोऽपि नपुंसके स्यात् ॥ १८ ॥

(चक्र०) यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १८ ॥

भाः सुक् स्रग् दिगुष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं
भा इत्यादि ॥ १९ ॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते नपुंसके स्तः, चात् स्त्रियाम् ॥
स्थूणम्, ऊर्णम्, स्थूणा, ऊर्णा ॥ २० ॥

(चक्र०) स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमत्र लेखः ।
स्थूणा काष्ठमयी द्विकणिका । ऊर्णा तु मेपादिलोम ॥ २० ॥

असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः समुद्रोऽ-
ब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः ।
भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः ।
इत्यादि ॥ ७ ॥

(चक्र०) देवासुरा० । अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य पष्ठीसमासाऽभिधान-
शब्देन कर्तव्यः । अभिधानशब्दः करणयुजन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्य-
तावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्वोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् इति ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने क्लीबे ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवनशब्दौ नपुंसके
भवतः ॥ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । त्रिभुवनम् ॥ ८ ॥

(चक्र०) त्रिविष्टपमिति ॥ स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । अत ए-
वामरसिंहः—'क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति ॥ ८ ॥

द्याः स्त्रियाम् ॥ स्पष्टम्, इयं द्यौः ॥ ९ ॥

(चक्र०) द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ ९ ॥

इषुवाहू स्त्रियां पुंसि ॥ इषुवाहू स्त्रियां पुंसि च स्याताम् ॥ १० ॥

(चक्र०) इषुवाहू । शरभुजपर्यायाविमौ ॥ १० ॥

वाणकाण्डौ नपुंसके च । चात्पुंसि ॥ ११ ॥

(चक्र०) वाणकाण्डौ । शराभिधानोऽयम् ॥ ११ ॥

नान्तः । नान्तप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । राजा । तक्षा । नहि चर्म-
वर्मादिष्वतिव्याप्तिः, नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

(चक्र०) नान्तः । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेधाभिधानानि । एते पुंसि भवन्ति ॥
क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेधो वारिदः ॥ १३ ॥

अभ्रन्नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १४ ॥

(चक्र०) अभ्रं नपुंसकमिति । मेधाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उकारान्तः । उकारान्तः पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः (क) ॥ १५ ॥

धेनुरञ्जुकुहू सरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । धेन्वादयः
स्त्रियां स्युः ॥ १६ ॥

(क) हनुर्हृद्विलसिन्त्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदि-
नी । कोरेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवं जातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य
विषयः । उक्तं च लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधित इति, एवमन्यत्रापि ॥

समासे रञ्जुः पुंसि च ॥ कर्कटरञ्ज्वा, कर्कटरञ्जुना ॥ १७ ॥

श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतात्नानि नपुंसके ॥ ए-
तानि नपुंसके स्युः । वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि इति किम्, वसुर्मयूखा-
ग्निधनाधिपेषु ॥ १८ ॥

(चक्र०) वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि वसुशब्दो नपुंसके द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलानि नपुंसके च ॥

एतानि नपुंसके स्थुश्चात् पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ १९ ॥

रुत्वन्तः ॥ रुत्वन्तः पुंसि स्यात् । मेरुः । सेतुः ॥ २० ॥

(चक्र०) रुत्वन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र स्यादेरिति तुः ।
सूर्यवाचकः प्रथमः ॥ २० ॥

दारुकशेरुजतुवसुमस्तानि नपुंसके इदं दारु । इत्यादि ॥ २१ ॥

(चक्र०) दारुकशेरु । रूपप्रत्ययान्ता एते ॥ २१ ॥

सक्तुर्नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ सक्तुः । सक्तु ॥ २२ ॥

अदन्ता कटण्ठनपभयरषसोपधाः ॥ अदन्ता एते पुंसि स्युः ॥

क । स्तवकः । करुकः । ट । घटः । पटः । ण । गुणः । गणः । पाषा-
णः । थ । रथः । न । इनः । फेनः । प । यूपः । दीपः । भ । स्तम्भः ।

कुम्भः । म । सोमः । भीमः । य । समयः । हयः । र । क्षुरः । अङ्क-
रः । ष । वृषः । वृक्षः । स । वत्सः । वायसः । महानसः ॥ २३ ॥

(चक्र०) अदन्ता इति । कोपधोऽकारान्तः, टोपधोऽकारान्तः, णोपधोऽकारान्तः,
थोपधोऽदन्तः, नोपधोऽदन्तः, पोपधोऽदन्तः, भोपधोऽदन्तः, मोपधोऽदन्तः, योपधोऽदन्तः,
रोपधोऽदन्तः पोपधोऽदन्तः, सोपधोऽदन्तश्च पुंसि स्यात् ॥ उदाहरणं मूले ऊह्यम् ॥ २३ ॥

सिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि क्लीबे ॥ पूर्व-
सूत्रापवादः ॥ २४ ॥

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकानि-
ष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकापिण्डककटकशण्डकपिटकता-
लकफलकपुलाकानि क्लीबे च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः—इदं क-
ण्टकम् । इत्यादि ॥ २५ ॥

(चक्र०) कोपधस्यापवादमाह—चिबुकेत्यादि ॥ २५ ॥

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानि क्लीबे ।
किरीटम् । इत्यादि ॥ २६ ॥

कुटकूटकपटकवाटकपर्दनटनिकटकीटकटानि क्लीबे च ।
चात्पुंसि । कुटः—कुटम् । इत्यादि ॥ २७ ॥

(चक्र०) दोषधस्यापवादमाह—किरीटेत्यादि ॥ २७ ॥

ऋणलघणपर्णतोरणणोष्णानि क्लीबे । पूर्वसूत्रापवादः ॥ २८ ॥
कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि
नपुंसके च । चात्पुंसि ॥ २९ ॥

(चक्र०) णोपधस्यापवादमाह—ऋणेत्यादि ॥ २९ ॥

काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । इदं काष्ठम् । इत्यादि ।
काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । इमाः काष्ठाः ॥ ३० ॥

तीर्थप्रोधयूथगाथानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं तीर्थः—
इदं तीर्थम् । ॥ ३१ ॥

(चक्र०) थोपधस्यापवादमाह—काष्ठेत्यादि ॥ ३० ॥

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासन-
सोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । पूर्वस्या-
पवादः ॥ ३२ ॥

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानच-
न्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि
नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मानः—इदं मानम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) नोपधस्यापवादमाह—जघनेत्यादि ॥ ३३ ॥

पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुं-
सके । इदं पापम् । इत्यादि ॥ ३४ ॥

शूर्पकुतपकुणपक्षीपविटपानि नपुंसके च । अयं शूर्पः—
इदं शूर्पम् । इत्यादि ॥ ३५ ॥

(चक्र०) पोपधस्यापवादमाह—पापेत्यादि ॥ ३५ ॥

तलभं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ३६ ॥

जृम्भं नपुंसकं च । जृम्भम्—जृम्भः ॥ ३७ ॥

(चक्र०) भोपधस्यापवादमाह—तलभेत्यादि ॥ ३६ ॥

रुक्मसिध्मयुग्मेधमगुल्माध्यात्मकङ्कुमानि नपुंसके ।
इदं रुक्मम् । इत्यादि ॥ ३८ ॥

लि० पुंलिङ्गाधिकारप्रक्रिया ३६-२] चक्रधराख्यव्याख्योपेता ३२१

सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोदामानि नपुं-
सके च । चात्पुंसि । अयं सङ्ग्रामः—इदं सङ्ग्रामम् ॥ ३९ ॥

(चक्र०) मोपधस्यापवादमाह—रुक्मेत्यादि ।

किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । स्पष्टम् ॥ ४० ॥
गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । गोमयः—
गोमयम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०) योपधापवादमाह—किसलयेत्यादि ।

द्वारग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छरन्धा-
श्रश्वभ्रभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्द-
रमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुली-
रचत्वरकाश्मीरनीराम्बर शिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्र-
कलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रव-
स्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके । इदं द्वारम् । इत्यादि ॥ ४२ ॥

(चक्र०) रोपधापवादमाह—द्वारमित्यादि ।

शुक्रमदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः ॥ ४३ ॥

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गार-
मन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके । चात्पुंसि । चक्रः, च-
क्रम् । इत्यादि ॥ ४४ ॥

(चक्र०) रोपधस्यापवादमाह—चक्रमिति ।

शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि न-
पुंसके ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं
यूषः—इदं यूषम् । इत्यादि ॥ ४५ ॥

(चक्र०) पापधस्यापवादमाह—शिरोपेत्यादिना ॥

पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ॥ ४६ ॥

चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकां-
समांसानि नपुंसके च । इदं चमसम्—अयं चमस इत्यादि ॥ ४७ ॥
कंसं चाप्राणिनि । 'कंसोऽखी पानभाजनम्' । प्राणिनि तु—कंसो-
नाम कश्चिद्राजा ॥ ४८ ॥

(चक्र०) सूत्राण्येतानि सोपधापवादकानि ॥ ४८ ॥

रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः ।
दिवसो घञः ॥ ४९ ॥

दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ५० ॥

दिनाहनी नपुंसके । इदमप्यपवादकम् ॥ ५१ ॥

(चक्र०) दिनाहनी । दिवसाभिधानाविमौ ॥ ५१ ॥

मानाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥ ५२ ॥

द्रोणाढकौ नपुंसके च । इदं द्रोणम्-अयं द्रोणः ॥ ५३ ॥

खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका ॥ ५४ ॥

(चक्र०) खारीमानिके । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्याः ॥ ५४ ॥

दाराक्षतलाचासूनां बहुत्वं च । इमे दाराः ॥ ५५ ॥

(चक्र०) बहुत्वं च । चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः ॥ ५५ ॥

नाड्यपजनोपपदानि त्रणाङ्गपदानि । यथासङ्गं नाड्याद्यु-
पपदानि त्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीत्रणः । अपाङ्गः । जनपदः ।
त्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ ५६ ॥

मरुद्भुत्तरदृष्टिजः । अयं मरुत् ॥ ५७ ॥

कषिराशिदृष्टिग्रन्थिकृमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविक-
विकपिमुनयः । एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ५८ ॥

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि ॥ ५९ ॥

हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि ।
अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ६० ॥

(चक्र०) अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्थोऽविषयः द्रष्टव्यः ॥ ६० ॥

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशि-
खण्डाः । अयं षण्डः ॥ ६१ ॥

वंशांशपुरोडाशाः । अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः ।
कर्मणि घञ् ॥ ६२ ॥

हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । अयं हृदः ॥ ६३ ॥

अर्घपथिमथ्यमुक्षिस्तम्बानितम्बपूगाः । अयमर्घः ॥ ६४ ॥

पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमाणितरङ्गुरङ्ग-

न्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । अयं पल्लवः । अयं पल्लवः
इत्यादि ॥ ६५ ॥

सारथ्यपतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं
सारथिः ॥ ६६ ॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

(चक्र०) अयं सारथिरिति । इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

✽ नपुंसकाधिकारः ✽ ३ ॥

नपुंसकम् । अधिकारोयम् ॥ १ ॥

भावे युडन्तः । हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इधमप्र-
श्चन कुठारः ॥ २ ॥

(चक्र०) भावे युडन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे क्तः' 'युट् च' इत्य-
नेन गतार्थन्तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तग्रहणं बोध्यम् । इधम प्रश्चन इति ।
अत्र करणे युट् ॥ २ ॥

क्तश्च । भावे यः क्तप्रत्ययस्तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितं गीतम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) क्तश्चेति । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्य-
यग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणात् ॥ ३ ॥

त्वयणौतद्धितौ च । शुक्लत्वं । शौक्ल्यम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) त्वयणौ तद्धितौ । भाव इत्यनुवर्तते । यद्यपि 'भावे तत्त्वयणः' इति
सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधायप्रकारताधर्मपरः । 'भावे युडन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो
भावनावोधक इति भेदस्तथापि इह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥
चकारात् कर्मण्यपि ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यो बोध्यम् । तेन ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥
एवञ्च चकारादेवानुक्ततद्धितादिगतप्रत्ययान्तानि क्लीबानि बोध्यानि । तेन स्तेयम् ।
सख्यम् । कापेयम् । आधिपत्यम् । औष्ट्रम् । द्वायनम् । पितापुत्रकम् । अच्छावाकी-
यम् । अधिस्त्रि । इत्यादिविवेच्यम् ॥ ४ ॥

द्वन्द्वैकत्वम् । पाणिपादम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) द्वन्द्वैकत्वमिति । 'प्राणितुर्थ' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो
भवति ते द्वन्द्वान् नपुंसकाभिधायकाः बोध्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हेमन्तशिशिराबहोरात्रे चाभाषायाम् । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अनल्पेच्छाया । शरच्छायम् ॥ ७ ॥

राजामनुष्यपूर्वा सभा । इनसभामित्यादि ॥ ८ ॥

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

(चक्र०) स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ १० ॥

(चक्र०) परवदिति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिङ्गमिति सूत्रोपात्त इत्यर्थः ॥ परपदस्य लिङ्गमिति सूत्रस्य स्मारकमिदम्, न तु अपूर्वम् ॥ १० ॥

अपथपूण्याहे नपुंसके ॥ ११ ॥

संख्यापूर्वा रात्रिः । त्रिरात्रम् ॥ संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ।

(चक्र०) संख्यापूर्वा रात्रिः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमित्यस्यानुवादः ॥ १२ ॥

द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ १३ ॥

(चक्र०) द्विगुः स्त्रियां च । चान्नपुंसकमिति संबध्यते ॥ १३ ॥

इसुसन्त । हविः धनुः ॥ १४ ॥

(चक्र०) इसुसन्तः । 'अच्यादेरिस्' 'जनादेरुस्' एतयोरुपात्ता एतौ ॥ १४ ॥

अर्चिः स्त्रियां च । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् ॥

इयमिदं वा अर्चिः ॥ १५ ॥

छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः ॥ १६ ॥

(चक्र०) छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेन न नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति आन्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः ॥ १६ ॥

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधना-
न्नाभिधानानि । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं
लोचनम् । लोहं कालं । वनं गहनं । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम्, कार्मुकं
शरासनम् । विवरं विलम् ॥ जलं वारि ॥ हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् ।
अस्त्रमशनम् ॥ १७ ॥

सीरार्थौदनाः पुंसि ॥ १८ ॥

(चक्र०) सीरार्थौदनाः । सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य
पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । भिस्साभिस्सदाशब्दौ तु दधानन्तपराविति तयोः स्त्रीत्वे-
ऽपि न क्षतिरिति ॥ १८ ॥

वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रः । वक्त्रम् ।
नेत्रः । नेत्रम् । अरण्यः । अरण्यम् । गाण्डीवः । गाण्डीवम् ॥ १९ ॥

अटवी स्त्रियाम् ॥ २० ॥

लि० नपुंसकाधिकारप्रक्रिया ३६-३] चक्रधराख्यव्याख्योपेता ३२५

(चक्र०) अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥ २० ॥

लोपधः । कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ २१ ॥

तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ।
अयं तूलः ॥ २२ ॥

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणाल-
बालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । चात्कलीबे ।
इदं शीलम्-शीलः । इत्यादि ॥ २३ ॥

शतादिः सङ्ख्याः । शतम् । सहस्रम् । शतादिः इति किम् ?
एकः, द्वौ, बहवः । सङ्ख्या इति किम् ! शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ २४ ॥

(चक्र०) संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः ॥ २४ ॥

शतायुतप्रगुताः पुंसि च । अयं शतः-इदं शतम् । इत्यादि ॥
(चक्र०) शतायुतम् । अयं शतशब्दोऽनन्तवाची 'शतादि'रिति पूर्वसूत्रापवाद-
कोऽयम् ॥ २५ ॥

लक्षा कोटिः स्त्रियाम् । इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा-
नियुतं च तत्' इत्यमरात्कलीबेऽपि लक्षणम् ॥ २६ ॥

(चक्र०) लक्षा कोटिः । एतयोरपि संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम् ॥
कलीबेऽपीति । एवं चायमर्द्धादिषु द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

शङ्कुः पुंसि ॥ २७ ॥

(चक्र०) शङ्कुः पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः
संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ २७ ॥

सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः--इदं सहस्रम् ॥ २८ ॥

(चक्र०) सहस्रः क्वचित् । क्वचिदित्यर्थविशेष इति अर्थः ॥ 'सहस्रशीर्षा-
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद्' इत्यत्रानन्तवाची न चात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापर-
त्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यामुख्याव्रादिपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यानन्त्यलोपो न स्यात्
इति वाच्यम् ॥ नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् संख्यायाः
प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति तूचितम् ॥ २८ ॥

मन्दिस्वरकोऽकर्तरि । मन्प्रत्ययान्तो द्विस्वरकः क्लिवे स्यान्न
तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्विस्वरकः किम् ? अणिमा । महिमा । 'अकर्तरि'
किम् ? ददाति इति दामा ॥ २९ ॥

(चक्र०) मन्दिस्वरकः । अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'मन्धातोः'
इति विहितः । चर्म । वर्मेति । चरादिधातोर्मन्प्रत्ययः । बाहुलकादिङभावः ॥ अ-

णिमादौ त्विट् । दामेत्यत्रापि 'मन्धातोः' इत्यनेनैव मन् । परन्त्वर्थं विशेषः । उणादि-
प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता, सा कल्पनीयेति कर्त्तर्यपि
प्रत्ययः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

ब्रह्मपुंसि च । अयं ब्रह्मा-इदं ब्रह्म ॥ ३० ॥

(चक्र०) ब्रह्मेति । 'बृहेनैस्य अः' इति मन्प्रत्ययः, नुमो नस्य अकारे कृते
रत्वञ्च ॥ ३० ॥

असन्तो द्विस्वरकः । यशः । मनः । तपः । द्विस्वरकः किम् । चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

(चक्र०) असन्तो द्विस्वरकः । 'धातोस्सुः' इति विहितोऽसुः । तस्य असोर्थ-
त्रावृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः ॥ 'चन्द्रे माडो डित्' इति विहितासिन्प्रत्ययान्तश्च
न्द्रमस्शब्दोऽपि असन्तः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः
शब्दोऽपि ॥ ३१ ॥

अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनातः ॥ ३२ ॥

त्रान्तः । पत्रम् । छत्रम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) त्रान्तः । त्रप्रत्यान्तो नपुंसकः स्यात् ॥ 'धातोस्त्रः' इति त्रप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

यात्रामात्राभ्रस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ ३४ ॥

(चक्र०) यात्रामात्रेति । एवकारो न्यायसिद्धवाच्यवाचकभावानुवादकः ॥ ३४ ॥

भृत्रामित्रात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेद्रोष्ट्राः पुंसि । अयं भृत्रः ।
न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः । 'स्याताममित्रे मित्रे
च' इति च ॥ ३५ ॥

(चक्र०) भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः ॥ ३५ ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ ३६ ॥

वलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तरणाभिधानानि । बलं वीर्यम् ॥ ३७ ॥

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधा-

यित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह-'वा पुंसि पद्मं निलनम्' इति ॥ ३८ ॥

(चक्र०) कुसुमाभिधायित्वेऽपीति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः ॥
यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति
विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजातकु-
सुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आहवसङ्ग्रामौ पुंसि ॥ ३९ ॥

(चक्र०) आहवसङ्ग्रामौ पुंसि । एतयोर्युद्धाभिधायकत्वात् नपुंसकत्वे प्राप्ते ।
एवमाजिशब्दोऽपि ॥ ३९ ॥

नपुं० स्त्रीपुं० पुंनपुं० ३५-३-४-५] चक्रधरारूपव्याख्योपेता ३२७

आजिः स्त्रियामेव ॥ ४० ॥

फलजातिः ॥ फलजातिवाचिशब्दो नपुंसके स्यात् । आमलकम् ।
आम्रम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०) फलजातिरिति । फलोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकोशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न
क्षतिः ॥ ४१ ॥

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । काचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ ४२ ॥

(चक्र०) हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ४२ ॥

विद्यज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृच्चकृदुदाशिवतः ॥ एते
कलीबा भवन्ति ॥ ४३ ॥

नवनीतावतानानृतानामृतानिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतर-
जतवृत्तपलितानि ॥ ४४ ॥

श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यास्पदा-
काशकण्वचीजानि ॥ एतानि कलीबे स्युः ॥ ४५ ॥

दैवं पुंसि च ॥ दैवम्—दैवः ॥ ४६ ॥

(चक्र०) दैवमिति । चात्कलीबे ।

धान्याज्यसस्यरूप्यपर्णधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्य-
मूल्याशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यम् । इत्यादि ॥

द्वन्द्ववर्हदुःखवाडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचवरशरवृ-
न्दारकाणि ॥ ४८ ॥

अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ माभूत् । इति
नपुंसकाधिकारः ॥ ४९ ॥

(चक्र०) रथाङ्गादाविति । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः इति ॥
नपुंसकाधिकारः ॥

✽ अथ स्त्रीपुंसाधिकारः ✽ ४ ।

स्त्रीपुंसयोः अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(चक्र०) स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

गोमणियंष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशालमलित्रुष्टिमसिमरी-
चयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ २ ॥

मृत्युसीधुर्कन्धुकिष्कुण्डुरेणवः ॥ इययं वा
मृत्युः ॥ ३ ॥

उकारान्तगुणवचनं नपुंसकं च ॥ त्रिलिङ्गम्, इत्यर्थः ।
पटुः-पटु-पट्वी ॥ ४ ॥

अपत्यार्थकस्तद्धिते ॥ औपगवः-औपगवी । इति स्त्रीपुंसा-
धिकारः ॥ ५ ॥

(चक्र०) नपुंसकं चेति । चात्स्त्री पुंसाधिकारः ॥ ४ ॥

* पुंनपुंसकाधिकारः * ५ ।

पुंनपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकमुस्तलोहिताः ॥ अयं
घृतः-इदं घृतम् ॥ २ ॥

शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ अयं शृङ्गः-इदं शृङ्गम् ॥ ३ ॥
ब्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धचर्चदर्मपुच्छाः ॥ अयं ब्रजः-इदं ब्रजम्
कवन्धौषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ ४ ॥

दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपाश्वर्काशकुशकाशाङ्कुश-
कुलिशाः ॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।

‘कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले’ इति विश्वः ।

शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च ‘जानपदादिभ्यः-’ इत्यादिसूत्रेणा-
योविकारे ईप्-कुशी । दारुणि तु आप्-कुशा ॥ ५ ॥

गृहमहेदहेपट्टपट्टहाष्टपदाम्बुदककुदाश्च ॥ ६ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ६ ॥

(चक्र०) कुश इति । तथा च श्रुतिः-‘कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा वात’ इति ॥
शलाकावाचीति । सा च शलाकाकाष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह-तथा-
चेति ॥ ५ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ६ ॥

* अथाविशिष्टलिङ्गम् * ६ ।

अविशिष्टलिङ्गम् ॥ त्रिषु लिङ्गेषु साधारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ एतेषां लिङ्गं समानमेव ॥ २ ॥

एणन्ता सङ्ख्या शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका
स्त्री । एकं कुलम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) शिष्टेति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः ।
परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणवचनं च ॥ परवत् । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं
वस्त्रम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) गुणवचनञ्च । परवदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

कृत्याश्च ॥ परवदित्यनुवर्तनीयम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥ ५ ॥

करणाधिकरणयोर्युट् ॥ ६

सर्वादीनि नामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्रीनवकिशोरकरप्रपूरिता सारस्वतस्य सूत्रवृत्त्यात्मिका

लिङ्गानुशासनप्रक्रिया समाप्ता ।

(चक्र०) सर्वादीनि नामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥
स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव ‘लिङ्गमशिष्यं लो-
कायतत्वाल्लिङ्गस्य’ इति भाष्यकारेणोक्तम् । तेन यौगिकशब्देषु लोकव्युत्पत्तिमात्रं लिङ्गा-
भिधानप्रमाणमिति सिद्धम् ॥ इति लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्रीनवकिशोरकरप्रपूरितसारस्वतलिङ्गानुशासन-

प्रक्रियायास्तत्कृतचक्रधराख्यव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभमस्तु ।

सारस्वतोत्तरार्द्धसूत्रपाठा-
नुक्रमणिका ।

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
अ		अप कर्तरि	८
अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा	२१९	अपित्तादिर्दित्	८
अङ्गपरे औ इङो गाङ् वा वक्तव्यः	१८०	अपिद्वात्थामित्वं सेर्दित्वं आत्मनेपदे	
अङ्गस्योः	१७४	वाच्यम्	७२
अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः	६९	अपरिञ्जदशस्वअञ्जआम्	५८
अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा	१४०	अप्ययोरान्नित्यं	२७२
अञ्जे सौ नित्यमिड् वाच्यः	१४५	अप्रत्ययोर्द्विर्दित्	१५१
अटौ	२४१	अवादावीपि तित्तिस्म	११०
अङ्द्वित्वव्यवधानेपि सुट् स्यात्	१४९	अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिच्चः	२६०
अतः	१४	अमनुष्यकर्तृकेच	२४९
अत उपधायाः	३३	अयकि	१५९
अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च	१९६	अर्चिरुचिश्चिपिहुसुपिछादिछदिभ्य इम्	
अतिवृद्धिभ्यां मनिण्	२८२	प्रत्ययो भवति	२८५
अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिड्	५४	अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पत् उत्पच्	
"	८३	उत्पद्गस् उन्मत् रुच् अपत्रपवृत्तु-	
अत्र णत्वाभावो वाच्यः	२०१	वृधुसहचरभृभ्राज् अन्त एभ्य इष्णुः	२७४
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूजार्थे निपात्येते	२७३	अलं खलवोः प्रतिपेधेः	३०७
अत्वतो नित्यान्दिस्थपो वेट्	४५	अलोपिनो नाङ्कार्यम्	१७१
अदसोऽम् आदेशः	२५६	अवतेर्मुक्	२८२
अदादेर्लुक्	८४	अवेतृस्तृजतन्त्रिकण्ठिभ्य ईः	२८६
अदे	९	अव्यवधानच्च पुरुषविशेषः	१०
अदो जघुः	२६३	अशिष्टव्यवहारदण् प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे	३०७
अदो दित्योरङागमो वक्तव्यः	८४	अशेरनायो वा	१९४
अद्विरुक्तस्य द्वयतेः सम्प्रसारणं वक्तव्यम्	८३	अश्ववृषयोर्मथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सु-	
अन उस्	११२	गागमश्च	२१६
अन उः	२४९	असरूपोऽपवादः प्रत्यये स्त्रियां वा वा-	
अनः	२५२	धक् सारूपस्तु नित्यम्	२९५
अनद्यतनेऽतीते	१४	असवर्णे स्वरे पुर्वकारोकारयोरियुवौ	
अनपि च ह्रसात्	१९६	वक्तव्यौ	३९
अनियो नामिवतः	३२	असि नलोपो वाच्यः	२८५
अनिति	९७	अस्तेरनपि भू वक्तव्यः	९४
अनुपसर्गाज्ज्ञानातेरात्मगामिनि फले आ-		अस्तेरीट्	९४
त्मनेपदं वाच्यम्	२२०	अस्य धान्तादेशो दुगागमश्च निपात्यते	
अन्यत्र सो जः	१५१	कन्प्रत्यये परे	२८५

सारस्वतोत्तरार्द्धसूत्रपाठानुक्रमणिका ।

३३१

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेर्दो		इ	
वाच्यः		इक्श्चित्तपौधातुनिर्देशे	३०५
अस्यतेर्दो ध्रुवक्तव्यः	१८२	इक्कृष्यादिभ्यः	३०५
आङो दोऽनस्याविहरणे	१३२	इखस्वि	२५४
आङो यमहनः	२१८	इङः से गम् वाच्यः	१९२
आचार उपमानात्	२१९	इङादेर्दो पुक् च	१८०
आङ्यसुभगस्थूलपलितनशान्धप्रियेषु	२१६	इङो णादौ गा वक्तव्यः	१०५
कृजः ख्युट् वाच्यः	२४८	इङो वा गो सौ लङि च तत्परस्य डित्वं	
आतः	१९८	वाच्यम्	
आतसकोकारलोपः स्वरे	७८	इच्चातः	१०५
आतो डः	२४३	इच्छायामात्मनः स	२९५
आतो णप्डौ	५१	इङ् अजादिभ्यः	१८६
आतोऽनपि	५१	इट ईटि	३०५
आतोऽन्ताऽदन्तः	२३	इणः किति णादौ पूर्वस्य दीघो वक्तव्यः	२५
आतो मनिन्कनिवनिपः	२५२	इणः किङिति स्वरे यो वक्तव्यः	९१
अतो युक्	२२६	इणिको सिलोपे गा वक्तव्यः	९१
आदनुदातडितः	३	इणो दीर्घता कसौ वक्तव्या	२६९
आदन्तविद्विषामनंउस् वा वक्तव्यः	८५	इणतन्त्यकर्तरि	२२३
अदन्तानां यमिरमिमनोनां सेरिट् सक्		इण्शस्त्रिभृगमिभ्यः कर्प वाच्यः	२७९
च पे वक्तव्यौ	४६	इण्स्तुवृट्शस्त्रास्त्रुपखन् एभ्यः क्यप्	
अदाथ इः	११	वाच्यः	
आदितकर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्या	२६२	इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः	३००
आदीदितः	२६२	इदितो नलोपाभावो वाच्यः	२८३
आहतः किर्दिश्च भूते	२८०	इदितो नुम्	२९
आदेः णः रुनः	२९	इपादेरङ्थं	२९
आद्भुवि कर्मणि	२२२	इपुसहलुभरिपरुषामानपि तस्येङ् वा	३०३
आप्नोतेरीः	१९३	वक्तव्यः	
आम्बोर्णादौ	१७	इपेरुश्छश्च	४७
आमि विदेर्न गुणः	९३	इपेरुश्छान्ता	२७९
आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्म-		इष्णुप्रत्यये परे अन्तानां जिलोपाभावो	३०१
नेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तद्वद् आत्मने		वाच्यः	
पदं भवसानात्मनेपदम्	६४	इष्णुस्तुक्कुः	२७५
गायः	४४	इशशीङो	२७४
गलौ जिलोपाभावो वाच्यः	२७७	इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः	३०२
गिशिपि	१९	इस्से	२८५
गशीः प्रेरणयोः	१३	ई	१९२
गशीर्यादादेः पं किदिति वक्तव्यम्	१९	ईटो ग्रहाम्	५८
गर्वादेः	२५५	ईडीशोः सधययोरीङ् वक्तव्यः	१०३
गैरानई	२७७	ईपि वनो नस्य रो वाच्यः	२८२
हश्च पञ्चानाम्	११०		

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
ईवां हौ	११६	ऋकारादौ नामधातौ वा ऋकारानुबन्ध-	
ईपटुःसुषु खल्यू	२९३	स्य नुमागम एव भवति न दीर्घता	
ई हसे	१६१	वक्तव्या	२७०
उ		ऋत इर्	५८
उः	७७	ऋतेरीयङ् स्वायेंऽनपितु वा	८३
उदकस्य	२९२	ऋतां रिः	२०२
उदश्चरस्त्यागे	२९९	ऋत्वतो रोगवाच्यः	२०९
उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च	२९३	ऋदन्तस्य थपो नेट्	५७
उदित क्त्वा वेट्	३०७	"	७७
उद्विभ्यां तपः	२९९	ऋदुपधात्वयप्	२९९
उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः	१६९	ऋप्रोरिः पूर्वस्य	१९४
"	१७९	ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वक्तव्यः	१९४
उपधाया लघोः	२४	ऋसंयोगात् णादेरकिञ्च वाच्यम्	२८
उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः	२९२	"	११४, ५८
उपसर्गस्थनिमित्तान्नकारस्य णो वाच्यः	२७०	ऋस्तुसुहृमृक्षिभ्रुभामान् यावाजक्षरतो-	
उपसर्गस्थानिमित्तान्नेर्गदादा णत्वं		श्चैङ्पद एभ्यो मः प्रत्ययो भवति	२८२
वाच्यम्	३३	ऋहसात् घ्यण्	२९६
उपात्किरतेष्टेदेथे सुङ् वाच्यः	१५५	ए	
उप्रत्ययः	२८३	एजां खश्	२४७
उरसः सलोपो मुम्वा	२४४	ओ	
उपविद् जागृणामाम्वा वक्तव्यः	५०	ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्	२९८
उसि जागर्तैर्धातोर्गुणा वक्तव्यः	९८	ओरावश्यके घ्यण्	२९८
उस्यालोपः	५३	ओरौ	८९
ऊ		ओर्वा हेः	१३६
ऊद्विश्च जिडित्करणे स धातुर्जेरङ् स्वरादे-		औ	
हंज औज हश्च	२९५	और्वमोर्वा लोपः	१३५
ऊदिता वा	३१	कथमादिषु	३०९
ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः	१११	क	
ऊर्णोतेराम्न	१११	कमेरङ् द्वित्वे वाच्ये	६९
ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः	१११	कमेः स्वायें ङः प्रत्ययो वक्तव्यः	६९
ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे	१११	करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः	२५०
ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा डित्	१११	करणे च	२१२
ऊप्मवाप्पाभ्यामुद्वमने यङ् वाच्यः	२१४	कर्तरि पं च	७
ऋ		कर्त्तरिक्तिश्च	३०३
ऋकारान्ताच्च	२४०	कर्त्तर्युपमाने णिनिर्वाच्यः	२५७
ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि		कर्त्तर्यङ्	२१५
सति पूर्वस्य रुक्प्रिक्काक् आगमा		कर्मणि संपूर्वाच्च	२४९
वक्तव्याः	८७२	कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः	२३०
		कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्	२२१

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
कवतेर्यङि सुत्वाभावो वाच्यः	२०४	कसुकानौ णवेवत्	२६८
कायेंण	२४३	किप्	२५३
कालसमयवेलासु तुम्	२८८	किपो लोपः	२१६
कासादिप्रत्ययादामृदुअसृभृपरः	३६	किपकनिपडाः	२५८
किमिदमः कीश्	२५६	किबन्ते वह्यनसो ङान्तादेशो वक्तव्यः	२५५
कुटादेर्णिङ्गर्जः प्रत्ययो डिद्वत्	१५४	क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते	२९५
कुर्हुरोर्न दीर्घः	१४९	क्षायो मः	२६७
कुहोश्चुः	२९	क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः	२६४
कृजः कयपि वा रिङ् वक्तव्यः	२९९	क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च	२१३
कृजो नित्यं वमोरलोपो वाच्यः	१४९	क्षेत्र तथा	२७६
कृजोयक्का	३०१	ख	
कृजो ये	१४९	खन एत्वं कयपि वाच्यम्	३००
कृतः	२३६	खनेरात्वं निष्ठायाम्	२६७
कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च		खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः	२४७
घसेरेव कसेरिङ्वाच्यः नान्येषाम्	२६९	खिति पदस्य	२४६
कृत्कर्तरि च	२३५	ख्युट् करणे	२४८
कृपिचृत्योर्न कयप्	२९९	ग	
कृपो रोलः	७५	गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः	२७९
कृवापाजिमिस्विदिसाशूङ् एभ्य उण्प्र-		गतवरो निपात्यते शीलेऽथे	२७९
त्ययो भवति	२८१	गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ	२१८
कृल्वादि	३०२	गमां छः	४६
कृपादीनां रो वा वक्तव्यः	४९	गमां स्वरे	४७
कृपादीनां वा सिर्वक्तव्यः	४९	गमेडौः	२८४
"	१५६	गमेसेः इडाच्यः	१९२
कृगृभृहृप्रच्छस्मिङ्क्ञ्वशूङ्तीसस्येङ्		गमध्वन्ननिङ्विशृङ्पां कसोवेट्	२६९
वक्तव्यः	१९०	गम्यमनमहमत्तनादीनां क्विपि यमस्य	
किङ्त्वद्गुसि	९	लोपो वाच्यः कयपि वा	२५५
कक्तवत्	२५९	गिरते रस्य वा लृस्वरेवाच्यः	१५३
कक्तत् निष्ठा	२६१	गिले परेऽगिलस्य	२३८
कस्य च वर्तमाने	२६२	गुणः	८
करापादिभ्यः	३०४	गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः	५४
को वा सेट्	२६०	गुपगुहोः कयप्	२९९
कपि जे गुणः	३०८	गुब्भ्यः	५९
कमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या	४५	गुरोर्हसात्	३०३
कमुभ्रमुत्रसि बुटिलप्राशभ्लाशो वा	४५	गुहैरुपधाया ऊदगुणहेतौ स्वरे	७८
यः प्रत्ययो वक्तव्यः	४५	गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्	१८८
गदेर्णादेः	१८	ग्रहां किङ्ति च	८२
गडोनसपरिभ्यश्च	२१८	गलहेः कयप्	२९९
निष्कचिदन्येभ्योपि ङश्यते	२५२	गलाजिस्थामृलाक्षिपच् यज्परिमृज ए-	
		भ्यः स्तुः	२७५

सूत्राणि०	पृष्ठं
ग्लानुदिभ्यां डौः	२८४
ग्लाम्ला ज्या	३०२
घ	
घम् भावे	२८८
घसादेः कमरः	२७८
घाटादेशोक्तव्यः	२४९
घृष्टपदो मः	२८२
घ्राघमोरीः	२०३
ङ	
ङिति हसे भिय इकारां वा वक्तव्यः	११३
ङित्यदुः	१४९
ङिङनेकाक्षरोप्यादेशस्तदन्तस्यव वक्तव्यः	२९९
ङे नशेरत एत्वं वा वाच्यम्	१३०
ङेवचेरुमागमो वक्तव्यः	९६
च	
चक्षिङोऽनपि ख्याज्कशाजौ णादौ वा वक्तव्यौ	१०१
चजोः कगौ धिति	२७८
चरफलोश्चास्य	२००
चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्व- स्यागागमश्च	२३९
चायो यङि की वाच्यः	२०४
चारौ वा	२४९
चिनोतेः स गादौ कित्त्वं वा वाच्यम्	१३७, १८७
चिस्फुरोर्जावात्वं वा	१७०
चवौ दीर्घ ई चास्य	२५१
चवौसलोपश्च	२५१
छ	
छः श्ने	२९२
छादेरिस्मन्त्रधक्विप्सुह्रस्वो वाच्यः	२८५
छ्वोः शङ् वाच्यो किति ङिति झसे पर- ऽनुनासिके क्वौ च	२५४
ज	
जक्षादेरन्तोदन उस्	९८
जनखनसनां किङ्कति य आकारो वा वक्तव्यः	७७
जनिवध्योर्न वृद्धिः	८७
जनीजृप्क्नसुरजोमन्ताश्च	१८३

सूत्राणि०	पृष्ठं
जनेर्जा निष्ठायाम्	२६७
जरादौङानु०	३०३
जल्पमिक्षकुडलुण्टवृड्भ्यः पाकः प्रत्ययो भवति	२७६
जहातेर्यादादावालोपा वाच्यः	११५
जहातेराकारस्य किङ्कति हसे ईवां वाच्यः	११५
जहातेश्च किति	२६६
जहोधिशाधि	८७
जागतैः किति गुणो वक्तव्यः	९८, २६९
जागतैरुको वाच्यः	२७९
यगातैर्गुणः	३०१
जा जनोजोः	१३२
जानातेर्जौ वा ह्रस्वः	१८४
जानातेश्च	२३८
जायापत्योष्टक्	२४९
जायाया निङादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च जिभ्योः स्नौ गुणाभावो न इट्	२७६
जृस्तम्भुचुचुम्लुचुचुलुचुगुलुचुध्विभ्य- श्चल्लेख् वा	१६२
ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनन्तानामात्	२२०
ज्वलग्लान्नाश्च वा मितः	१८४
ज्वलादेर्णः	२४३
झ	
झपानां जबचपाः	१४७
झसात्	१४७
झसाद्धिहं	१४८
झस्य क्यपि	१९४
ञ	
अमजपां मुक्	१९९
अमान्तस्य किङ्कति झसे दीर्घः	२५१
आविष्टवक्तव्यम्	२५१
जिनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत्	१९९
जित्स्वरितेत्तश्च उभे	१९९
णिर्दित्करणे	२८७
जीतां तक् वर्तमानेपि	२८७
जेः	८९
जेरयङ्द्विश्च	१३३

सूत्राणि०	पृष्ठं	सूत्राणि०	पृष्ठं
ज्यन्तानां मितामिणिदिदि च ना वृद्धि- वाच्या जिलोपश्च न्यन्तआसृग्रन्थ	२२९	तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपो वक्तव्यौ	४८
द्वतोऽधुः	३०५	त्वरतेर्वस्य	३०२
डीड इडभावः	२९१	त्यादौ भविष्यति स्यप् त्राणाद्या वा	२९
डाच् कचिद्वक्तव्यः	२६४	द	२६५
डित्स्त्रिमक् तत्कृते	२५०	ददातेस्तो वाच्यः	२६६
ढिदो लोपो दीर्घश्च	२९१	दधातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः	२६६
ण	५०	दयतेर्णादौ दिग्यादेशो वक्तव्यः	दित्वाभावश्च
णपुवुणसयुयो हित्वान्यस्मादरिद्रातेरन- प्यालोपो लुङि वा	९९	दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति	२७३
णवादौ पूर्वस्य	६१	दः सः	९९
णलुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः	३३	”	९३
णादिः कित्	१७	दस्तस्य नोदश्च	१४२
णित्पे	३३	दादीनां क्यपि	२६२
णनिरतीते	२५७	दादेः	३०८
थोर्धः	३२	दादेः पे	११९
दृष्टहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् त- लोपश्च तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वासि- लोपो वाच्यः	१४७	दादेरिः	११९
आदेरुप्	१४७	दादेर	२०३
आदेरुपधाया गुणो वा पिति	१४८	दधास्थामित्वं सेडित्वम्	५२
ऌः से वा दीर्घः	१९४	दावाहनो अण् वक्तव्यः	११९
तोतेर्नो वा	२२८	दां हौ	२४९
कालेक्यप् दृश्यते	३०८	दिपि सस्य तः सिपि वा	११९
यानियां	२९४	दिवादावट्	१००
तेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि/परे	१९०	दिवादेर्यः	१५
देरः	१७६	दिस्योर्हसात्	१२४
तुण् वक्तव्यः	१९०	दीर्घादेव क्षियो निष्ठायास्तस्य नो वाच्यः	८६
तदर्थ्यां भविष्यति	२८७	दुपेयौ कृति च दीर्घो वक्तव्यः	२६४
तन्तुभ्योऽद्विस्तेभ्यो हसादिनां च-	२८७	दुपेयौ वा दीर्घो वक्तव्यः	२४०
तुर्णामिडा	८९	दुहदिह्लिहगुह्भ्यः सको लुगवा वका- रतवर्गयोराति	१८३
स्तातङ्गाशिपि वा वक्तव्यः	१३	दुहः के वा धो वाच्यः	७८, १०७
	२३५	दुहः स्तुनमां कर्मकर्तरि यमिणौ न दृशादेः पश्यादिः	२३८
		दृशादेः शः	५३
		दृशोष्टक्सकौ चोपमाने कायं	२४१
		दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च	२५५
		दो दति	७३
			२६१

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
द्युतेः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णादौ	७३	नट्की	२९१
परे	७३	नमः	१४४
द्युतादिभ्या लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम्	७३	नमसोऽस्य	१३
द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचिद्वित्वं	२५५	नमादेरः	२७७
वाच्यम्	२५५	न रितः	१८१
द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं	२५५	नव परस्मैपदानि	५
वाच्यम्	२५५	नशेः पान्तस्य	१३०
द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम्	१३९	नहिवचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु	
द्विरुक्तस्य हन्ते कुत्वं वाच्यम्	२०४	वदन्तीत्युच्चारणीयम्	९५
"	२१०	नहिवतिव्यधिपिरुसहितनिषु क्विबन्तेषु	
द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घत्वं वाच्यम्	८७	पूर्वपरस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः	२५४
द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं वक्तव्यम्	२६९	नाक्र्यादेः	१६१
द्विनिमित्तेऽचि	१४७	नातः	१६१
द्वेः	१११	नानप्योर्वः	७२
"	२०६	नानिदि से	५९
द्वेः स्वरेपि नोपधागुणः	१२१	नामधातुष्वैवष्कष्टिवां षः सो नेति	
ध		वाच्यम्	२९
धनार्तिचक्षिचक्षिःपूर्वपितपिजनियचिभ्य		नामिनश्चतुर्णां धो ङः	१९
उस् प्रत्यया भवति	२८६	नाम्र आचारेः क्विप् वाच्यः	२१६
धातोः	२	नामिन च	२४३
धातोर्नामिनः	३७	नामिन च युष्मादि चारुमादि च भागः	६
धातोः प्रेरणे	१७३	नाशो य ई चास्य	२११
धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो		नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्वं वाच्यम्	१८७
जिप्रत्यये परे	१७३	नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति	२६६
धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके पर		नाम्युपधात्कः	२३८
तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी		निजां गुणः	१२१
न वाच्ये	१९६	निविशादेः	२१५
धिन्विक्कृण्वयोर्नो लोपो वाच्यः	१४०	निष्ठायां ह्रस्वो वाच्यः	२६३
धो सलोपो वाच्यः	१०१	निसनिक्षनिन्दासुपसर्गाणत्वं वा वाच्यम्	३१४
ध्याख्यपृमूर्च्छिमदां क्तस्य नलाभावो		नुगशाम्	११४
वाच्यः	२६६	नूपः	१३१
ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणं दीर्घता च		नृतलृदृष्टदृष्टदृष्टयोऽसेः सादेरिङ्गा	१४४
वक्तव्या	२५५	नृतलृदृष्टदृष्टदृष्टतां सस्यासेरिट्	१४४
ध्वादेरुल्लिक्	२८३	वक्तव्यः	१३
ध्वे च सेलोपः	२३	नैकस्वरादनुदात्तात्	४
"	८१	नोपधात्थफा	३०
न		व	
नक्त्वा सेट् कित्	३०१	वचिनन्दिग्रहादेः युगिनि	२४१
नजपूर्वभ्यः कृह	२४१		

सूत्राणि०	पृष्ठ०	सूत्राणि०	पृष्ठ०
पचो वः	२६७	फ	
पततनदरिद्राभ्यः से वा इङ् वाच्यः	१९४	फणादीनामेत्वपूर्वलोपो वा वाच्यौ	६०
पतंङे पुमागमो वक्तव्यः	६०	व	
पतो वेट्	१९३	द्युवो वचिः	११०
पदसंयुध्वंसुध्वंसुदशुक्स्वन्नुपतस्कन्दां		भ	
यङि लुकि च सति पूर्वस्यानुगागमो		भजां विण्	२४९
वाच्यः	२०२	भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः	२२८
पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण्वक्तव्यः दीपा-		भवादिषु दशेष्टकारादयः पूर्वस्य ङे दीर्घता	
दिभ्यो वा	१३२	च वक्तव्या	२५३
पथसस्तु विभाषया	२१५	भविष्यदर्थे णिनिः	२८३
परतोऽन्यत्	४	भविष्यदर्थे तितेवद् शतृशानौ भवतः	२७३
परापूर्वं यतावुपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम्	७०	भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः	२८८
परोक्षे	१६	भावे कर्तरि चादितः क्तस्येद् वा वाच्यः	२६२
पाणिघताड्यौ शिल्पिनि निपात्येते	२४९	भावे युट्	३९२
पातेर्जौ लुग्वक्तव्यः	१७८	भासादेर्घुः	२७८
पादेयुक्	१७७	भिदिछिदिविदि एभ्यः कुरङ् वाच्यः	
पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपो वक्तव्यौ	१७७	शीलेऽर्थे	२७८
पिबतेरसि	२८५	भिद्योऽध्या नदे निपात्येते	३००
पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः	१७६	भिः कृक्लुको वक्तव्या	२७९
पुशकात्	२९५	भियो जौ वा पुगात्वे वाच्ये	१८५
पुष्पादेरः	२८३	भीस्त्वोर्वा मक्	२८३
पूडो वा क्तः सेट्	२६१	भोदुभृहीणामाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत्	१२१
पूजयामञ्चेर्नलोपोभावो वाच्यः	३९	भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ	२४४
पूर्वस्य ङिति श्से धः	१२०	भुजो भोजन आत्मनेपदं वाच्यम्	२२१
पूर्वस्य हसादिः शेषः	२६	भुवो भावे क्यप्	२९९
पूर्वकाले क्त्वा	३०५	भृते सिः	२२
पृच्छतेर्विण्	२४९	भृज्जतेः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि	
पृथ्वादेरः	२१४	वा वाच्यः	१५१
प्रीरुर्	११४	भृजां लुकि	११७
प्रीत्यायः पी	२६४	भृशादिभ्योऽभृततद्भावे यङ् वाच्यः	२१६
प्रीतिः पुन्येणम्	३०९	भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडां वोप-	
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	३२	धाया ह्रस्वो डपरं जौ	१६९
प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे		भ्वादिः	२
प्रत्ययान्तात्	३०४	म	
प्रत्ययान्तात्	३०४	मदामः	२९०
प्रत्ययान्तात्	३०४	मन्युपधाया ऋ रः	२८२
प्रत्ययान्तात्	३०४	मस्जिनशोर्ज्ञसे नम् वक्तव्यः	१३०
प्रत्ययान्तात्	३०४	माङि लुङेव वक्तव्यः	२५

सूत्राणि०	पृष्ठं०	सूत्राणि०	पृष्ठं०
मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः	६८	यस्य कचिद्विकल्पनेद् तस्य निष्ठायां नेद्	
मान्ताव्ययाभ्यां यो न	२१२	वाच्यः	२६०
मितां ह्रस्वः	१८२	या ई	१२
	१७०, १८३	यादादौ	५५
मिदेर्गुणः	२६२	यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ	
मिदेर्गुणो वक्तव्यः	१३१	वक्तव्यौ	२११
मीनातिमिनोतिदीर्घां गुणवृद्धिविषये		यामियम्	१२
क्यपि च आत्वं वाच्यम्	१६२	यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे	
मुगानेतः	२७०	तिबादयो लट्	२३३
मुचादेर्मुम्	१५२	युवगाहिभ्यो निः	२८३
मूर्तो धनः	२९०	युवोरनाकौ	२३७
मृङ्मृद्	३०६	युस इट्	१२
मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्यः	२७५	योः	१२६
मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या			
किति डिति स्वरे वा	९४		
मृजो वा क्यय्	२९९		
मेटः	२४		
मो नो धातोः	२०९		
य			
य एते भावकार्ययोर्विहितास्तकादयस्ते-			
ऽहंविधौ च वक्तव्याः	३००		
यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो वाच्यः	८२		
यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम्	१९९		
यकारस्थानपि वा लोपो वाच्यः	२११		
यक्चतुर्षु	२२२		
यङ ऊकः	२७९		
यङि	१९६		
यङि सलोपो वाच्यः	२१५		
यङो लुक्	२७९		
यज्ञां यवराणां श्रुतः संप्रसारणं कि	६२		
यज्ञ्याच्वच्रुच्रवच्रचर्चत्यज्पूजगर्जभुजां			
ध्यणि कुत्वाभावः	२९६		
यज्ञ्याच्यतविच्छप्रच्छस्वप् एभ्यो नङ्प्र-			
त्ययो भवति	२९१		
यतः	४४		
यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो			
वाच्यः	२६४		
यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः	१८१		
यः से	८६		

सूत्राणि०	पृष्ठं०	सूत्राणि०	पृष्ठं०
लीलीडोरात्वम् वा	१६६	वलयान्तस्य वानुक्	२०१
लंघोर्दीर्घः	६९	वशोर्यङि न संप्रसारणम्	२०१
लङो ध्वस्य नेट्	१०३	वसिष्ठुघोरिट्	२६०
लषपतपदस्थाम्बुवृषहनुकमृगमृश्ट एभ्य		वहः कृतकौकृतसम्प्रसारं होढस्त्यथोर्ध्वदुमि	
उकण् प्रत्ययो भवति	२७७	नाडिदश्च	२१५
लित्पुपादेर्ङः	४७	वादीपोः शतुः	२७१
लिपिलिचिद्वयतीनामात्मनेपदे सेङो वा		वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दाद्विरुक्तानां	
वाच्यः	१५३	दीनां च सतुर्नित्यं मुम्प्रतिषेधो वक्त-	
लीयतेवात्वं वा	१८१	व्यो नपुंसके शौ वा	२७२
लीलीडोरात्वम् वा	१६६	वान्यत्र	२०५
लुकि सति पिति स्मि वा ईकारो वक्तव्यः २०५		वजेः पर इट् किद्वक्तव्यः	१६०
लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थग-		वित्तेरन्तो वा रुट् आति	२१७
ह्रांयामेव यङ्	१९९	विदेवां वसुः	२७३
लोकाच्छेषस्य	३११	विदो नवानां स्यादीनां णवादिर्वा	९२
लोपः	१३२	विददरिद्राकास्काशजागु उप एभ्यो वाम् ३७	
"	२२३	विधिसम्भावनयोः	११
लोपः पचां कित्ये चास्य	३५	विपूर्वस्यदधातेः	३०
लोपस्त्वनुदात्तनाम्	८७	विपराम्भ्यां जेः	२१७
लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान्	९४	विषत्रसुगृधृषक्षिप् एभ्यः क्तुः	२७५
लापो ह्रस्वाज्झसे	७३	विहायसौ विहश्च	२४४
लरान्तस्याकारस्य सां नित्यं वृद्धिर्वाच्या ४८		वुणसयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो	
स्वाद्योदितः	२६३	वाच्यो लुङि वा	२६९
		वुः से	१८६
वचादेरस	२८५	वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः	१८९
वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुश्रीणां दीर्घः	२५३	वृणोतेस्थपो नित्यमिट्	१३८
संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः	२९६	वृतः	२६१
वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम्	२९६	वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनित्त्वं च	७४
वुणसयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो		वृद्धिहेतौ साविदो न दीर्घः	११४
लुङि वा वक्तव्यः	२३७	वृद्धिहेतौ साविदो न दीर्घो वाच्यः	५८
वदेः क्यप् भावादौ	२९९	वेः	२४९
वनिपि जमस्यात्वं वाच्यम्	२९३	वेजो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः	८२
वदिप्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः	४०	वेजो वय् णादौ वा वक्तव्यः	८२
वम एत्वपूर्वलोपो वा वाच्यौ	६१	वेदो निष्ठायां इट् न	२६७
वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः	८२	वेडिस्से दीर्घता च	१९४
वरः	२७९	वैचिच्यापह्वयोरप्लकालेऽपिणादिवक्तव्यः २३३	
वर्णात्कारः	३१०	वमोरा	१०
वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे		व्यवतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्	७५
भूतार्थता वक्तव्या		व्यवपरिभ्यः क्रीजः	२२०
		व्याडपयुपेभ्यो रमः पम्	७५

सूत्राणि०	पृष्ठं०	सूत्राणि०	पृष्ठं०
व्यापारभावे वक्तव्यः स च डित्	१८६	स्वजतेर्णादौ वा कित्वम्	६६
व्यासादेः किः		श्वस्तने	२०
व्येजो णादौ नात्वम्	८३	श्वेतवाहउक्थशास्पुरोडाशभवयाजां डम्	
श		रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम्	
शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम्	२७०	ष	
शदेः शत्	१७६	षढोः कः से	४९
शब्दादिभ्यो यङ्	२१३	पपरशेः किति तुग्वक्तव्यः	२८५
शब्देतु न	२१८	पाको कणः	२७६
शप् उपालम्भे	२२०	पिद्भिदा	३०३
शमां दीर्घः	६०	स	
"	३३२	संज्ञायां कर्तरि च	२८९
शमेरपि विष् वक्तव्यः	१३१-२५०	सदोणादयः	२८१
शस्वद्वादिगुणभृताकाराणां नैत्वपूर्वलो-		स धातुः	५१
पौ वक्तव्यौ	४०	संध्यक्षराणामा	१५
शसात्त्वपोः	२८	सरतेगुणः	३०१
शसादेः करणे ऋक्	२८३	संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम्	२५०
शाच्छासाघ्राघेटो धेति वक्तव्यम्	१३०	सपरोक्षयोस्तादौ त्रियतेः परस्मैपदं	
शासेरिः	१००	वाच्यम्	१५९
शितिवतुर्वत्	२४२	सपरोक्षयोर्जगिः	४८
शीङोऽन्तो रुट्	१०५	संपर्युपेभ्यः परस्य करोतेर्भूषणर्थं सुट्	१४९
शीङो यङ् किति डिति ये वक्तव्यः	२२४	संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणार्थं सुट्	२६५
शीङो यङ् किङिति ये वक्तव्यः	२०४, ३१०	सप्तम्यां जनेर्डः	२५८
शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये	१०५	सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति	३००
शीङ् स्विदिमिदिन्विदिध्रु पृष्ठः क्षेमाथं	२६१	समवप्रोपविभ्यः स्थः	२१९
शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम्	५५	समस्तृतीयायुक्ताच्च	२२०
शीले तृन्	२७४	समासेक्यप्	३०७
शुचः शुद्धे	२४४	समो गमादिभ्यः	२१८
शुपेः कः	२६७	समूलाकृत०	३०९
शृवन्धोराहः	२७७	सम्पदादेः क्किप्	२०२
श्रुवः श्रु	१४०	संयोगादि कदन्तवृद्धृजां सिस्थोरात्म-	
श्लिपेरालिङ्गने सक्	१०९	नेपदे इङ् वा वाच्यः	१६७
श्लिपृशीङ्स्थाआस् श्रिवसूजनरुहजीर्य-		संयोगादिक्कदन्तवृद्धृजां सिस्थोरात्मने-	
तीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि		पदे इङ् वा वक्तव्यः	१३७
कर्तरि क्तो वाच्यः	२६०	संयोगादेरादन्तस्य किति यादावेकारो	
श्वयतेर्ङ द्वित्वं वा	६३	वा वक्तव्यः	५१
श्वयते रिलोपे ङो वक्तव्यः	६३	सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि	५४
श्वयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः	२६१	सर्वधातुभ्यश्चमौ	२८३
श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः	६३	ससुट् कृजोणादौ नित्यमिङ्वाच्यः	१४९
श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम्	६३	सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः	८०

सूत्राणि०	पृष्ठं०	सूत्राणि०	पृष्ठं०
सस्यदः सिपि वा	१४४	स्वतिश्रुणोतिद्ववतिप्रवति श्ववतिच्यव-	
"	१०६	तीनाम्	१७५
सहिवहोरोद्वर्णस्य	८६	सुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च	८०
साधनाधारयोर्युट्	२९३	स्वतन्त्रः कर्ता	२३५
सान्ताशंसयोश्च	२७६	स्वरतिसुतिसूयतिभूज्रधादीनां वा	३१
सान्ताशंसभिक्ष एभ्य उः प्रत्यया भवति	२७६	स्वरहीनपरेण संयोज्यम्	१६
सावनिटो नित्यं वृद्धिः	५७, १४५	स्वरात्तो वा	२६६
सितनिगमिमसिसचिभविद्विधाकुशि		स्यरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न	१११, १९९
एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति	२८१	स्वरादः	२८९
सि सः	९४	स्वरादेः	३६
सिसतासीस्यपामिट्	२०	स्वरादेः परः	१७०, १११
सिसयोरदेर्वस्तु लिति तु वा	८४	स्वराद्यः	२९५
सिस्थोः	७५	स्वरान्तानां	
सिंहवर्णविपर्ययश्च	२९७	भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिट् वा	
सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ्	२१६	इण् वक्तव्यः	२२३
सूचिसूत्रिमृष्यत्यर्थगुणोतिभ्यो	यङ्	स्वरान्तान्नित्यानिट्स्थपो वेट्	४१
वाच्यः	१९८	स्वादेर्लुः	१३५
सुतेः पिति गुणाभावो वाच्यः	१०४	ह	
सेः	२५	हकारस्य कचिज्झम्भावो वाच्यः	१०७
सेटिनिष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः	२६८	हठपौन्यपुन्ययोलोपमध्यमपुरुषैकवचना-	
से दीर्घः	१८७	न्ततानिपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुष-	
सौकर्यकेलिमः	२८६	विषये अतीतेकाले	२३३
स्तम्भस्तुम्भस्तुम्भस्तुम्भस्तुम्भस्तुम्भो तु-		हन आत्मनेपदे सिः किङ्वाच्यः	२२७
नांश्च	१६२	हवृत्तः स्यपः	४७
स्तुसुधृजां पे सेरिङ् वक्तव्यः	१०९	हनो घत्	१७५
"	१३६	हनो वधादेश्चाप्रत्ययः	२९०
स्त्यायतेर्ङट्	२९९, २८४	हनो वधादेशो ये	२९६
स्त्रियांयजाभावे	३०१	हन्तीङो सो णित्	१९१
स्त्रियांभावेक्ति	३०३	हन्तेरात्मनेपदे सिः किङ्वाच्यः	२६९
स्पृशस्पर्शकृतृपां सिवां वक्तव्यः	१२९	हन्तेर्धनश्च	२३९
स्थामी	२५२	हन्तेर्निन्दायां णिनिर्वाच्यः	२५७
स्पृहि गृहिपतिशीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः	२७७	हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेश अति वा	२१९
स्फायः स्फीः	२६८	हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः	८७
स्फायो वकारः स्यात् जौ परे	१८५	"	२२७
स्मयतेरात्यात्वं जौ वाच्यम्	१७९	हन्तेर्हिंसायां घ्री वा वाच्यः	२०४
स्मृत्यर्थधातुभिर्योगे भूताथं लट्	२३४	हसपान्तात्सक्	४९
स्मृट्त्वरप्रथमदस्तृमृशं पूर्वस्यातोदङ्		हसात् शसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः	१४१
परे जौ	१६९	हसात्तद्धितस्य लोपो ये	२१२

सूत्राणिः	पृष्ठम्	सूत्राणिः	पृष्ठम्
हस्तात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो		न वृद्धिः	४४
वाच्यः	५७	ह्रस्वस्य पिति तुक्	२५२
हसादानहौ	१६४	ह्रस्वाच्च क्यप्	२५९
हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि		ह्रस्वतेरङि सम्प्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः	
सौ वाच्याः	३३	कृतसम्प्रसारणस्य श्रव्यतेरङि क्रमा-	
हसाद्यस्य लोपो वानाप्	२१२	द्गुणवृद्धौ वाच्ये	१७८
हिसयां प्रतेश्च	१५५	ह्रस्वद्विश्च	११२
ह्रिधिः	११२	हन्तेस्तः	३०१
ह्रयन्तक्षणश्रवसिजागृहसादिवर्ज सेटिसौ			

इति ।

सर्वविधपुस्तक प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत लीरिज आफिस, बनारस सिटी ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥ १ ॥ (२)

(२) विभावेनेति । अत्र विभावादिपदेन तज्ज्ञानं लक्ष्यते । विभावेन का-
व्यान्तर्गतनायकनायिकादिरूपालम्बनविभावज्ञानेन तथा चन्द्रचन्दनादिरूपोद्दीपन-
विभावज्ञानेन चेत्यर्थः । अनुभावेन अनुरागादिप्रकाशकस्तम्भस्वेदादिरूपानुभाव-
ज्ञानेनेत्यर्थः । तथा सञ्चारिणा निर्वेदादिरूपसञ्चारिभावज्ञानेनेत्यर्थः । व्यक्तः स्वयं
स्वयं ताद्रूप्येण परिणम्य पिण्डीभावेन प्रकाशितः, सचेतसां सामाजिकानां सहृदयानाम्,
रत्यादिरनुरागप्रभृतिः स्थायी भावः स्थायिभावज्ञानम्, रसतां रसस्वरूपत्वम्, एति
प्रतिपद्यते । सामाजिकेषु युगपद् विभावादिज्ञानमेव रसरूपेण प्रकाशत इति सारार्थः ।
“नायकादिनिष्ठोऽपि रत्यादिज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकनिष्ठो रसो भवतीत्यभिप्रायः”
इति तर्कवागीशः ।

इदमप्यत्र पुत्रव्याख्यानम्—“सचेतसां सहृदयानां रत्यादिः स्थायीभावः । भा-
व्यते वास्यते इति व्युत्पत्त्याऽनादिवासनान्तर्लान् इत्यर्थः । तदुक्तम्—

“वासनानादिकालीना याऽसौ हृदि सचेतसाम् ।

स्वसामग्री समासाद्य व्यक्ता सैति रसात्मताम्” ॥ इति ।

यद्यपीह मिलितो रत्यादिः प्रपाणकरसन्ध्यायेन चर्व्यमाणोऽखण्डरूपो रसस्तथा-
पि लोकप्रसिद्धिमासाद्य प्रत्यभिज्ञानात् स्थायी भावो रसतामेतीत्युक्तम् ।—इति ।

केचित्तु—विभावादिपदानां लक्षणामकृतवैव व्याख्यानमिदमुपक्रमन्ते तद्व्यथा—
विभावेन—विभावयति विशिष्टात्मना भावनामास्वदयोग्यतां नयतीति तेन तथो-
क्तम् । भावना च रत्यादीनामेव । कारणं चोत्पादनापरपर्यायमालम्बनं निमित्तापरप-
र्यायं चोद्दीपनमिति द्विविधम् । तथा च रत्यादीनां भावनाया आस्वादयोग्यतानयने
कारणीभूतो यः तेन आलम्बनोद्दीपनात्मकतया द्विविधेन विभावपदार्थेनेत्यर्थः ।

‘विभावादीनां सम्बन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोपः’ इति पञ्चमे ।

‘विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः संयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादेर्निष्प-
त्तिरनुमितिर्नटादौ पक्ष इति शेषः’ इति षष्ठे ।

‘विभावादीनां त्रयाणां संयोगात्समुदायाद्रसनिष्पत्तौ रसपदव्यवहारः’ इति सप्तमे ।

‘विभावादिषु सम्यगयोगाच्चमत्कारात्’ इत्यष्टमे । तदेवं पर्यवसितस्त्रिषु मतेषु सूत्रवि-
रोधः । विभावानुभावव्यभिचारिणामेकस्य तु रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जक-
तानुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानम् । एवं च प्रामाणिके मिलितानां व्यञ्जकत्वे यत्र
क्वचिदेकस्मादेवासाधारणाद्रसोद्बोधस्तत्रेतरद्वयमाक्षेप्यम् । अतो नानैकान्तिकत्वम् ।
इत्थं नानाजातीयाभिः शेषोषीभिर्नानारूपतयावसितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविना-
भावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मिन्नसौ रमणीयतामावहतीति निर्विवादम् ।—इति ।

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः
(३) । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु
दीपन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते (४) । तदुक्तं लोचनकारैः—“रसाः

अनुभावेन—अनुभावयति वासनारूपेणावस्थितान् रत्यादीन् स्फुटमिति तेन,
अनुभवनं वासनात्मनाऽवस्थितानां रत्यादीनां कार्य्यात्मना परिणमनमनुभावः तेनेति
वा । तथा च स्तम्भस्वेदादिरूपतया सात्त्विकेन कटाक्षपातादिरूपतया चासात्त्विकेन
रत्यादीनां कार्य्यात्मना परिणामेनेत्यर्थः ।

तथा सञ्चारिणा—सम्यक् सर्वाङ्गव्यापितया कार्य्यजनने आनुकूल्येनेति यावत्,
चरतीत्येवं शीलस्तेन तथोक्तेन, सहकारिणेति भावः, अत्र सहाय्येथोत्ये तृतीया, तेन
सम्भूयेति फलितम् । अत एवाहुः प्रदीपकाराः—

‘नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पथ्यवसन्नम्,
तच्च न च युक्तम्, विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्, ‘घटपटा’ विति समू-
हालम्बनवत्, इति चेन्न, पानकरसस्यायेन चर्वणात्, यथा पानकरसे कर्पूराद्यंशो न
पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावाद्यंशः ।’ इति

व्यक्तः व्यञ्जितः—व्यक्त्याख्याया वृत्त्या प्रतिपत्तिं नीत इत्येके, भग्नावरणया चिदा
विषयीकृत इत्यपरे प्राहुः ।

सचेतसां—चेतसां परिपक्ववृत्तिकेन चित्तेन सहिता इति तेषां तथोक्तानाम् । रत्या-
दिः स्थायी भावः चिदवच्छिन्न इत्येके, तदवच्छिन्नं चैतन्यमित्यपरे प्राहुः, रसतां
रसस्वरूपत्वम्, एति प्राप्नोति । इति ।

(३) विवृणोति—विभावादय इति । वक्ष्यन्ते इहैव परिच्छेदे । सामान्यत-
स्तु—“कारणानि च कार्य्याणि सहकारीणि चानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि
चेन्नाद्यकाव्ययोः । विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः” ॥ इत्युक्तप्रकाराः ।
नन्वन्यैरुक्तम्—

“विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीय नीतः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥”

इति । तत्कथमत्र लक्षणे सात्त्विकानामनुपादानमित्याशङ्क्याह—सात्त्विकाश्चेति ।
सात्त्विकाः स्तम्भस्वेदादयः । अनुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ता इति । अनुभावग्रहणेनैव
प्राप्तत्वादिति भावः ।

(४) ननु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्घटदीपयोरिव सर्वत्र व्यतिरेकदर्शनादत्रापि व्यङ्ग्य-
व्यञ्जकरूपयो रसविभावाद्योर्व्यतिरेकोऽवश्यंभाव्य इति तत् कथं ‘ततः संवलितः सर्वो
विभावादिः सचेतसाम् । प्रपाणकरसस्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥’ इति वक्ष्यमाणरीत्या
स्थापितो रसविभावाद्योर्व्यतिरेकः सङ्गच्छते इत्यत आह—व्यक्त इति । दध्यादिन्या-

(११) । चिन्मय इति स्वरूपार्थं मयट् (१२) । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामह-सहृदय गोष्ठी-
गरिष्ठ-कवि-पण्डित-मुख्य-श्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः
स्वग्रन्थे—(१३)

“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूतो रसः ।

तस्मादनुभूतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥” इति (१४) ।

दीत्यादिपदेनानुभावसञ्चारिभावयोः रत्यादीत्यादिपदेन तु हासादिस्थायिभावान्तराणां
च परिग्रहः । विभावादित्रयं कारणकूटं रत्यादिकं तु कार्य्यकूटमिति कार्य्यकारणभेदेन
गणयोर्द्वित्वादादिपदद्वयं प्रयुक्तम् । ननु मिलिता विभावादयो रसस्तत्कथमस्याखण्ड-
त्वमत आह—अत्रेति । अत्र रसस्याखण्डतायामित्यर्थः, हेतुं समूहालम्बनज्ञानतादा-
त्म्यम् । वक्ष्यामः कथयिष्यामः ।

तथा च—यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य खण्डरूपतैव तथापि प्रपाणकरस इव
समूहालम्बनविधया विभावादीनामभेदेन तदा प्रत्ययादेतस्य रसस्याखण्डत्वं वक्ष्यत
इति भावः ।

(११) रसस्य रत्याद्यंशशबलितत्वेऽपि यथा स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं तथैहैवाग्रे
दर्शयिष्यते, एतदेवाह—स्वप्रकाशत्वादीति । रत्याद्यंशशबलत्वादेव चास्य
ब्रह्मास्वादसहोदरत्वं न तु तत्त्वं सूत्रेणोक्तम् । आदिपदेनानन्दचिन्मात्रत्वयोर्ग्रहणम् ।
अपिः समुच्चये ।

(१२) स्वरूपार्थं मयडिति । स्वरूपार्थ इत्यनेन मयटः प्रस्तुतार्थस्य
निराशः, तेन स्वप्रकाशानन्दाभिन्नत्वं रसस्योक्तं भवति । न तु अन्नमयो यज्ञ इत्यादि-
वत् प्राचुर्यार्थः ।

(१३) द्वितीयकारिकार्थं विवृणोति । चमत्कार इति । चित्तं विस्तीर्यते स्वाव-
बोधकाले दीर्घमिव क्रियते अनेनेति चित्तविस्तारः । अलौकिकार्थकलनेन किमेतदिति
ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः तद्रूप इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवि-
त्वज्ञानेन हेतुनुसन्धाने मनोव्यापारणमेव चित्तविस्तार इति केचित् । विस्मयेति ।
विस्मयो विस्मयशब्दोऽपरः पर्यायो वाचकान्तरं यस्य सः । यद्वा—अपरपर्यायोऽ-
भिन्नः । तत्प्राणत्वञ्च रसस्य चमत्कारसारत्वञ्च । नारायणपादैरुक्तमिति ।
तदाहुः—

“चमत्कार एव सर्वरसप्राणभूतः, तस्य च रत्याद्यंशशबलत्वेन यथायर्थं शृङ्गारा-
दिरसव्यपदेशः । तदभावादनुभूतव्यपदेशः” इति ।

(१४) रस इति । सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि रसे, चमत्कारः चित्तविस्ताररूपो
विस्मय एव, सारः स्थिरांशोऽनुभूयते प्रतीयते । विस्मय एव सारत्वेन प्रतीतो भव-